

VU Research Portal

Op zoek naar Galiene

Zemel, R.M.T.

1991

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Zemel, R. M. T. (1991). *Op zoek naar Galiene: Over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut*. [, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

OP ZOEK NAAR GALIENE

Alle stont waer Gali vonden sijn
A lle galiene wijn vromeligh
D ie ic bi wort stont verloes
T winc vromelich ic be stont loes
W der dine blin z I wort stont
E n ic ontside hiet n. e. n. n.
H es rech dat us helbe i. n. h.
W eendich vanden nu. w. n. n. n.
J z enech i. n. n. n. n. n. n.
J c voere staphaues na die st. n.
J n vanden ic loest oer st. n.
A l. w. n. n. n. n. n. n. n. n.
E n. n. n. n. n. n. n. n. n. n.
J c stont. n. n. n. n. n. n. n.
D ie stont. n. n. n. n. n. n. n.
J c stont. n. n. n. n. n. n. n.
J c stont. n. n. n. n. n. n. n.
J c stont. n. n. n. n. n. n. n.
J c stont. n. n. n. n. n. n. n.
J c stont. n. n. n. n. n. n. n.
J c stont. n. n. n. n. n. n. n.

OP ZOEK NAAR GALIENE

**AAN DE NAGEDACHTENIS VAN MIJN MOEDER,
FRIEDA DATEMA**

VRJIE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

OP ZOEK NAAR GALIENE

Over de Oudfranse FERGUS
en de Middelnederlandse FERGUUT

Deel I

avec un résumé en français

Academisch proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan
de Vrije Universiteit te Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
dr. C. Datema,
hoogleraar aan de faculteit der letteren,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de faculteit der letteren
op donderdag 21 maart 1991 om 13.30 uur
in het hoofdgebouw van de universiteit, De Boelelaan 1105

door

Roel Martinus Thomas Zemel

geboren te Terneuzen

Schiphouwer en Brinkman
Amsterdam 1991

Promotor: prof.dr. J.D.F. van Halsema
Referenten: prof.dr. A. Dees
                  prof.dr. F.P. van Oostrom

Deze publicatie is tot stand gekomen in het kader van het voorwaardelijk gefinancierde programma 'Ontsluiting van teksten uit vroegere taalstadia' (VU LET 88/13).

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Zemel, Roel Martinus Thomas

Op zoek naar Galiene : over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut : deel I /
Roel Martinus Thomas Zemel. - Amsterdam : Schiphouwer en Brinkman.

Ook verschenen in handelseditie : Amsterdam : Schiphouwer en Brinkman, 1991. - (Thesaurus,
0923-8271 ; 3). - Proefschrift Vrije Universiteit van Amsterdam, 1991. - Met index, lit. opg. -
Met samenvatting in het Frans.

ISBN 90-72872-05-3

NUGI 952

Trefw. Arthurromans / Oudfranse letterkunde / Middelnederlandse letterkunde.

Woord Vooraf

Over de *Ferguut* hoorde ik voor het eerst in de laagste klas van het Gemeentelijk Lyceum in Enschede. Nederlands werd daar gegeven door mevr. dr. Vieu-Kuik, een leerling van Overdiep. Zij wist het onderwijs in ontleden te veraangename door zinnen op te geven die ontleend waren aan het verhaal over Galienes bezoek aan het bed van Ferguut. Dat werd het begin van een blijvende belangstelling voor middel-eeuwse romans.

Tijdens de studie Nederlands aan de Vrije Universiteit was het mevr. prof. Schenkerveld die een bijzondere rol vervulde bij de opleiding tot letterkundige. Het typeert haar veelzijdigheid dat ze mij een experimenteel ALW-tentamen liet afleggen over de romans van Chrétien de Troyes als literair paradigma. Hierdoor raakte ik bekend met en gefascineerd door een in meer dan één opzicht fantastische romanwereld.

In het tweede gedeelte van de opleiding ben ik verscheidene jaren de assistent geweest van prof. Bosch. Zo leerde ik over het onderzoek met betrekking tot middel-eeuwse literatuur, en dat op zeer aangename wijze vanwege zijn warme belangstelling en vriendschap. Ik heb veel aan hem te danken.

Toen het einde van dit proefschrift in zicht kwam, heb ik gedeelten voorgelegd aan prof. Jan Bosch, Fred de Bree en Irene Spijker. Met hun commentaar heb ik mijn voordeel gedaan. Vrijwel het gehele typoscript is gelezen door André Bouwman, Tineke ter Meer en Ton van Strien. Zij hebben dat gedaan met kritisch enthousiasme. Talrijke verbeteringen dank ik aan hen. En dan: Willem Kuiper, mijn onwaardeerbare vriend en wapenbroeder. Nooit was hem enige moeite te veel om hulp te bieden voor een goede inhoud en altijd gaf hij morele steun. Als men zal zeggen dat dit boek er uiterlijk mooi uit ziet, is dat zijn verdienste, want ook het editeren heeft hij op zich genomen.

Er is echter ook droefheid, omdat Leen Strengholt, degene die mijn promotor zou zijn, hier niet meer is. In moeilijke tijden heeft hij mij bescherming en steun gegeven. In menige zin van dit boek is zijn hand te lezen. Zijn taak als beoordelaar is voor mij een beetje overgenomen door twee van zijn beste leerlingen, Tineke en Ton.

Tenslotte, de voltooiing van deze dissertatie heeft wat lang geduurd. Het is een omweg geworden, die wat lijkt op die van mijn helden, Fergus en Ferguut. De mooie Galiene konden ze zomaar krijgen, maar ze maakten er een 'Doppelweg' van, met een lange zoektocht om het doel te bereiken. Op die manier is er wel veel te vertellen.

Inhoud

Inleiding	1
Afdeling A: Een studie over de <i>Fergus</i> en een korte vergelijking met de <i>Ferguut</i>	
Hoofdstuk 1: De <i>Fergus</i> als Arturroman	15
1. Inleiding	
2. Het verhaal	
3. Structuur	
4. Amour en Chevalerie	
5. Natura versus Nutritura	
6. Fergus als een tweede Messias	
Hoofdstuk 2: Een eerste vergelijking van de <i>Ferguut</i> met de <i>Fergus</i>	57
Hoofdstuk 3: De <i>Fergus</i> en de <i>Conte du Graal</i>	69
1. Inleiding	
2. Chrétiens <i>Conte du Graal</i>	
3. De <i>Fergus</i> als 'neo-Perceval': een literaire kritiek op de <i>Conte du Graal</i>	
4. De <i>Fergus</i> als 'neo-Perceval': de 'vervulling' van de Graalqueeste	
5. Typologie en middeleeuwse literatuur	
6. Guillaumes 'implementum'-conceptie als literair spel	
7. Datering	
Hoofdstuk 4: Perceval, Fergus en Ferguut	115
Hoofdstuk 5: De <i>Fergus</i> en Schotland	123
1. De Schotse these	
2. Bezwaren tegen de Schotse these	
3. Schotse realia in literaire vorm: Fergus en Soumilloit	
4. Schotse realia in literaire vorm: de topografie	
Hoofdstuk 6: De ruimtebehandeling in de <i>Ferguut</i>	169

Afdeling B: De vertaling in de *Ferguut*

Hoofdstuk 1: <i>Ferguut</i> en <i>Fergus</i> : overlevering, edities en filiatie	181
1. Edities	
2. Filiatie	
3. De <i>Ferguut</i> en het verschil in lengte tussen de redacties van de <i>Fergus</i>	
Hoofdstuk 2: De wijze van vertalen in de <i>Ferguut</i>	203
1. Inleiding	
2. Vertalingen met verandering in syntaxis en stijl	
3. Vertalingen met aanpassing van de inhoud	
4. Vertalingen met invoeging van woorden, woordgroepen en zinnen	
5. Vertalingen met ingevoegde verzen	
6. Vrije vertalingen en invoegingen	
7. Twee veranderingen in de jachtepisode	
8. Onnauwkeurige en foutieve vertalingen	
9. Vertalingen met uit de legger overgenomen defecten	
10. Conclusie	
Hoofdstuk 3: de <i>Ferguut</i> als bekortende vertaling	279
1. Vertalingen met geringe bekorting	
2. Vertalingen met meer ingrijpende bekorting	
3. Conclusie	
Besluit	341
Bijlage	355
Résumé	357
Literatuurlijst	369
Index van besproken versregels in <i>Ferguut</i>	393
Index van personen en titels	398

Inleiding

Wie in het centrum van de stad Gent het Gravensteen bezoekt, ziet in de voorgevel van het poortgebouw een inscriptie. Daarop staat te lezen dat Filips, graaf van Vlaanderen, dit kasteel in 1180 liet bouwen. In opdracht van deze graaf, Filips van de Elzas, schreef Chrétien de Troyes - omstreeks 1182 - zijn laatste roman, de *Conte du Graal*. De auteur deelt dit mee in de proloog, waarin hij het verhaal aanprijst als "le meillor conte / Qui soit contez a cort roial".¹

Boven de inscriptie van het Gravensteen bevindt zich een venster in de vorm van een Grieks kruis, wat herinnert aan Filips' eerste tocht naar het Heilige Land in 1177-1178.² Daartoe had hij op Goede Vrijdag 1175 de kruisgelofte afgelegd. Later nam Filips deel aan de Derde Kruistocht. Hij deed mee aan het beleg van Akko en daar stierf hij in 1191 aan een ziekte. Zijn lichaam werd bijgezet in de abdij van Clairvaux. De geest die uit deze levensgang spreekt, is wellicht van invloed geweest op de nieuwe richting die kenmerkend is voor Chrétiens *Conte du Graal*. Gaat het in zijn voorafgaande romans om wereldlijke 'amour' en 'chevalerie', de Graalhield, Perceval, slaat de weg in naar een religieus geïnspireerd ridderschap. Op Goede Vrijdag ontmoet Perceval pelgrims die hem de weg wijzen naar een heilige heremiet, en die leert hem een ridderschap dat voortkomt uit de liefde tot God.³

Een respons op de *Conte du Graal* verscheen in de *Fergus* van Guillaume le Clerc. Onder de na Chrétien geschreven versromans neemt dit werk een bijzondere plaats in als dat van zo ongeveer de 'beste leerling' van Chrétien. Zoals men de Eerste Symfonie van Brahms wel eens de Tiende van Beethoven heeft genoemd, zo zou men de *Fergus* kunnen aanduiden als de zesde - Chrétien schreef vijf romans - van Chrétien. Het verhaal over Fergus, de held van de roman, is een variatie op dat van Perceval, met een veelbetekenende verandering. Voor Perceval is de Graal het doel van zijn ridderweg, voor Fergus is dat de geliefde.

1. *Le Roman de Perceval ou Le Conte du Graal*, ed. W. Roach. Genève-Paris 1959, vs. 63, 65.

2. Zie over zijn leven: H. van Werveke, *Een Vlaamse graaf van Europees formaat. Filips van de Elzas*. Haarlem 1976.

3. Zie over de relatie van Chrétiens roman met het hof van Filips van de Elzas: R.R. Bezzola, *Les origines et la formation de la littérature courtoise en Occident 500-1200*. Troisième Partie. Tome II. *Les cours de France, d'Oltre-Mer et de Sicile au XIIe siècle*. Paris 1963, p. 422-30; en *Arturus Rex*. Vol. I: *Catalogus. Koning Artur en de Nederlanden*, ed. W. Verbeke, J. Janssens en M. Smeyers. Leuven 1987, p. 192-93, 207, 263-64. Vgl. ook J. Stiennon, 'Bruges, Philippe d'Alsace, Chrétien de Troyes et le Graal', in: *Chrétien de Troyes et le Graal*. (Colloque arthurien de Bruges). Paris 1984, p. 5-15.

Binnen het genre valt de *Fergus* op door de localisering van de handeling. Het is een Arturroman van het Keltische type zoals was gecreëerd door Chrétien de Troyes. In deze romans heeft de situering van het gebeuren geen realistische achtergrond. In de *Fergus* is dat wel het geval. Het verhaal speelt zich voor een groot deel af op plaatsen in Schotland. Ook de namen van de held en diens vader zijn van Schotse origine. De Schotse achtergrond heeft aanleiding gegeven tot verschillende hypothesen omtrent de functie en bestemming van de roman, maar een bevredigende verklaring en interpretatie zijn, naar ik meen, nog niet gegeven.

De auteur van de *Fergus* noemt zijn naam in de epiloog:

Guillaumes li clers trait a fin
De sa matere et de sa trove⁴

Aanvankelijk heeft men hem geïdentificeerd met Guillaume, Clerc de Normandie. Deze schreef in de eerste decennia van de dertiende eeuw. Een van zijn werken is *Le Bestiaire (divin)*. Een ander werk van, naar alle waarschijnlijkheid, dezelfde auteur is *Le Besant de Dieu*, een allegorische standensatire met het karakter van een 'contemptus mundi'. Aan het begin daarvan maakt hij zich bekend als "Guillaume, uns clers qui fu normanz".⁵ Ook blijktens het taaleigen stamde hij uit Normandië, en het handschrift waarin de *Besant* is overgeleverd, bevat vele Anglo-Normandische trekken.⁶ Vermoedelijk heeft Guillaume le Normand een deel van zijn leven in Engeland doorgebracht en schreef hij voor opdrachtgevers in dat land, zodat we zijn oeuvre kunnen rekenen tot de Anglo-Normandische literatuur.⁷

Ernst Martin, die een kritische editie van de *Fergus* zou bezorgen, gaf in 1869 de *Besant de Dieu* uit. In de inleiding daarvan rekent hij de *Fergus* nog onder de werken van Guillaume le Normand,⁸ maar in zijn *Fergus*-uitgave nam hij dit terug. Martin constateerde een verschil in de aard van de teksten: aan de ene kant de *Fergus*, "eine behagliche erzählung, ganz in den ritterlichen anschauungen befangen", en aan de andere kant geestelijk-moraliserende werken als de *Bestiaire* en de *Besant*.⁹ Daarnaast

4. Guillaume le Clerc, *The Romance of Fergus*, ed. W. Frescoln. Philadelphia 1983, vs. 7004-05. Voortaan aangehaald als *Fergus*, ed.-Frescoln.

5. *Le Besant de Dieu de Guillaume le Clerc de Normandie*, ed. P. Ruelle. Bruxelles 1973, vs. 79.

6. Vgl. ed.-Ruelle, Intr., p. 12, 21-27. Zie over de verschillende aan deze Guillaume toegeschreven teksten: a.w., Intr., p. 7-11.

7. Vgl. M.D. Legge, *Anglo-Norman Literature and its Background*. Oxford 1963. p. 207-08, 364; en *Le Besant de Dieu de Guillaume le Clerc de Normandie*, ed.-Ruelle, Intr., p. 8-9.

8. *Le Besant de Dieu von Guillaume le Clerc de Normandie*. Halle, p. XX-XXI.

9. *Fergus, Roman von Guillaume le Clerc*, ed. E. Martin. Halle 1872, Einl., p. IX.

bespeurde hij een verschil in rijmwoorden. In het taaleigen van de *Fergus* nam hij Picardische trekken waar en zo kwam hij tot de mening dat de Guillaume van de roman een ander is dan Guillaume le Normand.¹⁰ Deze opvatting werd naderhand bevestigd door taalkundig onderzoek van Stefan, die eveneens vaststelde dat het dialect van de *Fergus*-dichter overwegend Picardisch is.¹¹ Een bijdrage over de *Fergus* van Jordan begint met een onderzoek naar 'Mundart' en 'Heimat' van de auteur, met als conclusie dat hij stamde uit Wallonië, het noordoostelijke gedeelte van het Franstalige gebied.¹² De roman is overgeleverd in twee handschriften en deze zijn, gezien de taalvormen, van Noordfranse origine.¹³ Vanwege het geconstateerde verschil in dialect kan men er inderdaad van uitgaan, zoals ook sedert Martin algemeen wordt aangenomen, dat de Guillaume van de *Fergus* niet dezelfde is als Guillaume le Normand.¹⁴ Daarmee kunnen we verder niets zeggen over de biografie van de persoon die de *Fergus* schreef.

Zoals in het algemeen het geval is bij romans uit de 'school van Chrétien', werd tot nu toe een vrij beperkt aantal studies gewijd aan de inhoud van de *Fergus*. Daarin ging de aandacht vooral uit naar de Schotse achtergronden. Het voorlopige eindpunt hiervan is een gedeelte in de genrestudie van mevr. Schmolke, met een nieuwe hypothese omtrent de bestemming van de roman voor een adellijke familie in Schotland.¹⁵

Een, zij het nog korte, analyse van de *Fergus* werd ondernomen door mevr. Emmel.¹⁶ Deze is gericht op de samenhang tussen de handeling van de held en de Arturhofscènes. De wijze waarop Guillaume in het laatste gedeelte van de roman 'Artushandlung' en 'Minnehandlung' heeft verbonden, noemt zij "seine besondere

10. A.w., p. IX-XII.

11. A. Stefan, 'Laut- und Formenbestand in Guillaumes li cler's Roman *Fergus*', in: *XXXVI. Jahresbericht der Staats-Oberrealschule zu Klagenfurt* (1893), p. 3-49. Op p. 48 lezen we: "Zweifelsohne gehörte er der Picardie an, u. zw. genauer begrenzti, jenem Theile derselben, der einerseits dem centralfrz. Gebiete, andererseits der Champagne sich näherte".

12. L. Jordan, 'Zum altfranz. Fergusroman', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 43 (1923), p. 155-59.

13. Zie daarover beneden, afd. B, hfdst. 1. Overigens zou wel een hernieuwd onderzoek, aan de hand van de atlas-Dees - A. Dees, *Atlas des formes linguistiques des textes littéraires de l'ancien français*. Tübingen 1987-, naar het dialect van de auteur en van de kopiisten wenselijk zijn.

14. Vgl. voor een overzicht van de verschillende visies omtrent het auteurschap van de roman: *Fergus*, ed.-Frescoln, Intr., p. 8-12, 27-29.

15. B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*. Zur Geschichte einer Gattung. Tübingen 1980, p. 208-22.

16. H. Emmel, *Formprobleme des Artusromans und der Galdichtung*. Die Bedeutung des Artuskreises für das Gefüge des Romans im 12. und 13. Jahrhundert in Frankreich, Deutschland und den Niederlanden. Bern 1951, p. 147-56.

Leistung".¹⁷ Over enkele andere onderdelen oordeelt zij minder lovend. Overigens, naar uit het vervolg van dit boek zal blijken, ten onrechte. Doordat zij de modellen van Chrétien als norm hanteert, heeft zij geen oog voor creatieve en betekenisvolle variaties.

Vervolgens verscheen een structuuranalyse door mevr. Southworth.¹⁸ Zij bespreekt de opbouw van de roman in samenhang met de twee hoofdthema's, 'la chevalerie et la courtoisie'.

De belangrijkste bron van Guillaumes roman is het oeuvre van Chrétien de Troyes. Een gedetailleerd overzicht van de elementen in de *Fergus* die daaraan zijn ontleend, biedt de dissertatie van Marquardt.¹⁹ Hij wil laten zien "welche Bedeutung Kristian von Troyes für Guillaume le Clerc in seinem "Fergus" gehabt hat".²⁰ De veranderingen bij de ontleningen, hun opname in een nieuwe context en de functie daarvan, komen niet aan de orde. Aan deze aspecten werd voor het eerst aandacht besteed door mevr. Schmolke, die de relatie bespreekt van de *Fergus* met de Perceval-handeling in Chrétiens Graalroman.²¹ Zij brengt naar voren dat Guillaume met de ontleningen aan Chrétien een nieuwe 'sen' aan een oude 'matière' heeft gegeven.

Kort na de studie van Schmolke verscheen een artikel van mevr. Freeman.²² Zij wijst erop dat de *Fergus* door de ontleningen aan de romans van Chrétien een intertekstuele 'conjointure' vertoont. Deze gaan vaak gepaard met veranderingen volgens een procédé van omkering. Aan enige ontleningen kent Freeman een trivialiserende en daarmee komische werking toe. Bovendien ziet zij elementen die teruggaan op een andere groep teksten, die van de direct na Chrétien verschenen romans, zoals *Le Bel Inconnu* van Renaut de Beaujeu. Daarmee zou de roman van Guillaume een parodiërende reactie zijn op een in zijn ogen epigonale tekst als *Le Bel Inconnu*: "*Fergus*' particular originality lies in its equation of *conjointure* with the parodic in such a way as to evaluate the current status of Arthurian romance and to suggest a means for its betterment".²³

17. A.w., p. 156.

18. M.J. Southworth, *Étude comparée de quatre romans médiévaux. Jaufré, Fergus, Durmart, Blancandin*. Paris 1973, p. 71-96.

19. W. Marquardt, *Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman "Fergus" des Guillaume Le Clerc*. Göttingen 1906.

20. A.w., p. 1.

21. B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 130-39.

22. M.A. Freeman, 'Fergus: Parody and the Arthurian Tradition', in: *French Forum* 8 (1983), p. 197-215.

23. A.art., p. 211. Dit aspect van Freemans studie is m.i. weinig overtuigend, o.a. vanwege een misvatting over de functie van het Schild in de *Fergus*. In het vervolg van dit boek zullen we zien hoe Guillaumes tekst primair een reactie is op Chrétiens laatste roman.

Een uitvoerig en zeer boeiend opstel werd geschreven door Owen.²⁴ In een analyse van het verhaal van de *Fergus* vestigt hij de aandacht op de komisch-ironische signatuur. Hij behandelt ontleningen aan Chrétien, waarbij Guillaume - zoals ook Freeman constateerde - een 'reversal technique' toepast. Voor Guillaume was Chrétien's *Conte du Graal* "his chief point of reference": de *Fergus* is het verhaal over een 'neo'-Perceval, die de 'oude' overtreft. Owen noemt de roman "one of the best in its genre", en hij besluit zijn studie met de volgende lofprijzing: "(Guillaume) was a lover of literature and himself a formidable spinner of words with a sound sense of structure and form: a second-phase romancer but a first-rate craftsman. But because of his chosen technique he has lived too long in Chrétien's shadow. It is high time we recognised the significance of his work in the evolving history of the romance and saluted him as one of its most gifted and subtle exponents".²⁵ Een bijdrage tot het laatste is Owens Engelse vertaling van de *Fergus*, die thans verschenen is.²⁶

De *Fergus* roept ook andere interpretaties op, zoals onlangs gebeurde in een studie van mevr. Gravdal.²⁷ Zij typeert de roman als een 'transgressive parody': "*Fergus* underscores the infractions of social, rhetorical, and spatial codes by first alluding to romance tradition, and specifically to the corpus of Chrétien, and then thwarting the expectations thus created. Guillaume consistently demonstrates his knowledge of the traditional correspondence between genre, social class, stylistic level, rhetorical register, and space, only to introduce comic variations by portraying a hero who has no knowledge of chivalric (and romance) codes".²⁸ Dit optreden van de held hangt samen met aansluiting bij het chanson de geste: "Guillaume rewrites the Arthurian model, giving it a consistent new direction through his systematic use of an interpretant: medieval epic"; en zo ontstaat inzicht in "the workings of parody in *Fergus*. The hero is a character from the chanson de geste transplanted to and incorporated in the space of romance".²⁹

24. D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', in: *The Craft of Fiction. Essays in Medieval Poetics*, ed. L.A. Arrathoon. Rochester 1984, p. 47-81.

25. A.art., resp. p. 47 en 79. Een toevoeging op Owens studie - 'The Craft of *Fergus*: Supplementary Notes' - verscheen in: *French Studies Bulletin* 25 (1987-88), p. 1-5. Owen schreef ook een kort artikel waarin de *Fergus* ter sprake komt: 'Chrétien, *Fergus*, *Aucassin et Nicolette* and the Comedy of Reversal', in: *Chrétien de Troyes and the Troubadours. Essays in memory of the late Leslie Topsfield*. Cambridge 1984, p. 186-94.

26. 'Guillaume le Clerc: The Romance of *Fergus*', in: *Arthurian Literature*. Vol. VIII, ed. R. Barber. Woodbridge 1989, p. 79-183.

27. K. Gravdal, *Vilain and Courtois. Transgressive Parody in French Literature of the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Lincoln-London 1989, hfst. 1: '*Fergus*: The Courtois Vilain'.

28. A.w., p. 37.

29. A.w., resp. p. 39 en 46. Door *Fergus*' ontwikkeling tot een hoofse held is er in het laatste gedeelte van de roman geen parodie: "These final scenes obey the conventions of romance" (a.w., p. 49). De benadering van Gravdal is m.i. wat eenzijdig, omdat essentiële aspecten zoals de 'natura versus nutritura'-thematiek (zie

Van Guillaume's roman is een Middelnederlandse versie overgeleverd, die bekend is onder de titel *Ferguut*. In de Dietse literatuur is de *Ferguut* samen met de *Walewein* de enige afzonderlijk en volledig overgeleverde Arturroman. Over de auteur is niets bekend; we kunnen alleen aannemen dat hij een Vlaming was. Hij schreef de roman omstreeks het midden van de dertiende eeuw.³⁰ De *Ferguut* wordt gekenmerkt door tweeërlei werkwijze voor wat betreft de omgang met het Oudfrans. In het eerste gedeelte, tot aan vers 2592, is de tekst een licht bekortende vertaling van de *Fergus*.³¹ Het vervolg is een vrije bewerking en omwerking daarvan.

De eerste die uitvoerig stilstond bij de inhoud van de *Ferguut* was Jonckbloet.³² Naderhand verschenen analyses van de roman in bijdragen door Koopmans, Asselbergs, mevr. Van Buuren en Kees de Graaf.³³ De laatstgenoemde laat zien hoe de *Ferguut* het verhaal is van een 'driehoeksverhouding': de ontwikkelingsgang van de held is gericht op een verbinding met de wereld van het Arturhof en die van de geliefde; 'dapperheid' en 'liefde' komen tot integratie. Daarmee is een aanduiding gegeven van een thematische structuur, zoals die voorkomt in het romanmodel van Chrétien de Troyes.³⁴

De inleiding van de tekstedities van de *Ferguut* door respectievelijk Verwijs en Verdam bevat een inhoudsoverzicht van de Middelnederlandse roman naast een van de *Fergus*.³⁵ Hieruit kan men de verschillen qua 'plot' aflezen in het gedeelte dat de Dietse auteur vrij heeft bewerkt. Verwijs gaf ook een beoordeling van de prestatie van de bewerker en die valt niet erg gunstig uit. Hij noemt hem "een met het Fransch weinig vertrouwden dichter, die zich vergenoegde met eene vaak zeer vrije bewerking, waarbij hij alleen de ruwe omtrekken van het verhaal teruggaf, zonder zich er om te

beneden, afd. A, hfdst. 1, par. 5) en de confrontatie met de *Conte du Graal* (zie beneden, afd. A, hfdst. 3) niet aan de orde komen.

30. Zie over localisering en datering: W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*. Oorsprong, overlevering en auteurschap van de Middelnederlandse *Ferguut*, gevolgd door een diplomatische editie en een diplomatisch glossarium. Amsterdam 1989, hfdst. 1.

31. W. Kuiper legt de grens bij vs. 2590. Zie a.w., p. 232-34.

32. W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst*. Deel 2. Amsterdam 1852, p. 151-84.

33. J. Koopmans, 'Middelnederlandse romans, III. de Ferguut', in: *Taal en Letteren* 10 (1900), p. 321-36 (ook in: J. Koopmans, *Middelnederlandse romans*. Leiden 1920, p. 38-59); W.J.M.A. Asselbergs, 'Ferguut', in: *Spiegel der Letteren* 8 (1964-65), p. 1-8 (ook in: *Arturistiek in artikelen*, ed. F.P. van Oostrom. Utrecht 1978, p. 95-103); H. Paardekooper-van Buuren, 'Structuur en zin van de Ferguut', in: *De Nieuwe Taalgids* 57 (1964), p. 148-56 (ook in: *Arturistiek in artikelen*, p. 105-13) en K.R. de Graaf, 'Ferguut, Artur en Galiene', in: *De Nieuwe Taalgids* 67 (1974), p. 379-91 (ook in: *Arturistiek in artikelen*, p. 115-27).

34. Het begin van De Graaf's bijdrage is een weerlegging van de structuuranalyse in het artikel van Paardekooper-van Buuren (zie n. 33).

35. *Ferguut*, ed. E. Verwijs. Groningen 1882, p. X-XXVIII; en *Ferguut*, ed. J. Verdam. Leiden 1908, p. V-XXVII.

bekreunen, dat hij meermalen den natuurlijken samenhang verminkte, en een aantal fijne trekken en schoonheden opofferde, die in den *Fergus* voorkomen".³⁶ Verdam oordeelde weinig positief over het geheel van de Middelnederlandse tekst: "De dichter is een man geweest niet geheel zonder talent, maar toch op verre na niet begaafd genoeg om het onderwerp, dat hij zich voor letterkundige behandeling koos, naar den eisch te behandelen".³⁷

Eenzelfde mening als die van Verdam kan men bij Jonckbloet en Kalff aantreffen.³⁸ Later werd Verdams oordeel over de Middelnederlandse dichter nagesproken in de inleiding van de *Ferguut*-editie door Bouman: "Men krijgt [...] geen hoge dunk van 's mans literaire begaafdheid of zelfs van zijn gezond verstand".³⁹ In een hoofdstuk van de eerder genoemde studie van Emmel volgt een bespreking van de *Ferguut* op die van de *Fergus*.⁴⁰ Zij behandelt onder andere de in vergelijking met het Oudfrans meest ingrijpende verandering in het vrij bewerkte part, die in het slot van het verhaal, "also gerade in dem Teil der Dichtung, der die besondere Leistung des Franzosen darstellt".⁴¹ De Dietse versie kan haar weinig bekoren: "Der Niederländer hat bei der freien Gestaltung des Schlusses sowohl die Galienehandlung wie die Artushandlung verflacht". En dan volgt als oordeel over het geheel: "Was im ersten Teil nur an der sprachlichen Formung zu erkennen ist, zeigt sich im zweiten Teil auch in der Gestaltung der Handlung: dem Dichter ist Wesen und Stil der ritterlichen Artusdichtung fremd".⁴²

De waardering viel gunstiger uit, wanneer de Middelnederlandse roman niet vergeleken werd met de *Fergus*, maar werd gezien als een zelfstandige tekst. Zo heeft Jonckbloet over het verhaal gezegd dat "de meeste tooneelen op zichzelf beschouwd meesterstukjes van voorstelling (zijn), uitmuntend door levendigheid en waarheid".⁴³ Ook schreef hij: "Toch [...] laat zich de middelnederlandsche *Ferguut* nog met genoegen lezen, als men er het oorspronkelijke niet naast legt".⁴⁴

Gezien het minder positieve oordeel over de *Ferguut* in comparatistisch perspectief, is het opmerkelijk dat De Paepe in de inleiding van de nieuwe *Ferguut*-editie een

36. *Ferguut*, ed.-Verwijs, Inl., p. XXIX.

37. *Ferguut*, ed.-Verdam, Inl., p. XXXVI-XXXVIII. Het citaat aldaar, p. XXXVI.

38. W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Deel 1, Groningen 1888⁴, p. 334; en G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Deel 1. Groningen 1906, p. 114-15.

39. *Ferguut*, ed. A.C. Bouman. Zwolle 1962, p. 18-20. Het citaat aldaar, p. 20.

40. H. Emmel, *Formprobleme des Artusromans und der Graldichtung*, p. 156-62.

41. A.w., p. 161.

42. A.w., p. 162.

43. *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst*. Deel 2, p. 179.

44. *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Deel 1, p. 334.

geheel ander inzicht vertolkt.⁴⁵ De Paepe belicht eerst enkele aspecten van de Oudfranse roman. Achtereenvolgens komen aan de orde: de Schots-ancestrale achtergrond, de held als 'homo silvaticus', en zijn ontwikkelingsgang van boerenzoon tot ideale hoofse ridder. Vervolgens geeft hij een korte analyse van de Dietse roman, die is voorzien van vergelijkingen met het Oudfrans.⁴⁶ De Paepe meent dat de Middelnederlandse auteur zijn voorbeeld overtroffen heeft: "De verhaaltechnische mogelijkheden die hem door Guillaume werden geboden, heeft onze bewerker op zijn eigen wijze benut en dat met meer zin voor compositie dan zijn voorganger".⁴⁷ De Paepe wijdt ook enige pagina's aan de *Ferguut* als taalkunstwerk. Hij vindt dat de Dietse auteur "veelal levendiger en boeiender vertelt dan Guillaume".⁴⁸ Dit alles mondt uit in de volgende laudatie: "In de rij van onze vertalers/bewerkers verdient hij op het voorplan te worden geplaatst. Hij heeft ons een van de mooiste Middelnederlandse boeken geschonken".⁴⁹

Bij deze situatieschets dient tenslotte melding gemaakt te worden van een kwestie in verband met het auteurschap van de *Ferguut*. Verwijs constateerde dat de roman bij vers 2593, in vergelijking met het Oudfrans, overgaat van een vertaling in een vrije bewerking. Tegelijk nam hij tussen die gedeelten verschillen waar in taal, stijl en versbouw. Daarop baseerde hij de stelling dat de *Ferguut* het werk is geweest van twee auteurs.⁵⁰ Verdam was het hier niet mee eens. Hij achtte Verwijs' bewijsvoering niet overtuigend en op grond van andere stilistische kenmerken opteerde hij voor een enkelvoudig auteurschap.⁵¹ Jonckbloet was gedeeltelijk met dezelfde argumenten tot die conclusie gekomen: "Twee verschillende vertalers zouden aan den dag komen door het verschil in taal en versbouw; en wij hebben juist het tegendeel bevonden".⁵² Stilistisch onderzoek met behulp van de computer bracht Van Bakel tot de mening: "Ik zou geneigd zijn op grond van het resultaat van de toetsingen ernstig rekening te houden met een dubbel auteurschap. Maar verder kan men zonder de objectiviteit

45. *Ferguut*, ed. E. Rombauts, N. de Paepe en M.J.M. de Haan. 's-Gravenhage 1982². Voortaan aangehaald als *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a.

46. Zie ook De Paepe's opstel 'Le Fergus et le Ferguut: remaniement d'une tradition courtoise', in: *Literature and Translation. New Perspectives in Literary Studies*, ed. J.S. Holmes e.a. Leuven 1978, p. 204-13.

47. *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl. p. 20.

48. A.w., p. 36.

49. A.w., p. 39.

50. *Ferguut*, ed.-Verwijs, Inl., p. X, XXVIII-XXXII.

51. *Ferguut*, ed.-Verdam, Inl., p. XXVII-XXXVI.

52. *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Deel 1, p. 325-27. Het citaat aldaar, p. 327. Zie verder over deze kwestie: *Ferguut*, ed.-Bouman, Inl., p. 13-19; en de in n. 30 genoemde diss. van W. Kuiper, hfdst. 3.

geheel uit het oog te verliezen onmogelijk gaan".⁵³ Tevens merkt hij op dat antwoord op de vraag naar een dubbel auteurschap "nooit met zekerheid gegeven kan worden op grond van statistische toetsingen".⁵⁴ In de nieuwe *Ferguut*-editie wordt de kwestie niet vermeld. Wel is het de opvatting van De Paepe dat de *Ferguut* het werk is van één dichter. Dit kan men onder andere afleiden uit de volgende opmerking, wanneer hij in zijn tekstanalyse is aangekomen bij de overgang van vertaling naar bewerking: "Van hieraf begint de Dietse bewerker zo langzamerhand en, naarmate het verhaal vordert meer en meer, zijn eigen weg te gaan. Het Franse werk heeft hij blijkbaar goed in het hoofd en nu gaat hij het op zijn eigen wijze navertellen".⁵⁵

Zelf heb ik altijd gedacht dat de roman door één auteur geschreven is. Ik veronderstelde dat hij het tweede gedeelte uit het geheugen heeft bewerkt, omdat hij niet meer de beschikking had over het handschrift met de tekst van de *Fergus*.⁵⁶ Dit geloof is thans aan het wankelen gebracht door de dissertatie van Willem Kuiper.⁵⁷ Op grond van een gedetailleerd onderzoek naar verschillen in taal, stijl en rijmvormen, komt hij tot de conclusie dat de *Ferguut* beschouwd moet worden als het werk van twee auteurs, de vertaler en de bewerker. Ondanks de rijkdom van het gepresenteerde materiaal, dat zeker opmerkelijke verschillen aan het licht heeft gebracht, blijven er vragen bestaan, zoals de afwezigheid in de roman van een vermelding van een tweede dichter en de vele overeenkomsten in stijl en sfeer tussen de beide gedeelten. Hierom zal ik in het vervolg toch nog spreken als over het werk van één auteur, maar dat wel tot nader order.⁵⁸

In het voorgaande heb ik een schets gegeven van de stand van onderzoek met betrekking tot de Oudfranse *Fergus* en de Middelnederlandse *Ferguut*.⁵⁹ Dit als inleiding tot deze dissertatie, het eerste deel van een vergelijkende studie over de *Fergus* en de *Ferguut*.

Ik heb gekozen voor een publicatie in twee delen, met als grens de overgang zoals die voorkomt in de Middelnederlandse roman. Het vrij bewerkte gedeelte van de *Ferguut* zal behandeld worden in een vervolgstudie op de dissertatie. Dit boek handelt

53. J. van Bakel, *Automatische syntactische analyse van Nederlandse teksten*. Nijmegen 1970, p. 81.

54. A.w., p. 81.

55. *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 26.

56. Deze veronderstelling werd voor het eerst naar voren gebracht door Jonckbloet, in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Deel 1, p. 327.

57. *Die Riddere metten witten Scilde* (zie n. 30), hfdst. 3.

58. Kuipers dissertatie verdient heel wat beters dan de hier geuite vragen. Ik zal later, in dl. II van mijn onderzoek, nader op deze kwestie ingaan.

59. Andere, nog niet genoemde studies zullen in het vervolg van dit boek ter sprake komen. Vgl. verder voor een overzicht m.b.t. de *Ferguut*: W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 1-7 en 534-39 (bibliografie).

eerst over de *Fergus*, samen met een korte vergelijking van de *Ferguut* met het origineel, en daarna over het vertaalde gedeelte van de Middelnederlandse roman. Deze opzet heeft zijn nadelen, omdat nu eerst half werk wordt gepresenteerd. Anderzijds is het zo dat het onderwerp bij de gekozen benaderingswijze een omvang verlangt die het bestek van één boek te buiten gaat.

Dit laatste vooral vanwege de *Fergus*. Voor Guillaumes roman beschikken we over enige studies, maar die zijn meestal nog te beperkt van opzet om als basis te kunnen dienen voor een adequate en gedetailleerde vergelijking van de Middelnederlandse met de Oudfranse tekst. In een comparatistisch onderzoek als het onderhavige is het immers geboden om "zo precies mogelijk de betekenis en de waarde van het origineel [...] te bepalen, vooraleer men de veranderingen in (het) daarop steunende Mnl. (werk) met een gerust gemoed kan gaan verklaren".⁶⁰ Het is mijn bedoeling niet enkel na te gaan hoe de auteur van de *Ferguut* met zijn Franse bron is omgesprongen, maar het comparatisme zo toe te passen dat tegelijk een beeld gegeven wordt van de *Fergus* in zijn verschillende aspecten. Daarom zal de eerste afdeling van dit boek voor een groot deel gewijd zijn aan Guillaumes roman. Verder is de Dietse component, anders dan wat vaak het geval is in vergelijkend onderzoek van medioneerlandici, een compleet overgeleverde roman. Daarmee is de mogelijkheid gegeven om de vertaling/bewerking interpretatief te vergelijken met het origineel, een perspectief dat om ruimte vraagt. Hier komt bij dat Guillaumes roman een tekst is van hoog literair niveau, met vele elementen die aansluiten bij het werk van Chrétien de Troyes. Om die reden zal de eerste, vooral aan de *Fergus* gewijde afdeling ook vrij uitgebreid zijn.

Van die afdeling handelt het eerste hoofdstuk over de *Fergus* als genretekst uit de school van Chrétien. In het derde hoofdstuk komt datgene aan de orde wat vooral bepalend is voor Guillaumes romanconceptie, de relatie met de *Conte du Graal*. Het vijfde hoofdstuk zal gaan over de Schotse achtergronden van de *Fergus*. Op deze drie hoofdstukken volgt er telkens een, waarin de *Ferguut* vergeleken wordt met de behandelde aspecten van de *Fergus*. Die gaan over de Middelnederlandse tekst als geheel, zodat ook iets weggenomen wordt van een mogelijk bezwaar dat deze studie voor de *Ferguut* nog maar half werk levert. Een van die hoofdstukken laat zien hoe de omgang van de Dietse auteur met de Graalroman een andere is geweest dan die van Guillaume. Zo wordt ook een kleine bijdrage geleverd tot een van de desiderata

60. J.D. Janssens, 'De Arturistiek: een "wout sonder genade" (vervolg)', in: *Spiegel der Letteren* 22 (1980), p. 53.

van de medioneerlandistiek: "een studie over de receptie van Chrétiens oeuvre in de Nederlanden".⁶¹

In de tweede afdeling van dit boek zal de vertaling in de *Ferguut* besproken worden in vergelijking met de *Fergus*. Het streven is om daarmee bij te dragen tot het onderzoek naar de techniek van vertalers in de Middelnederlandse literatuur.⁶² Deze afdeling, met name het derde hoofdstuk, is zo opgezet, dat de te vergelijken passages voor beide romans een indruk geven van de wijze waarop het verhaal is uitgewerkt.

Middeleeuwse romans functioneerden qua productie en receptie vaak in een literaire cultuur van intertekstualiteit. In het bijzonder geldt dit voor Arturromans uit de school van Chrétien. Gegeven die omstandigheid is juist de vergelijkende benaderingswijze geschikt om inzicht te krijgen in de aard, functie en receptie van het afzonderlijke kunstwerk.⁶³ Bij het onderwerp van deze dissertatie verloopt die intertekstualiteit overwegend in een reeks van drie. Aan het begin staat het werk van de grootmeester en creator van het genre, Chrétien de Troyes, vooral zijn *Conte du Graal*. Dan volgt als het antwoord hierop Guillaumes *Fergus*. En die roman kreeg op zijn beurt een reactie, de verdietsing en adaptatie in de *Ferguut*.

61. J.D. Janssens, 'De Arturistiek: een "wout sonder genade" (vervolg)', p. 61. Zie ook idem, 'The Influence of Chrétien de Troyes on Middle Dutch Arthurian Romances: A New Approach', in: *The Legacy of Chrétien de Troyes*, ed. N.J. Lacy, D. Kelly en K. Busby. Vol. II. Amsterdam 1988, p. 285-306.

62. Zie hierover van de hand van de 'auctor' van dit onderzoek: W.P. Gerritsen, 'Vertalingen van Oudfranse litteraire werken in het Middelnederlands', in: *Franse literatuur van de middeleeuwen*, red. R.E.V. Stuip. Muiderberg 1988, p. 184-207.

63. Vgl. over deze methodische achtergrond: F.P. van Oostrom, *Lansloot vander Haghedochte*. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de *Lancelot en prose*. Amsterdam enz. 1981, p. 7.

AFDELING A

Een studie over de *Fergus* en een korte vergelijking met de *Ferguut*

Hoofdstuk 1

De *Fergus* als Arturroman

1. Inleiding

In de jaren rond 1170 ontstond een vergaande vernieuwing in de hoofse epiek met de verschijning van de eerste roman van Chrétien de Troyes, de *Erec et Enide*. Anders dan de wegbereiders van de hoofse roman, die klassieke stof bewerkten, wendde Chrétien zich tot de 'matière de Bretagne'. Door de *Roman de Brut* van Wace, de bewerking van Geoffrey of Monmouth's *Historia Regum Britanniae*, was een Franstalig publiek bekend geworden met de pseudo-historische voorstelling van het Arturhof als het hoofse centrum van de ridderwereld. Daarnaast vertelden 'conteurs' wonderverhalen over helden uit de Keltische literatuur, en vooral aan dat fonds ontleende Chrétien zijn verhaalstof. Het leidde tot de voorstelling van een individuele held, die met het Arturhof als vertrekpunt een reeks 'aventures' volbrengt in een sprookjesachtige wereld.

Als modernist en emancipator ontwierp Chrétien een teksttype van een hoge fictionaliseringsgraad. Een tekst die niet meer gebonden was aan historische of geestelijke waarheden, maar literair-autonoom functioneerde. Daarmee is de *Erec et Enide* "eine entscheidende neue Stufe" in de westerse romangeschiedenis.¹

Na de *Erec et Enide* schreef Chrétien in de periode tot omstreeks 1182 nog een viertal werken. Eerst de *Cligés*, een 'Griekse' roman die zich voor een gedeelte afspeelt in een nu realistische Arturwereld, en vervolgens weer drie romans van het Keltische type, de *Chevalier de la Charrete*, de *Chevalier au Lion* en de *Conte du Graal*.² Dit oeuvre is van een unieke rijkdom en variëteit, waardoor we Chrétien mogen beschouwen als de grootste auteur van literaire fictie in de middeleeuwen. Hij begon als innovator en daarna getuigt iedere volgende roman van een voortgaande vernieuwing.³

1. Zie W. Haug, *Literaturtheorie im deutschen Mittelalter*. Von den Anfängen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts. Eine Einführung. Darmstadt 1985, hfdst. 5. De geciteerde woorden aldaar, p. 91.

2. Over de romans van Chrétien is buitengewoon veel geschreven. Goede introducties tot zijn oeuvre zijn: J. Frappier, *Chrétien de Troyes*. Paris 1968; en L.T. Topsfield, *Chrétien de Troyes. A Study of the Arthurian Romances*. Cambridge enz. 1981.

3. Zie bijv. K. Busby, 'The Characters and the Setting', in: *The Legacy of Chrétien de Troyes*. Vol. I. Amsterdam 1987, p. 57-89.

In de proloog van de *Erec et Enide* zegt Chrétien dat 'conteurs' het verhaal over Erec voor een hoog-adellijk publiek plegen te verknoeien. In onderscheid met hen presenteert hij zichzelf als een auteur die "tret d'un conte d'avanture / une molt bele conjointure".⁴ Deze termen weerspiegelen de overgang van een verhaal met een reeks gebeurtenissen naar een artistieke creatie waarin ze zijn opgenomen in een literaire structuur.

De romans van Chrétien - en dat vooral vanaf de *Cligés* - worden gekenmerkt door een ironische wijze van voorstellen en vertellen, zodat een esthetische distantie ten aanzien van het verhaalde wordt opgeroepen.⁵ In dit romantype, en dat was het moderne ervan, gaat het primair om een ontwikkelde vorm van literair amusement. Om het met Warning te zeggen: "Der höfische Roman (sc. die van het Chrétienniaanse type; R.Z.) baut Erzählsituationen auf, in denen Geschichten um des Erzählens und um des Hörens willen da sind, was immer sie an Zweckhaftem und Belehrendem mit sich führen mögen. Er mag Dokument bestimmter Wirklichkeiten und bestimmter Ideale sein - primär ist er Dokument einer Erzählkultur, deren Raffinement man schwerlich überschätzen kann".⁶

Met zijn oeuvre schiep Chrétien een romanwereld die andere auteurs zou fascineren en inspireren. In de Oudfranse literatuur zijn uit de tijd na Chrétien een zestiental Arturromans-in-verzen overgeleverd, die in meerdere of mindere mate aansluiten bij zijn werk als het model.⁷ De meeste zijn geschreven in de eerste helft van de dertiende eeuw. Over die romans handelt het standaardwerk van mevr. Schmolke.⁸ Zij laat zien dat de auteurs hun werken vaak bewust in relatie hebben gesteld met die van Chrétien. Dit gebeurde door middel van verwijzingen, citaten en chronologische verbanden. Verder werden aan Chrétien ontleende elementen met variaties opgenomen in een nieuwe context. Uit de studie van Schmolke blijkt dat deze romans doorgaans wat anders zijn dan imitaties. Het zijn teksten die getuigen van een

4. Ed. M. Roques. Paris 1973, vs. 13-14.

5. Vgl. bijv. R. Warning, 'Formen narrativer Identitätskonstitution im höfischen Roman', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV. *Le roman jusqu'à la fin du XIIIe siècle*. Tome 1. Heidelberg 1978, p. 47-59. Een baanbrekende studie hierover is: P. Haidu, *Aesthetic Distance in Chrétien de Troyes*. Irony and Comedy in *Cligés* and *Perceval*. Genève 1968.

6. R. Warning, 'Formen narrativer Identitätskonstitution im höfischen Roman', p. 56. Vgl. ook N.J. Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes*. An Essay on Narrative Art. Leiden 1980, hfdst. 3.

7. Zie voor een overzicht: A. Micha, 'Miscellaneous French Romances in Verse', in: *Arthurian Literature in the Middle Ages*, ed. R.S. Loomis. Oxford 1969⁴, p. 358-92; en idem, 'Le roman en vers en France au XIIIe siècle', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 377-99.

8. B. Schmolke-Hasselman, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*. Tübingen 1980. Een beknopte versie is haar artikel 'Der französische Artusroman in Versen nach Chrétien de Troyes', in: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 57 (1983), p. 415-30. Vgl. ook enige bijdragen in de bundel *The Legacy of Chrétien de Troyes*. Vol. I en II. Amsterdam. 1987, 1988.

creatieve receptie van Chrétien, waardoor ze een voortzetting en ontwikkeling geven van het door Chrétien ingezette genre.

Onder die romans komen er ook enige voor van aanzienlijk literair niveau, zoals *Le Bel Inconnu* van Renaut de Beaujeu, *Meraugis de Portlesgues* van Raoul de Houdenc en - mogelijk van dezelfde auteur - *La Vengeance Raguidel*. Het laatstgenoemde werk biedt een komische behandeling van het genre. De hoofdpersoon is Arturs neef Gauvain, die traditioneel geldt als de eerste vertegenwoordiger van het Arturhof. In het tweede gedeelte van Chrétiens Graalroman treedt hij op als een object van ironie. In de *Vengeance* is een ironische optiek zo sterk aangezet, dat de richting van een parodie is ingeslagen.⁹

Overigens is van aansluiting bij het genre van Chrétien vaak alleen sprake in partiële zin. Een voorbeeld is een roman als *Durmart le Galois*. Het verhaal is aanzienlijk langer dan dat in de romans van Chrétien, en daarin is kritiek verwerkt op de *Erec et Enide*. Het is een tekst die vergeleken met de literaire wereld van het Chrétienniaanse model een vereenvoudiging laat zien, wat samengaat met een verschil in functie. De breedvoerig verhaalde ridderweg van de held vertoont namelijk een hoofdidactische strekking: "Es handelt sich [...] um einen Fürstenspiegel in Form eines Artusromans".¹⁰

Van een andere aard is de *Fergus* van Guillaume le Clerc. Het is vooral deze roman die structureel, thematisch en qua literaire signatuur aansluit op het oeuvre van de grote voorganger. In het vervolg van dit hoofdstuk zullen we zien hoe Guillaume zijn roman heeft ontworpen als een nieuwe variant in het genre van de meester.

2. Het verhaal

Om te beginnen geef ik een overzicht van de inhoud van de *Fergus*, volgens een indeling die de verschillende fasen in de opbouw van de weg van de held laat uitkomen.¹¹

9. Vgl. B. Schmolke-Hassermann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 106-15. Zie verder over de ironische behandeling van Arturs neef in deze roman: K. Busby, *Gauvain in Old French Literature*. Amsterdam 1980, p. 272-94.

10. B. Schmolke-Hassermann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 139-48. Het citaat aldaar, p. 146.

11. De versnummering en later de citaten van de *Fergus* - aangeduid met FS - zijn gebaseerd op de editie-Frescoln. Soms heb ik veranderingen aangebracht in de interpunctie. Ook heb ik hier en daar een andere woordvorm ingevoerd, op grond van een lezing in een van de twee handschriften waarin de *Fergus* is overgeleverd.

Voorspel

Koning Artur houdt hof te Karadigan en besluit te gaan jagen op een wit hert, dat zich ophoudt in het woud bij Carduel. Met zijn gehele hof gaat hij op weg. Wanneer men het hert ontdekt, wordt de achtervolging ingezet. Bijna weet Perceval het zich verschuilende dier te vellen. Daarna rent het met zulk een snelheid verder, dat de ridders het niet meer bij kunnen houden. Artur heeft de gelofte afgelegd niet te zullen rusten, voordat het dier geveld is. Hij dreigt zo meinedig te worden, maar Perceval is in staat om de achtervolging vol te houden. Die voert hem naar de barbaarse wereld van Indegal, waar het hert door toedoen van zijn brak de dood vindt. Later arriveren de anderen, waarna Perceval de uitgeloofde beloning, Arturs beker, ontvangt. Hij schenkt die aan Gavain (FS 1-280).

I. Fergus' weg naar het ridderschap

1. De gang naar het Arturhof

De Arturridders overnachten in tenten en gaan de volgende morgen op weg naar Carduel. Zij passeren het kasteel van de rijke 'vilain' Soumilloit. Deze is gehuwd met een vrouw van adel, bij wie hij drie zonen heeft die hij een agrarische taak heeft opgelegd. De oudste is Fergus, die gehuld in boerse kledij de ploeg bedient. Hij stelt vragen aan een achterop komende schildknaap en verneemt wie de voorbij trekkende ridders zijn. Daarop komt hij tot het besluit naar het hof te gaan (FS 281-425).

Fergus spant de ploeg uit en rent naar huis. Soumilloit dreigt zijn voornemen met een stokslag te verhinderen, maar de moeder komt tussenbeide. Zij bewerkt dat Soumilloit hem, voorzien van een wapenrusting, naar het hof laat gaan. Er volgt een adoubement, waarbij Fergus een verroeste maliënkolder en helm ontvangt. Hij krijgt een paard mee van bijzondere kwaliteit, dat hij niet met sporen aandrijft, maar met een zweep. Hij ontvangt een lans die in de rook heeft gehangen en een oud schild, terwijl hij in zijn dwaasheid ook zes werpspiesen en een bijl meeneemt. Bij het afscheid is zijn moeder hevig bedroefd (FS 426-627).

Op weg naar het hof raakt Fergus in het woud het spoor van de Arturridders kwijt. Dan verschijnen vier roofridders, die hem bedreigen. Een doodt hij met zijn bijl en een tweede met een werpspies. De anderen slaan op de vlucht. De hoofden van de gedode ridders hakt hij af en hangt die aan zijn zadel (FS 628-712).

Na enige dagen komt Fergus aan in Carduel, waar hij te paard de ridderzaal van het hof binnenrijdt en zich aanbiedt als Arturs 'consillier'. Zijn verschijning wekt de spot

op van Ke, die het doet voorkomen alsof met Fergus' komst een profetie in vervulling is gegaan. Volgens de zot zou er namelijk een ridder naar het hof komen om de strijd tegen de Zwarte Ridder op te nemen. Ke stelt Artur voor Fergus in dienst te nemen op voorwaarde dat hij de queeste van de hoorn en de sluier onderneemt. Die worden bewaard op de Noire Montaigne en daarvoor zal hij moeten strijden met de Zwarte Ridder, die reeds menigeen gedood heeft. Gavain spreekt bestraffende woorden tot Ke vanwege diens boosaardige tong, en Fergus uit dreigende taal aan het adres van de drossaard. Hij vertelt Artur over zijn gevecht met de vier roofridders en vraagt op de door Ke genoemde voorwaarde in zijn dienst opgenomen te worden. Artur stemt toe, nadat hij vergeefs geprobeerd heeft Fergus van die gevaarlijke onderneming af te houden (FS 713-894).

Fergus vertrekt weer en rijdt in de regen door Carduel, tot hij indommelt bij het huis van Arturs kamerling. Diens dochter merkt hem op en verleent hem op zijn verzoek logies. Als haar vader, die nog aan het hof is, het hier niet mee eens mocht zijn, zal hij weer vertrekken. Hij onderhoudt zich met haar en gebruikt samen met haar de maaltijd. Wanneer de kamerling arriveert, geeft Fergus blijk van zijn onwetendheid: hij meent dat hij vanwege de door Soumilloit gegeven wapenrusting reeds een ridder is. Daarna brengt de kamerling hem ertoe dat hij de van huis meegekregen uitrusting aflegt en zich aan het hof tot ridder laat maken. De nacht brengt hij door in een zeer fraai slaapvertrek. De volgende morgen ontvangt Fergus kostbare kledij, waarop hij verschijnt als een lichtende schoonheid (FS 895-1264).

In gezelschap van de kamerling begeeft Fergus zich naar het hof. Hij vraagt Artur om een wapenrusting, een verzoek dat Gavain ondersteunt. Gavain vraagt om zijn vriendschap, maar Fergus wil eerst de strijd met de Zwarte Ridder aangaan. Hij ontvangt van Artur, die geassisteerd wordt door Gavain, de kamerling en Yvain, een nieuwe wapenrusting en zo wordt hij tot ridder gemaakt. Perceval schenkt hem een zwaard, waarmee Artur hem omgordt. De koning is bedroefd over zijn vertrek, waarvan hij Ke de schuld geeft. Maar de zot van het hof noemt Fergus de beste ridder en profeteert de nederlaag van de Zwarte Ridder. Ook voorzegt hij dat Ke voor zijn bespotting gestraft zal worden (FS 1265-1494).

2. De 'aventure' van de hoorn en de sluier

Op weg naar de Zwarte Rots brengt Fergus de nacht door op kasteel Lidel. Daar logeert een nichtje van de kasteelheer, de mooie Galiene. Ze ontvlamt direct in liefde. Voordat de maaltijd begint, zitten beiden zwijgend naast elkaar. De kasteelheer probeert Fergus de 'aventure' met de Zwarte Ridder uit het hoofd te praten; tever-

geefs, want hij wil Ke's spot logenstraffen. 's Nachts geeft Galiene in een monoloog uiting aan haar verliefdheid, terwijl Fergus nog onbekend met de liefde is en rustig ligt te slapen. Vol aarzeling begeeft Galiene zich schaars gekleed naar zijn bed, knielt wenend voor hem neer en biedt haar liefde aan. Fergus wil voor alles de Zwarte Ridder verslaan, maar daarna zal hij bij haar terugkeren om haar zijn liefde te geven. Galiene beschouwt deze reactie als een afwijzing en hevig geëmotioneerd druipt zij af. Ze besluit heimelijk naar haar vader in Lodiën te gaan om zo haar verliefdheid kwijt te raken. De volgende morgen vertrekt Fergus. Hij belooft zijn gastheer op diens verzoek via Lidel terug te keren (FS 1495-2044).

Fergus komt aan bij de Zwarte Rots, een hoge berg die hij met grote inspanning te voet moet beklimmen. Boven levert hij een gevecht met een metalen 'vilain', die hij eerst voor een levend wezen aanzag. Deze 'bewaakt' de toegang tot een kapel waarin de hoorn en de sluier worden bewaard. Fergus neemt die weg, blaast driemaal op de hoorn en daalt de rots weer af. Met zijn getoeter heeft hij de Zwarte Ridder opgeroepen, die met donderend geraas komt aanstormen en honende woorden spreekt over Artur en zijn ridders. Uit verontwaardiging hierover gaat Fergus direct tot de aanval over. Er volgt een zwaar gevecht, waarbij de tegenstanders elkaar spottend toespreken. Het loopt uit op Fergus' overwinning, wanneer het zwaard van de Zwarte Ridder breekt. Fergus verleent hem genade en stuurt hem met een wraakboodschap voor Ke naar het hof (FS 2045-2545).

Crisis

Bij Fergus' terugkeer op Lidel blijkt Galiene verdwenen te zijn. Ineens raakt hij zelf volledig in de ban van de liefde. De Minne zal hem doen boeten voor zijn weigering tegenover Galiene. In een monoloog spreekt Fergus zijn gevoelens uit. Hij noemt zijn gedrag jegens Galiene een schanddaad. Zijn vreugde is omgeslagen in droefheid. Het verzoek van de kasteelheer om te blijven overnachten slaat hij af, omdat Galiene er niet meer is. Hij begint aan een queeste naar haar en verklaart dat hij nooit ergens zal logeren, voordat hij iets over haar verblijfplaats vernomen heeft (FS 2546-2808).

II. De weg naar de geliefde

1. 'Dolor'-fase

In een toestand van droevig liefdesgepeins trekt Fergus in de nacht door een woud en komt bij een tent, waarin een trotse en geduchte ridder met zijn vriendin ligt te slapen.¹² Als wachter staat een lelijke dwerg geposteed, die Fergus' paard met een stok slaat. Fergus beantwoordt dit met een aframmeling, waarop de ridder uit de tent tevoorschijn komt. Hij laat zijn vriendin een wapenrusting brengen om zijn dwerg te wreken. Fergus bestookt de ridder met spotreden en zonder veel moeite verslaat hij hem. Hij schenkt hem genade en samen met zijn vriendin en de dwerg zendt hij hem naar het Arturhof (FS 2809-3090).

Fergus rijdt tot de volgende dag verder, verzonken in liefdesgepeins. Bij een rivierovergang wordt hij daaruit opgeschrikt door een ridder die als tol zijn paard opeist.¹³ Fergus deelt een slag uit die de arm van de ander breekt. De belager probeert naar zijn kasteel te vluchten, maar in de achtervolging door Fergus struikelt zijn paard en hij zelf valt in de modder. Ook deze tegenstander wordt naar Artur gezonden (FS 3091-3242).

Fergus vervolgt peinzend zijn weg en wordt dan gekweld door honger. In het woud schuift hij aan tafel bij vijftien roofridders en doet zich tegoed. Wanneer zij hem bedreigen, valt hij hen aan met het braadspit. Vervolgens gaat hij hen met het zwaard te lijf. Hij doodt er dertien en de twee overlevenden zendt hij naar Artur. Vermoeid brengt hij de nacht door, slapend onder een boom (FS 3243-3406).

Intussen roept Artur zijn ridders bijeen om raad voor het probleem Zwarte Ridder. Zij zwijgen, omdat niemand de strijd tegen hem durft op te nemen. Ke wijst er spottend op dat de nieuwe ridder - Fergus - hiervoor zal zorgen, waarop Gavain hem bestraffend toespreekt. Vanwege het getwist wijst Artur Gavain terecht. Op dat moment verschijnt de door Fergus verslagen Zwarte Ridder. Hij spreekt lovende woorden over de held en geeft zich als gevangene over aan Artur. De koning denkt over een vonnis na en verleent hem op advies van zijn ridders gratie. Daarna arriveren de andere door Fergus verslagen tegenstanders. Aan het hof is men vol bewondering over Fergus' daden. Artur betreurt Fergus' afwezigheid, die hij toeschrijft aan Ke. Wist hij waar Fergus zich ophield, dan zou hij hem gaan zoeken (FS 3407-3642).

12. Ik noem hem in het vervolg de Fiere Ridder.

13. Ik noem deze voortaan de Tolridder.

Fergus' 'dolor' gaat zo ver, dat hij meer dan een jaar ronddoolt. Hij verkeert in een staat van verwildering en houdt zich in leven met het eten van rauw vlees van wild dat hij heeft gejaagd (FS 3643-3673).

Wending

Aan deze ellende komt een eind door een wonderfontein. Het water bewerkt een volkomen herstel van Fergus' vermogens. Bij de fontein staat een kapel, waar zich een dwerg ophoudt. Deze pleegt de toekomst te onthullen aan degenen die van het water drinken en aan Fergus vertelt hij hoe hij Galiene kan terugvinden. Daarvoor moet hij zich naar de rots van Dunostre begeven en strijden om een wonderschild dat er bewaakt wordt door een reuzin, die bewapend is met een zeis. De dwerg voorzegt dat hij het Schild in een zware strijd zal veroveren (FS 3674-3896).

2. De queeste om het Schild

Hoopvol gestemd gaat Fergus op weg. Hij komt bij de zee en steekt die over aan boord van een schip met tien rovers. Op volle zee vallen ze hem aan. Negen van hen doodt hij en de tiende springt overboord. Zelf stuurt hij het schip naar de overkant (FS 3897-4055).

Fergus rijdt enige tijd door Escoce, totdat hij geleid wordt naar het kasteel waar zich het Schild bevindt, dat een schoon en helder licht uitstraalt. Op de brug staat de reuzin met de zeis. Na een hevig gevecht doodt hij haar. Het Schild hangt boven een pilaar in een schone tuin, waarin een serpent ligt te slapen. Verblind door het licht van het Schild merkt Fergus de draak niet op. In zijn blijdschap rent hij met het Schild zo hard de trappen van de pilaar af, dat de draak wakker wordt en hem vuurspuwend aanvalt. Hij krijgt het zwaar te verduren, maar ook dit monster weet hij te verdelgen. In het bezit van het Schild verlaat hij het kasteel (FS 4056-4350).

Opnieuw steekt hij de zee over, nu in een schip met kooplieden. Het lichtschijnsel van het Schild jaagt hun grote vrees aan, maar Fergus stelt hen gerust. Op voorspoedige wijze wordt de overzijde bereikt, waar Fergus de nacht in het gezelschap van de kooplieden doorbrengt. Op zijn verdere weg ontmoet hij drie herders, die vertellen dat hij zich in Lodïen bevindt en dat Galiene de landsvrouwe is.¹⁴ Haar land is verwoest door een koning en deze belegert haar burcht Rocebourc, die niet lang meer

14. Blijkens Galienes latere verhaal tegenover Artur is dit haar toegevallen na de dood van haar vader.

stand zal kunnen houden. Fergus spoedt zich erheen om Galiene te hulp te komen (FS 4351-4454).

Verzonken in gedachten over zijn geliefde slaat hij een verkeerde weg in, die hem voert naar Mont Dolerous, het kasteel van de echtgenoot van de reuzin. De reus ziet aan het Schild dat Fergus zijn vrouw heeft gedood. Met zijn knots onthoofdt hij Fergus' paard en met zijn vuist verpulvert hij helm en maliënkolder. Nadat Fergus hem een schouder heeft afgeslagen, neemt de reus hem in zijn arm om hem te verdrinken in een rivier, maar Fergus weet zich los te maken en doodt de kolos. In het kasteel bevinden zich twee bedroefde meisjes, wier vrienden een dag eerder door de reus gedood zijn. De zoon van de reus laat zich door hen masseren. Fergus slaat het monster dood en gooit het in de rivier. De meisjes knielen voor hem neer als voor hun heer en verlosser. Hij doorzoekt het kasteel en vindt in een kelder het wonderpaard van de reus. Met stokslagen temt hij het. Fergus is nu de bezitter van het kasteel geworden, dat van alles, ook van wapens, is voorzien, zodat het een geschikte uitvalsbasis vormt voor de redding van Galiene. In de strijd met de reus heeft hij zware verwondingen opgelopen en daarom wordt hij door de twee meisjes met alle zorg omringd. Zij geven hem nieuwe kleding en drie dagen later is hij genezen (FS 4455-4784).

3. Fergus' strijd voor Galiene

Vanuit de toren van het kasteel ziet Fergus de situatie voor Galienes burcht. Uit handen van de meisjes ontvangt hij een nieuwe wapenrusting en hij begeeft zich op zijn nieuwe paard naar Rocebourc. In een oogwenk heeft hij vier ridders in het legerkamp gedood, waarop de belegeraars naar hun tenten terugkeren, achtervolgd door de ridders van de stad. Met zijn zwaard doorklieft Fergus de maarschalk van het leger. Als een wonderbaarlijke gestalte doodt hij een groot aantal ridders en moedigt de stedelingen aan in de strijd. De neef van de koning stoot hij uit het zadel en diens paard laat hij door een schildknaap naar Galiene brengen als een present van 'li Chevaliers au bel Escu' - de Ridder met het mooie Schild.¹⁵ Tegen de avond keert Fergus terug naar zijn kasteel, waar de twee meisjes voor de maaltijd zorgen (FS 4785-5075).

Een week lang houdt Fergus zodanig huis onder de belegeraars, dat ze ten onder dreigen te gaan. De koning roept zijn ridders bijeen voor raad. Artofilas, de boosaar-

15. FS 5007. De lezing "bel", die teruggaat op hs. P - tegenover "blanc" in hs. A; overgenomen in *Fergus*, ed.-Frescoln -, is blijkens andere plaatsen de oorspronkelijke te achten. Zie beneden, p. 194.

dige neef van de koning, neemt het woord, wat ertoe leidt dat hij zich vol dedain naar Galiene begeeft en op beledigende wijze de stad opeist. Galiene antwoordt met een bespotting, maar in haar woede over Artofilas' beledigende taal komt zij, zonder de raad in te roepen van haar ridders, tot het dwaze voorstel om over acht dagen de zaak te laten beslissen in een gevecht van één kampioen van haar kant met twee van de tegenpartij. Artofilas stemt hiermee in en keert terug naar het legerkamp (FS 5076-5301).

Galiene heeft meteen spijt van haar besluit. Niemand van haar ridders durft de strijd aan te gaan, zodat zij in grote droefheid verkeert. Enige hoop daagt door haar dienaars Arondele, die naar het Arturhof zal gaan om de hulp in te roepen van een van de ridders van de Ronde Tafel. Zij vindt Artur in Carduel, maar de gezochte ridders zijn afwezig vanwege een queeste in opdracht van Artur naar Fergus. Daarna onderneemt ze nog een vergeefse zoektocht naar Gavain. Op de terugweg passeert Arondele het door Fergus veroverde kasteel. Fergus speelt tegenover haar een incognito-spel en verneemt zo, dat Galiene nog altijd van hem houdt. Hij komt ook op de hoogte van het afgesproken gevecht, dat de volgende dag moet plaatsvinden (FS 5302-5614).

Intussen verkeert Galiene in een staat van 'dolor', die nog groter wordt na Arondeles mislukte missie naar het Arturhof. 's Nachts spreekt zij in een monoloog over haar grote liefde en besluit om de volgende dag een eind aan haar leven te maken door van de toren te springen (FS 5615-5707).

De koning verschijnt met Artofilas voor Galienes kasteel en vraagt waar haar kampioen blijft. Ze beklimt de toren om zich naar beneden te storten en spreekt afscheidswaarden aan het adres van haar geliefde. Op dat moment komt Fergus aanrijden in de schone schittering van het Schild, dat door de werking van de zon en de dauw het bos in brand lijkt te hebben gezet. Hij eist de strijd voor Galiene op, doodt Artofilas, wiens lijk hij een spotrede toevoegt, en vervolgens brengt hij de koning tot overgave. Hij stuurt hem naar Galiene met de opdracht zijn veroveringen terug te geven en de gevangenen vrij te laten. De koning mag Galiene ook groeten namens de ridder die haar nooit meer verdriet zal aandoen. Daarna moet hij naar het Arturhof gaan met een wraakboodschap voor Ke (FS 5708-6037).

De koning maakt de gang naar Rocebourc. Uit de deur de held meegegeven groet maakt Galiene op dat haar verlosser dezelfde is als haar geliefde Fergus. Zij verkeert in de veronderstelling dat Fergus, die tot haar droefheid weer vertrokken is, nog geen hoop op haar liefde heeft. De koning keert diep terneergeslagen terug naar zijn ridders en laat hen de aftocht blazen (FS 6038-6145).

4. Hereniging: Artur, Galiene en Fergus

De koning gaat op weg naar het Arturhof in Carduel, waar op Hemelvaart hofdag wordt gehouden. Arturs ridders zijn teruggekeerd van een mislukte queeste naar Fergus. Er heerst een vreugdevolle stemming behalve bij Artur, die in gepeins verzonken is vanwege Fergus' afwezigheid. De verslagen koning arriveert en doet zijn verhaal, waarop de zot Ke's aanstaande afstraffing voorzegt. Tot grote woede van Artur gooit Ke een mes naar de zot. Artur wil nu zelf een queeste naar Fergus ondernemen. Op advies van Gavain verandert dit in het plan bij Gedeorde een toernooi te houden, met een koninkrijk en een bruid als inzet om zo Fergus aan te lokken. Artur laat overal ridders oproepen aan het toernooi deel te nemen. De verslagen koning, die nog steeds treurt om zijn verlies, krijgt toestemming het hof weer te verlaten (FS 6146-6339).

Wanneer Galiene van het toernooi verneemt, roept zij haar baronnen bijeen voor raad. Zij heeft voor de verdediging van haar land een echtgenoot nodig. De baronnen adviseren haar naar Arturs hof te gaan. Hieraan geeft zij gehoor zonder de ware reden van haar gang te onthullen: ze wil zien of de Ridder met het Schild aan het toernooi deelneemt en die wil zij aan Artur tot echtgenoot vragen (FS 6340-6380).

Ook Fergus hoort van het toernooi. De eerste joste is voor Ke, die door de plotseling opdoemende held in een modderpoel gestoten wordt. Lachend richt nu Fergus spottende woorden tot zijn vroegere bespotter. Ook Lancelot stoot hij uit het zadel. Overal waar hij zich ophoudt, verslaat hij ridders van de partij van de Ronde Tafel. Hij keert terug naar zijn kasteel, terwijl Artur en de zijnen de loftrumpet steken op de Ridder met het Schild. De volgende dag is Fergus er opnieuw en laat Saigremor eenzelfde lot ondergaan als zijn voorgangers. Als Perceval met hem wil josteren, spaart hij deze vanwege het eerder van hem ontvangen zwaard en volstaat ermee hem terug te drijven. Een week lang treedt hij op als de superieure winnaar van het toernooi (FS 6381-6644).

Galiene verschijnt op de toernooiplaats en vraagt Artur haar de Ridder met het Schild tot echtgenoot te geven. De koning acht dit problematisch, omdat deze ridder zich zo 'dangerous et fier' betoont. Hij roept de raad in van Gavain, die er de volgende dag voor wil zorgen die ridder binnen het hof te voeren (FS 6645-6741).

Gavain wapent zich en betreedt het strijdperk, maar bij de komst van de held gaat hij 'par amors' te werk. Met hoofse bewoordingen verzoekt hij de ander naar Artur te komen. Als de Ridder met het Schild verneemt dat hij te doen heeft met Gavain, maakt hij zich in alle nederigheid bekend als Fergus. Met grote vreugde omhelzen de twee elkaar. Gavain voert de gezochte held als zijn vriend naar Artur, die met blijdschap reageert. De koning neemt Fergus en Galiene met Gavain apart en zet zich

aan het 'asanbler' van het huwelijk. Wanneer Fergus Galiene als bruid wenst, zal hij naast Lodien het rijke gebied Tudiele ontvangen en de volgende dag tot koning worden gekroond. Fergus wil eerst de wil van Galiene horen. Zij wenst te handelen naar Arturs wil en daarop geeft Artur Galiene aan Fergus tot bruid. Iedereen aan het hof stemt in hoge mate met het huwelijk in (FS 6742-6936).

Op Fergus' verzoek wordt het huwelijk gesloten in Rocebourc. Het paar wordt gekroond tot koning en koningin. Na veertien dagen bruiloft vertrekken Artur en zijn ridders. Het verhaal eindigt met de mededeling dat Fergus en Galiene elkaar beminnen als 'amie fine' en 'ami fin' (FS 6937-7003).

3. Structuur

De handeling in de *Fergus* wordt bepaald door een queeste-structuur. De opmaat is de achtervolging van het witte hert; wanneer Fergus tot ridder is gemaakt, onderneemt hij de queeste van de hoorn en de sluier en het vervolg gaat over de zoektocht naar Galiene.

Zoals men uit de indeling van het inhoudsoverzicht kan opmaken, is de handeling van Fergus opgebouwd volgens een tweedeling die correleert met de beide queesten. Deze staan door parallellen met elkaar in samenhang. Bij de eerste wordt het doel gevormd door twee talismans die op een Autre Monde-berg, de Noire Montaigne, bewaard worden. Daarvoor moet de held strijden met een tegenstander die 'merveilleux'-trekken draagt. Zijn overwinning betekent het einde van een voor de Arturwereld destructieve macht. De 'aventure' wordt besloten met het zenden van de Zwarte Ridder naar het hof. Bij de tweede queeste is eerst het wonderschild het gezochte object en dit is het middel tot het terugvinden van Galiene. Het Schild wordt bewaard op de Autre Monde-berg van Dunostre. Voor het bezit ervan moet de held op Dunostre en de Autre Monde-berg Mont Dolerous strijd leveren met drie 'merveilleux'-tegenstanders: de reuzin, de draak en de reus. Vervolgens maakt hij met zijn optreden voor Rocebourc een einde aan de destructie van Galienes land, waarna hij de verslagen koning-belegeraar naar het Arturhof stuurt.

Een van de middelen waarmee Chrétien de Troyes zijn romans coherentie verleent, is een opbouw volgens het principe van de 'steigernde Reprise'.¹⁶ Guillaume heeft dit toegepast voor de macro-structuur van zijn roman. Met de aangegeven parallelle is namelijk een samenhang gecreëerd, waarin de queeste naar Galiene een 'steigernde Reprise' is van die om de hoorn en de sluier. De eerste queeste is een enkelvoudige

16. Zie R. Warning, 'Formen narrativer Identitätskonstitution im höfischen Roman', p. 33-39.

'aventure' met één tegenstander, de tweede is een meerledige en veel zwaardere onderneming.¹⁷ Deze 'Steigerung' getuigt van de voortgang op Fergus' weg naar een hoog doel en belicht tegelijk een ontwikkeling in de verderop te bespreken thematische 'amour-chevalerie'-lijn: in de eerste queeste is Fergus' aandacht uitsluitend gericht op de wereld van de 'chevalerie'; tijdens de tweede stelt hij zijn 'chevalerie' in dienst van de 'amour'. Een teken van die progressie is dat Fergus de Zwarte Ridder naar Artur stuurt en de voor Rocebourc verslagen koning naar Artur én Galiene.

De roman begint met de jacht op het witte hert. Verband van deze episode met het vervolg ontstaat doordat het hert zijn achtervolgers voert naar het stamland van Fergus, waarna deze - bij het zien van de Arturriders - aan zijn ridderweg zal beginnen. Tijdens Fergus' eerste verschijning aan het hof refereert Ke aan de profetie van de zot over de komst van een ridder die zal strijden met de Zwarte Ridder. Met zijn overwinning op de Zwarte Ridder blijkt Fergus die geprofeteerde held te zijn. Hierom kan men het hert ook zien als een 'van hogerhand' gestuurde gids, die indirect Fergus als verlosser voor het Arturrijk op weg stuurt. Degene die de hertejacht volbrengt, is Perceval. Zoals besproken zal worden in hoofdstuk 3, wordt de Graalheld daarmee tot de wegbereider van Fergus.

Verder staat de queeste om het hert op een specifieke wijze in samenhang met de beide queesten in de hoofdhandeling.¹⁸ Er kan een relatie worden gelegd tussen de hertejacht en de queeste om de hoorn en de sluier. Het hert is door zijn kleur en zijn ongewone snelheid een wonderdier. Het is een object dat Artur begeert en hij krijgt het door toedoen van Perceval. Fergus' queeste is eveneens gericht op een wonderobject. Hij verslaat de Zwarte Ridder en daardoor komt Artur in het bezit van de hoorn en de sluier. Als signaal om een relatie tussen beide te zien, fungeert het hoornblaasgegeven. De verteller deelt met enige nadruk mee dat Perceval op zijn hoorn blaast, wanneer het hert geveld is (FS 236-40). Later deelt hij met accent mee hoe Fergus het op een toeteren zet, als hij op de Noire Montaigne de hoorn heeft weggenomen (FS 2235-40). De overeenkomst tussen beide queesten gaat gepaard met een ver doorgevoerde 'Steigerung' van de tweede ten opzichte van de eerste. Percevals onderneming is niet veel meer dan een sportief uitstapje. Fergus daarentegen volbrengt een grootse 'aventure' door een vijand van het Arturrijk te verslaan tegen wie niemand van de Arturriders het durft op te nemen. Bij een dergelijk onderscheid kunnen we de

17. Vgl. ook M.J. Southworth, *Étude comparée de quatre romans médiévaux*. Paris 1973, p. 89-90.

18. Het is daarom ten onrechte dat Emmel en Southworth spreken van een gebrek aan samenhang tussen voorspel en vervolg. Vgl. H. Emmel, *Formprobleme des Artusromans und der Graldichtung*. Bern 1951, p. 150-51; en M.J. Southworth, *Étude comparée de quatre romans médiévaux*, p. 79-80.

'aventure' van het witte hert interpreteren als een vooruitwijzend beeld van die met de Zwarte Ridder.

Het eindpunt van Percevals queeste is een hereniging met Artur, die hem begroet als zijn 'ami' (FS 256-65). Een vergelijkbare scène komt in de hoofdhandeling voor tegen het einde van de roman, bij de hereniging van Artur met Fergus (FS 6843-50). Deze parallel is in de samenhang tussen het voorspel en de 'aventure' met de Zwarte Ridder een verschuiving naar achteren. Dit is een gevolg van de omstandigheid dat Fergus' eerste queeste direct overgaat in de tweede, waardoor het met Artur pas tot een hereniging komt nadat hij de weg naar Galiene heeft volbracht. Bij die verschuiving vertoont ook het 'tussenliggende' gedeelte, Fergus' grote queeste, samenhang met het voorspel. Het middel tot het terugvinden van Galiene is het wonderschild dat een helder licht uitstraalt en in de jachtepisode is het hert een wit wonder-object. Verbindings signaal is hier een element van ruimtelijke aard. Wanneer Perceval de achtervolging van het hert weet vol te houden, is sprake van een 'trespasser' van enkele gebieden (FS 182-94). Hetzelfde is het geval in het begin van Fergus' queeste naar het Schild (FS 3910-27). Een ander signaal voor verband is de datum. Als de handeling start, is het de feestdag van Sint-Jan (FS 1). Op dezelfde dag, en dan in 'gesteigerde' vorm, namelijk wanneer die op een zondag valt, vinden de kroning en het huwelijk met Galiene plaats (FS 6942-44).

Het jachtavontuur kan op grond van bijvoorbeeld teksten uit het 'lai'-genre, zoals *Graelent* en *Guingamor*, de gedachte oproepen aan het motief van een wit wonderdier als gids naar een schone vrouw in de Andere Wereld.¹⁹ In Guillaumes roman heeft dit eerst een andere toepassing gekregen, want het hert voert Perceval naar de barbaarse 'andere wereld' van Indegal, waar Fergus verblijft. Maar gezien de genoemde teksten kan bij de overeenkomst tussen het hert en het Schild de achtervolging van het hert ook geïnterpreteerd worden als een beeld van Fergus' queeste naar de geliefde.²⁰ Deze gedachte wordt versterkt door een metaforische traditie. In de middeleeuwse literatuur is de jacht namelijk een bekend beeld voor de weg tot het veroveren van een geliefde.²¹

We zien dus dat Guillaume zijn verhaal op een betekenisvolle wijze gestructureerd heeft: Fergus' tweede queeste als 'steigernde Reprise' van de eerste, terwijl de openingsepisode een voorafbeelding is van de beide queesten in de handeling van Fergus.

19. Een gegeven van waarschijnlijk Keltische origine. Vgl. *Les lais anonymes des XIIe et XIIIe siècles*, ed. P.M.O'H. Tobin. Genève 1976, Intr., p. 40-43; en L. Carasso-Bulow, *The Merveilleux in Chrétien de Troyes' Romances*. Genève 1976, p. 39 en de daar in n. 16 genoemde literatuur.

20. Zie ook N. de Paepe, in: *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 21-22. De Paepe typeert de openingshandeling als een 'voorafbeelding' van de queeste naar Galiene.

21. Zie M. Thiébaux, *The Stag of Love. The Chase in Medieval Literature*. Ithaca-London 1974, hfdst. 3.

Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk werd aangegeven, zijn de romans van Chrétien de Troyes documenten van een literair functionerende vertelcultuur. Een aspect daarvan is "a strong feeling of the poems' artifice, of their status as created narratives".²² Iets dergelijks zien we in Guillaumes roman, wanneer we een scène uit de episode van Fergus' logies op Lidel bezien in de samenhang van de handelingsstructuur.

Galiene is zo verliefd op Fergus, dat zij zich naar het bed van de gast begeeft. Het eerste wat Fergus zegt als hij wakker wordt, is: "vos estes prise!" (FS 1933). Hij spreekt haar aan alsof Galiene een stuk wild is, wat herinnert aan de "prise" van het hert in het voorspel (FS 238). Bij Galiene kon de hoorder, gelet op de amoureuze context, ook denken aan de jacht als metafoor voor het verwerven van een geliefde. Vervolgens kon hij met ironie vaststellen dat Galiene verkeerd handelt en Fergus correct. Normaal hoort het wild voor de jager te vluchten. Zo is het geval in de prelude van de *Fergus*. Daar wordt verteld over een langdurige en moeitevolle achtervolging van een telkens wegvluchtend hert. Het amoureuze hert Galiene daarentegen laat zich niet achtervolgen, maar komt zich zomaar aanbieden. Fergus handelt dan als een sportieve jager door deze al te gemakkelijke prooi weer te laten gaan.²³ Het gevolg is dat Galiene vlucht naar het kasteel van haar vader, zodat er voor Fergus een langdurige queeste nodig is om haar te achterhalen. En op die manier gaat Guillaumes roman-'conjointure' in vervulling. Immers door de afwijzende reactie van de held op Galienes liefdesaanbod kan de openingsepisode de voorafbeelding worden van de queeste naar de geliefde.

Wie zo Guillaumes roman beluisterde, werd zich bewust van het ontstaan ervan als literaire fictie, en kon tegelijk gewaar worden hoe de structuur voortkomt uit een komisch ontwerp.

4. Amour en Chevalerie

De verschillende episoden over de held zijn geordend in de symbolische structuur van een ontwikkelingsgang, die verbonden is met een thematische lijn rond de polen 'amour' en 'chevalerie'. Het model van een dergelijke structuur is de 'Doppelweg', zoals Chrétien die creëerde voor de *Erec et Enide*. Daarna maakte hij daarvan gebruik

22. N.J. Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes*, p. 36. Vgl. ook W. Haug, *Literaturtheorie im deutschen Mittelalter*, p. 91.

23. Vgl. over zo'n handelwijze M. Thiébaux, *The Stag of Love*, p. 91, met een verwijzing naar Horatius.

in de *Chevalier au Lion* en in de Perceval-handeling van de *Conte du Graal*.²⁴ Aangezien de *Fergus* thematisch het dichtst staat bij de *Chevalier au Lion*, geef ik eerst een korte aanduiding van de Doppelweg in die roman.

In het eerste gedeelte van zijn weg vertrekt de held, Yvain, van het Arturhof. Hij volbrengt een *Autre Monde*-'aventure' en daarmee verwerft hij zich een geliefde en bruid, Laudine. Vervolgens, dat is op ruim eenderde van de roman, ontstaat een verstoring in het bereikte evenwicht tussen 'amour' en 'chevalerie' door een 'zonde' tegenover de liefde. Yvain kreeg van Laudine toestemming een jaar lang aan toernooien deel te nemen. Hij ging zo in het 'chevalerie'-bestaan op, dat hij de termijn overschreed. Hierdoor veranderde Laudines liefde in haat en kwam Yvain in een crisissituatie terecht. Dan begint het tweede gedeelte, dat is opgebouwd uit een gefaseerde opeenvolging van 'aventures'. Thematisch gezien vormen deze een herstel-queeste. In het vervolg ervan onderscheidt Yvain zich op bijzondere wijze als 'chevalier' en het eindpunt is de 'amour', de hereniging met de geliefde. In het tweede gedeelte bereikt Yvain een hoger niveau dan in de eerste fase. In het begin handelt hij vanuit een beperkte optiek, namelijk om zich als ridder waar te maken tegenover de spot van Keu. In het tweede part bereikt hij de hogere bestemming van de *Chevalier au Lion*, die optreedt als verlosser van vrouwen die in nood verkeren.

Een samenvatting van de thematische structuur in de *Fergus* ziet er als volgt uit. Nadat de held ridder is geworden, gaat hij op weg vanuit het Arturhof en volbrengt de *Autre Monde*-'aventure' van de hoorn en de sluier. Hierin maakt hij zich waar als 'chevalier', daartoe aangezet door de spot van Ke. Blijkens de ontmoeting met Galiene is zijn aandacht alleen gericht op de 'chevalerie', waardoor hij nog geen oog heeft voor de 'amour'. Dit leidt bij zijn terugkeer op Lidel, dat is op ongeveer eenderde van de roman, tot een crisis, wanneer hij zijn handelwijze tegenover Galiene ziet als een vergrijp. Daarna begint het tweede gedeelte met de queeste naar Galiene.²⁵ Dat

24. Zie R.R. Bezzola, *Le sens de l'aventure et de l'amour (Chrétien de Troyes)*. Paris 1968; E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*. Studien zur Form der frühen Artus- und Graldichtung. Tübingen 1970², hfdst. 7; J. Frappier, *Chrétien de Troyes*, p. 87-90, 148, 227-28; idem, *Étude sur Yvain ou le Chevalier au Lion de Chrétien de Troyes*. Paris 1969, hfdst. 2; idem, *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal*. Étude sur Perceval ou le Conte du Graal. Paris 1979², p. 142; W. Haug, 'Die Symbolstruktur des höfischen Epos und ihre Auflösung bei Wolfram von Eschenbach', in: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 45 (1971), p. 668-705; idem, *Literaturtheorie im deutschen Mittelalter*, hfdst. 5. Frappier spreekt overigens van een 'composition en triptyque', omdat hij de crisishandeling die de overgang tussen de beide delen vormt apart rekent. Vgl. ook D. Maddox, 'Positions critiques et nouvelles perspectives. Trois sur deux: théories de la bipartition et de la tripartition des oeuvres de Chrétien', in: *Oeuvres et Critiques* 5 (1980-81), p. 91-102.

25. In de analyse van M.J. Southworth wordt de overgang tussen de beide delen ten onrechte gelegd bij *Fergus'* periode van verwildering en de ontmoeting met de dwerg bij de wonderfontein. Vgl. *Étude comparée de quatre romans médiévaux*, p. 78-79, 86-87. *Fergus* is dan allang bezig aan zijn tweede queeste.

bestaat uit een gefaseerde reeks 'aventures', die leiden naar een ideaal evenwicht tussen 'amour' en 'chevalerie'. Dat wordt bereikt, als Fergus in de gestalte van zijn hogere bestemming, de Chevalier au bel Escu, het land van zijn geliefde bevrijdt. En als afsluiting volgt een glorieuze hereniging met de geliefde.

Vergelijken we deze samenvatting met die van de *Chevalier au Lion*, dan moge duidelijk zijn dat de *Fergus* is ontworpen als een nieuwe variant van Chrétiens Doppelweg-model. De contouren van de Doppelweg-structuur in Guillaumes roman zijn aangegeven in het inhoudsoverzicht van paragraaf 2. Ik geef nu een nadere schets van de weg die Fergus gaat, in relatie met de 'amour-chevalerie'-thematiek.

De ontwikkelingsgang van de held

Het begint met een inleidende fase, die van Fergus' gang naar het Arturhof. Hij treedt eerst op als een dwaze en onaangepaste boerenridder. Een uiterlijke staat van aangepastheid bereikt Fergus, als Arturs kamerling hem nieuwe kleding geeft en hij aan het hof tot ridder wordt gemaakt.

Hierop volgt de eerste fase van Fergus' optreden als een echte ridder. Gezien het thematische telos van zijn weg handelt Fergus nog 'beperkt'. Zijn streven is er enkel op gericht zich in de strijd met de Zwarte Ridder als 'chevalier' te bewijzen. Wel is het zo dat hij nu al een superieur niveau bereikt, want hij is degene die het Arturrijk verlost van een geduchte vijand. Als later de Zwarte Ridder en de andere, direct erna verslagen tegenstanders aan het hof arriveren, noemt men Fergus de beste ridder ter wereld (FS 3610-13).

Onderweg voor de 'aventure' van de hoorn en de sluier wordt Fergus het object van de verliefdheid van Galiene. Deze episode over het logies op Lidel zal, waarop ook de omvang wijst, van eenzelfde importantie blijken te zijn als de daarop volgende over het gevecht met de Zwarte Ridder. Ze zijn symbolisch voor respectievelijk de polen 'amour' en 'chevalerie'. Het komt evenwel nog niet tot een verbinding tussen beide. Zoals Fergus' antwoord op Galienes aanzoek laat zien, heeft voor hem de 'bataille' absolute voorrang boven de 'amour':

1961   Fergus li respont en riant
            "Pucele, je vois el querant
            Que amors ne que drüerie.
            J'ai une bataille aatie
            Que je vaurai avant parfaire

1975   Car il n'est rien, se Dius me voie,
             Qui me peüst metre en la voie
             Que me drüerie donnaisse
             A pucele, ne point l'amaïsse
             Desi que jo aie conquis,
             Maté d'armes u mort u pris
             Le chevalier mal enginnos"

Het gevolg is, dat hij Galiene laat wachten.

Bij de terugkeer langs Lidel vindt een volledige ommekeer plaats. Dacht Fergus' eerst uitsluitend aan 'chevalerie', nu wordt hij geheel beheerst door de 'amour'. Hij denkt alleen nog aan Galiene:

2636   Totes eures a la pucele
             A son cuer et sa volenté

Hij is vol berouw over zijn handelwijze tegenover haar en geraakt in een toestand van grote 'dolor'. De terugkeer naar Lidel is geworden tot een crisis en die vormt de overgang naar de herstelqueeste van het tweede gedeelte.

Aan het begin daarvan staat een groep van drie 'aventures', die met de Fiere Ridder, de Tolridder en de vijftien roofridders. Ze brengen Fergus geen stap dichterbij Galiene, het doel van zijn queeste. Daarop volgt het dieptepunt van ellende, een periode van 'mesaventure' (FS 3656): ruim een jaar leeft Fergus als een verwilderde, terwijl zich geen 'aventures' meer voordoen.

Een wending ten goede treedt in met de episode van de wonderfontein. De verteller schrijft die toe aan de werking van Fortuna:

3687   Fergus s'en vint a la fontaine,
             Qui molt estoit et clere et saine,
             Non pas por ço qu'il le quesist;
             Mais Fortune la le tramist
             Que des mals le voloit saner
             Qu'ele li ot fait endurer.
             Lonc tans li ot esté contraire;
             Or li est doce et deboinaire.

Fortune le veult ellever
Si haut com le porra monter²⁶

Het water van de fontein zorgt voor een volkomen herstel van Fergus' "corage et son pensé / Et sa force et son hardiment" (FS 3724-25). Zijn 'dolor' slaat om in 'joie'. De queeste ontvangt nu richting door de dwerg, die hem een blijde boodschap verkondigt:

3738   Et dist: "Vasal, bien aies tu,
             Li fius au vilain de Pelande!
             Joie et boudors et honors grande
             T'est aprestee, bien le di

De dwerg vertelt Fergus dat hij Galiene zal terugvinden, als hij zijn 'vaselage' (FS 3754) aanwendt om de queeste van het wonderschild te volbrengen. Fergus gaat daartoe op weg en dan is er voor het eerst sprake van een evenwicht tussen 'chevalerie' en 'amour':

3898   Tot son pensé et son corage
             A torné a chevalerie.
             Et nequedent pas n'i oublie
             S'amie la gente, la sage

De voorafgaande fase van het tweede gedeelte kunnen we nu zien als een boete- en louteringstocht,²⁷ waarin Fergus in een staat van 'ongenade' verkeert. Het water van de wonderfontein bewerkt zijn wedergeboorte en daarna zal hij, zoals de laatste verzen van de Fortuna-passage aangeven, geleid worden naar de hoogste bestemming. Dit gebeurt in de progressieve lijn van drie handelingsgroepen, de queeste om het Schild, de strijd voor Rocebourc en het toernooi van Gedeorde. De eerste twee vormen een samenhangend geheel van middel en doel, dat een 'Steigerung' laat zien in vergelijking met Fergus' queeste in het eerste gedeelte van zijn weg: toen alleen oog voor de 'chevalerie', nu een 'chevalerie' in dienst van de 'amour'.

Fergus verdedigt het op de reuzin en de draak veroverde Schild tegen de reus van Mont Dolerous, wat de zwaarste onderneming is op zijn weg. Deze 'aventure' vormt een caesuur en hoogtepunt in de loopbaan van de held. Zoals besproken zal worden

26. De Fortuna-passage is nog uitvoeriger in de redactie van hs. P. Zie voor de tekst daarvan: *Le Roman des aventures de Fregus, par Guillaume le Clerc*, ed. F. Michel. Edimbourg 1841 (voortaan aangehaald als *Fregus*, ed.-Michel), p. 133, r. 13 - p. 134, r. 2.

27. Vgl. ook M.J. Southworth, *Étude comparée de quatre romans médiévaux*, p. 87-88.

in paragraaf 6, wordt Fergus op Mont Dolerous tot een tweede Messias. Tevens wordt hij hier de heer van een kasteel in het land en in de buurt van zijn geliefde. Vanuit dit kasteel zal hij Galiene te hulp komen.

Het aansluitende gedeelte gaat over het gevecht om Rocebourc, de burcht van Galiene. Het is de Amour die Fergus aanvoert tot de strijd voor de geliefde:

Amours de bataille l'esprent
Et dist ke tout apertement
Sa vigour esprouver vaura
Voiant celi qi son cuer a²⁸

Deze verzen brengen tot uitdrukking dat het voor Fergus tot een ideale integratie is gekomen tussen 'amour' en 'chevalerie'.

Ook komt het nu tot een indirect contact met de geliefde. Fergus laat het paard van de neef van de koning-belegeraar aan Galiene presenteren. In de boodschap die hij meegeeft, maakt hij zich bekend onder zijn nieuwe identiteit. Daaruit kan men aflezen dat de kracht van zijn hogere bestemming gelegen is in de liefde voor Galiene: hij is "li Chevaliers au bel Escu", die "por s'amor" een "chevalier de grant valor" heeft verslagen (FS 5006-10). Een week lang strijdt Fergus met succes voor Galienes burcht en hij zorgt definitief voor de verlossing van haar land, als hij in het beslissende gevecht met de koning en diens neef als haar "ami" in het strijdperk treedt (FS 5882-85).

Op deze daad volgt de bekroning van Fergus' weg. Hij wordt zowel van de kant van Artur als die van Galiene, de wereld van de 'chevalerie' en die van de 'amour', een gezochte held. Artur laat een toernooi organiseren om Fergus aan zijn hof terug te krijgen. Dit heeft tot gevolg dat Fergus opnieuw - zoals eerder voor Rocebourc - een week lang vanuit zijn thuisbasis, het op de reus veroverde kasteel, kan opereren. Het toernooi is een demonstratie van zijn unieke positie als ridder, want de Arturriders zijn geen enkele partij voor hem. Galiene gaat naar de toernooiplaats met het oog op haar geliefde. Voor het forum van de Arturwereld ontvangt zij Fergus uit Arturs hand tot echtgenoot en tot koning over haar land. Zo eindigt de ridderweg van de held in een hereniging met de geliefde op de meest eervolle wijze.

28. Geciteerd naar hs. P, *Fergus*, ed.-Michel, p. 179, r. 3-6. De eerste twee verzen besluiten - vergeleken met hs. A (na FS 4858) - een pluspassage van twaalf verzen, waarin Amour wordt ingevoerd als Fergus' leidsman.

Het Schild als symbool

In Fergus' ridderweg neemt het Schild een centrale plaats in. De held wordt in het midden van de roman de queeste om het Schild voorgehouden en geprofeteerd. Het is het middel tot het grote doel, Galiene.

Naar de woorden van de dwerg bij de wonderfontein kan het Schild alleen verkregen worden door iemand die in hoge mate 'proëche' en 'vaselage' bezit (FS 3751-60, 3820-22). Het wapen zal zijn bezitter ongenaakbaar maken in de strijd. Nu laat het vervolg van de handeling een verschuiving zien van wondermiddel naar symbool.

Wanneer Fergus op Dunostre in het bezit van het Schild is gekomen, lezen we:

4346   O lui le biel escu enporte;
            O soi porte pris et valor,
            Hardiment et force et vigor
            [Chevalerie et vaselage
            Qui li durra tout son eage]
            O lui enporte, c'est vertés,
4350   Dont il ert cremus et doutés²⁹

Het Schild is geworden tot het teken van Fergus' bijzonder riddervermogen.³⁰

Tijdens deze queeste is Fergus' 'chevalerie' gericht op de 'amour' en dan is het Schild ook een teken in verband met de geliefde. Zoals de dwerg zegt, kan Galiene alleen teruggevonden worden door het veroveren van het wonderschild. Als dit is gebeurd, wordt Fergus zelf een held met wonderbaarlijke kracht, die daardoor voor Galiene bevrijding geen echte moeite meer hoeft te doen. Hierdoor kan, als in het sprookje, de gedachte ontstaan dat Fergus met het verkrijgen van het Schild Galiene reeds 'heeft'. Wanneer hij Dunostre verlaat, behandelt hij het Schild dan ook als ware het zijn geliefde:

4351   Fergus s'en vait joie faisant
            D'eures en autres enbraçant
            L'escu [...] ³¹

29. FS 4350, "cremus": gevreesd. De tussen haken geplaatste verzen komen alleen voor in hs. P. Vgl. *Fergus*, ed.-Michel, p. 158, r. 17-18.

30. Vgl. ook N. de Paepe, in: *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 19.

31. Vgl. later, na zijn overwinning op de reus van Mont Dolerous: "En une canbre fait porter / Son escu qu'il aime et tient cier" (FS 4734-35).

Eerder, bij het naderen van Dunostre, vestigt de verteller de aandacht op de schoonheid van het Schild. Dit herinnert aan het schoonheidsportret van Galiene bij Fergus' aankomst op Lidel.³² En daarmee wordt een verbinding opgeroepen tussen het Schild en Galiene.

In de strijd voor Galienes burcht treedt Fergus op als de Chevalier au bel *Escu*, die de messiaanse *secor* is van het land van de geliefde.³³ In paragraaf 6 zullen we nog zien hoe het Schild aan de held een goddelijke gestalte verleent. Zo blijkt dat het wapen functioneert als het symbool van Fergus' hogere bestemming.

Ook hiermee sluit de roman van Guillaume aan bij het werk van Chrétien de Troyes. Voor de creatie van een centraal symbool kan de *Fergus* onder andere vergeleken worden met de *Chevalier au Lion*.³⁴ In het midden van die roman ontvangt Yvain zulk een symbool, wanneer hij de leeuw bevrijdt uit de omklemming van de draak. Het dier is daarna zijn trouwe metgezel en staat hem in het gevecht terzijde. Yvain wordt tot de Chevalier au Lion en de leeuw is het teken van zijn bestemming als een ridder die strijdt voor vrouwen in nood.³⁵ In de epiloog van de *Fergus* spreekt Guillaume, op eenzelfde wijze als Chrétien deed voor de Chevalier au Lion,³⁶ over zijn verhaal als dat van de Chevalier au bel *Escu* (FS 7004-7012). Gezien de functie van het Schild zou dit de titel van de roman moeten zijn.

Fergus en het Arturhof

De loopbaan van de held staat in betrekking met de wereld van het hof. Fergus vertrekt als ridder vanuit het hof om tot heil daarvan de Zwarte Ridder te verslaan. Na zijn overwinning stuurt hij de Zwarte Ridder naar Artur en hetzelfde doet hij met alle andere ridders die hij verslaat. Van zijn kant is Arturs verlangen gericht op een hereniging met de held. Hij zendt daartoe de ridders van de Ronde Tafel op queeste uit en tenslotte laat hij een toernooi organiseren om Fergus weer aan het hof te hebben.

32. Vgl. FS 4070-85 en de plusverzen van hs. P (*Fergus*, ed.-Michel, p. 148, r. 3-6) naast FS 1519-32, 1578-83.

33. De term 'secor' wordt enige malen - voor het eerst in FS 4953 - gebruikt i.v.m. de strijd voor Galienes land, zodat een anagrammatisch verband beoogd lijkt te zijn tussen 'secor' en 'escu'.

34. Vgl. over de behandeling van een dergelijk symbool in Chrétiens latere romans: N.J. Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes*, p. 17-23.

35. Zie J. Frappier, *Étude sur Yvain ou le Chevalier au Lion de Chrétien de Troyes*, p. 198-218; en P. Haidu, *Lion-queue-coupée. L'écart symbolique chez Chrétien de Troyes*. Genève 1972, p. 57-78.

36. Vgl. ed. M. Roques. Paris 1971, vs. 6804-08.

Voor een dergelijke relatie tussen held en hof sluit de *Fergus* weer aan bij de Doppelweg-romans van Chrétien.³⁷ Bij Guillaume gaat dit gepaard met een ironische distantie tegenover de Arturwereld en ook daarin ging Chrétien hem voor. De eerste roman van Chrétien laat nog een ideale verhouding held-hofwereld zien, zoals blijkt uit het eindpunt van Erecs ridderweg met de glorieuze voorstelling van de kroning aan het Arturhof. In Chrétiens latere romans is dat niet meer het geval.³⁸ Typerend is de inzet van de *Chevalier au Lion*, met de scène van de tijdens de hofdag in slaap gevallen Artur.³⁹ In het vervolg van de roman maakt de koning wel weer een wakkere indruk, veelbetekenend is echter dat het eindpunt van de weg van de held niet meer het Arturhof is, maar het land van de geliefde.

In Chrétiens Doppelweg-romans wordt de eerste fase besloten met een hereniging tussen de held en het Arturhof. In de *Fergus* ontbreekt een dergelijke 'Haupt-Artusszene'.⁴⁰ Deze variatie op het model kunnen we zien als een middel tot ironie ten opzichte van het Arturhof.⁴¹ Fergus' eerste queeste gaat meteen over in de tweede, waarvan het doel Galiene is. Daarmee wordt Artur tot een secundaire instantie, die op de held moet wachten tot het einde van de roman, als de queeste naar Galiene is voltooid.

Het slot van de roman is een glorieuze ontmoeting tussen Fergus en Galiene binnen de Arturwereld, gevolgd door de kroning. Dat lijkt een slot à la *Erec et Enide*, maar als we erop letten hoe het tot een hereniging komt, zien we een ironisering van Artur. De koning kiest voor de gemakkelijkste weg tot contact met de held door het houden van een toernooi als lokmiddel. Het gevolg is dat de gezochte in de gestalte van de Ridder met het Schild een week lang Arturs ridders in het stof doet bijten. Vervolgens wordt de koning door Galiene gemanipuleerd. Anders dan de Arturwereld weet zij wie er achter de Ridder met het Schild schuilgaat. Zonder dit aan Artur te zeggen, vraagt zij hem die ridder tot echtgenoot, en Artur doet er zijn best voor dat Fergus Galiene tot vrouw kiest. Hij weet niet, onbekend als hij is met de liefdesgeschiedenis van de twee, dat hij zich onnodig inspant. Op die manier leidt Galienes optreden ertoe, dat zij op de meest officiële wijze haar geliefde tot echtgenoot

37. Zie daarover E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*, hfdst. 7.

38. Zie voor deze ontwikkeling de in n. 37 genoemde studie van Köhler; en D.H. Green, *Irony in the Medieval Romance*. Cambridge enz. 1979, p. 312-22.

39. Ed.-Roques, vs. 42-52.

40. Zie voor deze term: W. Kellermann, *Aufbaustil und Weltbild Chrestiens von Troyes im Percevalroman*. Tübingen 1967 (repr.), p. 11.

41. Ten onrechte ziet H. Emmel hier enkel een "Lösung von der Form". Vgl. *Formprobleme des Artusromans und der Graldichtung*, p. 147, 155-56.

ontvangt. De Arturwereld is voor de ridderweg van de held een medium; het gaat primair om de geschiedenis van Fergus en Galiene.

De komische uitwerking van de thematiek

De handeling in Guillaumes roman vertoont een komische signatuur, wat ook geldt voor de 'amour-chevalerie'-thematiek. Een voorbeeld is de 'aventure' met de vijftien roofridders. Fergus is sedert zijn terugkeer van de strijd met de Zwarte Ridder geheel in de ban van de Minne. In een toestand van liefdes-'penser' is hij begonnen aan de zoektocht naar Galiene. Zijn 'amour' is zo allesbepalend, dat hij niet denkt aan eten. Een lachwekkende situatie ontstaat als na twee dagen de diepzinnige pose van de held moet wijken voor een alledaagse nooddrift. Werd hij eerst overweldigd door de Minne:

2632   Fergus ne se set consillier
            De la pucele qu'a perdue.
            Amors l'encuse, amors l'argüe

Nu doet de honger het 'penser' aan de geliefde vergeten:

3243   Fergus vait pensant a sa drue,
            Mais fains le destraint et argüe
            Tant qu'il ne se set consillier

3255   Or li fait li fains oublier
            Le grant cure de son penser
            Qu'il avoit vers s'amie chiere⁴²

Op burleske wijze stilt Fergus zijn honger, als hij ongenood deelneemt aan de maaltijd van de roofridders (FS 3284-3383). Zonder iets te zeggen pakt hij voor de neus van de aanvoerder een stuk brood weg, neemt een kapoen van het braadspit en grijpt een beker wijn. Tot grote verbazing van de rovers doet hij zich tegoed. Als Fergus zich

42. De komische aard van deze overgang komt nog versterkt tot uiting in een pluspassage van hs. P, met een prozaïsch commentaar over de noodzaak van eten om te leven. Vgl. *Fergus*, ed.-Michel, p. 116, r. 23 - p. 117, r. 10; na FS 3242.

nog eens wil bedienen, komt het tot een vechtpartij, waarbij hij de eerste van zijn disgenoten doodt met het braadspit waar de kapoenen nog aanzitten.⁴³

Guillaumes roman komt, zoals gezegd, qua structuur en thematiek overeen met Chrétiens *Chevalier au Lion*. Een verschil is evenwel dat in de *Fergus* de kernhandeling van de Doppelweg, die van het vergrijp en de crisis, een komische achtergrond heeft.⁴⁴

In de *Chevalier au Lion* - maar ook in Chrétiens andere Doppelweg-romans - ontstaat de crisis door een echt vergrijp van de held in een serieuze situatie. Yvain verzaakt de gelofte jegens Laudine om niet langer dan een jaar weg te blijven, voor een bestaan gewijd aan de 'chevalerie'. In de *Fergus* ontstaat de crisis als gevolg van het gebeurde tijdens het logies op Lidel. Bij Fergus kunnen we moeilijk spreken van een vergrijp of 'pechié'. Anders dan in het geval van Yvain en Laudine heeft Fergus nog geen binding met Galiene. Hij is haar niets verschuldigd en het is zijn vrijheid om de taak die hij op zich heeft genomen, de 'bataille' met de Zwarte Ridder, voor te laten gaan. Bezien vanuit een hogere regie handelt hij zelfs op de juiste wijze. Het is immers, getuige de profetie van de hofnar, zijn heilsmissie om het Arturhof te bevrijden van de Zwarte Ridder en daarvan laat hij zich niet afleiden door een mooi meisje dat zich komt aanbieden. Degene die hier wel een vergrijp begaat, is Galiene. Zij begeeft zich met weinig om het lijf naar het bed van de gast, die zij nog maar een paar uur kent en met wie zij nog geen woord gewisseld heeft. Daarna bekent zij onverhuld haar liefde. In het eerste gedeelte van Chrétiens *Cligés* verwoordt Soredamor de norm volgens welke het een 'forfet' is, als het meisje een man om zijn liefde vraagt.⁴⁵ Dezelfde norm stelt Galiene in de liefdesmonoloog die voorafgaat aan haar gang naar Fergus' bed. De gedachte om Fergus haar liefde te bekennen verwerpt zij als een schande voor haar geslacht. Ze zou liever begraven willen worden dan als eerste Fergus om zijn liefde te verzoeken:

1835   Jel die? Or ai dit folage
            Dont honniroie mon lineage;
            Mius vauroie estre mise en biere
            Que d'amor primes le requiere

43. Zie verder over de 'parodic transgression' in deze scène: K. Gravdal, *Vilain and Courtois*. Lincoln-London 1989, p. 33-37.

44. Zie voor een uitvoeriger bespreking: R.M.T. Zemel, 'Het vergeten vergrijp van Galiene', in: *Spektator* 18 (1988-89), p. 262-82.

45. Ed. A. Micha. Paris 1975, vs. 986-1003.

Niettemin begaat zij hierna deze 'folage'.

Bij Galienes faux pas zijn er verzachtende omstandigheden, vanwege de almacht van de Minne.⁴⁶ Bovendien is het allemaal niet zo serieus bedoeld. Van humor getuigt de eerder besproken reactie van Fergus op Galienes verschijning bij zijn bed met "vos estes prise". Fergus zegt dit, wanneer Galiene voor hem neerknielt en hem, als gold het een godheid, haar liefde bekent:

1922   Devant lui s'est agenouillie

1936   La pucele molt s'umelie
Et se li dist: "Amis, biaux sire,
Por vos sui livree a martire,
Car tant vos aim que plus ne puis

Galienes pose is die van de verliefde in de 'fin'amors'-lyriek van de troubadours.⁴⁷ Guillaume haalt hier een genrespel uit, met een komische omkering die ironiserend is ten aanzien van de heldin. Volgens de 'fin'amors'-ethiek hoort het immers zo te zijn, dat de vrouw door de man aanbeden wordt.

Nog geen etmaal later, bij de terugkeer naar Lidel, wordt ook Fergus beheerst door de liefde. Hij is nu vol berouw over zijn afwijzing van Galiene. Grote 'dolor' is het gevolg, maar gezien de situatie zal de hoorder wel geluisterd hebben met een 'sourire': Fergus kon eerst de mooie Galiene zomaar bij zich in bed krijgen, echter toen had hij geen trek, omdat zijn belangstelling maar één ding gold: 'chevalerie'. Kort erna is al zijn verlangen gericht op de 'amour', maar dan is het te laat.⁴⁸

Hierbij is een hoger personage in het spel. Fergus' 'innamoramento' ontstaat door de werking van Amors, die hem zijn weigering tegenover Galiene betaald zet met een periode van grote ellende, aler hij haar terug kan vinden:

2642   Or est ses sires et ses mestre
Et souvent li fait comperer
Ço que il osa refuser
La pucele qui li proioit

46. Zie i.h.a. hierover: R. Schnell, *Causa Amoris*. Liebeskonzeption und Liebesdarstellung in der mittellaterlichen Literatur. Bern-München 1985, Teil III, Kap. IV.

47. Vgl. G.M. Cropp, *Le vocabulaire courtois des troubadours de l'époque classique*. Genève 1975, p. 113-22, 297, n. 82; en voor de trouvères R. Dragonetti, *La technique poétique des trouvères dans la chanson courtoise*. Contribution à l'étude de la rhétorique médiévale. Genève enz. 1979 (repr.), p. 113-22.

48. Vgl. ook Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*. Genève 1969, p. 201.

2650   Maint mal li couverra souffrir
              Et mainte aventure passer
              Que il le puisse mais trover

Bezien we deze voorstelling in samenhang met het gebeurde tijdens de voorafgaande nacht, dan valt een ironisch licht op het handelen van de liefdesgod. Toen was het Amors die Galiene aanzette tot een liefdesverklaring door haar van Fergus' 'pité' te verzekeren (FS 1917-21). Dit laatste ging niet op, omdat Fergus alleen naar de stem van de 'chevalerie' luisterde. Inmiddels heeft Fergus zijn 'bataille' volbracht, zodat Amors zijn kans schoon ziet om zich voor zijn eerdere nederlaag op de held te wreken.⁴⁹

In de zoektocht naar Galiene bereikt Fergus een bijzondere ridderbestemming als de verlosser en koning van het land van de geliefde. Maar dit hoge telos vertoont een komische incongruentie met de achtergrond daarvan: een smoorverliefd meisje dat een hoofse norm overtreedt en een held, wiens liefde net een dag te laat ontstaat. Galiene handelt als een 'dwaas', en daarna wordt zij onder leiding van een wrekende literaire godheid - Amors - het doel van de weg van de held. Zij bepaalt dus de nieuwe vorm van een Doppelweg. En zo werd het literaire type van een al te verliefde 'pucele' tot de creatrix van de roman over Fergus en Galiene.

5. Natura versus Nutritura

Fergus' weg begint met een fase van onaangepastheid. Het voorbeeld daarvan is het begin van de Perceval-handeling uit Chrétiens *Conte du Graal*.⁵⁰ In de voortgang van Percevals weg wordt zichtbaar hoe 'nutritura', zijn aanvankelijk onaangepaste levensstaat, volledig overwonnen wordt door 'natura', zijn ridderlijke aard en bestemming. Dit is ook het geval met Fergus. Zoals Schmolke constateert, heeft Guillaume een 'Denkansatz' uit de *Conte du Graal* opgenomen en uitgewerkt ter illustratie van de maxime: "*natura* siegt über *nutritura*. Fergus besitzt durch seine Mutter in hohem Grade *hardiment*, *cuer* und *vaselage*; diese Eigenschaften sind durch eine unhöfisch-bäuerliche Erziehung nur verdeckt gewesen, aber sie wollen ans Licht. Er muss den

49. Nader hierover beneden, afd. B, hfdst. 3.

50. Nader hierover beneden, afd. A, hfdst. 3.

Weg gehen, der seiner Natur gemäss ist".⁵¹ Deze uitwerking is geworden tot een thematiek in de opbouw van Fergus' ridderweg.

Fergus heeft de rijke 'vilain' Soumilloit als vader, die hem als ploeger op het land laat werken. Zijn moeder is "de molt grant noblece" (FS 328) en zij stamt uit een "lingnage" van goede ridders. Wanneer Fergus zijn boerenarbeid opgeeft om naar de ridderwereld van het Arturhof te gaan, wil Soumilloit uit onbegrip daarvoor hem met een stok te lijf gaan. De moeder voorkomt dit. Ze houdt Soumilloit voor dat Fergus naar haar ridderlijke afstamming aardt en daar voert zij het verlangen van haar zoon op terug:

495   Et si vos di de cest vallet,
             Se de prouëce s'entremet,
             Ne vos en devés mervillier,
             Car il a maint bon chevalier
             En son lignage de par moi.
             Si i retrait, si com je croi

Met succes roept zij Soumilloit op Fergus te laten gaan en daarbij wijst zij op zijn schoonheid. Ze meent dat men die in de hofwereld zal erkennen en dat daar grote eer voor hem is weggelegd:

509   Cis est biaux, bien sanble vasal;
             Ja ne venra en cort roial
             C'on nel doie por bel tenir.
             Encor puet a grant pris venir

Fergus' moeder is de initiator van zijn ridderweg. Haar woorden zullen later volledig in vervulling gaan.

Reeds in de inleidende fase en in het eerste gedeelte van Fergus' weg zijn er allerlei tekenen die wijzen op zijn edele, hoofse aard en zijn uitverkiezing tot een hoge

51. B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 136-38. Het citaat aldaar, p. 137. Vgl. ook A. Micha, in: *Arthurian Literature in the Middle Ages*, p. 378: "Guillaume's purpose was not to describe how a plough-boy became a knight, but rather to show that nature is stronger than nurture". N. De Paepe herleidt de voorstelling van Fergus, evenals die van Perceval, tot het verhaaltipe van de 'homo silvaticus'. Vgl. *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 13-16. Dit gebeurt met een verwijzing naar de studie van R. Bernheimer, *Wild Men in the Middle Ages. A Study in Art, Sentiment and Demonology*. Cambridge 1952. Het gaat er evenwel om dat Perceval en Fergus edele en schone jongelingen zijn, aan wie aanvankelijk een staat van onaangepastheid is ópgelegd. Vgl. voor een dergelijk bezwaar tegen de typering 'homme sauvage' i.v.m. Perceval: P. le Rider, *Le chevalier dans le Conte du Graal de Chrétien de Troyes*. Paris 1978, p. 160-64.

bestemming. Een daarvan is Fergus' schoonheid.⁵² De verteller vestigt meteen de aandacht op de schone gestalte van de drie zonen die Soumilloit bij zijn edele vrouw heeft:

329   S'en ot troi fius molt avenans,
              Gentius de cors, bien fais et grans.
              Se il fuissent fil a un roi,
              Si fuissent il molt biel, je croi,
              Et chevalier peüssent estre

Tegenover dit teken van hun 'hoge' aard staat de verduistering daarvan door de agrarische taak die de 'vilain'-vader hun heeft opgelegd. Als Fergus op weg gaat naar het Arturhof, is hij nog gekleed als boer en voert hij een onaangepaste ridderuitrusting, die hem gegeven is door de vader.

In de 'aventure' met de vier roofridders gaat Fergus als een barbaar te werk. Een van hen doorboort hij met een werpspies, hij snelt de hoofden van twee gedode tegenstanders en hangt die als trofeeën aan zijn zadel, maar wel getuigt zijn overwinning van ridderlijke 'proëce'. Op een dwaze wijze - te paard - gaat hij de zaal van het Arturhof binnen. Zijn optreden roept de spotlust van Ke op, Artur evenwel ziet al door zijn 'nutritura'-omhulling heen:

882   Bien a noté en son vñaire
              Que il estoit de bonne gent

Fergus gedraagt zich ook dwaas, als hij doornat door Carduel rijdt en daarna indommelt. Echter, ondanks de 'nutritura'-kledij bevat zijn schoonheid in hoge mate aan een hoofse 'pucele', de dochter van Arturs kamerling (FS 992-1012), die hem logies verleent. Zij en later haar vader behandelen de gast met grote eer. De nacht brengt hij door in een slaapvertrek dat op de meest kostbare wijze is gedecoreerd. Zijn uit Indegal afkomstige kledij legt hij af en als een licht uitstralende schoonheid komt hij 's morgens de slaapkamer uit. Opnieuw verschijnt Fergus voor Artur en zijn ridders, die nu, overeenkomstig de voorzegging van de moeder, vol bewondering zijn schoonheid gadeslaan:

52. Zie bijv. over de notie schoonheid als teken van hoge afkomst en van een bijzondere bestemming bij een aan Fergus verwante held: I. Hahn, 'Parzivals Schönheit. Zum Problem des Erkennens und Verkennens im "Parzival"', in: *Verbum et Signum*. Beiträge zur mediävistischen Bedeutungsforschung, ed. H. Fromm, W. Harms en U. Ruberg. Band II. München 1975, p. 203-32; en H.M. Huber, *Licht und Schönheit in Wolframs "Parzival"*. Zürich 1981.

1278 Molt par l'esgardent cele gent
 Qui par cele sale seoient;
 Por che que biel et gent le voient
 Entr'els en font molt grant murmure.
 D'ient: "Si biele creature
 Ne forma Nature onques mais"

Met de hoogste eer wordt Fergus door Artur tot ridder gemaakt en de verteller benadrukt dat dit past bij zijn edele aard:

1422 Onques mais a nul chevalier
 N'avint, je cuic, itele honnor
 A cort de nul enpereor
 Comme a Fergus; si doit il faire,
 Quar il ert frans et debonaire.
 Et puis fu li miudres armés
 Qui onques fust de mere nés

Bij Fergus' aankomst op Lidel houdt Galiene voor hem de stijgbeugels vast. Dit mishaaft hem zeer, omdat hij juist haar alle eer wil bewijzen:

1611 Por cho qu'il li voloit porter
 Grant reverence et honnerer,
 Si com Nature li mostroit,
 Qu'autre doctrine n'en avoit,
 Fors itant com li ensigna
 Li chevaliers qui l'herberga,
 Mais o lui fu petit de tens.
 Et nequedent trestot le sens
 Que li aprist, trestot retint;
 1620 Li sorplus de Nature vint.
 Nature ensaigne au chevalier
 Que honnerer et ensaucier
 Doive son oste et la pucele
 Qui tant est avenans et biele,
 Et il si fist tot sans faintisse⁵³

53. FS 1622, "ensaucier": verheffen, eren.

Fergus heeft slechts kortstondig onderricht gehad, toen hij logeerde bij de kamerling, en nu wil hij Galiene met reverentie behandelen overeenkomstig het onderricht van Natura. Deze verzen vormen een kernpassage in Guillaumes 'natura versus nutritura'-thematiek.⁵⁴ Ze brengen tot uiting dat Natura Fergus' wezenlijke leermeester is en dat hij dus reeds 'van nature' een hoofse ridder is.

Galiene, zelf onder de vrouwen de mooiste schepping van Natura, aanschouwt Fergus' schoonheid als het meest aangename op aarde (FS 1634-45). Het brengt haar meteen in de ban van de liefde. Hierna verslaat Fergus in de stijl van een echte 'chevalier' de Zwarte Ridder, de zo gevreesde tegenstander van het Arturrijk. Daarmee toont hij zich superieur aan de helden van de Arturwereld en maakt hij de profeterende woorden waar, die de zot uitsprak bij zijn vertrek van het hof:

1466   Car la soie chevalerie
              Ne s'i porra nus hom tenir

Teruggekeerd bij Lidel denkt Fergus een ogenblik dat zijn keus voor de liefde een dwaasheid is, omdat hij de zoon is van Soumilloit (FS 2688-96). Maar de waarheid ligt anders. Zijn berouw en schuldbesef over de reactie op Galiene's liefdesaanbod getuigen van zijn hoofsheid. In tegenstelling tot de dorper-vader is hij wel vatbaar voor de liefde en al zijn streven is nu gericht op het terugvinden van Galiene.

In wat volgt zal Fergus het allerhoogste niveau bereiken. Zo illustreert de weg van de held dat Fergus' boerse 'nutritura' die teruggaat op de vader slechts een 'omhulling' is, waaruit het licht van zijn edele 'nature' die teruggaat op de moeder steeds sterker tevoorschijn komt en leidt naar een unieke ridderbestemming.

Deze thematiek is verder uitgewerkt in een ruimtelijke 'conjointure'. Het valt op dat de ontwikkelingsgang van de held is uitgezet langs een bergparcours. Het startpunt ligt bij het kasteel van Fergus' vader, dat gelegen is op een hoge rots. Zijn ridderschap maakt Fergus waar in de queeste om de hoorn en de sluier, die bewaard worden op de Noire Montaigne. In het tweede gedeelte volbrengt Fergus de queeste om het Schild, dat hij veroverd op de rots van Dunostre en het bezit ervan verdedigt hij op Mont Dolerous. Met zijn overwinning op de reus wordt hij zelf kasteelheer op die plaats. Vandaaruit bewerkt hij de bevrijding van Rocebourc, de burcht van Galiene, die door zijn naam doet denken aan een bergkasteel, en neemt hij deel aan het

54. Het is een variërende ontlending aan de verzen uit de *Conte du Graal* over 'nature' als basis van Percevals 'chevalerie'. Vgl. ed. M. Roques. Genève-Paris 1959, vs. 1463-84.

toernooi met de Arturriders. Tenslotte wordt zijn huwelijk met Galiene gevierd in de 'bergstad' Rocebourc en daar wordt hij gekroond tot koning over haar land.

In deze bergroute zijn parallellen gelegd tussen het kasteel van Soumilloit en de Autre Monde-bergen. Vanuit Soumilloits kasteel heeft men een ver uitzicht over de omgeving (FS 316-17). De dorper dreigt daar Fergus met een "baston quarré" te lijf te gaan (FS 468-77). De Noire Montaigne biedt eveneens een panoramisch uitzicht. Vandaaruit kan men zelfs zo ongeveer het gehele Britse eiland overzien (FS 2117-21). Daarop staat een soortgenoot van Soumilloit geposteerd in de vorm van een metalen 'vilain', die een hamer draagt waarmee hij Fergus een klap lijkt te zullen uitdelen (FS 2136-60). Op Dunostre wordt het Schild bewaakt door een reuzin, die als Soumilloit de held te lijf gaat met een boerenwapen, een zeis (FS 4096-4179). De tweede bewaker is een draak, die met Soumilloit het 'someillier' (FS 4265) gemeen heeft.⁵⁵ De reus van Mont Dolerous vertoont enige gelijkenis met Soumilloit in zoverre ook hij een "baston quarré" (FS 4484) draagt, waarmee hij Fergus aanvalt. Het kasteel van de reus biedt evenals dat van Fergus' vader een weids uitzicht. Vandaaruit kan Fergus geheel Lodïen, het land van Galiene, zien (FS 4785-96).

Deze parallellen creëren een 'sen'-volle samenhang. Fergus maakt zich los van de barbaarse 'macht' van Soumilloit door diens bergkasteel in de 'andere wereld' van Indegal te verlaten. In een stijgende lijn bereikt hij een ideale ridderbestemming door het bestrijden van barbaarse machten op de Autre Monde-bergen Noire Montaigne, Dunostre en Mont Dolerous. De parallellen tussen deze locaties leggen een soort analogisch verband, waardoor Fergus' overwinningen in de Autre Monde-'aventures' een teken vormen van volledige distantie ten opzichte van de wereld van de vader.⁵⁶

Daarnaast zijn er parallellen die een vergelijking oproepen tussen vader en zoon. Als Fergus de reus verslagen heeft, wordt hij als zijn vader de heer van een bergkasteel. Dit wordt dan aangeduid als "Li Chastiaus de la Roce Bise" (FS 4753),⁵⁷ wat herinnert aan de situering van Soumilloits kasteel "deseur une grant roche bise" (FS 307). Fergus' woning is een mooie burcht, zoals blijkt uit de woorden van Arondele, als ze erlangs rijdt: "Molt est la forterece biele" (FS 5479). Soumilloits kasteel is eveneens een "biel manoir" (FS 315, 345-49). Fergus wordt tenslotte koning over Lodïen. Artur verleent hem dat land om erover te regeren: "a justicier" (FS 6864). Daarmee verwerft Fergus eenzelfde positie als zijn vader, voor wie geldt: "il avoit a justicier / Tot le pais." (FS 322-23). Artur vermeerdert Lodïen voor Fergus met het

55. Nader over de betekenis van Soumilloits naam i.v.m. 'slapen', beneden, p. 138-41.

56. Ik zie dit als een toepassing van een door Chrétien ontworpen opbouwprincipe. Vgl. N.J. Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes*, hfdst. 4. Nader hierover beneden, p. 302-04.

57. "Bise": grijs.

bezit van Tudiele, wat hem 'rijk' zal maken (FS 6879-83), en dat herinnert weer aan de "mervillousse richece" (FS 327) van Soumilloit.

Deze parallellie gaat samen met een contrast. Fergus wordt de bezitter van een kasteel, maar in tegenstelling tot Soumilloit heeft hij dit in de strijd verkregen na een grootse queeste om het Schild, dat het teken is van een hogere ridderidentiteit. Soumilloit is een 'vilain' en rond zijn kasteel houdt men zich bezig met landbouw en veeteelt. Fergus daarentegen gebruikt zijn kasteel als uitvalsbasis voor een bijzondere riddertaak, de strijd om de verlossing van het land van de geliefde.

Daarna wordt Fergus door het huwelijk met Galiene heer over een land, en ook nu is er weer een verschil met zijn vader. Over Soumilloit wordt gezegd dat hij reeds lang landsheer is en dat hij vanwege zijn grote rijkdom een vrouw van hoge adel heeft verkregen (FS 321-28). In het begin wordt Fergus aangeduid als "li fuis au vilain".⁵⁸ Had hij wezenlijk als de 'zoon van de dorper' gehandeld, dan was hij thuis gebleven en had hij als oudste zoon van zijn vader hem als heer over het barbarenland kunnen opvolgen. Hij had dan ook net als zijn vader met zijn geërfde rijkdom een vrouw van adel kunnen nemen. Fergus heeft zich echter met de hulp van zijn moeder losgemaakt van de vader en is begonnen aan een ridderweg. Het eindpunt daarvan is het koningschap over het 'beschaafde' land van een edele erfdochter, niet gekocht maar verdiend op de wijze van een superieure 'chevalerie' in dienst van de 'amour'.

In de zo uitgewerkte thematiek vervult Soumilloit de rol van 'nutritura'-vader, wiens wereld de held dient te verlaten en te 'overwinnen' om tot zijn hoge bestemming te komen. Zijn ridderlijke weg laat zien dat hij wezenlijk, dat is 'van nature', alleen de zoon van zijn moeder is.

Vandaaruit valt ook een hoger licht op het scheldwoord dat Soumilloit Fergus toevoegt, wanneer hij zijn ploegerstaak opgeeft en naar het hof wil gaan. Hij maakt hem uit voor 'hoerenzoon' - "fius a putain" (FS 480). Soumilloit spreekt hier zonder het te beseffen een diepere waarheid uit. Immers, de dorper kan getuige Fergus' levenslot eigenlijk moeilijk diens echte vader zijn.⁵⁹ We zouden dus kunnen zeggen dat Fergus van een ongewone geboorte is. Daarbij komt dat hij wordt grootgebracht in een gezien zijn bestemming niet-passende omgeving. Deze gegevens zijn bekend uit de structuur van een mythisch heldenleven.⁶⁰ Fergus lijkt eerst op te treden als een

58. Dit gebeurt voor het eerst in FS 381.

59. Dit bedoeld met een knipoog, want strikt genomen zal hij natuurlijk wel, zoals ook de moeder suggereert (FS 486-94), de verwekker van Fergus zijn geweest.

60. Vgl. daarover J. de Vries, *Heldenlied en heldensage*. Utrecht-Antwerpen 1959, hfdst. 11; D.O. Riain-Raedel, *Untersuchungen zur mythischen Struktur der mittelhochdeutschen Artusepen*. Ulrich von Zatzikhoven, 'Lanzelet' - Hartmann von Aue, 'Erec' und 'Iwein'. Berlin 1978, p. 61-69; en over de eerste fase van een

boerenknaap, maar het is het begin van een levensloop van mythische allure. Het meest illustere voorbeeld van zulk een leven is dat van Christus. In de volgende paragraaf zullen we zien hoe Guillaume daaraan elementen heeft ontleend om van zijn hoofdpersoon een superster te maken.

6. Fergus als een tweede Messias

In de episode van de wonderfontein voorzegt de dwerg aan Fergus dat de strijd om het Schild met de reuzin een "bataille / Mervilleuse, dure et pesante" zal zijn (FS 3872-73),⁶¹ die gepaard gaat met "peril de mort" (FS 3805) en "grant paor" (FS 3875). Het Schild kan niet met goud of zilver gekocht worden; hij moet daarvoor zijn eigen lichaam inzetten:

3812   Et vos l'acaterés por voir,
              Ains que l'aiés, molt cierement,
              Et si n'ert pas d'or ne d'argent,
              Mais, ce saciés, dou cors demainne

Gelet op Fergus' verdere rol roept deze profetie een associatie op met Christus' verlossingswerk op Golgotha.⁶²

De woorden van de dwerg gaan op een veel uitgebreider wijze dan voorzegt in vervulling. Eerst moet Fergus op Dunostre strijden met de reuzin, die eruit ziet als een duivel: "Aversiers sanbloit u maufés" (FS 4102). Het monster jaagt hem grote vrees aan (FS 4164, 4171-72). Op dezelfde plaats moet Fergus het opnemen tegen een groot vuurspuwend serpent, dat hem aanvalt "comme vis diables saillant" (FS 4281), en tijdens het gevecht verkeert hij wederom in grote angst (FS 4292-95). Het serpent bevindt zich in een schoon "praiel" onder dé boom (FS 4228-34), wat de gedachte kan oproepen aan de duivel in de gedaante van een slang uit het Paradijsverhaal in het boek *Genesis*.⁶³ Het is dan overeenkomstig de Moederbelofte dat Fergus erin slaagt de kop van het dier te vernietigen.⁶⁴ De strijd om het Schild heeft een vervolg op

heldenleven G. en U. Pörksen, 'Die 'Geburt' des Helden in mittelhochdeutschen Epen und epischen Stoffen des Mittelalters', in: *Euphorion* 74 (1980), p. 257-86.

61. Geciteerd volgens hs. P. Vgl. *Fergus*, ed.-Michel, p. 140, r. 16-17.

62. Vgl. over Christus' doodsangst voor zijn lijden: *Lucas* 22:44. De notie dat Christus de mens met zijn kostbaar bloed en niet met goud of zilver heeft verlost, is verwoord in 1 *Petrus* 1:18-19.

63. Hfdst. 3:1-7.

64. Vgl. *Genesis* 3:15 en FS 4312-17.

Mont Dolerous, waar Fergus zich moet verweren tegen de reus. Ook deze tegenstander ziet er uit als een demonisch wezen, getuige aanduidingen als "satanas" en "aversier" (FS 4539, 4543, 4655). Opnieuw verkeert Fergus in angst (FS 4590-91).⁶⁵ Deze strijd is de zwaarste van de drie. De reus verpulvert zijn helm en maliënkolder en na het gevecht is hij "durement [...] malmis / Et damagiés parmi le cors" (FS 4738-39). Met zijn overwinning heeft Fergus twee jonkvrouwen bevrijd en die bejiveren zich "por ses dolours saner". In alle vroegte staan ze op en gedurende drie dagen omringen zij hem "comme lor signor" met hun zorgen, totdat hij genezen is (FS 4769-84). Hierna rijdt Fergus - door de nieuwe kleding en wapenrusting - als een vernieuwde gestalte uit om zijn geliefde te verlossen.

Dit zijn verhaalelementen die met de naam Mont Dolerous als signaal herinneren aan Christus' lijden, dood en verrijzenis, zijn driedaags verblijf in het graf en de twee Maria's die vroeg in de morgen van de opstandingsdag zijn lichaam willen verzorgen.⁶⁶ Fergus' queeste om het Schild is een strijd tegen demonische machten in de Andere Wereld. Door de verwijzingen naar Golgotha vertoont het geheel van deze handeling een overeenkomst met de ten tijde van de roman gangbare voorstelling dat Christus na zijn dood de duivel in de hel heeft overwonnen en de daarin gevangen gelovigen bevrijd heeft.⁶⁷ Het was een traditie die onder andere terugging op de beschrijving van Christus' Descensus ad Inferos in het - apocriefe - Nicodemus-evangelie.⁶⁸

Het gebeuren op Mont Dolerous is een hoogtepunt op Fergus' weg. Daar wordt hij tot een tweede Messias en in die gedaante treedt hij vervolgens op als een ridder met wonderbaarlijke vermogens.

Voor de eerste keer gaat Fergus zo te werk in de strijd voor Galienes burcht. Hij snelt naar het tentenkamp van de belegeraars en voordat men hem opmerkt, heeft hij vier van hun beste ridders gedood. Daarna doorklieft hij een aantal ridders tot in het zadel, onder wie hun maarschalk (FS 4841-4921). Hierdoor zijn de belegeraars aanzienlijk meer bevreesd voor Fergus alleen dan voor de stedelingen, die bij zijn komst tot een uitval overgaan:

65. Deze aandacht voor Fergus' angst in zijn strijd met de monsters is iets nieuws in vergelijking met de helden van Chrétien. Vgl. W. Völker, *Märchenhafte Elemente bei Chrétien de Troyes*. Bonn 1972, p. 149. Dit versterkt de gedachte aan associatie met Christus.

66. Vgl. *Matthéüs* 27:55-56, 61 en *Lucas* 23:55-24:3.

67. De overeenkomst gaat natuurlijk gepaard met allerlei verschillen, zodat in de roman een eigen, literaire voorstelling is ontstaan.

68. Zie daarover D.D.R. Owen, *The Vision of Hell. Infernal Journeys in Medieval French Literature*. Edinburgh-London 1970, hfdst. I en IV.

4897   Cil de l'ost sont tot esbahi
             Quant icho voient de celi
             Que tos les afole et confont;
             Asés plus grande paor ont
             De celui que tot sol veoient
             Que des autres qui les sivoient

Als Galiene vanaf de toren van haar kasteel het licht ziet dat van haar helper uitstraalt, meent zij terecht met een betoverd - 'faé'- wezen van doen te hebben:

4955   [...] ele voit la clarté
             Dont le jor voit enluminé,
             Ne ne set que estre pooit.
             Molt volentiers l'esgarde et voit
             Et tote i metoit sa pensee
             Et dist que c'est chose faee
             Qui'st venue por lui aidier;
             Ensi le cuide et doit cuidier

Ook de belegeraars constateren dat hun aanvaller geen gewone sterveling is:

Et cil de l'ost tout ensement
 Entr'eus dient tout vraiment
 Que çou n'est pas cose morteus,
 Ains est cose esperiteus⁶⁹

Door Fergus dreigt voor het vijandige leger de ondergang, zodat de koning daarvan inziet "qu'il ne poroit garir / Contre cel chevalier faé" (FS 5094-95). Later bewerkt Fergus in het beslissende gevecht van één tegen twee de verlossing van Galienes land. Hij doet dit zonder enige moeite. Bij de eerste aanval doodt hij Artofilas (FS 5893-5906) en met één slag brengt hij de koning tot overgave (FS 5943-57).

Tegen het einde van de roman krijgt ook het Arturhof te doen met deze bovenmenselijke ridder. Bij zijn aankomst op het toernooi lijkt Fergus een hemelse gestalte. Met een ongewone snelheid komt hij ineens uit het woud tevoorschijn, waarop de ridders van schrik verstijven. Ze denken dat het toernooi hun tot onheil zal zijn en dat de gesel Gods tot hen gezonden is:

69. Deze verzen komen alleen voor in hs. P. Vgl. *Fergus*, ed.-Michel, p. 183, r. 7-10; na FS 4962.

6428   Et d'ient: "Mar fu commenchié
Li tornoiemens et enpris;
Bien puet estre, Dius a tramis
Flaiel por nos tos flaeler

Fergus stoot vele ridders van hun paard. Reeds na de eerste toernooiday heeft de partij die het opneemt tegen de Arturridders dankzij Fergus een "mervillous gaaig" (FS 6518) behaald. Aan het hof meent men dat de ridders verslagen zijn door een betoverde tegenstander:

6531   Les chevaliers a mal menés.
Tot cuident que il soit faés,
Car el cheval ne se tenoit
Nus chevaliers que il feroit

De volgende dag wil Saigremor josteren, maar hij is geen enkele partij voor de held. Fergus is eigenlijk geen normale ridder meer, want tien keer beter dan de ander:

6569   Mais d'els deus n'est comparisson
Plus de jerfaus vers le plongon,
Quar Fergus estoit plus tornans,
Plus legiers et plus manlans
Dis tans que Saigremors n'estoit⁷⁰

Het symbool van Fergus' hoge bestemming is het wonderschild. De dwerg bij de fontein vertelt over het Schild dat dit dag en nacht een helder licht uitstraalt (FS 3843-47). Aangekomen bij Dunostre is Fergus daar zelf getuige van. Het licht is als van de zon en van een onbeschrijflijke schoonheid:

4070   Une clartés de l'escu naist
Qui est au cler solel secunde;
N'a clerc tant sage en tot le monde
Qui escresist en son aé
Le dime part de sa biauté
Qui est el bel escu asise

70. In vs. 6570 wordt hun ongelijke strijd vergeleken met die van een 'geervalk' tegen een 'duikeend'. Als een soort anagram draagt Fergus ook door zijn naam het beeld in zich van een 'gerfaus'.

In het vervolg van de handeling wordt op verschillende plaatsen aandacht besteed aan de lichtwerking van het Schild, wanneer dit het bezit van Fergus is geworden. Een daarvan is de boven geciteerde passage, als Galiene het licht aanschouwt dat van haar redder afstraalt. Gezien Fergus' rol als verlosser wijst deze eigenschap van het Schild op een 'theologie van het licht'.

In de tijd van de roman was er bij kunstenaars allerwegen aandacht voor het fenomeen licht. Dit kwam tot uiting in een esthetica, waarin het licht werd beschouwd als het wezen en de bron van schoonheid. De graad aan schoonheid en 'edelheid' van een object achtte men bepaald door de mate aan licht. Het werd herleid tot een metafysische dimensie, volgens het inzicht dat God het Licht in de eigenlijke zin van het woord is en dat een object deel heeft aan het goddelijke in de mate waarin het licht uitstraalt.⁷¹ Een basis voor deze licht-esthetica is gelegen in de vele bijbelplaatsen, waarin het licht een rol speelt in verband met God of Christus. Zo wordt Christus in het Johannes-evangelie het ware licht en het licht der wereld genoemd.⁷² In de middeleeuwse bijbelexegese wordt het beeld van het licht vaak gehanteerd voor Christus' verlossingswerk.⁷³ Vanuit deze achtergrond heeft Guillaume aan het wonderschild een betekenis verleend, waardoor dit straalt als een Christussymbool. Zoals de Here God voor de gelovige "zon en schild" is,⁷⁴ zo is Fergus als de Ridder met het lichtende Schild dat voor Galiene. En zoals Christus als het Licht der wereld met zijn dood en opstanding de mens verlost heeft, zo doet Fergus dit voor de geliefde.⁷⁵ Dan ook getuigt Galiene zelf van het inzicht dat Fergus een welhaast goddelijk wezen is. In de monoloog die zij in de nacht voor het beslissende gevecht om haar land uitsprekt, heeft zij het over hem als degene die "trestout alume et esclaire".⁷⁶ Ze

71. Zie hierover E. de Bruyne, *Études d'esthétique médiévale*. Tome III. *Le XIIIe siècle*. Genève 1975 (repr.), hfdst. I. Veel informatie is ook te vinden in J. Reynaert, *De beeldspraak van Hadewijch*. Tielt-Bussum 1981, hfdst. II. Vanuit een theologisch-filosofische optiek wordt deze materie behandeld in K. Hedwig, *Sphaera Lucis*. Studien zur Intelligibilität des Seienden im Kontext der mittelalterlichen Lichtspekulation. Münster 1980. Vgl. verder i.v.m. teksten uit de Ofr. literatuur: J. Frappier, 'Le thème de la lumière de la "Chanson de Roland" au "Roman de la Rose"', in: J. Frappier, *Histoire, Mythes et Symboles*. Genève 1976, p. 181-98; en R.E.V. Stuip, 'Oudfranse lichtbeelden', in: *Licht en donker in de Middeleeuwen*, red. R.E.V. Stuip en C. Vellekoop. Utrecht 1989, p. 90-106.

72. Hfdst. 1:9, 8:12, 9:5 en 12:46. Vgl. ook J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*. Bussum 1974², p. 39-40.

73. Zie H. de Lubac, *Exégèse médiévale*. Les quatre sens de l'Écriture. Première Partie. Tome I. Paris 1959, p. 316-28.

74. *Psalmen* 84:12. In de *Vulgaat* (83:12): "sol et scutum Dominus Deus".

75. Vermeldenswaard i.v.m. de rol van Fergus is dat "much play is made on the idea of Christ the light of the world in that section of the apocryphal *Gospel of Nicodemus* which relates the Harrowing of Hell". Vgl. D.D.R. Owen, 'Profanity and its Purpose in Chrétien's *Cligés* and *Lancelot*', in: *Arthurian Romance*. Seven Essays, ed. D.D.R. Owen. Edinburgh-London 1973, p. 40.

76. *Fergus*, ed.-Michel, p. 217, r. 8. Het vers staat in een pluspassage van hs. P.

gelooft niet dat hij dood is, want dan zou de zon een deel van zijn schoonheid verloren hebben (FS 5675-80), woorden die herinneren aan de zonsverduistering bij Christus' kruisdood.⁷⁷

In dit verband moet zeker de fraaie scène genoemd worden van Fergus' aankomst om voor Galiene in het krijt te treden tegen de koning en Artofilas. Galiene staat op het punt van de toren te springen, omdat zij geen redding meer verwacht. God wenst echter het behoud van haar ziel en er klinkt een stem, die haar oproept in de richting te kijken van "le boschage". Daarop ziet ze hoe het woud als in brand staat:

5778   La pucele le regarda
            Et vit ausi enluminee
            La forest com fust enbrasee

Dit is een gevolg van het naderende licht van de Ridder met het Schild. Deze keer is het Schild nog helderder en schoner dan anders, wat aanvankelijk vrees opwekt bij Galiene. De bijzondere 'splendor' is ontstaan door een samenspel tussen de stralen van de zon en de ochtenddauw die het Schild licht bevochtigd heeft. De voorstelling van het woud dat lijkt te branden, doet denken aan het Brandende Braambos uit het boek *Exodus*.⁷⁸ In die geschiedenis ziet Mozes bij de berg van God een braamstruik die in brand staat, maar niet verteerd wordt. Daaruit spreekt tot de bevreesde Mozes de stem van God, die de verlossing van zijn volk uit de macht van Egypte aankondigt. In de roman verlaat Fergus zijn bergkasteel om te strijden voor Galiene, en de associatie met het gebeuren uit *Exodus* verleent aan hem op het 'moment suprême' van zijn weg naar de geliefde de hoogste wijding van een goddelijke verlosser.

Bij Guillaume wordt de held een 'echte' messias. En dat is een nieuwe creatie in vergelijking met de helden uit de romans van Chrétien de Troyes.

In bijvoorbeeld het tweede gedeelte van de Doppelweg in de *Chevalier au Lion* wordt Yvain tot een held van messiaanse allure. De Chevalier au Lion is echter anders dan de Chevalier au bel Escu geen verlosser met wonderbaarlijke kracht. Zijn grootste heilsdaad verricht Yvain tegen het einde van zijn weg in het kasteel van de Pesme-Aventure. Hij verslaat twee duivelszonen en daarmee verlost hij driehonderd meisjes, die onder erbarmelijke omstandigheden te werk zijn gesteld als textielarbeidsters. Yvain strijdt eerst alleen en hij blijkt een gewone ridder te zijn, aangezien hij ten onder dreigt te gaan. Daarna heeft hij zijn overwinning te danken aan de tussenkomst

77. Vgl. *Lucas* 23:44-45.

78. Hfdst. 3:1-12.

van de leeuw. Die schakelt meteen een van de twee tegenstanders uit en dan geldt voor de ander in een de held ironiserende opmerking: "Et si avoit gaignor peor / del lyon que de son seignor".⁷⁹

Chrétien's meest messiaanse held is wel Lancelot in de *Chevalier de la Charrete*. Hij is een geprofeteerde en verwachte verlosser, die een queeste volbrengt naar de Autre Monde van Gorre. Zijn geliefde 'dame', Guenièvre, is daarheen weggevoerd door Meleagant en in dat rijk verkeren inwoners uit het land van Artur in een staat van gevangenschap. Geleid door de liefde volbrengt Lancelot het grote wonder door de Zwaardbrug over te steken, die toegang geeft tot het binnenste van Gorre. Hij raakt daarbij gewond aan handen en voeten, maar deze "grant dolor" draagt hij gaarne vanwege de liefde. Daarna behaalt hij in een eerste duel met Meleagant de overhand. Het resultaat is de verlossing van Guenièvre en de ballingen uit het land van Artur. Deze handeling vertoont overeenkomsten met Christus' passie, hellevaart en verlossing, wat Lancelot de rol geeft van een tweede Messias.⁸⁰ In de strijd met Meleagant gaat het evenwel om een gewone tegenstander. Chrétien heeft namelijk de figuur van de heerser over de Autre Monde gehumaniseerd tot een verdorven, maar verder 'normale' ridder.⁸¹ En in wat volgt, is het optreden van Lancelot niet bepaald dat van een messiaanse en wonderbaarlijke gestalte. Inwoners van Gorre nemen hem gevangen en als hij denkt dat Guenièvre dood is, doet hij een poging tot zelfmoord. Later geraakt Lancelot opnieuw in gevangenschap en Meleagant laat hem opsluiten in een toren. Door het verhaal van de roman onvoltooid te laten, liet Chrétien hem daar zitten.⁸² Fergus daarentegen overwint echte demonische machten in de Andere Wereld en als een echte messias verlost hij zijn geliefde. Tijdens het toernooi treedt hij op als een wonderbaarlijke ridder en bij die gelegenheid stoot hij Lancelot, die in Chrétien's roman "li miaudres chevaliers del monde" wordt genoemd,⁸³ zonder enig probleem uit het zadel (FS 6495-6503).

Met deze nieuwe creatie bereikt Fergus een hoger niveau dan de helden uit de romans van Chrétien. Dit onderscheid geeft aan dat een aemulerende optiek van Guillaume tegenover Chrétien in het spel is. Dit aspect van de *Fergus* zal verder ter sprake komen in het derde hoofdstuk.

79. Ed.-Roques, vs. 5641-42.

80. Vgl. E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*, p. 124-25; D.D.R. Owen, *The Vision of Hell*, p. 201-05; en idem, 'Profanity and its Purpose in Chrétien's *Cligés* and *Lancelot*', p. 42-48.

81. Vgl. L. Carasso-Bulow, *The Merveilleux in Chrétien de Troyes' Romances*, p. 58.

82. Een andere auteur, Godefroi de Lagny, breide een vervolg en voltooiing aan het verhaal. Lancelot wordt daarin uit de toren bevrijd door Meleagant's zuster en daarna doodt hij aan het Arturhof Meleagant in een laatste duel.

83. Ed. M. Roques. Paris 1969, vs. 3219.

Nu moeten we bij deze messiaanse wijding vooral de humor niet vergeten. In Chrétiens *Charrete* zien we een ironische incongruentie tussen Lancelots rol als bevrijder en die als minnaar. Lancelot wordt tot een messiaanse verlosser van de gevangenen in Gorre, maar zijn aandacht geldt enkel Guenièvre, de vrouw van zijn heer, die hij dient als een groteske liefdesdevoot.⁸⁴ Ook Guillaumes messiaanse conceptie is van een amusante aard. De inzet van Fergus' grote queeste is immers, zoals we al zagen in het slot van paragraaf 4, een wel zeer 'aards' gebeuren: een net iets te laat ontstane verliefdheid van de aanstaande verlosser op een meisje dat er na een mislukt aanzoek vantussen gaat.

84. Anders gezegd, er is een incongruente verbinding tussen 'Erlösungsmythos' en 'Ehebruchsgeschichte'. Zie W. Haug, *"Das Land, von welchem niemand wiederkehrt"*. Mythos, Fiktion und Wahrheit in Chrétiens "Chevalier de la Charrete", in "Lanzelet" Ulrichs von Zatzikhoven und im "Lancelot"-Prosaroman. Tübingen 1978, hfdst. IV, V, VI en VIII. Vgl. ook over de komische aard van Chrétiens aansluiting bij de heilsgeschiedenis de in n. 80 genoemde studies van Owen.

Hoofdstuk 2

Een eerste vergelijking van de *Ferguut* met de *Fergus*

De Middelnederlandse *Ferguut* is tot en met de episode van de strijd met de Tolridder een licht bekortende vertaling van de *Fergus*. Daarna gaat de tekst over in een vrije bewerking. In dat gedeelte komen ondanks allerlei verschillen in uitwerking de verhaaldebeurtenissen in grote lijnen overeen met die in het Oudfrans. Ook de Dietse held, Ferguut, onderneemt na de wending bij de wonderfontein de queeste van het wonderschild als het middel om Galiene terug te vinden. Hij zorgt voor de bevrijding van Galienes burcht en tenslotte toont hij zich de beste in het toernooi met de Arturridders. Op twee plaatsen echter is de plot in aanzienlijke mate veranderd. Ik geef daarvan een synopsis.¹

De eerste betreft de wijze waarop het tijdens de belegering van Galienes burcht tot een beslissend gevecht komt van een tegen twee. In Guillaumes roman roept de koning, wanneer zijn leger door Fergus verslagen dreigt te worden, zijn ridders bijeen voor 'conseil'. Dit heeft tot gevolg dat zijn neef Artofilaus zich naar Rocebourc begeeft en de stad opeist. Meegesleept door haar woede over Artofilaus' beledigende woorden doet Galiene het dwaze voorstel de zaak over acht dagen te laten beslissen in een gevecht van één kampioen van haar tegen twee van de tegenpartij. In de Middelnederlandse versie draagt de koning de naam Galarant. In de strijd voor Galienes burcht Rikenstene heeft hij door het optreden van Ferguut grote verliezen geleden en daarom vraagt hij zijn ridders om raad. Dit leidt tot een nieuwe en zware aanval. De stedelingen staan op het punt de burcht over te geven - Ferguut is nu afwezig - waarop Galiene ingrijpt om dit te voorkomen. Ze laat Galarant bij zich roepen en doet het voorstel dat over veertig dagen één kampioen van haar partij zal strijden met Galarant en een tweede ridder. De koning zal deze strijd aangaan met zijn neef Macedone (FT 4193-4297).

Het laatste gedeelte van Guillaumes roman handelt over de hereniging van de held met Artur en Galiene. Vooral daar gaat de Dietse bewerker eigen wegen. In de *Fergus* verschijnt de voor Rocebourc verslagen koning aan het hof. Daarna laat Artur een toernooi bij Gedeorde organiseren, met een bruid en een koninkrijk voor de winnaar om daarmee Fergus naar zijn hof terug te lokken. Galiene gaat naar de toernooiplaats

1. De versnummering en later de citaten uit de *Ferguut* - aangeduid met FT - zijn gebaseerd op de ed.-Rombauts e.a.

om Artur een echtgenoot te vragen voor het bestuur van haar land. Zij doet dat met het oog op Fergus. Eerder is zij tot het inzicht gekomen dat haar bevrijder, de Ridder met het Schild, dezelfde is als haar geliefde Fergus. Fergus hoort van het toernooi en neemt daaraan deel vanuit zijn op de reus veroverde kasteel. Hij rekent eerst af met Ke en daarna toont hij zich een week lang superieur aan de Arturridders. Vanwege het hem vroeger geschonken zwaard spaart hij Perceval. Tegen het einde van de week arriveert Galiene, die aan Artur de Ridder met het Schild tot echtgenoot vraagt. Voor dat doel betreedt Gavain het strijdperk en met een hoofse bejegening slaagt hij erin de held binnen het hof te voeren. De koning brengt de gelieven tot een huwelijk, dat samen met hun kroning tot koning en koningin gevierd wordt in Rocebourc.

In de Middelnederlandse tekst doet de verslagen koning evenals in het Oudfrans zijn verhaal aan het Arturhof. Daarna lopen de teksten uiteen. De Dietse verteller keert eerst terug naar Galiene. Anders dan haar Franse voorbeeld weet zij nog niet dat haar bevrijder, de Ridder metten witten Scilde, dezelfde is als Ferguut. Ze wil niet langer meer op Ferguut wachten. Ze besluit naar Artur te gaan om deze een echtgenoot te vragen voor haar land, en zij treft de koning in Cantorbie. Artur is verrukt van haar schoonheid en weet zomaar geen ridder die haar zou passen:

5056   Artuer antworde vriendelike:
              "So hulpe mi God ute mire noet!
              Joncfrouwe, ware Genoevere doet,
              Ic name u te minen trouwen
              Mocht ic u hebben. In can gescouwen
              Riddere ghenen die u betaemt,
              No dien gi te manne naemt

De koning komt met het voor Galiene eervolle plan om bij Cardoel een toernooi te houden met haar als hoofdprijs. Ferguut verneemt over het toernooi van een passerende dwerg en gaat erheen op weg. Hij is bevreesd dat hij Galiene zal verliezen. Ferguut verslaat Keye en vervolgens onderscheidt hij zich als de beste ridder. Na het einde van de eerste dag brengt hij in een toestand van ellende de nacht door in het veld. Wenend roept hij om Galiene en meent dat hij schuldig is aan het verlies van haar, omdat zij indertijd haar liefde aanbood. De volgende dag verslaat hij Pertsevale en daarna tot de elfde dag een reeks andere Arturridders. Tenslotte rijdt Gawein uit, die zich schaamt om de nederlaag van zijn voorgangers. Hij wil met de "witte ridder" josteren, maar tot een gevecht komt het niet, want Ferguut biedt Gawein uit erkenning zijn paard aan. Gawein voert de held naar Artur. De koning neemt hem mee naar zijn hof in Occenefort en daar geeft hij hem als de winnaar van het toernooi tot echtgenoot aan Galiene. Ze ziet dat de winnaar degene is op wie ze vroeger zo

verliefd is geworden. Na de bruiloft begeeft Ferguut zich met Galiene en enkele Arturriders naar Rikenstine, en "spien daer sine crone" (FT 4927-5589).

De Dietse roman bevat niet alleen een verhaal dat hier en daar wat anders verloopt dan in het Oudfrans, het is ook een tekst die vergeleken met de *Fergus* van een andere signatuur is. Om van dat verschil een eerste beeld te schetsen, ga ik in het volgende na hoe de Middelnederlandse auteur is omgesprongen met een tweetal in het vorige hoofdstuk besproken aspecten van Guillaumes roman.

De Ferguut en Guillaumes 'natura versus nutritura'-thematiek

Het verhaal van Ferguuts ridderweg komt in grote trekken overeen met dat van Fergus. Hierdoor kan men ook voor de Dietse roman tot het inzicht komen dat de vader van de held een 'nutritura'-vader is en dat de basis van Ferguuts bijzondere bestemming gelegen is in zijn edele afkomst van moederszijde. De Dietse auteur heeft zich echter niet beijverd om de 'natura versus nutritura'-thematiek overeenkomstig de uitwerking van het origineel - zoals besproken in paragraaf 5 van het voorgaande hoofdstuk - over te nemen.

Een verschil is al zichtbaar in het vertaalde gedeelte. Bij Guillaume functioneren de verschillende passages over Fergus' edele gestalte en doorbrekende schoonheid in de desbetreffende thematiek. De vertaalschrijver heeft deze met bekortingen overgezet en sommige liet hij onvertaald. Zo sloeg hij de beschrijving van Fergus die als een licht uitstralende schoonheid uit het slaapvertrek in het huis van de kamerling tevoorschijn treedt, over.² Verder heeft hij een kernpassage van Guillaumes thematiek - de op p. 44 geciteerde verzen FS 1611-25 - sterk bekort en tevens veranderd, waardoor de gedachte dat de held 'van nature' een hoofse ridder is, verdween.³

In de Oudfranse roman verloopt de weg van de held langs een bergparcours, een ruimtelijke 'conjointure' in verband met de 'natura versus nutritura'-thematiek. In het vrij bewerkte gedeelte van de *Ferguut* is deze samenhang losgelaten. In het Middelnederlands zegt de dwerg niets over de plaats waar het Schild wordt bewaard (FT 3102-43), en later, in de beschrijving van Ferguuts strijd met de reuzin en de draak, blijkt nergens dat het zou gaan om een bergkasteel. De locatie wordt enkel aangeduid als "die torre" (FT 3332, 3414, 3470). Daarna is Mont Dolerous, het domein van de reus, in de Dietse tekst eveneens geworden tot een naamloos kasteel. In het Oudfrans wordt

2. Nader over deze bekortingen beneden, afd. B, hfdst. 3.

3. Nader hierover beneden, afd. B, hfdst. 3.

een beschrijving gegeven van de ligging op een rots (FS 4466-75), in het Middelnederlands lezen we alleen dat Ferguut aankomt bij "enen herden vasten casteel" (FT 3483).⁴

Bij Guillaume wordt een vergelijking opgeroepen tussen vader en zoon. Fergus wordt als zijn vader de heer van een bergkasteel en later de 'riche justicier' over een land. De parallel gaat gepaard met een contrast, waaruit blijkt dat Fergus wezenlijk alleen de zoon van zijn moeder is. In de Dietse versie is deze voorstelling wat betreft de positie van de held zonder correspondentie gebleven.

Een 'sen'-volle thematische 'conjointure' uit de *Fergus* speelt geen rol meer in de *Ferguut*. En daarvoor is geen andere thematische uitwerking in de plaats gekomen.

Ferguut vergeleken met Fergus als messiaanse held

In paragraaf 6 van het vorige hoofdstuk is besproken, hoe Fergus uitgroeit tot een ridder van wonderbaarlijk vermogen en een gestalte naar het voorbeeld van de Messias. In de *Ferguut* treedt een wat andere held op.

In het origineel roepen de profeterende woorden van de dwerg bij de wonderfontein over Fergus' strijd om het Schild - FS 3812-15; geciteerd boven, p. 48 - een associatie op met Christus' verlossingswerk. In de Dietse roman wordt door de dwerg geen profetie uitgesproken over de aard van de strijd (FT 3104-43).

Bij Guillaume toont de handeling op Mont Dolerous met de naam van de locatie, Fergus' verlossingsdaad, zijn 'rust' waarbij hij 's morgens vroeg door de twee meisjes voor zijn verwondingen wordt verzorgd en zijn 'opstanding' na drie dagen als een vernieuwde ridder, een overeenkomst met het heilsgebeuren op Golgotha. In het Middelnederlands is dat niet meer het geval. Het kasteel van de reus voert geen naam, Ferguut is niet gewond geraakt in de strijd met de reus en in plaats van een driedaagse 'dood' te ondergaan, geeft hij zich over aan een gezellig onderons met de twee meisjes dat vier maanden duurt:

3822   Dus was hi ginder een stickelkijn
             Viere maent wel te gemake
             Metten joncfrouwen; al hare sprake

4. De notie 'bergkasteel' i.v.m. Galienes burcht had de bewerker moeilijk kunnen ontdekken. In de *Fergus*-redactie die zijn bron is geweest, stond waarschijnlijk de lezing Richeborc - vandaar Rikenstene - in plaats van Rocebourc. Zie beneden, p. 194-95.

Ende datsi daden sat hen wel;
Si hadden bliscap ende spel⁵

Ferguut gaat hierna op weg voor de bevrijding van Galienes burcht, maar niet als een geheel vernieuwde ridder. Wel berijdt hij het wonderpaard van de reus, maar het gegeven van de door de twee meisjes verleende nieuwe kledij en wapenrusting komt in het Diets niet voor. Met deze veranderingen heeft de Dietse versie vergeleken met de Franse aanzienlijk aan pregnantie ingeboet.

In de *Fergus* wordt de held bovenmenselijk, wanneer hij als een 'chevalier faé' de belegeraars van Galienes burcht bestrijdt. Ook Ferguut gaat in die strijd te werk als een ridder met ongewone krachten. Zo lezen we: "Het moeste al sinen ende doen / Wie dat heme quam te voren" (FT 3956-57). En later zeggen de stedelingen: "Dese witte scilt doet wonder, / Wi waren doet, ware wi daer sonder" (FT 4071-72). De aan het Oudfrans ontleende 'merveilleux'-dimensie heeft de Dietse bewerker echter ook doorbroken, want anders dan Fergus is Ferguut gewond geraakt en daarvoor heeft hij de verzorging nodig van de twee meisjes op zijn kasteel (FT 3988-4000).

Een meer 'normale' ridder is Ferguut eveneens in het vervolg van de strijd. In de Oudfranse tekst wordt samenvattend verteld dat Fergus een week lang zodanig huishoudt, dat het vijandelijke leger de ondergang nabij is (FS 5076-89). Op die plaats heeft de bewerker een episode ingevoegd waarin op gedetailleerde wijze, naar het model van een gevechtshandeling uit de Karelepiek,⁶ Ferguuts tweede optreden voor Galienes burcht beschreven wordt (FT 4033-4192). Op een gegeven moment wordt Ferguut belaagd door een grote groep aanvallers, die hem uit het zadel slaan en in een hachelijke positie brengen:

4109   Hi was in vresen vander doet,
            Bedi hi hadde die porsse groet;
            Hi moeste vallen op die knien.
            Hine conste die swerde niet dorsien
            Die hem quamen op dat hoeft.
            Sijn vaste helm was hem gecloeft
            Dat hi hinc ane weder zide

5. Anders dan Fergus is Ferguut in deze fase nog niet op de hoogte van de belegering van Galienes burcht. Dit verneemt hij hierna van de twee meisjes. Vergeleken met Fergus' driedaagse rust is het verschil zo groot, dat Verwijs - ed.-*Ferguut*. Groningen 1882, p. 120, n. 1 - in vs. 3823 de lezing "dage" voor "maent" heeft voorgesteld.

6. Het is een variant op het uit het chanson de geste bekende motief 'Held im Massenkampf'. Vgl. R. Hitz, *Studien zu Sprache und Stil der Kampfschilderungen in den Chansons de Geste*. Genève-Paris 1965, p. 60-65.

Zijn paard is hij kwijtgeraakt, hij bloedt hevig, maar op heroïsche wijze houdt hij zich staande en doodt een groot aantal tegenstanders. Was hij eerst de grote leider van de stedelingen, nu is hij van hen afhankelijk. Ze komen hem te hulp en brengen zijn paard terug. Daarna heeft hij destemee de twee meisjes nodig voor de verzorging van zijn verwondingen.

In het gevecht met de koning-belegeraar en diens neef schakelt Fergus beiden zonder enig probleem direct uit. Ferguut daarentegen krijgt het zwaar te verduren. Het tweetal bestookt hem zodanig, "dat ute sinen halsberge moeste breken / Acht hondert maelgiën ofte meer" (FT 4728-29). Na de neef gedood te hebben, geraakt Ferguut door een aanval van de koning "in dwelme / Ende tongemake vanden slagen" (FT 4760-61). Alvorens hij pas tegen de avond de overhand behaalt, ontvangt hij van zijn tegenstander een slag met het volgende resultaat:

4784   Hi, die was van fellen spele
            Dore sloech hem helm ende beekineel
            Ende vanden hoofde een groet morseel.
            Ferguut was te meskieve

In de toernooihandeling is Ferguut net als Fergus voor de ridders van Artur een ongewoon sterke tegenstander. Een getuigenis daarvan zijn de woorden van de vrouwelijke toeschouwers:

5369   "Dese witte ridder doet groet wonder,
            Hi doet al die van binnen tonder;
            Hi verwinnet altemale.
            Al ware hi yserijn of van stale

Evenwel, met de plot-verandering in het slot van de roman draagt Ferguut ook weer trekken van een gewone ridder. In het origineel neemt Fergus deel aan het toernooi vanuit zijn eigen, op de reus veroverde kasteel. Hij verschijnt ineens onder de ridders als een gesel Gods. In het Diets moet Ferguut voor het toernooi op weg gaan naar Arturs residentie Cardoel, waar hij "al moede" (FT 5214) aankomt. En aan het einde van de eerste dag verkeert hij in een situatie die allermint zou passen bij een boven-aardse gestalte:

5287   Die ridders voeren alle te hove,
            Men ontfinse met groten love
            Sonder die aerme Ferguut;
            Hi bleef al moeder ene daer uut.
            Haerde sere was hi te blouwen

Onder ene hage was hi ghevlouwen.
Gode clagedi sine noet.
Hine at no dranc el niet dan broet.

In Guillaumes roman is op verschillende plaatsen sprake van de 'splendor' van het Schild, wat aan Fergus een goddelijke gedaante verleent. Ook de Dietse held ontleent aan de volbrachte Schildqueeste zijn hogere identiteit. Wanneer Ferguut begint aan de strijd voor Galiene, ontvangt hij de naam "Die ridder metten witten scilde" (FT 3885). Later wordt hij regelmatig "die witte ridder" genoemd. Over de lichtwerking van het Schild wordt in het Oudfrans voor het eerst gesproken door de dwerg bij de wonderfontein, en dat is eveneens het geval in het Diets:

3107   Die scilt es van witten yvore
             Geplaneert wel ter core
             Van dieren stenen vol geset.
             Ic wille wel dat gijt wet:
             Die scilt heft selke cracht
             Dat het ter donkere midder nacht
             Drie milen omtrent verlichtet tlant

Deze beschrijving is echter geworden tot een residu van de voorstelling in het origineel, want in het vervolg van de *Ferguut* wordt nergens meer melding gemaakt van de lichtuitstraling van het Schild. Dit betekent dat een symbolische 'conjointure' in verband met de bestemming van de held is weggefallen.

In de *Fergus* maakt de wijze van uitbeelding van de held deel uit van een 'hogere' literaire dimensie van het verhaal. Het was de taak van de hoorders de ontleningen aan de heilsgeschiedenis en een theologie van het licht te ontwaren om zo oog te krijgen voor Fergus' rol als Messias en zijn superioriteit in vergelijking met de eerdere helden van Chrétien de Troyes. Een dergelijke taak was voor de hoorders van de Middelnederlandse roman niet weggelegd. We hebben dus te doen met een verschil in romantype.

Een nadere illustratie is het volgende. Als de Franse held arriveert voor het beslissende gevecht tot redding van Galiene, schijnt het Schild op zijn schoonst. Deze scène functioneert in de symbolische licht-'conjointure' en geeft door de associatie met het Brandende Braambos uit *Exodus* aan Fergus het uiterlijk van een goddelijke verlosser. De Middelnederlandse roman heeft op die plaats een geheel andere inhoud, gericht op de spanning van het 'lagere', het verhaal zelf, rond de vraag: zal Ferguut nog op tijd komen om Galiene te redden? (FT 4595-4670). Eenzelfde optiek spreekt

uit de eerder vermelde invoeging van de episode van Ferguuts heroïsche strijd met de belegeraars die hem in het nauw brengen. Het was hier vermoedelijk de opzet van de bewerker om de handeling te larderen met een spannend gevecht.

In Guillaumes schepping maakt ook de 'natura versus nutritura'-thematiek deel uit van de literaire dimensie van het verhaal. De hoorders moesten de 'conjointure' die deze thematiek creëert, ontdekken. Het publiek van de Middelnederlandse roman hoefde zoiets niet te doen, want de uitwerking van Guillaumes thematiek is, zoals we hebben gezien, in de *Ferguut* losgelaten.

Met het ontwerp van een gevarieerde literaire laag, die de hoorders allerlei 'hogere' inzichten over het verhaal biedt, "an act of mutual creation by artist and audience",⁷ sluit de *Fergus* qua romantype aan bij de werken van Chrétien de Troyes. De tot nu toe gegeven vergelijking laat voor de *Ferguut* een overgang zien in de richting van een ander, namelijk vereenvoudigd romantype.

Deze vereenvoudiging is onder andere een gevolg van de door de verdietsers gehanteerde werkwijze. Een opmerkelijke aanwijzing is de volgende. In het origineel slaat Fergus in de strijd voor Galiene's burcht Artofilas, de neef van de koning, uit het zadel en laat diens paard door een schildknecht naar Galiene brengen, met de mededeling dat de Chevalier au bel Escu "por s'amor" die ridder verslagen heeft. Hier wordt voor het eerst Fergus' hogere identiteit genoemd, wat zijn plaats en betekenis heeft in de thematiek van 'amour' en 'chevalerie'. In de Middelnederlandse versie komt een dergelijke handeling niet voor. Wel bevat deze een reminiscentie daaraan. Na de eerste dag van Ferguuts optreden voor Rikenstene vraagt Galiene een schildknecht naar de "ridder, dien si sach dragen / Den witten scilt", en zij zegt over hem: "Hi stac den coninc vanden wrene" (FT 4007). Over dit laatste is in het voorafgaande niets gezegd, zodat de indruk ontstaat dat bij de Dietse auteur een vage herinnering aan de joste met Artofilas uit het origineel in het spel is geweest.⁸ In dat geval zal hij zijn tekst niet altijd met zorgvuldige aandacht voor de coherentie in de details geschreven hebben. Bij een dergelijke werkwijze was het ook te verwachten dat allerlei

7. Zie daarover R.W. Hanning, 'The Audience as Co-Creator of the First Chivalric Romances', in: *The Yearbook of English Studies* 11 (1981), p. 1-28. Het citaat aldaar, p. 9.

8. Om een kloppende tekst te krijgen emendeerde M. de Vries "coninc" in "menigen". Vgl. 'Nog iets over den *Ferguut*. Tekstcritiek en woordverklaring', in: *De Taalgids* 9 (1867), p. 185-86. Verwijs - ed.-*Ferguut*, p. 124, n. 3 - merkte echter op: "Of de vertaler evenwel *menigen* schreef, is te betwijfelen, daar in den *Ferg.* 4945-85 (sc. de Franse tekst; R.Z.) verhaald wordt dat F. "un chevalier *neveu le roi*" uit het zadel gelicht heeft en diens paard aan Galiene ten geschenke zendt. Dit speelde misschien onzen slordigen bewerker nog door den geest".

verbanden die in het origineel een thematische 'conjointure' vormen, in de Middelnederlandse tekst zijn verdwenen.

Het ontstaan van de Dietse versie van de *Fergus* als een vereenvoudigd romantype kan echter in de eerste plaats toegeschreven worden aan de opzet van de auteur. Waarschijnlijk hangt dat samen met de bestemming voor een ander soort publiek dan dat van Guillaume le Clerc. Aan het eind van deze studie zal ik daar nader op ingaan.

Het nieuwe slot in de Ferguut

Om geen misverstand te wekken, moet ik erop wijzen dat in dit hoofdstuk de *Ferguut* vergelijkend besproken is vanuit het perspectief van de *Fergus*. Ik heb dat gedaan om een verschil tussen beide teksten qua romantype te belichten. Nu zou hieruit gemakkelijk de indruk kunnen ontstaan dat in de *Ferguut* niet meer dan het verhaal van de *Fergus*, met enige veranderingen, bewaard is gebleven. En dat is zeker niet waar. De *Ferguut* wordt gekenmerkt door een eigen verhaaloptiek, die vooral tot uiting komt in de nieuwe finale.

In het slot van Guillaumes roman wordt Fergus zowel van de kant van Artur als van Galiene tot een gezochte held, wat gepaard gaat met een ironisering van het Arturhof.⁹ In de Middelnederlandse bewerking is deze ironische conceptie losgelaten doordat Artur het toernooi niet laat houden voor de held, maar voor het huwelijk van Galiene. Wel is het nieuwe slot het werk van een creatieve auteur met een originele visie op het verhaal. Uit de volgende bespreking moge dit blijken.

Nadat de Ridder metten witten Scilde voor de bevrijding van Galienes burcht heeft gezorgd, vindt er bij de heldin een ommekeer plaats. Tot kort tevoren waren haar gedachten alleen op Ferguut gericht (FT 4557-74), ineens is dat niet meer zo:

- 4979   Nu keric weder te Galienen
            Die heft gelaten staen haer wenen.
            Soe siet wel dat het niet enwout:
            Hen es geen dinc, hen vercout.
            Ferguut mach wel so lange merren
            Dat sijn rapen selen berren:
4985   Wijfs herte en es niet van stale

9. Vgl. boven, p. 36-38.

Een ironische toon is hoorbaar in de litotes van vers 4985, terwijl het voorafgaande vers over Ferguuts aangebrande rapen klinkt als een 'volkse' zegswijze. Een dergelijk plastisch taalgebruik komt vaker voor in de *Ferguut*.¹⁰ Daarmee wordt af en toe het verheven stijlregister van het genre doorbroken. In deze passage geldt dat tevens de inhoud.¹¹ Galienes liefde lijkt plots bekoeld te zijn, en zulk een onverwachte wending is er een tot vermaak. Enkele hoofse epici hebben onstandvastigheid in de liefde volgens het thema 'feme a plus de mil corages' met humor behandeld.¹² De bewerker van de *Fergus* haakt bij dit thema aan en heeft het aangewend voor een komische voorstelling van de afloop van het verhaal.

Galienes gang naar het hof heeft tot gevolg dat Artur een toernooi laat organiseren met haar als inzet. Deze situatie werpt eerst een ironisch licht op Ferguut. Hij had Galiene als bruid kunnen verwerven door naar haar toe te gaan na zijn overwinning op de koning-belegeraar en diens neef. Hij deed dat niet, zodat de zegswijze 'Ferguut mach wel so lange merren, dat sijn rapen selen berren' in vervulling lijkt te gaan. Zodra hij van het toernooi hoort, ziet hij ook zelf het dwaze van zijn gedrag in:

5152   Hoe dicke riep hi: "Galiene,
               Salic u nu moeten verliesen?
               Wel haddic gesproken den riesen,
               Dat ic naesten niet en voer tote u
               Ten Rikenstene; dats mi leet nu.
               Hets dicke geseit, dats waer sprake:
               Blode man quam noit te hoger sake"

Aan het einde van de eerste toernooiday spreekt hij klagend over het verlies van Galiene:

5295   Hoe dicke riep hi: "Galiene!
               Wat wondere eist dat ic wene?
               Bi mire scult hebbic u verloren.
               Hets wel recht dat ic hebbe toren,
               Want gi boet mi uwe minne;
               Hets wonder, blivic inden sinne"

10. Hierop werd weer de aandacht gevestigd door N. de Paepe. Vgl. *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 35-37.

11. Hetzelfde is het geval bij de verzen FT 5056-60 - geciteerd boven, p. 58 - over Arturs reactie op Galienes verschijning.

12. Vgl. Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*. Genève 1969, p. 228-34.

Dergelijke woorden sprak hij vroeger, bij zijn terugkeer langs het kasteel van Galienes oom. Hij heeft haar nu na een zware queeste teruggevonden, haar burcht bevrijd en hij kon haar zomaar 'krijgen', maar het lijkt alsof hij nog even ver is als toen.

Object van ironie is ook de heldin. Galienes liefde is bekoeld en ze is het wachten op Ferguut beu. Dat Ferguut haar bevrijder was, weet ze niet. De indruk wordt gewekt dat zij naar Artur gaat met het oog op een andere echtgenoot dan Ferguut. Maar de uitkomst van haar initiatief is dat de Ridder met het Schild de winnaar wordt van het toernooi. De uitverkoren bruidegom is, zoals Galiene beschaamd constateert, Ferguut, die haar indertijd, tijdens zijn logies op het kasteel van haar oom, had laten lopen:

5547   Wel sere versuchte Galiene:
            Si sach wel dat was die gene
            Diese rovede vanden sinne
            Ende ontseide haer sine minne.
            Galiene hadde die scamte groet;
            Si wart valu, bleec ende roet
            Alsi den ridder sach in dogen

In de studie van mevr. Emmel wordt negatief geoordeeld over het laatste gedeelte van de *Ferguut*.¹³ Haar mening is enkel gebaseerd op een vergelijking vanuit de *Fergus*. We kunnen nu vaststellen dat dit onterecht is. De verdietsier heeft een nieuwe afwikkeling van het verhaal geschreven, die getuigt van een speelse en ironische attitude ten aanzien van het 'ze krijgen elkaar' als slot van een liefdesroman.

13. Zie boven, p. 7.

Hoofdstuk 3

De *Fergus* en de *Conte du Graal*

1. Inleiding

De *Fergus* is, zoals we gezien hebben in het eerste hoofdstuk, een variant op het door Chrétien de Troyes gecreëerde genre. Dit gaat samen met aansluiting bij Chrétien wat betreft de inhoud. Guillaume heeft op grote schaal gebruik gemaakt van aan de romans van Chrétien ontleende elementen.¹ Hij voorzag deze van variaties en omkeringen - zijn 'reversal technique'² - en ook combineerde hij verschillende ontleningen. Op deze wijze werkte hij Chrétiens 'matière' om tot een nieuwe inhoud. De *Fergus* laat een intertekstuele 'conjointure' zien in de vorm van een roman die tegelijk een soort summa is van het oeuvre van Chrétien.³

Uit de laat-klassieke literatuur is het genre van de cento bekend. Dat is een tekst waarin ontleningen aan bekende 'auctores', bijvoorbeeld Vergilius en Horatius, tot nieuwe combinaties werden verbonden.⁴ Het lijkt erop dat Guillaume de eerste is geweest die een cento heeft vervaardigd met ontleningen aan het werk van een 'auctor' die in de volkstaal schreef. Dit procédé veronderstelt, als bij het klassieke cento, een publiek van literair ingewijden, in dit geval hoorders (lezers) die grondig vertrouwd waren met de romans van Chrétien: "Das Resultat ist ein Werk für Kenner und damit ein besonders interessantes Exemplar der Gattung".⁵ Of zoals Owen zegt: "the poet is inviting us, while not taking him too seriously, to carry with us as we read *Fergus*

1. Zie W. Marquardt, *Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman "Fergus" des Guillaume Le Clerc*. Göttingen 1906. Marquardt merkt m.b.t. de *Chevalier de la Charrete* op dat Guillaume deze roman "wohl nicht benutzt hat" (p. 42). Ik meen echter dat Guillaume ook ontleningen aan de *Charrete* heeft verwerkt. Een voorbeeld is *Fergus'* liefdes-'penser' aan het begin van zijn queeste naar Galiene, wat herinnert aan een dergelijke pose bij Lancelot. Vgl. *Le Chevalier de la Charrete*, ed. M. Roques. Paris 1969, vs. 711-930 en FS 2809-49, 3093-129.

2. Zie M.A. Freeman, 'Fergus: Parody and the Arthurian Tradition', in: *French Forum* 8 (1983), p. 197-215; en D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', in: *The Craft of Fiction*. Rochester 1984, p. 47-81.

3. Vgl. M.A. Freeman, 'Fergus: Parody and the Arthurian Tradition', p. 200-01.

4. Zie *Lexikon des Mittelalters*. Band II-2, kol. 1621-23. Een cento uit de Middellatijnse literatuur is de *Ecbasis Captivi*. Vgl. *Ecbasis cuiusdam captivi per tropologiam*, ed. E.H. Zeydel. New York 1966, Intr., p. 13-15.

5. B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*. Tübingen 1980, p. 130.

our memories of Chrétien's own tales".⁶ De hoorders van de *Fergus* dienden als amuserende bezigheid de ontleningen aan Chrétien in hun nieuwe context te ontdekken en zo kregen zij inzicht in de creatie van de roman als literaire fictie op basis van het werk van een beroemde 'poeta fictor', de schepper van het genre.

Onder de bronnen van de *Fergus* neemt de *Conte du Graal* een aparte plaats in. Waar voor de overige romans van Chrétien sprake is van verspreide ontleningen, zijn die aan de Graalroman zodanig verwerkt, dat de *Fergus* geworden is tot een variatie op de Perceval-handeling daaruit.⁷ Dit houdt in dat de betekenis en de functie van de *Fergus* in belangrijke mate bepaald worden door de intertekstuele samenhang met Chrétiens laatste roman. Bouwstenen voor de interpretatie hiervan zijn aangereikt door mevr. Schmolke en door Owen.

Schmolke typeert de *Fergus* als "ein neuer, ein anderer Perceval".⁸ Ze wijst erop dat bij Guillaume "die gesamte Graalhandlung und damit auch die mythisch-religiöse Sinnggebung vollständig ausgespart ist". "Der Roman *Fergus* reduziert die Handlung des *Perceval* auf die Liebesgeschichte [...]. Die Liebeshandlung mit der weiblichen Protagonistin, bei Chrestien nur angedeutet und eingeleitet, steht hier im Zentrum. Die Heldin Galiene, die alle Züge der Blancheflor trägt, wird zum Ziel des Wegs".⁹ In dit verschil met Chrétiens roman ligt, naar ik meen, de sleutel tot het verstaan van de 'boodschap' in de *Fergus*. Schmolke zegt evenwel dat het nieuwe van Guillaumes 'Perceval' de uitwerking is van een aan Chrétien ontleende 'Denkansatz' tot het thematische concept "natura siegt über nutritura".¹⁰

Owen laat in zijn opstel over de *Fergus* zien dat Guillaumes held optreedt als een neo-Perceval, wiens taak het is "to take over Perceval's role and transcend him as a knight".¹¹ Deze bedoeling wordt zichtbaar tijdens *Fergus*' adoubement, als Perceval hem een zwaard schenkt: "the passing on of this very symbol of knighthood can be interpreted [...] as the surrendering by the donor of his illustrious place in the Arthurian hierarchy to the young aspirant from Galloway (sc. *Fergus*; R.Z.)".¹² En naar

6. D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', p. 49.

7. Vgl. ook W. Marquardt, *Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman "Fergus" des Guillaume Le Clerc*, p. 31: "Am meisten von allen Werken Kristians verdankt Wilhelm dem Perceval. Die Einleitung seines Romanes, die Jugendgeschichte des *Fergus*, sein Auftreten bei Hofe, das Zusammentreffen mit dem Schwarzen Ritter - im Perceval ein Roter - dies alles ist eine Kopie des Perceval, nur in etwas anderem Gewande".

8. B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 130-39. Het gedeelte over Guillaumes roman heeft als opschrift: 'Das Prinzip der Variation: *Fergus* als neuer Perceval'.

9. A.w., p. 132.

10. Vgl. boven, p. 41-42.

11. D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*'. Het citaat aldaar, p. 60.

12. A.art. p. 60.

aanleiding daarvan zegt Owen verder: "Thus, unlike those poets who sought to follow in Chrétien's footsteps by continuing and aspiring to complete his *Conte du Graal*, Guillaume [...] has preferred to pension off its hero and substitute another, who shows a strong family likeness, but will eventually outstrip him in achievement. It was a bold step, tongue in cheek or not, to take up the challenge posed by Chrétien's preeminence in the romance field; and this is the moment Guillaume has chosen to bring his ambition into the open, with an independence of spirit that can only be admired".¹³ Dit is maar al te waar; alleen, in het vervolg van Owens studie wordt niets meer gezegd over deze opzet van Guillaume.

Bij verdergaande analyse zal blijken dat de *Fergus* wel op een zeer bijzondere wijze is ontworpen als een 'neo-Perceval'. Het is de 'ervulling' van Chrétiens Perceval-handeling en daarin is opgenomen een literaire kritiek op de *Conte du Graal*. Om dit ontwerp te belichten zal ik eerst in de volgende paragraaf een typering geven van de inhoud en de aard van Chrétiens laatste schepping.

Hierbij wil ik nog wijzen op een vergeleken met Chrétien nieuwe 'matière' in de *Fergus*. De roman bevat ook gedeelten met verhaalstof die niet teruggaat op Chrétien. De queeste naar de Noire Montaigne voor de hoorn en de sluier is een gegeven dat niet voorkomt bij Chrétien, en hetzelfde geldt voor de queeste naar het Schild.¹⁴ Uit het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken dat vooral met de laatste handeling de *Fergus* tot een 'nieuwe Perceval' is geworden.

2. Chrétiens *Conte du Graal*

Anders dan de eerdere - Keltische - romans van Chrétien handelt de *Conte du Graal* over de 'aventures' van twee helden. De eerste helft gaat over Perceval, de tweede over Gauvain met daarbinnen nog één aan Perceval gewijde episode. In geen van beide

13. A.art., p. 60.

14. Voor het verhaal van Fergus' bevrijding van de twee meisjes uit de macht van de reus op Mont Dolerous heeft Guillaume mogelijk gebruik gemaakt van elementen uit een versie van het sprookje The Three Stolen Princesses. Vgl. A. Aarne en S. Thompson, *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*. Helsinki 1973³, p. 90-92, type-301. Op een verbinding van beide Autre Monde-handelingen, die van Dunostre en van Mont Dolerous, met dit sprookje wordt gewezen in E. Brugger, "Huon de Bordeaux' and 'Fergus'", in: *Modern Language Review* 20 (1925), p. 173, n. 2. Het gegeven van Fergus' strijd op Dunostre met het serpent als bewaker van het Schild kan geïnspireerd zijn door het verhaal over Jasons verovering van de Gouden Vacht. Vgl. C.B. Lewis, *Classical Mythology and Arthurian Romance. A Study of the Sources of Chrestien de Troyes' "Yvain" and other Arthurian Romances*. Genève 1974 (repr.), p. 295-96; en M.A. Freeman, 'Fergus: Parody and the Arthurian Tradition', p. 214, n. 21.

handelingen is het verhaal voltooid. Toen Chrétien de pen neerlegde, was hij gevorderd tot ruim 9200 verzen, waarmee het werk al ongeveer 2400 verzen langer is dan zijn voorafgaande romans.

Chrétien heeft de Perceval-handeling gestructureerd volgens het Doppelweg-model. De korte inhoud is als volgt. De roman begint met een inleidende fase over Percevals weg naar het ridderschap. Perceval is als een knaap opgegroeid in de Gaste Forest van Gales - het Woeste Woud in Wales - waar zijn moeder een 'manoir' bezit en landbouwers in dienst heeft. Daar heeft hij een ontmoeting met vijf Arturridders, die op zoek zijn naar een groepje ridders en 'puceles'. Hun aanvoerder overlaadt hij met vragen over de verschillende, hem nog onbekende onderdelen van de wapenrusting. Het gevolg is dat Perceval tot groot verdriet van zijn moeder de weg naar het Arturhof wil inslaan om zelf ridder te worden. De moeder vertelt hem dat zijn vader een voortreffelijk ridder was en dat in haar geslacht de beste ridders voorkomen. Vanwege de dood van haar man en die van haar oudste twee zoons hoopte zij Perceval verre van de ridderwereld te houden. Perceval begint aan zijn weg in een staat van onwetendheid en onaangepastheid. Hij is gehuld in boerse kledij en als bewapening voert hij een werpspies mee. De moeder geeft hem nog enig onderricht en houdt hem onder andere voor dat hij vrouwen met eer dient te behandelen. In het contact met een 'pucele' mag hij gaan tot een zoenen, indien zij dit toestaat, en hij mag van haar een ring aannemen, als zij die wenst te geven. Bij het vertrek is de moeder diep bedroefd. Perceval ziet hoe zij als dood neervalt, maar zonder zich om haar te bekommeren rijdt hij door.

Onderweg heeft hij een ontmoeting met een 'pucele' in een tent, tegenover wie hij op dwaze wijze het onderricht van zijn moeder toepast. Hij overlaadt haar tegen haar wil met gezoen en neemt haar ring weg. Daarna doet hij zich tegoed aan de aanwezige spijs en drank zonder zich te bekommeren om het verdriet van het meisje en vertrekt weer. Wanneer later haar vriend verschijnt, de jalouse Orgueilleus de la Lande, gelooft hij niet dat zij tegen haar zin gekust is. Hij legt haar een staat van ellende op, die zal duren totdat hij de boosdoener gedood heeft.

Perceval handelt ook als een dwaas bij zijn aankomst op het Arturhof in Cardoeil. Bij het hof ziet hij de Rode Ridder, die Arturs gouden beker heeft weggenomen en de heerschappij over zijn land opeist. De wapenrusting van de ridder staat Perceval aan. Met paard en al gaat hij de ridderzaal binnen en daar vraagt hij de koning om de wapenrusting van de Rode Ridder. Spottend roept de boosaardige drossaard Keu hem op die, als hem toebehorend, te gaan halen. Een meisje dat meer dan zes jaar niet gelachen heeft, lacht Perceval toe en zegt dat hij de beste ridder ter wereld zal worden. Over haar placht de zot te zeggen dat zij niet zou lachen, voordat ze de beste ridder zou zien. Uit ergernis over haar woorden slaat Keu het meisje tegen de grond en de zot schopt hij in het vuur. Perceval gaat naar buiten en zegt de Rode Ridder

zijn wapenrusting af te staan. Als dit niet snel genoeg gebeurt, doorboort hij met zijn werpspies het hoofd van de ridder. Hij weet niet hoe hij diens wapenrusting uit moet doen. Daarvoor heeft hij de hulp nodig van Yvonet, een schildknecht van het hof. Hij doet de bewapening aan over zijn boerse kledij, die hij niet wil verruilen voor de kleding van de ridder, en vervolgt zijn weg op diens paard. Arturs beker laat hij door Yvonet terugbezorgen, met de toezegging aan het meisje dat hij Keu's wandaad zal wreken. Aan het hof is Artur boos op Keu, omdat zijn kwade tong Perceval verdreven heeft, waarop de zot voorzegt dat Keu een afstraffing van de held te wachten staat.

Met zijn logies bij Gornemant bereikt Perceval de positie van een uiterlijk aangepaste ridder. Hij geeft eerst nog blijk van zijn dwaasheid, als hij Gornemant vertelt dat Artur hem met het verlenen van de wapenrusting die hij draagt tot ridder heeft gemaakt. Daarna geeft zijn gastheer hem praktisch onderricht in de strijdwijze van een ridder. Hij bewerkt dat Perceval zijn boerse kledij aflegt, geeft hem nieuwe kleding en verricht de ridderwijding. Hij leert hem onder andere niet teveel te spreken.

Perceval wil weer terug om te zien wat er met zijn moeder is gebeurd, die hij bij zijn vertrek uit de Gaste Forest heeft zien neervallen. Zijn weg voert echter naar Biaurepaire, de burcht van de schone Blancheflor, waar hij het niveau bereikt van een hoofse ridder. Voordat de maaltijd begint, zit hij naast Blancheflor en volhardt, indachtig het advies van Gornemant, in stilzwijgen. Terwijl Perceval 's nachts ligt te slapen, is Blancheflor ten prooi aan emoties. Zij begeeft zich schaars gekleed naar zijn bed, knielt wenend voor hem neer en stelt hem op de hoogte van de ellende waarin ze verkeert. Haar burcht wordt belegerd door Clamadeu des Illes en diens maarschalk Engygeron. Ze verwacht de volgende dag de overgave van haar kasteel, dan zal zij met een mes zelfmoord plegen. Perceval laat haar de nacht naast zich doorbrengen en haar verdere gedrag heeft tot gevolg dat hij de strijd voor haar land opneemt. Eerst verslaat hij in een duel Engygeron en later Clamadeu. Beiden verleent hij genade en zendt hen naar het Arturhof met een aankondiging van wraak voor het door Keu geslagen meisje. Clamadeu komt daar aan tijdens een hofdag op Pinksteren. Hij brengt zijn boodschap over, waarna de zot wederom Keu's afstraffing voorzegt. Met de strijd voor de verlossing van Biaurepaire heeft Perceval Blancheflor als geliefde verworven.

Hij verlaat haar, omdat hij opnieuw op zoek wil gaan naar zijn moeder. Nu wordt hij geleid naar het Autre Monde-kasteel van de invalide Visserkoning.¹⁵ Daar ontvangt hij een bijzonder zwaard. Tijdens de rijk voorziene maaltijd ziet hij hoe een knecht in een processie een lans meevoert, uit de top waarvan telkens een druppel bloed neervalt. Daarna volgt een 'damoisele' die 'un graal' - een schotel - draagt, die

15. Voor de aankomst in het kasteel treft Perceval zijn gastheer vissend in een boot aan. Later vertelt zijn nicht dat hij 'li Rois Peschiere' heet.

een helder licht uitstraalt. Onder het eten ziet hij telkens de graal passeren. Aangezien hij van Gornemant geleerd heeft niet te veel te praten, laat hij het stellen van vragen over de lans en de graal achterwege. Hij wil dit de volgende morgen doen, maar dan blijkt het kasteel verlaten te zijn. In de buurt ontmoet Perceval een meisje dat haar gedode vriend beweent. Ze blijkt zijn nicht te zijn, die hem wijst op de destructieve gevolgen van zijn zwijgen, dat een gevolg is van 'le pechié' tegenover de moeder, die indertijd van verdriet gestorven is.

Perceval gaat op zoek naar de ridder die de vriend van zijn nicht gedood heeft. Hij ontmoet opnieuw de 'pucele' uit de tent, die onder dwang van Orgueilleus in grote ellende verkeert. Een ieder die haar aanspreekt, pleegt hij te doden en een van zijn slachtoffers was de vriend van Percevals nicht. Deze handelwijze volgt hij, totdat hij zich gewroken heeft op degene met wie zijn vriendin in de tent gevrijd zou hebben. Perceval vertelt dat hij de gezochte is en verklaart de onschuld van zijn vriendin. In het gevecht verslaat hij de ridder en stuurt hem naar het Arturhof. Daar moet hij tot het door Keu geslagen meisje zeggen dat hij niet eerder naar het hof zal komen, voordat hij haar gewroken heeft.

Als Orgueilleus bij Artur arriveert, voorzegt de zot nogmaals Keu's aanstaande afstraffing. Vervolgens gaat Artur met zijn complete hof op weg om uit erkentelijkheid voor Percevals daden een queeste naar hem te ondernemen. In een woud komt Perceval in de buurt van het kampement van Artur. Hij staart een morgen lang naar drie bloeddruppels in de sneeuw, die afkomstig zijn van een door een valk verwonde gans. Daarin ziet hij het beeld van het gelaat van zijn geliefde Blancheflor. Op agressieve wijze proberen achtereenvolgens Saigremor en Keu hem naar het hof te voeren, wat zij met een nederlaag moeten bekopen. Het levert Keu overeenkomstig een eerdere profetie van de nar een gebroken arm en een ontwricht sleutelbeen op. Degene die een vermoeden heeft van de edele achtergrond van Percevals pose, is Gauvain. Hij begeeft zich naar Perceval en verzoekt hem met hoofse woorden naar Artur te komen. De beide ridders maken hun namen bekend en omhelzen elkaar met grote vreugde, waarna Gauvain Perceval als zijn vriend naar Artur brengt. De koning neemt Perceval mee naar Carlion, waar gedurende drie dagen vreugde heerst over zijn terugkeer. Hiermee is het eerste gedeelte van Percevals Doppelweg tot een eind gekomen.

Dit hoogtepunt gaat voor Perceval direct over in een dieptepunt met de aard van een crisis. Aan het hof verschijnt een lelijke en misvormde jonkvrouw, die iedereen groet behalve Perceval. Ze veroordeelt hem vanwege zijn zwijgen op de Graalburcht. Had hij de vragen gesteld, dan was de Visserkoning genezen en had hij zijn land in vrede kunnen besturen; nu zal door zijn zwijgen groot onheil over de wereld komen. Perceval reageert hierop met het voornemen om niet te rusten, voordat hij achter het

geheim van de graal en de lans is gekomen. Daarmee begint het tweede gedeelte van zijn weg.

Van dat deel wordt één episode verhaald, die geplaatst is temidden van de Gauvain-handeling. De verteller heeft dan een sprong gemaakt van vijf jaar. In die periode heeft Perceval zestig ridders verslagen en naar het hof gestuurd, maar hij verkeert in een toestand van 'oubli' jegens God. Een wending ontstaat op Goede Vrijdag, wanneer hij in een wildernis boetelingen ontmoet aan wie hij vragen stelt. Zij veroordelen het dat hij op die dag wapens draagt, onderhouden hem over het heilsfeit van Christus' verlossingswerk en wijzen hem de weg naar een heilige heremiet in het woud. Perceval komt wenend tot berouw over zijn zonden jegens God en in een kapel legt hij bij de heremiet een biecht af. Deze verklaart dat de eerste oorzaak van zijn zwijgen op de Graalburcht de zonde tegenover de moeder is, die bij zijn vertrek van verdriet is gestorven. Verder licht hij Perceval in omtrent het geheim van de graal. Het is een "sainte chose", waarin een hostie wordt bewaard die de vader van de Visserkoning, "qui est esperitax", in leven houdt. De heremiet is een broer van hem en van Percevals moeder, en daarmee Percevals oom. Hij geeft aan Perceval onder-richt en daarin houdt hij hem de weg voor van een ridderschap dat gebaseerd is op liefde tot God. Perceval blijft twee dagen bij de kluizenaar en gebruikt als boetedoe-ning diens eenvoudige voedsel. Het laatste wat Chrétien's verteller over Perceval verhaalt, is dat hij op Pasen "molt dignement" ter communie gaat.

De 'overgebleven' ruimte van de roman is gewijd aan de 'aventures' van Gauvain. Deze staan in samenhang met die van Perceval volgens een structuur van ironische parallellen.¹⁶ Wanneer de Lelijke Jonkvrouw aan het hof Perceval veroordeeld heeft, noemt zij een paar 'aventures' waarin de ridders zich kunnen onderscheiden. Een daarvan is de bevrijding van een jonkvrouw die bij Montesclaire belegerd wordt. Gauvain wil daarvoor meteen op weg gaan, maar zijn voornemen mislukt door de komst van Guigambresil, die hem publiekelijk ervan beschuldigt op onridderlijke wijze zijn heer, de koning van Escavalon, gedood te hebben. Gauvain gaat nu naar Escavalon om zich daar van die beschuldiging te zuiveren. Dan volgen gebeurtenissen die hem steeds verder van dat doel wegvoeren. Hij wordt in beeld gebracht als een object van ironie.¹⁷ Zo houdt hij zich eerst afzijdig van het toernooi bij Tintagueil vanwege het risico in verband met zijn duel in Escavalon, maar in tweede instantie neemt hij

16. Zie P. Haidu, *Aesthetic Distance in Chrétien de Troyes*. Genève 1968, p. 192-259.

17. Zie hierover naast de in n. 16 genoemde studie van Haidu: K. Busby, *Gauvain in Old French Literature*. Amsterdam 1980, hfdst. 3. Vgl. ook N.J. Lacy, 'Gauvain and the Crisis of Chivalry in the *Conte del graal*', in: *The Sower and his Seed. Essays on Chrétien de Troyes*, ed. R.T. Pickens. Lexington 1983, p. 155-64.

daaraan toch deel. Dit doet hij als ridder in dienst van een klein meisje dat ruzie heeft met haar oudere zuster, omdat ze meent dat niet de vriend van haar zus maar Gauvain de beste ridder is.

In Escavalon wordt een vrijpartij met de koningsdochter verstoord door een aanval van de burgers, nadat Gauvain herkend is als de moordenaar van hun heer. In een burlesk gevecht moet hij zich tegen hen teweer stellen als 'portier', terwijl hij als schild een schaakbord hanteert. Daarna wordt het duel een jaar uitgesteld en wordt hem als straf de queeste naar de bloedende lans opgelegd, waarover is voorzien dat deze Logres zal verwoesten. Dit wekt de indruk dat Gauvain het wapen moet gaan zoeken dat Arturs rijk zal vernietigen. Hierop maakt het verhaal een sprong naar Perceval met de beschrijving van zijn bezoek aan de oom-heremiet.

Op zijn verdere tocht wordt Gauvain begeleid door een schone maar 'male pucele', die hem voortdurend overlaadt met spot en hoon. Zijn weg voert naar wat een grootse Autre Monde-'aventure' lijkt te zijn. Hij doorstaat in een kasteel de beproeving van een wonderbed, waarna hij door de bewoners wordt ingehaald als hun verwachte heer en verlosser. Deze 'aventure' vormt een pendant van Percevals bezoek aan de Graal-burcht, zodat het lijkt dat Gauvain slaagt waar Perceval faalde. Echter, uit het vervolg van de handeling blijkt niets van een verlossing. Bovendien mag degene die de heer van het kasteel is er niet meer uit. Gauvain wordt dus de gevangene van zijn eigen verlossingsdaad. Het kasteel wordt niet alleen bewoond door schone meisjes, maar ook door bejaarde mannen en vrouwen, onder wie twee koninginnen die in de 'reële' wereld reeds lang als overleden gelden. De eerste is Ygerne, de moeder van Artur en Gauvains grootmoeder, de tweede is de vrouw van Lot, de moeder van Gauvain. Het is alsof Gauvain terecht is gekomen in een dodenrijk en Chrétien de eerste ridder van het hof laat bijzetten in het 'graf' van een voorbije Arturwereld.

Gauvain krijgt een dag permissie om het kasteel te verlaten. Dit leidt na een komische val in het water tot een ontmoeting met Guiromelant en een nieuwe beschuldiging, terwijl hij de eerste, die van Guigambresil, nog niet heeft kunnen wegnemen. Guiromelant beschuldigt hem ervan zijn neef gedood te hebben. Deze zaak zal over een week in een duel beslist worden. Daartoe zendt Gauvain een bode naar Artur, met het verzoek dat de koning met zijn hof naar hem toekomt om getuige te zijn van het duel. De bode komt bij Artur aan en daar stopt het verhaal.

De nieuwe richting in de Conte du Graal

Chrétien's laatste roman is in allerlei opzichten een innovatie in vergelijking met zijn eerdere werken. Dit geldt allereerst de verhaalstof met de creatie van de Graalmythe.

Perceval = nieuwe ridder
Onwetende = 'nice' in de forest

Doppelweg vergaande veranderingen
t.o.v. Chevalier au Lion

Verder doet een nieuw type held zijn intrede. Anders dan zijn voorgangers stamt Perceval niet van het hof van Artur, maar uit de buitenwereld van de Gaste Forest, en hij treedt eerst op als een onwetende, een 'nice'. De Perceval-handeling heeft de structuur van een Doppelweg, en dat met vergaande veranderingen ten opzichte van die in de *Chevalier au Lion*.¹⁸

Percevals weg begint met een voorfase waarin het Arturhof geen vertrekpunt is, maar het doel van een queeste om ridder te worden. Hij moet eerst de ontwikkelingsgang doormaken van een dwaze en onaangepaste knaap tot een 'noviax chevaliers'. Dat wordt hij met het onderricht en de ridderwijding door Gornemant. In de *Chevalier au Lion* en ook in *Erec et Enide* verloopt de eerste fase rond één 'aventure' in een Autre Monde-gebied, waarmee de held zich als ridder onderscheidt en een geliefde verwerft. In de *Conte du Graal* is die fase geworden tot een uitgebreid gedeelte met verscheidene 'aventures'. De meest omvangrijke episode is die van Percevals optreden bij Biaurepaire, de burcht van Blancheflor. Hij maakt er zich waar als ridder en verkrijgt een geliefde, maar anders dan in de eerdere Doppelweg-romans is een 'reële' locatie de plaats van handeling. Vanwege de sociale dimensie zou Percevals rol ook eerder passen in het tweede gedeelte van een Doppelweg.¹⁹ Dan volgt een geheel nieuw type Autre Monde-'aventure' met het bezoek aan de Graalburcht. Perceval ziet twee wonderobjecten, de bloedende lans en de graal, terwijl er verder niets gebeurt. Het blijkt dat voor hem een verlossersrol is weggelegd, niet in de weg van strijd, maar door het stellen van vragen. Weer anders dan in de eerdere romans begaat Perceval zijn 'vergriep', het zwijgen op de Graalburcht, vóór het einde van het eerste gedeelte van de Doppelweg en dat vergriep is - volgens de nicht en de oom-heremiet - een gevolg van de vroeger begane zonde jegens zijn moeder. Hierdoor volgen de crisis, de vervloeking door de Lelijke Jonkvrouw, en de inzet tot het tweede gedeelte zonder overgangsepisode direct op het einde van het eerste. Van dat tweede deel, de herstelqueeste, wordt alleen het begin verteld. De rest is gewijd aan een andere held, Gauvain.

Ook thematisch is sprake van iets nieuws. Illustratief daarvoor is een vergelijking met Chrétiens voorlaatste roman. De *Chevalier au Lion* speelt zich af in een geheel profane 'amour-chevalerie'-wereld. Nadat Yvain Laudine als geliefde en bruid verworven heeft, begaat hij tegenover haar een vergriep. Daarvoor wordt hij veroordeeld door een dienaar van Laudine, wat leidt tot een crisis. Vervolgens is Laudines 'pardon' het eindpunt van de herstelqueeste. Yvain vervalt na zijn veroordeling eerst tot een staat

18. Vgl. boven, p. 30.

19. Zoals in de *Chevalier au Lion* het geval is bij Yvains bevrijding van het kasteel van de 'dame' van Norison.

van 'folie' en daaruit komt hij tot genezing door een wonderzalf die afkomstig is van - de fee - Morgue.²⁰ Bij Perceval speelt de geliefde na de terugkeer aan het Arturhof geen rol meer. Op de 'amour-chevalerie'-handeling van zijn verblijf op Blanchefflors kasteel volgt de episode van de Graalburcht. Tegenover die wereld begaat Perceval een vergrijp. Daarvoor wordt hij in de crisishandeling door de Lelijke Jonkvrouw veroordeeld en daarna zijn Graal en Lans het doel van zijn herstellweg. De heremiet duidt de Graal als een heilig, eucharistisch object en hij wijst Perceval de weg naar een christelijk ridderschap. Voor Percevals vergrijp hanteert hij een religieus zondebegrip. De held verkeert in een staat van zonde jegens God en daaruit komt hij op de dagen van Goede Vrijdag en Pasen tot 'genezing' door het boetesacrament. Zo heeft bij Perceval, vergeleken met Yvain, de christelijk-mystieke wereld van de Graal de positie ingenomen van de aardse geliefde en is een weg die afhankelijk is van Gods genade in de plaats gekomen van een profane 'aventure'.²¹

Een andere noviteit is de 'conjointure' met twee verteldraden. Deze opbouw brengt een onderscheid aan het licht tussen twee ridderwegen. Als de Lelijke Jonkvrouw in de mediale Arturhof-episode een paar traditionele ridder-'aventures' heeft geadverteerd, wil Gauvain een daarvan ondernemen: de bevrijding van de jonkvrouw van Montesclaire, wat hem grote eer zal opleveren. Bij Perceval zien we dan "un tournant capital dans la construction du roman".²² Hij laat het ridderschap van de Arturwereld achter zich: "Et Perchevax redist tout el".²³ Hij kiest voor de wereld van de Graal. Anders dan Perceval is Gauvain een statische held, die opgesloten raakt in zijn 'aventures'. Als dit gebeurt, weet de hoorder allang dat Percevals 'tout el' in de Goede Vrijdag-episode heeft geleid tot een christelijk ridderschap.²⁴ Deze gang wekt de suggestie van een nieuwe ridderweg, die verheven is boven de oude van Gauvain. De roman lijkt te getuigen van "un idéal de chevalerie où la gloire du monde s'efface au profit de l'humilité chrétienne et de l'amour de Dieu".²⁵

Evenwel, een dergelijke ideologische optiek wordt als het ware verduisterd door het stijlprincipe dat kenmerkend is voor de *Conte du Graal*, dat van literaire mystificatie

20. Vgl. ed. M. Roques. Paris 1971, vs. 2783-3015.

21. Vgl. ook E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*. Tübingen 1970², hfdst. VI.

22. J. Frappier, *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal*. Paris 1979², p. 65.

23. *Le Roman de Perceval ou Le Conte du Graal*, ed. W. Roach. Genève-Paris 1959, vs. 4727. In de vertaling van R.E.V. Stuip - Utrecht-Antwerpen 1979, p. 74 -: "Maar Perceval zegt iets heel anders".

24. Dankzij de omstandigheid dat middenin de Gauvain-handeling de laatste Perceval-episode is ingevoegd, hoewel die vijf jaar later plaatsvindt.

25. J. Frappier, *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal*, p. 55.

Graal - symbool nieuwe ridderweg
 heilig voorwerp
 bevat de hostie die leven geeft aan
 de vader van de Visserkoning

en raadselachtigheid.²⁶ Een voorbeeld is de voorstelling van het centrale symbool van de nieuwe ridderweg, de Graal. Naar de woorden van de heremiet is de Graal een heilig voorwerp en bevat hij een hostie die leven geeft aan de vader van de Visserkoning. Dit wordt gezegd op Goede Vrijdag, zodat de indruk ontstaat dat de Graal een religieus, eucharistisch object is. Eerder in de roman wordt de Graal beschreven vanuit het perspectief van Perceval, tijdens diens logies op het kasteel van de Visserkoning. Toen bleek het te gaan om 'un graal', die rondgedragen werd door een mooi meisje, terwijl Perceval aanzat bij een vijf sterren-diner. Hij was daar getuige van een soort magisch ritueel.²⁷ In de combinatie van beide handelingen ontstaat zo een ambigue, mystificerende oscillatie tussen heidens en christelijk.

Iets dergelijks zien we bij de twee verklaringen van Percevals zwijgen op de Graalburcht: volgens de verteller vraagt hij niets vanwege het onderricht door Gornemant, volgens de heremiet - en Percevals niet - is zijn zwijgen een gevolg van de zonde jegens de moeder. Beide motiveringen sluiten elkaar logisch uit, en allerlei pogingen tot verklaring "scheitern letzten Endes an der Märchenstruktur des Romans, dem magischen Charakter der Erlösungsfrage und ihrer unbegreiflichen Wirkung".²⁸ De hoorder werd geconfronteerd met een literaire mythe, het werk van een 'onbetrouwbare' auteur.

De *Conte du Graal* is ook een enigmatische tekst als gevolg van de onvoltooide staat van de handeling. Volgens een van de voortzetters, Gerbert de Montreuil, is Chrétien tijdens het schrijven overleden.²⁹ Het is nog steeds de gangbare opvatting dat om die reden zijn roman een onvoltooid verhaal bevat. Toch is het zeer wel mogelijk de *Conte du Graal* te lezen als een voltooid werk. Het valt op dat de aan de twee helden gewijde romangedeelten bijna van eenzelfde omvang zijn en dat er tussen de verschillende episoden daarvan verband bestaat door parallellen.³⁰ Perceval heeft één episode 'meer', die van zijn bezoek aan de hermitage van de oom, een gebeuren dat juist kenmerkend is voor het nieuwe van de ridderweg die hij volgt. Een afronding

26. Zie bijv. over het enigmatische karakter van de Graalroman: J. Frappier, *Chrétien de Troyes*. Paris 1968, hfdst. 7; idem, *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal*, hfdst. VIII; L.T. Topsfield, *Chrétien de Troyes*. Cambridge enz. 1981, hfdst. 6; en E.J. Burns, 'Quest and Questioning in the *Conte du graal*', in: *Romance Philology* 41 (1988), p. 251-66.

27. Wat aansluit bij de vermoedelijk Keltische oorsprong van deze voorstelling. Vgl. J. Frappier, *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal*, hfdst. VIII.

28. V. Roloff, *Reden und Schweigen*. Zur Tradition und Gestaltung eines mittelalterlichen Themas in der französischen Literatur. München 1973, hfdst. VI. Het citaat aldaar, p. 152.

29. Gerbert de Montreuil, *La Continuation de Perceval*, ed. M. Williams. Tome I. Paris 1922, vs. 6984-87.

30. Zie de studie van Haidu (n. 16), en de opsomming in: G. Vial, *Le Conte du Graal, sens et unité. La Première Continuation, textes et contenu*. Genève 1987, p. 9-12.

bestaat daarin dat het eerste gedeelte eindigt met Percevals terugkeer naar het Arturhof en het slot van de Gauvain-handeling eveneens is gericht op een hereniging met het hof. De roman is ook een geheel doordat hij bij Perceval begint met een vertrek uit het huis van de moeder en bij Gauvain eindigt met een terugkeer daarnaar.

De Perceval-handeling is zo ver gevorderd, dat oriëntatie mogelijk is. De Graal-wereld wordt het doel van Percevals queeste. Vanuit dat perspectief vormen de episoden van de Gaste Forest, de Graalburcht en de Hermitage de voor Percevals weg bepalende as.³¹ Ze zijn met elkaar verbonden door het gegeven dat Percevals moeder, de Visserkoning en de oom-heremiet tot eenzelfde familie behoren, terwijl de heremiet het mysterie van de Graal kent. Tevens is er verband door het vragen-motief. In de Gaste Forest stelt Perceval allerlei vragen aan de leider van de Arturriders. Op de Graalburcht laat hij het na de verlossingsvragen te stellen. In de wildernis stelt hij op Goede Vrijdag vragen aan de boetelingen en vervolgens verneemt hij het geheim van de Graal. In de laatste episode komt Perceval bovendien na een eerst mislukte queeste tot een staat van genade. De hoorders konden dus genoeg weten om zich een idee te vormen van Percevals weg en het eventuele vervolg ervan.³²

Deze verbanden zijn aanwezig in een hoe dan ook mysterieuze tekst: "the very act of wondering, puzzling, struggling with irresolvable problems is here cast as an exercise which has a meaning of its own. To question then becomes the *propre* of the literary quest. And the hero's task left unfinished by Perceval [...] is successfully carried out on another plane by Chrétien's provocatively unfinished tale".³³ Deze sfeer van raadselachtigheid kunnen we zien als een bewust aangebracht stijlprincipe. Er is daarmee reden te veronderstellen dat Chrétien terwille van dat principe met ópzet de *Conte du Graal* heeft ontworpen als quasi een onvoltooide roman.³⁴

31. Vgl. over deze structuur: R.T. Pickens, *The Welsh Knight. Paradoxicality in Chrétien's Conte del Graal*. Lexington 1977, p. 46-56.

32. Vgl. ook Ph. Ménard, 'Problèmes et mystères du "Conte du Graal": un essai d'interprétation', in: *Chrétien de Troyes et le Graal*. Paris 1984, p. 65.

33. E.J. Burns, 'Quest and Questioning in the *Conte du graal*', p. 264.

34. De gedachte dat de *Conte du Graal* niet echt onvoltooid is, wordt ook voorgestaan in de - overigens duistere - studie van R. Dragonetti: *La vie de la lettre au Moyen Age. Le Conte du Graal*. Paris 1980. Frappier is de gangbare mening toegedaan. Niettemin is de volgende constatering in zijn Chrétien-monografie - *Chrétien de Troyes*, p. 209 - suggestief voor de andere gedachte: "Il reste que la juste interprétation de l'oeuvre sera toujours difficile et en partie problématique, à la fois en raison de son symbolisme et de son inachèvement. Mais, à tout prendre, cet inachèvement ne lui confère-t-il pas plus de beauté? Ne la revêt-il pas d'un mystère plus attirant, de même qu'un fragment splendide fait rêver de la statue entière? Si Chrétien l'avait mené à bonne fin, il n'est pas sûr que son roman aurait suscité au même point l'immense mouvement d'imagination qui a prolongé durant des siècles le rayonnement du Graal".

4 continuaties
op de Conte du
Grael
→ kenmerk
van de roman
→ kenmerk
van de roman
→ kenmerk
van de roman

Door de verschillende innovaties vertoont de *Conte du Graal* het karakter van een literair experiment, op de wijze van een "explosion of romance".³⁵ Maar ook ontstond met Chrétiens schepping van de Graalmythe "the most beguiling literary mystery of the French Middle Ages".³⁶ Het is een dichtwerk "deren literarischer und geistesgeschichtlicher Wert im europäischen Mittelalter nichts Vergleichbares hat und von deren künstlerischer Substanz Jahrhunderte zehrten".³⁷ Van de roman ging een fascinerende werking uit, terwijl door de mysterieuze en onvoltooide staat van de handeling een streven ontstond tot voortzetting, voltooiing en verklaring. Er verschenen vier *Continuaties* op de *Conte du Graal*, en nieuwe Graalromans. Deze teksten worden gekenmerkt door een voortgaand proces van christianisering.³⁸ Een culminatie van die ontwikkeling is - in de eerste decennia van de dertiende eeuw - de *Queste del Saint Graal*, het middenluik van de *Lancelot en prose*. Bij Chrétien gaat het om een ambigu heen en weer tussen pagane mythe en christelijk mysterie. In de *Queste* is als het ware eenzijdig gekozen voor het perspectief van de Goede Vrijdag-episode uit Chrétiens roman. De *Queste* heeft het karakter van een initiatie tot het mystieke leven. Hij is bevolkt met heremieten en monniken, die de verschillende 'aventures' verklaren. De graal is geworden tot de Heilige Graal, het eucharistische en mystieke symbool van de goddelijke genade. Zijn oorsprong is eveneens heilig, namelijk de schotel van het Laatste Avondmaal. Tot het volbrengen van de Graalqueeste zijn drie ridders uitgekozen. De eerste is Galaad; Perceval neemt de tweede plaats in. Galaad is een heilige ridder, de beste van een 'chevalerie celestielle', een held die de monastieke deugd van de kuisheid volgt.

In het experiment van Chrétiens *Conte du Graal* kunnen we ook een aankondiging zien van het einde van de literaire ridderwereld rond het hof van koning Artur. De nieuwe held Perceval is al niet meer afkomstig van dat hof en hij slaat de weg in naar de hogere en andere wereld van de Graal. De indruk ontstaat dat het zijn bestemming is de verlosser van de (Grael-)wereld te worden. Gauvain daarentegen, de eerste vertegenwoordiger van het hof, houdt vast aan de 'gloire'-optiek van een profaan ridderschap en raakt opgesloten in een soort dodenrijk. Een logische voortzetting van Chrétiens ontwerp zou zijn dat de voltooiing van de Graalqueeste de hoogste en

35. Vgl. R.T. Pickens, *The Welsh Knight*, Conclusion.

36. R.T. Pickens, 'Le Conte du Graal (Perceval)', in: *The Romances of Chrétien de Troyes*. A Symposium, ed. D. Kelly. Lexington 1985, p. 286.

37. E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*, p. 235.

38. Zie J. Frappier, 'Le Cortège du Graal', in: J. Frappier, *Autour du Graal*. Genève 1977, p. 17-61; en idem, 'La légende du Graal: origine et évolution', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1. Heidelberg 1978, p. 292-331.

laatste 'aventure' is, met als afsluiting het einde van de ridderwereld.³⁹ Dit nu zien we gebeuren in de *Lancelot en prose*.⁴⁰ Deze trilogie laat "une subordination progressive de la chevalerie profane à la chevalerie celestielle" zien.⁴¹ In het gedeelte over de Graalqueeste is een ridder als Gauvain een mislukte en veroordeelde zoeker. Galaad echter is een hemelse ridder die aan het slot van de queeste het goddelijk mysterie mag aanschouwen. Galaad sterft en daarna verhaalt het laatste gedeelte van de cyclus - *La Mort le Roi Artu* - de ondergang van het Arturrijk.

In Chrétiens roman is dit toekomstperspectief nog in nevelen gehuld. Niettemin doet zich het opmerkelijke feit voor dat Chrétien met de nieuwe richting in zijn laatste roman een weg is ingeslagen die een teken is van het naderende einde van het genre dat hij zelf met zijn eerste roman heeft gecreëerd.

3. De *Fergus* als 'neo-Perceval': een literaire kritiek op de *Conte du Graal*

Fergus reader of the Graal

De meeste versromans uit de school van Chrétien geven geen reactie op de *Conte du Graal*. Dit is wel het geval met de *Fergus* van Guillaume,⁴² die we kunnen typeren als een antwoord daarop. De inhoud van dat antwoord wordt duidelijk, als we de parallellen van de *Fergus* met de *Conte du Graal* nagaan. In het volgende geef ik daarvan een overzicht.⁴³

In het eerste gedeelte van de handeling vertoont het optreden van *Fergus* allerlei overeenkomsten met dat van *Perceval*. Naar het voorbeeld van *Perceval* begint *Fergus* als een knaap die grootgebracht is in een agrarische en barbaarse buitenwereld. Bij Chrétien is dat *Gales*, bij Guillaume *Indegal*. *Perceval* is de jongste van drie broers, zijn vader en de andere broers zijn overleden; *Fergus* is de oudste van drie broers. Een variatie op Chrétien is de voorstelling van een rijke 'vilain' als vader, die *Fergus* als ploeger te werk heeft gesteld.

Evenals *Perceval* gaat *Fergus* na een ontmoeting met de Arturwereld en na het stellen van vragen op weg naar het hof. Als Chrétiens held is hij gehuld in boerse

39. Vgl. over dit perspectief: E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*, hfdst. VI en VII.

40. Iets eerder al volgde een 'Arturs dood' op de voltooiing van de Graalqueeste in de *Perceval en prose*. Zie over deze tekst: F. Bogdanow, 'La trilogie de Robert de Boron: le Perceval en prose', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 513-35.

41. J. Frappier, 'La naissance et l'évolution du roman arthurien en prose', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 510.

42. Vgl. de constatering in B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrétien bis Froissart*, p. 130: "Im übrigen ist (*Fergus*) der einzige arthurische Versroman, der überhaupt auf *Perceval* so ausführlich Bezug nimmt".

43. Ik noem de meest in het oog lopende.

kledij en voorzien van een onaangepaste bewapening. De overeenkomst is hier tot in enkele details doorgevoerd. Zo draagt Fergus evenals Perceval een 'slecht gemaakte' tuniek van dierenhuiden (FS 340-41; CdG 1424-25),⁴⁴ een lange broek die tegelijk dienst doet als 'kousen' (FS 563-65; CdG 500-02), als schoeisel "revelins" (FS 342; CdG 604),⁴⁵ en drijft hij zijn paard aan met een geknoopte zweep - Perceval met een twijg - in plaats van met sporen (FS 591-95; CdG 612-13, 1187-89). Perceval voert een werpspies mee en Fergus, naast een bijl, zes werpspiesen.⁴⁶

Fergus' moeder voert het verlangen van haar zoon naar de ridderwereld terug op haar 'lignage', waarin menige goede ridder voorkomt en bij zijn vertrek is zij diep bedroefd. Percevals moeder spreekt en handelt op eenzelfde wijze. Fergus' moeder sterft niet bij het vertrek, zoals die van Perceval, maar ook zij zal haar zoon nooit meer terugzien (FS 618-21). Beide helden treden aanvankelijk op als onwetend. Onderweg naar het hof doorboort Fergus een van de vier roofridders met een werpspies. Hetzelfde doet Perceval met de Rode Ridder.

Als de helden aan het Arturhof verschijnen, bevindt zich dit in Carduel, waar zij te paard de ridderzaal binnengaan. Fergus krijgt evenals Perceval te doen met de spot van Ke en ook bij hem leidt dit tot het verslaan van een geduchte vijand van het rijk, die een ridder is met Autre Monde-trekken. Bij Chrétien is het de Rode, bij Guillaume de Zwarte Ridder. In de *Fergus* is deze parallel uitgewerkt tot de nieuwe voorstelling van een queeste om twee talismans in het domein van de tegenstander.

Tegenover Arturs kamerling verkondigt Fergus de dwaze mening dat hij, op grond van het door Soumilloit verrichte adoubement, reeds ridder is. Hetzelfde meent Perceval, die in de waan verkeert dat Artur hem ridder heeft gemaakt, bij zijn aankomst in het kasteel van Gornemant. Fergus ontvangt logies bij de kamerling en deze zorgt ervoor dat hij zijn boerse kledij aflegt, nieuwe aantrekt en tot ridder wordt gewijd. Daarmee vervult de kamerling eenzelfde rol als Gornemant bij Perceval.⁴⁷

In de *Fergus* volgt een tweede komst naar het hof. De held vertrekt naar de Zwarte Rots en dan noemt de profeterende zot hem de beste ridder. Iets dergelijks doet de

44. Met CdG is voortaan in dit en het volgende hoofdstuk de *Conte du Graal* bedoeld. De versnummering en citaten zijn gebaseerd op de ed.-Roach (zie n. 23).

45. Laarzen van ongelooide leer.

46. Anders dan Perceval draagt Fergus een verroeste helm en maliënkolder, een kort en breed zwaard, een in de rook gehangen lans en een oud schild. Opmerkelijk is dat deze attributen ook voorkomen bij een andere 'nice', nl. de held in het *Chanson d'Aiol*. Daarin komt ook het gegeven voor van een gevecht met roofridders en van een afwijzing door de held van de avances van een schone 'pucele'. Vgl. hierover i.v.m. de *Conte du Graal*: P. le Rider, *Le chevalier dans le Conte du Graal de Chrétien de Troyes*. Paris 1978, p. 114-27. Vgl. verder Ph. Ménard, 'Le thème comique du "nice" dans la chanson de geste et le roman arthurien', in: *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 31 (1965-66), p. 177-93.

47. Beide gastheren maken ook gebruik van het middel van een 'don contraignant'.

zot - samen met het meisje dat de held toelacht - bij Percevals komst naar het hof. In de scène van de *Fergus* geeft Artur - wat hij ook later zal doen - uiting aan zijn droefheid dat Ke's boze tong hem van zulk een ridder als Fergus heeft beroofd. De zot kondigt daarna de afstraffing aan die Ke te wachten staat. In de *Conte du Graal* gebeurt hetzelfde na Percevals overwinning op de Rode Ridder, als Yonet daarover aan het hof bericht.⁴⁸

In deze episode van *Guillaumes* roman wordt bij monde van Gavain een verbinding gelegd tussen Fergus en Perceval. Gavain zet Fergus' verzoek om een ridderuitrusting kracht bij en herinnert Artur eraan hoe Ke's boze tong indertijd Perceval van het hof heeft verjaagd:

1336 Il est bien drois que vos doinsiés
Au vallet armes et ceval.
Souviegne vos de Perceval
Que vos toli mesire Kois?
Par ses dis et par ses destrois
Le vos toli, bien le savés⁴⁹

Wat Gavain hier zegt, is verteld in de *Conte du Graal*.

Onderweg naar de Zwarte Rots logeert Fergus op Lidel, waar hij kennis maakt met Galiene. De verteller begint Galienes schoonheidspportret op eenzelfde wijze als dat van Blancheflor in de *Conte du Graal*.⁵⁰ Voordat de maaltijd begint, zitten Fergus en Galiene zwijgend naast elkaar, zoals ook het geval is bij Perceval en Blancheflor op Biaurepaire. Galiene zwijgt als gevolg van haar verliefdheid. Bij Blancheflor is van verliefdheid nog geen sprake, en zij weet het zwijgen van de held te doorbreken.

's Nachts ligt Fergus in tegenstelling tot Galiene rustig te slapen. Hij is nog onbekend met de liefde: "ne savoit que est amors" (FS 1895). Hij wordt wakker van Galiene, die schaars gekleed voor zijn bed verschenen is en wenend voor hem neerknielt. Perceval overkomt hetzelfde van de kant van Blancheflor en voor hem geldt eveneens: "il ne savoit nule rien / D'amor" (CdG 1941-42). *Guillaumes* voorstelling komt in deze scène tot in details overeen met die van Chrétien,⁵¹ wat gepaard gaat met een verandering en een omkering. Blancheflor gaat naar Percevals bed om hem

48. Een variërend detail is dat Ke het in de *Fergus* nalaat de zot in het vuur te gooien (FS 1478-81), wat hij wel doet in de *Conte du Graal*.

49. Deze woorden zijn vermoedelijk ook bedoeld om eraan te herinneren dat Perceval niet door Artur tot ridder werd gewijd. Een betekenisvol verschil is dat dit bij Fergus wel gebeurt.

50. Hierover nader beneden, afd. A, hfdst. 4.

51. Vgl. FS 1890-1935 en CdG 1935-81. Zie ook W. Marquardt, *Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman "Fergus" des Guillaume Le Clerc*, p. 34-35.

op de hoogte te stellen van haar ellende als gevolg van de dreigende ondergang van haar burcht. Op Percevals verzoek brengt zij de nacht naast hem door en ze slaagt in haar opzet de gast aan te zetten tot de strijd voor haar kasteel. Galiene heeft zich heel wat minder in de hand. Zij maakt de gang naar de slaapkamer van Fergus om haar liefde aan te bieden en anders dan Blancheflor ontvangt zij geen uitnodiging in het bed plaats te nemen. Fergus wil niet direct op haar liefdesverlangen ingaan, zodat zij onverrichterzake de aftocht blaast.

Als Fergus de Zwarte Ridder heeft verslagen, zendt hij hem naar het hof met een aankondiging van wraak aan het adres van Ke. Perceval doet zoiets voor het eerst na zijn duel voor Belrepaire met Engygeron. Daarvoor, na zijn overwinning op de Rode Ridder, stuurde hij een wraakboodschap via Yvonet.

Vervolgens maak ik een sprong naar het laatste gedeelte van de *Fergus*. Dit bevat verdere overeenkomsten met de Perceval-handeling van Chrétien.

Na de strijd om het wonderschild zorgt Fergus voor de bevrijding van Galienes burcht Rocebourc, die te lijden heeft onder de belegering door een koning en diens neef Artofilas. Bij alle verschil in uitwerking vertoont dit avontuur een overeenkomst met het vervolg van de Biaurepaire-episode uit de Graalroman, waarin Perceval de burcht van Blancheflor bevrijdt, die belegerd wordt door een tweetal, Clamadeu en diens maarschalk Engygeron.⁵² Een parallel daarbij is de voorgenomen suicide van de 'besieged lady'. Blancheflor zal zich bij de overgave van haar burcht van het leven beroven met een mes. Galiene wil van de toren springen en ze heeft het ook over zelfmoord met een mes (FS 5662-63). De door Fergus verslagen koning wordt naar het Arturhof gezonden met een wraakboodschap voor Ke en daar voorzegt de zot Ke's aanstaande afstraffing. In de Perceval-handeling gebeurt hetzelfde bij de twee belegeraars van Belrepaire en daarna bij Orgueilleus de la Lande.

In de *Conte du Graal* gaat Artur na de komst van Orgueilleus met zijn hof op weg voor een queeste naar Perceval. In de *Fergus* wil Artur na de komst van de verslagen koning eveneens een zoektocht naar de held ondernemen. Dit verandert in het organiseren van een toernooi als middel tot hereniging. Tijdens het toernooi wordt Ke als eerste door Fergus uit het zadel gelicht, waarmee de profetie van de zot in vervulling gaat. Een van de andere ridders die door de held in een apart beschreven joste van zijn paard wordt gestoten, is Saigremor. Tenslotte is het Gavain die met een hoofse bejegening erin slaagt om Fergus als zijn vriend terug te voeren binnen de hofgemeenschap. Deze handeling correspondeert voor een deel met de Bloeddruppels

52. In de dissertatie van Marquardt - zie n. 51 - wordt deze parallel niet genoemd. Dit is wel het geval in de studie van Owen. Vgl. 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', p. 70.

in de Sneeuw-episode uit de *Conte du Graal*. Daarin ontvangt Keu, tijdens de queeste van Artur naar de held, de geprofeteerde afstraffing, nadat eerst Saigremor uit het zadel is gestoken, en voert Gauvain met een hoofse benadering de held als zijn gezelschap terug binnen het hof.⁵³

Met de tot nu toe genoemde overeenkomsten worden al de contouren zichtbaar van Guillaumes bedoeling. Het eerste optreden van Fergus is een gevarieerde replica van dat van Perceval. Daarmee legde Guillaume de basis voor de receptie van zijn roman als een 'neo-Perceval'. En dat nieuwe wordt zichtbaar in het vervolg. In de *Fergus* zijn de episoden van de strijd om Rocebourc en die van de hereniging met het Arturhof in vergelijking met hun parallellen in de *Conte du Graal* verschoven naar achteren. Deze verschuiving betekent een terugkeer van de nieuwe richting in de Graalroman naar het oude 'amour-chevalerie'-spoor.⁵⁴ Perceval verwerft met de strijd voor Biaurepaire Blancheflor als geliefde. Zij is echter niet het doel van de herstelqueeste. Dat is de wereld van de Graal. Voor Fergus daarentegen is de geliefde het doel van de grote queeste. Hij volbrengt die als strijder voor haar burcht. Daarna is het eindpunt van zijn weg, die er een is van profane 'amour-chevalerie', een hereniging met de geliefde binnen de Arturwereld.

Guillaumes schepping is ook een terugkeer wat betreft de structuur. In de *Fergus* begint de handeling als die van Perceval met een voorfase over de gang van de held naar het Arturhof. Maar daarna verloopt de eerste fase van Fergus' ridderweg, zoals in Chrétiens vroegere Doppelweg-romans, rond één Autre Monde-'aventure', die van de hoorn en de sluier, zodat ook weer teruggekeerd is naar een 'normale' omvang.⁵⁵ Vervolgens is het tweede gedeelte, als in *Erec et Enide* en de *Chevalier au Lion*, een gefaseerde en voltooide handeling, zonder verteldraad over een tweede held.

Guillaumes terugkeer betreft vooral de inhoud en thematiek. Dit blijkt nader, als we letten op een gelijkenis met de *Conte du Graal* van meer abstracte aard.

In Chrétiens Perceval-handeling vindt, anders dan in de eerdere Doppelweg-romans, de handeling van het vergrijp binnen het eerste gedeelte plaats en volgt de

53. In de *Fergus* is deze ontlening gecombineerd met - o.a. - een aan het toernooi van Osenefort in de *Cligés*. Vgl. *Cligés*, ed. A. Micha. Paris 1975, vs. 4583-5007; en W. Marquardt, *Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman "Fergus" des Guillaume Le Clerc*, p. 18-19, 38.

54. In nuce werd er door Jonckbloet al op gewezen dat de roman bedoeld is als 'tegenhanger' van de 'geestelijke' Graalroman. Zie *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst*. Deel 2. Amsterdam 1852, p. 177, 183.

55. Ter vergelijking: Percevals crisis begint bij vs. 4610, die van Yvain bij vs. 2696, en die van Fergus bij vs. 2608.

crisis direct op het einde daarvan. Hetzelfde is het geval bij Guillaume. Fergus begaat zijn vergrijp, de afwijzing van Galiene, voor het einde van het eerste gedeelte van de Doppelweg en bij zijn terugkeer op Lidel gaat een hoogtepunt als ridder meteen over in de crisis. In deze structuur neemt de episode van Fergus' logies op Lidel eenzelfde positie in als die van Percevals verblijf op de Graalburcht en speelt Galiene tegenover Fergus eenzelfde rol als de Graal voor Perceval.

Tijdens Percevals verblijf bij de Visserkoning komt de Graal in zijn buurt, maar een vraag daarover stelt hij uit tot de volgende morgen: "einsi la chose a respitie" (CdG 3310). Dit mislukt, aangezien dan de bewoners van het kasteel verdwenen zijn. Aan het hof veroordeelt de Lelijke Jonkvrouw hem. Ze noemt hem een ongelukkige, omdat hij een mooie geboden kans aan zich voorbij liet gaan (CdG 4662-64). Hierop kiest Perceval voor een herstelqueeste. Daartoe legt hij de gelofte af dat hij geen twee nachten in hetzelfde logies zal verblijven en geen 'aventure' uit de weg zal gaan, voordat hij achter het mysterie van de Graalburcht is gekomen (CdG 4727-40). Tijdens Fergus' logies op Lidel komt Galiene zich voor hem aanbieden, maar vanwege de Zwarte Ridder vraagt hij voor de inwilliging van haar verlangen om uitstel: "mais tant me donnés de respit" (FS 1972). Dat mislukt, omdat Galiene de volgende dag, bij zijn terugkeer, verdwenen is. Fergus spreekt dan een veroordeling uit over zijn handelwijze, aangezien hij een zomaar te verkrijgen 'object' liet gaan (FS 2671-78). Hij zal beginnen aan een queeste om Galiene terug te vinden. Daarbij zal hij iedere 'aventure' op zijn weg aangaan en hij zal nergens logies nemen, voordat hij iets over haar vernomen heeft (FS 2708-32, 2787-98).

Voegen we deze overeenkomst met Chrétiens roman bij de eerder genoemde, dan zien we dat de *Fergus* een 'neo-Perceval' is waarin de geliefde, dat is Galiene, de plaats heeft ingenomen van de Graal.

Deze opzet van Guillaume is verder uitgewerkt in de vergeleken met Chrétien nieuwe verhaalstof, de queeste om het Schild. De Graal is een wonderobject dat een helder licht uitstraalt (CdG 3226-29), en voor het Schild geldt hetzelfde.⁵⁶ Zoals de Graal het beoogde symbool is van Percevals bestemming,⁵⁷ zo is het Schild dat voor Fergus. Het Schild nu is het middel tot de weg naar het doel dat de geliefde is. We zien hier weer de terugkeer qua wereldbeeld. De Graal is in de gegeven uitleg van

*Galiene plaats ingenomen Perceval
Graal ingenomen door Schild*

56. Vgl. A. Micha, 'Miscellaneous French Romances in Verse', in: *Arthurian Literature in the Middle Ages*. Oxford 1959, p. 378: "possibly Fergus' quest for the shining shield was suggested by the quest of the shining Grail". Zie ook D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', p. 69: "It is tempting to see in this shield Guillaume's substitution for Chrétien's Grail".

57. Vgl. N.J. Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes*. Leiden 1980, p. 17.

Chrétiens roman een heilig, eucharistisch object. Het Schild daarentegen is het symbool van de geliefde en van een profane 'amour-chevalerie'.⁵⁸

Guillaumes creatie is gericht op aansluiting bij Chrétiens vóórlaatste roman, de *Chevalier au Lion*. Zoals eerder werd aangegeven (hoofdstuk 1, par. 4), is de *Fergus* thematisch verwant met de *Chevalier au Lion*. Fergus begaat evenals Yvain een vergrijp - zij het een pseudo-vergrijp - tegen de 'amour' door een teveel aan 'chevalerie', waarop een crisis volgt en daarna een zoektocht met als doel de geliefde. Hiervoor hebben we gezien hoe in de *Fergus* de handeling van het vergrijp, de crisis en de inzet tot de herstelqueeste qua structuur overeenkomt met die van Perceval in de *Conte du Graal*. Thematisch is deze handeling à la de *Chevalier au Lion*. Daarmee is de *Fergus* een 'nieuwe Perceval' die een terugkeer betekent naar de *Chevalier au Lion*.

Van deze bedoeling zien we meer, als we de eerste fase van Fergus' queeste naar Galiene vergelijken met het overeenkomstige gedeelte bij Perceval, en met een episode bij Yvain. Perceval verkeert eerst in een staat van ongenade. Hij beleeft gedurende vijf jaar verschillende 'aventures' - hij overwint zestig ridders - maar hij komt geen stap dichterbij zijn doel, de Graal. Ook Fergus maakt een periode van ongenade door.⁵⁹ Hij ondergaat enige 'aventures' - die van de Fiere Ridder, de Tolridder en de vijftien roofridders - waarop een tijd van 'mesaventure' volgt, die ruim een jaar duurt. Daarna vindt de wending plaats. Bij Perceval is die doortrokken van een christelijk-spirituele geest. Hij leefde in zonde jegens God en hij vindt genade door het boetesacrament. Dat gebeurt op Goede Vrijdag, wanneer hij in het woud de kapel van een 'heilige heremiet' binnengaat. De heremiet is alwetend over Perceval en de Graal. Op vergelijkbare wijze geschiedt de ommekeer bij Fergus. Hij komt aan bij de wonderfontein in het woud. Daar bevindt zich een kapel (FS 3704-05), waarin de profeterende dwerg zich ophoudt. Deze is alwetend over Fergus en het Schild. De fontein is gelegen in een paradijselijk oord (FS 3674-81). De schoonheid van het water wekt bij Fergus het verlangen op er "un petit" van te drinken (FS 3718-19) en daarna bewerkt het zijn herstel. Deze voorstelling geeft aan de handeling een quasi-sacrale sfeer als van de doop, zodat we kunnen spreken van een gelijkenis met het boetesacrament bij Perceval.

Fergus verkeert echter in een staat van ongenade door een 'zonde' tegenover de liefde, in een profane sfeer. Hetzelfde gebeurde bij Yvain na zijn overschrijding van de door de geliefde gestelde termijn. Fergus komt anders dan Perceval tot herstel door een profaan wondermiddel, net als Yvain, die tot genezing kwam door de wonderzalf

58. Vgl. boven, p. 35-36.

59. Vgl. boven, p. 33.

van een fee. Eerder in dit hoofdstuk (pag. 77-78) heb ik erop gewezen hoe een vergelijking van het betreffende gedeelte in de *Conte du Graal* met de *Chevalier au Lion* de nieuwe richting in de Graalroman illustreert. Zetten we daar vervolgens de *Fergus* naast, dan zien we hoe in Guillaumes roman die richting is teruggedraaid naar de *Chevalier au Lion*.

In deze opzet functioneert ook een andere parallel met de *Chevalier au Lion*. Yvain ondergaat na zijn vergrijp tegenover de geliefde een periode van 'folie' en verwildering. Daarin voedt hij zich aanvankelijk met het vlees van gejaagd wild, dat hij rauw verorbert: "et se manjue / la venison trestote crue".⁶⁰ Fergus maakt na zijn vergrijp jegens de geliefde eveneens een periode van verwildering door, in het jaar van 'mesaventure'. Hij houdt zich als Yvain in leven met de jacht op wild, waarvan hij het vlees "tote crue" opeet (FS 3660-63).⁶¹

De *Fergus* van Guillaume le Clerc is het antwoord op de *Conte du Graal*. Guillaume corrigeerde het 'tout el' van de Graalroman met een terugkeer naar het 'amour-chevalerie'-model van de *Chevalier au Lion*.⁶² Zijn reactie is een literaire kritiek op de richting die Chrétien in zijn laatste schepping is ingeslagen.

Men zou zich kunnen voorstellen dat een kenner en bewonderaar van Chrétiens romanwereld de creatie van de Graalmythe met het opgeroepen christelijk perspectief, voor de 'zuivere' literatuur een gevaar achtte en daarin, alsof hij reeds een tekst als de *Lancelot en prose* voorvoelde, het naderende einde zag van het genre. Zulk een criticus kan Guillaume le Clerc geweest zijn. Hoe dit zij, het bijzondere doet zich voor dat Guillaume zijn kritiek op Chrétiens wending in de *Conte du Graal* tot uiting heeft gebracht op de wijze van de literatuur in de creatie van een 'nieuwe Perceval' over Fergus en Galiene.

60. Ed.-Roques, vs. 2827-28.

61. Vgl. ook W. Marquardt, *Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman "Fergus" des Guillaume Le Clerc*, p. 27-28.

62. Iets dergelijks zou later gebeuren in een versie van de *Tristan en prose*. In deze romancyclus is de *Queste del Saint Graal* geïncorporeerd, met als resultaat een reactie op de Graalstof en de terugkeer naar een profaan ridderschap. Zie C.A. van Coolput, *Aventures querant et le sens du monde. Aspects de la réception productive des premiers romans du Graal cycliques dans le Tristan en prose*. Leuven 1986. Iets vergelijkbaars geldt in de Mhd. literatuur voor *Die Krone* van Heinrich von dem Türlin, die men getypeerd heeft als 'Antigralsroman'. Vgl. F.P. Knapp, *Chevalier errant und fin'amor. Das Ritterideal des 13. Jahrhunderts in Nordfrankreich und im deutschsprachigen Südosten*. Passau 1986, hfdst. IV.

4. De *Fergus* als 'neo-Perceval': de 'vervulling' van de Graalqueeste

De *Fergus* is ook in ander opzicht een 'nieuwe Perceval', namelijk de 'vervulling' van de Perceval-handeling uit de *Conte du Graal*. Om dit toe te lichten ga ik eerst nader in op de rol van Perceval in Guillaumes roman en de relatie van *Fergus* tot de Graalhield.

Fergus en Perceval

Bij Guillaume is Perceval de held van het voorspel, de 'aventure' van het witte hert. Later speelt hij nog twee keer een kleine rol tegenover *Fergus*, bij de zwaardschenking aan het Arturhof en tijdens het toernooi.⁶³

In de opening van de *Fergus* worden enige op de hofdag aanwezige Arturridders bij name genoemd. Een van hen is Perceval. De verteller stelt hem voor als degene die zoveel moeite deed om de Graal:

13   [...] et Perceval,
            Qui tant pena por le Graal

Deze introductie legt een verband met de *Conte du Graal*. Daarbij is met vers 14, naar ik veronderstel, de suggestie bedoeld dat Perceval er niet in geslaagd is de Graalqueeste te volbrengen.⁶⁴

Tijdens de achtervolging van het witte hert wordt Perceval in beeld gebracht als de berijder van het paard van de Rode Ridder:

145   Atant estes vos Percheval,
            Ki seoit sor molt bon cheval
            C'au Vermel Chevalier toli

Het is een verwijzing naar Chrétiens Graalroman, waarin wordt verhaald hoe Perceval na zijn overwinning op de Rode Ridder zich diens wapenrusting en paard toeëigent. Uit deze en hierna te noemen plaatsen blijkt dat Perceval in de *Fergus* wordt inge-

63. Zie hierover ook: R. Zemel, 'Fergus, Ferguut en de Graalhield', in: *'In onse scole'*. Opstellen over Middeleeuwse letterkunde voor Prof. Dr. Margaretha H. Schenkeveld, red. F. de Bree en R. Zemel. Amsterdam 1989, p. 75-94.

64. Vgl. ook D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', p. 59.

voerd als een held met een verleden, namelijk zoals beschreven in de *Conte du Graal*.⁶⁵

Het stamland van Chrétiens held is Gales - Wales - waaraan hij zijn toenaam "li Galois" ontleent.⁶⁶ In aansluiting daarmee wordt hij tijdens de jachtepisode in de *Fergus* aangeduid als "Percevals li Galois" (FS 178). Hij weet de achtervolging van het hert vol te houden, wat hem voert naar Indegal, een land waarvan de inwoners getypeerd worden als onwetende - 'niche' - barbaren:

194   Tant qu'est venus en Indegaus,
            Une terre d'avoir molt riche,
            Mais cil del país sont molt niche,
            Que ja n'enterront en mostier;
            Pas ne lor calt de Diu proier,
            Tant sont niches et bestiaus.
            Illueques ataint Perchevals
            Le cerf [...]

Deze typering komt overeen met die van Percevals land van herkomst. In het begin van de *Conte du Graal* zegt een Arturridder over de Welshmen en over Perceval:

243   Que Galois sont tot par nature
            Plus fol que bestes en pasture;
            Cist est ausi come une beste

En later zegt Artur over Perceval: "Tant est niches et bestiax" (CdG 1299).

Indegal blijkt het stamland van Fergus te zijn. Als de Arturriders van de jacht terugkeren, passeren zij het kasteel van Fergus' vader, dat is gelegen "ens en l'issue d'Indegal" (FS 303). Daar bedient Fergus de ploeg, bewapend met een knots volgens de gewoonte van het land: "la coustume tele estoit / En Ingegal" (FS 386-87). In het vervolg van de handeling treedt Fergus, zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien, door allerlei parallellen op als een tweede Perceval. Dit nu gebeurt in een chronologische aansluiting met Chrétiens laatste roman. De hertejacht brengt Perceval, de held

65. Wat opmerkelijk is in het genre. Vgl. B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 131: "Perceval [...] ist in diesem Roman eine Figur mit persönlicher Vergangenheit. Diese Auffassung ist sonst in arthurischer Versdichtung nicht verbreitet". "In *Fergus* ist Perceval derjenige, der all das, was nun auf den Jungen wartet, schon einmal erlebt hat und sich daran erinnert. In diesem Sinn ist der Roman eine historische Fortsetzung des älteren Werks, arthurische Geschichte innerhalb der Gattung".

66. Die naam wordt voor het eerst genoemd tijdens Percevals ontmoeting met zijn nicht, na het logies op de Graalburcht. Vgl. CdG 3572-77.

uit de *Conte du Graal*, naar eenzelfde gebied als zijn eigen land van herkomst en daarna begint Fergus op de wijze zoals Perceval eerder deed aan zijn ridderweg. Fergus zal als een geprofeteerde held de Arturwereld verlossen van de Zwarte Ridder. Vandaaruit gezien is Percevals rol in de jacht op het hert die van wegbereider van Fergus als een nieuwe Perceval.

Bij zijn tweede komst naar het hof vindt Fergus' ridderwijding plaats. Dan verschijnt Perceval weer in beeld met de aan Chrétien ontleende toenaam:

1410   Es vos Perceval le Galois
            Par miliu de la sale errant;
            Une bonne espee et trençant
            Tint en sa main que li donna
            Ses bons ostes qui l'herberga.
            Percevals ne fu pas vilains;
            Au roi Artu la mist es mains
            Et il le çainst lors au vallet

Perceval laat Artur aan Fergus het zwaard geven dat hij zelf ontvangen heeft van "zijn goede gastheer die hem logies verleende". Daarmee is een verwijzing bedoeld naar de kernepisode uit de *Conte du Graal*, Percevals verblijf op de Graalburcht. In die handeling ontvangt Perceval van de Visserkoning een kostbaar en bijzonder zwaard.⁶⁷

Fergus verslaat vervolgens de Zwarte Ridder. Deze 'aventure' laat zien dat de 'tweede Perceval' de meerdere is van de eerste. Perceval behoort immers tot de ridders die het niet wagen de strijd met deze tegenstander aan te gaan.

Tenslotte staan Fergus en Perceval tegenover elkaar tijdens het toernooi. Perceval wordt daar opnieuw "li Galois" (FS 6593) genoemd. Fergus is inmiddels geworden tot een ridder van wonderbaarlijke kracht. Perceval zou voor hem net als de andere ridders van de Ronde Tafel geen partij geweest zijn. Maar Fergus bespaart hem de schande van een nederlaag vanwege het zwaard dat hij van hem gekregen heeft en volstaat ermee de ander terug te drijven. Hier blijkt Fergus superieur in een directe confrontatie met zijn prototype.

Fergus is niet alleen superieur aan Perceval, hij komt in zijn ridderweg ook veel 'verder'. Bij Chrétien houdt Percevals weg op na de wending in de Heremiet-episode,

67. Als Perceval later met zijn nicht over de zwaardschenking spreekt, heeft hij het ook over "mon bon hoste" (CdG 3665).

als gevolg van de onvoltooide staat van het verhaal. Hij wordt dus feitelijk niet de messiaanse verlosser van de Graalwereld. Fergus' weg daarentegen gaat vanaf de wending, het gebeuren in de episode van de wonderfontein, wel verder. Hij onderneemt en volbrengt de queeste om het Schild, de pendant van de Graal. In die queeste wordt hij tot een messiaanse gestalte en daarna zorgt hij voor de verlossing van het land van de geliefde. Zo wordt de omtrek zichtbaar van een ander aspect van de Fergus als 'neo-Perceval': Guillaume heeft aan zijn roman een conceptie verleend, waarin Chrétien's Perceval-handeling een onvoltooide verlossingsweg is en de nieuwe tekst over Fergus de voortzetting en voltooiing daarvan.

In deze conceptie speelt de schenking van het zwaard door Perceval aan Fergus een cruciale rol. In de *Conte du Graal* geeft een schildknecht tijdens Percevals logies op de Graalburcht dit zwaard aan de Visserkoning als een geschenk van "la sore pucele" - de blonde maagd - diens nicht. Zij zou graag willen dat het zwaard terecht kwam bij iemand die er een goed gebruik van zal maken:

3151   Mais ma dame seroit molt lie
              Se ele estoit bien emploïe
              La ou ele sera donee

Meteen daarop overhandigt de Visserkoning het zwaard aan Perceval, met de mededeling dat het voor hem bestemd is:

3167   Et dist: "Biax frere, ceste espee
              Vos fu voëe et destinee,
              Et je weil molt que vos l'aiez

Perceval ontvangt het zwaard van de heer van de Graalburcht, wat de indruk wekt dat het een rol zal spelen bij zijn weg als beoogde verlosser van de Graalwereld.⁶⁸ Wanneer nu Guillaume dit zwaard door Perceval aan Fergus laat geven, wordt in zijn tekst de interpretatie opgeroepen dat het bij Perceval ging om een voorlopige bestem-

68. Vgl. J. Frappier, *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal*, p. 109-13; en L.T. Topsfield, *Chrétien de Troyes*, p. 255.

ming en dat hij als een onvolkomen verlosser het vaandel overdraagt aan Fergus als degene die de verlossingsqueeste zal volbrengen.⁶⁹

In dat licht fungeert, naar ik meen, de vermelding van Fortuna. Als de Lelijke Jonkvrouw Perceval vervloekt vanwege zijn zwijgen op de Graalburcht, zegt ze dat hij niet gereageerd heeft op Fortuna (CdG 4646-51). Het komt daarna niet tot een nieuwe door Fortuna geboden gelegenheid. In de *Fergus* is Fortuna juist degene die de held voert naar het niveau waarmee hij de voltooiër wordt van Percevals weg. Zij bewerkt de wending door Fergus naar de wonderfontein te voeren,⁷⁰ en daarna geleidt zij hem in de queeste om het Schild (FS 3924-26, 4056-65, 4538-42).⁷¹

Dit 'verder' van Fergus in vergelijking met Perceval onthult ook Guillaumes bedoeling met de naam van de Graalheld. In Chrétien's roman is de Graal het symbool van Percevals bestemming. Maar omdat de verteller blijft steken, wordt hij in feite niet tot de Ridder van de Graal. In Guillaumes roman wordt hij van begin tot eind aangeduid als Perceval 'li Galois', wat verwijst naar de eerste fase van zijn optreden bij Chrétien. En dit geeft aan dat Perceval zijn hoge bestemming als messiaanse verlosser niet heeft bereikt. Fergus als de voltooiër van Percevals weg wel. Hij volbrengt de grote queeste en daarmee wordt hij van Fergus tot de Chevalier au bel Escu.

Fergus' 'verder' begint met de queeste om het Schild en hij wordt tot een licht uitstralende verlosser naar het voorbeeld van Christus. Dat is in vergelijking met Chrétien nieuwe verhaalstof en een nieuwe typering.⁷² En dat nieuwe maakt van Fergus als voltooiër een 'vervuller'.

In de middeleeuwse bijbelexegese wordt beleden dat Christus als de 'impletor prophetarum' en als het ware Licht de geschiedenis van het Oude Verbond heeft vervuld en met zijn verlossingswerk op Golgotha de overgang heeft bewerkt van het Oude naar het Nieuwe Verbond, als die van 'umbra' naar 'veritas'.⁷³ Bezien vanuit deze achtergrond is Fergus' voltooiing van de Perceval-handeling uit de *Conte du*

69. Vgl. ook D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', p. 59-60, en het citaat daaruit, meegedeeld boven op p. 70-71. Echter, Owen voert "ses bons ostes" in de passage over de zwaardschenking aan Fergus (FS 1414) ten onrechte terug op Gornemant (a.art., p. 59; in de aant. bij zijn vertaling van de *Fergus - Arthurian Literature*. Vol. VIII. Woodbridge 1989, p. 176 - noemt hij twee mogelijkheden: Gornemant of de Visserkoning). In de *Conte du Graal* maakt Gornemant Perceval tot ridder en daarbij omgordt hij hem met het zwaard (CdG 1632-33), maar dat is Percevals eigen, aan de Rode Ridder ontnomen zwaard. 70. FS 3687-96, geciteerd boven, p. 32-33.

71. Fortuna als leidende macht van de held is in een roman van het type waartoe de *Fergus* behoort niet gebruikelijk, zodat de gedachte opkomt aan een speciale opzet.

72. Vgl. boven, hfdst. 1, par. 6.

73. Zie H. de Lubac, *Exégèse médiévale*. Première Partie. Tome I. Paris 1959, hfdst. V.

Graal het 'implementum' - de vervulling - daarvan, op de wijze zoals Christus de geschiedenis van het Oude Verbond heeft vervuld. Guillaume heeft de betrekking van de handeling over Fergus tot die van Perceval ontworpen als die van het Nieuwe Verbond tot de laatste fase van het Oude. Chrétiens Perceval is een held die nog thuishoort in de bedeling van de 'umbra', waarna de nieuwe held Fergus arriveert, die als de ware verlosser de Impletor wordt van Percevals nog onvolkomen heilsweg.

In de bijbelse historie is Johannes de Doper de laatste en grootste profeet van Christus en diens directe wegbereider.⁷⁴ In de *Conte du Graal* wordt gesproken van een met de komst van Perceval te verwachten verlossing van de (Graal)wereld. Daarmee zou Perceval niet alleen Chrétiens laatste, maar ook zijn grootste held zijn.⁷⁵ In de openingshandeling van de hierop volgende roman van Guillaume treedt Perceval op als Fergus' wegbereider en die vindt plaats "a feste Saint Jahan" (FS 1), de feestdag van Johannes de Doper.⁷⁶ Het eindpunt van Fergus' weg is de kroning en het huwelijk. Deze worden opnieuw gevierd op Sint-Jan,⁷⁷ en dan valt die datum, zoals past bij Fergus' messiaanse rol, op de dag van Christus' opstanding: "Ce fu tot droit un diëmainne" (FS 6942). Het gebruik van deze datum kunnen we beschouwen als signaal om de verhouding tussen Fergus en Perceval in analogie te zien met die tussen Christus en Johannes de Doper.

Die analogie blijkt nader uit het volgende. De eerste levensfase van Jezus en zijn eerste optreden vertonen een overeenkomst met die van de Doper.⁷⁸ Hetzelfde geldt voor Fergus, die eerst ten tonele wordt gevoerd als een tweede Perceval. Ook bij de zwaardschenking van Perceval aan Fergus kunnen we denken aan Johannes en Jezus. In het Evangelie wordt Jezus door Johannes gedoopt en in de roman vervult Perceval een bijzondere rol bij Fergus' wijding, zijn 'doop',⁷⁹ tot ridder. In de heilsgeschiedenis is Johannes niet zelf het licht, maar een wegbereider om te getuigen van het ware licht, Christus.⁸⁰ Zo ook is Fergus als de Ridder met het lichtende Schild naar het

74. Vgl. *Matthéüs* 11:10-15.

75. Vgl. E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*, p. 205, 232-33.

76. De gedachte aan een speciale opzet ontstaat al, omdat een dergelijke datering nogal ongebruikelijk is bij een hofhandeling als inzet. Vgl. daarover B. Schmolke-Hassermann, 'Untersuchungen zur Typik des arthurischen Romananfangs', in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 31 (1981), p. 1-13.

77. FS 6885, 6944; 6964-65: "Cele feste fu sollempnels / Comme de Saint Jahan Batiste".

78. Vgl. de eerste hoofdstukken van het *Lucas*-evangelie.

79. Men bedenke dat een dergelijke ceremonie gepaard kon gaan met een ridderbad. De ridderwijding kan beschouwd worden als een met het sacrament van de doop vergelijkbare handeling. Zie M. Stanesco, *Jeux d'errance du chevalier médiéval. Aspects ludiques de la fonction guerrière dans la littérature du Moyen Age flamboyant*. Leiden enz. 1988, hfdst. III.

80. Vgl. *Johannes* 1:7-9.

voorbeeld van Christus de ware heilbrenger, aan wiens komst de wegbereider Perceval voorafgaat.

Het model van de heilsgeschiedenis heeft Guillaume verder toegepast om aan Chrétien Perceval een rol te verlenen als 'voorafbeelding' van Fergus. In de middeleeuwse bijbelexegese gaat de visie van Christus als Impletor samen met een verstaanswijze, waarbij een 'factum' uit het Oude Testament met een uit het Nieuwe dat Christus of zijn verlossingswerk betreft, in een zodanige verhouding wordt gezien, dat het eerste geduid wordt als 'figura', in de zin van profeterende voorafbeelding, van het tweede als 'implementum'.⁸¹ Tussen beide 'facta' bestaat een 'similitudo' die gepaard gaat met een 'Steigerung', vanwege het vervullende karakter van de tweede pool, en daarmee is de verhouding van deze tot de eerste die tussen 'veritas' en 'umbra'. Dergelijke verbindingen zijn begrepen in Gods plan met de heilshistorie, waarin het Oude Verbond een voorgeschiedenis is, een nog onvolkomen voorfase en tegelijk een prefiguratie van het Nieuwe, dat door Christus het Oude vervult. Men pleegt het met een moderne term aan te duiden als typologie.⁸² Een aan de bijbel ontleend voorbeeld is een plaats in het evangelie van *Matthéüs*, waar Jezus een 'similitudo' stelt tussen zichzelf en Jona: "Want gelijk Jona drie dagen en drie nachten in de buik van het zeemonster was, zo zal de Zoon des mensen in het hart der aarde zijn, drie dagen en drie nachten". Daarna verwoordt Jezus de 'Steigerung', als hij zegt: "en zie, meer dan Jona is hier".⁸³ Op vergelijkbare wijze werden in de exegese, en als weerspiege-

81. Vgl. H. de Lubac, *Exégèse médiévale*. Première Partie. Tome I, hfdst. V; en Seconde Partie. Tome II. Paris 1964, p. 60-123; idem, "'Typologie' et 'Allegorisme'", in: *Recherches de Science Religieuse* 34 (1947), p. 180-226; en H. Brinkmann, *Mittelalterliche Hermeneutik*. Darmstadt 1980, p. 251-56. Zie verder de in de volgende paragraaf - n. 114 - te noemen studies van Fr. Ohly.

82. Een duidelijke omschrijving is die van H. Freytag in de studie '*Quae sunt per allegoriam dicta*. Das theologische Verständnis der Allegorie in der frühchristlichen und mittelalterlichen Exegese von Galater 4,21-31', in: *Verbum et Signum*. Band I. München 1975, p. 32, n. 28: "Unter Typologie versteht man die vergleichende Zusammenschau zweier im Rahmen der Heilsgeschichte aufeinander beziehbarer Begebenheiten, Gestalten oder Einrichtungen, die zeitlich voneinander getrennt, verbunden sind durch ihr Sinnzentrum in Christus, dem Garanten der Steigerung in der neuen Zeit der Erfüllung". De term gaat terug op 'typos' uit de Griekse bijbel, waarvoor de Latijnse Patres 'figura' in de zin van 'Realprophetie' hanteerden. Zie E. Auerbach, 'Figura', in: *Archivum Romanicum* 22 (1938), p. 436-89; J. Chydenius, *The Typological Problem in Dante*. A Study in the History of Medieval Ideas. Helsingfors 1958. Part One, Ch. I en II; en H. Freytag, *Die Theorie der allegorischen Schriftdeutung und die Allegorie in deutschen Texten besonders des 11. und 12. Jahrhunderts*. Bern-München 1982, p. 28-29.

83. *Matthéüs* 12:40-41. In het volgende vers wordt een dergelijke betrekking gelegd tussen Jezus en Salomo.

ling daarvan in de beeldende kunst, andere helden uit het Oude Testament, zoals Jozef, Mozes, Jozua, Simson en David, geduid als 'figurae Christi'.⁸⁴

Percevals 'aventure' in de openingsepisode van de *Fergus* kan beschouwd worden als een voorafbeelding van de queesten in het vervolg (zie hoofdstuk 1, par. 3). In dat voorspel is Perceval de held uit de *Conte du Graal* en de wegbereider van Fergus. Daarmee wordt de 'voorafbeeldings'-pool retrospectief uitgebreid tot de Graalroman. Dit betekent dat Guillaume de relatie tussen Perceval in de *Conte du Graal* en Fergus verstaan wilde zien als die tussen 'figura' en Impletor. In die interpretatie wordt de opeenvolging van de 'oude Perceval', die van de *Conte du Graal*, en de 'nieuwe Perceval', Guillaumes *Fergus*, er een van 'figura' naar 'implementum'. Anders dan bij de genoemde Oudtestamentische 'figurae' gaat Percevals weg direct vooraf aan die van Fergus, hij speelt als 'figura' een rol als die van Johannes de Doper.⁸⁵

Deze betrekking tussen beide werken is, naar ik vermoed, ook de reden dat Guillaumes roman direct met de handeling begint en niet met een inleidende proloog, wat opvallend is in vergelijking met de romans van Chrétien.⁸⁶ Een proloog zou immers de indruk kunnen wekken dat een zelfstandige tekst begint. En het ging er juist om dat de *Fergus* beluisterd werd als de 'vervulling' van de Perceval-geschiedenis uit de *Conte du Graal*, die pas aan het slot van de roman over Fergus haar einde heeft.

We kunnen nu vaststellen dat de *Fergus* als reactie op de *Conte du Graal* ontworpen is in typologische zin. Guillaume heeft het heilshistorische 'figura-implementum'-model toegepast met verstrekkende gevolgen. Het werpt namelijk een nieuw licht op de 'oude' en een hoger licht op de 'nieuwe Perceval'. In de middeleeuwse bijbelexegese

84. Vgl. hierover i.v.m. de beeldende kunst: H. Hofer, *Typologie im Mittelalter*. Zur Übertragbarkeit typologischer Interpretation auf weltliche Dichtung. Göppingen 1971, Dritter Teil; en J.J.M. Timmers, *Christelijke Symboliek en Iconografie*. Bussum 1974², p. 11-19, 36-39, 60-71, 98-100, 105-07. Een beroemde toepassing is de 'concordia'-reeks van de twee Testamenten in het altaarretabel van Klosterneuburg, dat in 1181 voltooid werd door Nicolaas van Verdun. In het centrum staat een reeks taferelen voornamelijk uit het leven van Jezus afgebeeld, die omgeven zijn door 'figurae' uit de tijd 'ante legem' en 'sub lege'. De afbeelding van Christus' graflegging is bijv. omgeven door die van Jozef in de put ('ante legem') en die van Jona in de vis ('sub lege'). Vgl. J.J.M. Timmers, a.w., p. 106-07; en H. Buschhausen, *Der Verduner Altar*. Das Emailwerk des Nikolaus von Verdun im Stift Klosterneuburg. Wien 1980.

85. Van een typologische betrekking tussen Johannes de Doper en de Messias is bijv. sprake in de preken van Priester Konrad. Vgl. P. Jentzmk, *Zu Möglichkeiten und Grenzen typologischer Exegese in mittelalterlicher Predigt und Dichtung*. Göppingen 1973, p. 206-07.

86. Al diens romans beginnen met een proloog. Een uitzondering lijkt de *Chevalier au Lion* te zijn, maar ook het begin van die tekst bevat, in een experimentele toepassing, elementen van een exordium. Vgl. T. Hunt, 'The Rhetorical Background to the Arthurian Prologue. Tradition and the Old French Vernacular Prologues', in: *Arthurian Romance*. Edinburgh-London 1973, p. 1-23. Interessant is de interpretatie om de 'ontbrekende' proloog van de *Chevalier au Lion* te zoeken in die van de *Chevalier de la Charrete*. Zie B. N. Sargent-Baur, 'The Missing Prologue of Chrétien's *Chevalier au Lion*', in: *French Studies* 41 (1987), p. 385-94.

zag men de verhouding tussen Oude en Nieuwe Testament als volgt: "Nam Vetus nuntius est et velamen Novi, et Novum adimpletio et revelatio Veteris".⁸⁷ Dat wil zeggen: de waarheid van het Oude Testament is verhuld en die komt door Christus' verlossingswerk aan het licht in de vervulling van het Nieuwe. Chrétiens 'Perceval' is inderdaad een duistere tekst. Daarop volgt de *Fergus* die het mysterie van Chrétiens werk verklaart, doordat Fergus de weg van de eerste Perceval vervult.

Met het heilshistorische procédé zien we Guillaume vooral aan het werk als een 'poeta manipulator' tegenover de laatste schepping van de grote 'poeta fictor'. Hij laat Perceval, met de zwaardschenking, zijn bestemming overdragen aan Fergus. Zo degradeert Guillaume Chrétiens held tot een 'figura' en wegbereider. Tegelijk daarmee wordt Chrétiens 'Perceval' teruggebracht tot een voorgeschiedenis, waarop de vervulling volgt in het boek over Fergus. Guillaume heeft met zijn procédé de onvoltooide staat van de handeling in Chrétiens roman literair uitgebuit met een wel zeer opmerkelijk resultaat. Het verwijst Chrétiens 'Perceval' naar een plaats in de schaduw en verleent aan zijn eigen 'neo-Perceval' het licht van de hoogste wijding.

'Aemulatio' van Perceval

Het effect van Guillaumes 'implementum'-conceptie is een literaire aemulatie van Chrétiens Perceval. En daarbij is Fergus ook al in het eerste gedeelte van zijn weg een held van beter niveau dan Perceval in de *Conte du Graal*. De verschillen bij de overeenkomsten tussen Fergus en Perceval laten dit zien.⁸⁸ Ik noem een drietal voorbeelden.

1. Perceval krijgt van zijn moeder onderwijs en zij leert hem vrouwen met eer te behandelen. Vervolgens past hij die les op dwaze wijze toe tegenover de 'pucele' in de Tent. Hij kust haar met geweld en neemt haar ring weg. Daarna zet hij zich ongevraagd aan een maaltijd en laat het meisje in grote droefheid achter. Zijn gedrag heeft voor haar ellendige gevolgen door de reactie van haar vriend Orgueilleus. Fergus ontvangt van zijn moeder geen enkel onderricht, maar als hij voor het eerst een ontmoeting heeft met een hoofse 'pucele', de dochter van Arturs kamerling, gedraagt hij zich op correcte wijze, zoals blijkt uit zijn verzoek om logies. Voor en tijdens de maaltijd handelt hij als een hoofse gast. Dit verschil in optreden tussen de twee helden gaat gepaard met een tegenstelling in de reactie van de beide meisjes. Zodra de 'pucele' van de Tent Perceval ziet, trilt zij van angst "por le vallet qui fols li

87. Aldus Primasius, geciteerd in H. de Lubac, *Exégèse médiévale*. Première Partie. Tome I, p. 334-35.

88. Vgl. ook B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 135.

samble" (CdG 688), en naderhand typeert zij hem tegenover haar vriend als "un vallet galois [...] / Anieus et vilain et sot" (CdG 791-92). In de *Fergus* ligt het initiatief bij de dochter van de kamerling. Als zij Fergus, "le dansiel / Qui le cors ot et gent et biel" (FS 917-18), ziet, gaat ze direct op hem af. Ze bereidt hem een eervol ontvangst en ondanks zijn boerse outfit bevalt Fergus haar zeer: "(Ele) note bien en son corage / Et en son gent cors qu'il avoit" (FS 1002-03).

2. Perceval handelt als een dwaas, wanneer hij om ridder te worden de wapenrusting van de Rode Ridder opeist als zou deze hem door Artur zijn verleend. Op barbaarse wijze doodt hij hem met een werpspies,⁸⁹ waarna hij diens ridderuitrusting overneemt. Perceval treedt dus eigenlijk op als een lijkenrover. Guillaumes verteller herinnert daar fijntjes aan, wanneer hij Perceval tijdens de jacht op het witte hert in beeld brengt als de berijder van het paard, "c'au Vermel Chevalier toli" (FS 147). Fergus daarentegen ontvangt zijn ridderuitrusting op de meest eervolle wijze. Dit gebeurt in een vergeleken met de *Conte du Graal* nieuw ingevoegde tweede verschijning van de held aan het hof, die een 'gecorrigeerde' versie is van de eerste. Fergus wordt anders dan Perceval niet door zijn gastheer - de kamerling als een tweede Gornemant - maar door Artur zelf tot ridder gewijd,⁹⁰ en dan geldt:

1422   Onques mais a nul chevalier
              N'avint, je cuic, itele honnor
              A cort de nul enpereor
              Comme a Fergus [...]

Hierna gaat Fergus op weg voor de 'aventure' van de Zwarte Ridder. In onderscheid met Percevals strijd tegen de Rode Ridder is dat een grootse Autre Monde-'aventure', waarin Fergus in de stijl van een echte ridder de tegenstander overwint.⁹¹

3. Percevals weg begint met een 'pechié' tegenover de moeder. Zijn verzuim op de Graalburcht komt daaruit voort, wat over de wereld grote ellende zal brengen. Als Perceval van zijn nicht de dood van de moeder verneemt, toont hij geen berouw en ook geen reactie op haar woorden over de gevolgen van zijn zwijgen op de Graal-

89. Fergus hanteert dit wapen vóór zijn komst in de Arturwereld en dan tegenover een veel minder 'verheven' tegenstander, namelijk een van de vier roofridders.

90. In de *Conte du Graal* is de ridderwijding die niet door Artur geschiedt voor Perceval een "lost opportunity". Vgl. B.N. Sargent-Baur, 'Promotion to Knighthood in the Romances of Chrétien de Troyes', in: *Romance Philology* 37 (1984), p. 397. Ook in de werkelijkheid verleende een door de koning verricht adoubement aan de nieuwe ridder grote eer. Vgl. M. Keen, *Chivalry*. New Haven-London 1984, p. 68-69.

91. Fergus gaat te werk als een volleerd ridder, terwijl hij weer anders dan Perceval geen enkel onderricht heeft ontvangen. In de *Conte du Graal* geeft Gornemant aan Perceval onderricht in de strijdwijze van een ridder.

burcht (CdG 3582-3625). Wanneer later de Lelijke Jonkvrouw hem veroordeelt en die gevolgen voorhoudt, gaat hij op weg voor een herstelqueeste zonder dat iets blijkt van berouw of schulderkenning. Het duurt vervolgens vijf jaar, eer Perceval tot 'repentir' (CdG 6336) komt.⁹² Fergus begaat geen zonde jegens zijn moeder. Na zijn vergrijp tegenover Galiene, komt hij meteen, één dag later, tot 'repentir' (FS 2648-49). Hij spreekt dan zélf een veroordeling uit. Hier komt bij dat niet zozeer Fergus als wel Galiene een 'zonde' heeft begaan.⁹³

Deze voorbeelden laten zien dat Fergus reeds vanaf het begin een 'gesteigerte' Perceval is. Het is een voorbereiding tot het vervolg, waarin Fergus Perceval volledig in de schaduw stelt.

In deze 'aemulatio'-optiek valt ook een ironisch licht op Perceval. Het is al een vergaande ironisering dat Chrétiens held wordt gedegradeerd tot een wegbereider van Fergus, en behoort tot de Arturriders die de strijd met de Zwarte Ridder niet durven aan te gaan. De rol van wegbereider heeft Perceval in de 'aventure' van het witte hert, wat gebeurt met ironie in de wijze waarop hij de held van die handeling is.

De 'aventure' van de hoorn en de sluier, die een 'Steigerung' laat zien in vergelijking met Percevals daad,⁹⁴ volbrengt Fergus alléén. Op die notie wordt de aandacht gevestigd in de uitdaging door Ke bij Fergus' eerste komst naar het hof: Fergus moet "tos sels sans autre compaignie" (FS 786) naar de Noire Montaigne gaan om te strijden met de Zwarte Ridder. Na zijn tweede komst aan het hof gaat Fergus voor die 'aventure' op weg, geheel alleen: "tos sols chemine" (FS 1495). Tijdens de jachtepisode is Perceval als enige in staat de achtervolging van het hert vol te houden. Hij achterhaalt het in Indegal "sans point de compaignie". Op dit 'alleen' volgt evenwel: 'zijn jachthond uitgezonderd':

200   Illueques ataint Perchevals
            Le cerf sans point de compaignie
            Fors del brachet [...]

Hierna richt de verteller enkel de aandacht op de brak. Hij geeft een gedetailleerd verslag van zijn strijd, die leidt tot de ondergang van het hert (FS 206-32). Daarop komt Perceval weer in beeld, die tot zijn verwondering moet constateren dat het hert reeds dood is:

92. Vgl. ook J.C. Payen, *Le motif du repentir dans la littérature française médiévale (des origines à 1230)*. Paris 1967, p. 391-402.

93. Zie boven, p. 39-40.

94. Vgl. boven, p. 27-28.

233   Es vos Perceval apoignant
              Et vit le cerf tot mort gisant;
              Saciés, molt s'en est mervillié

Als Perceval vervolgens op de hoorn blaast ten teken van de 'prise' van het hert, meent Artur dat hij "sels comme ber" (FS 247) - alleen als een dappere man - het hert geveld heeft. De hoorder wist intussen beter.

Percevals queeste is al een bagatel vergeleken met die van Fergus. Bovendien is het niet hijzelf, maar zijn hond die de 'aventure' volbrengt.⁹⁵ Guillaume heeft Chrétiens held in het begin van de *Fergus* teruggezet aan het Arturhof als een mislukte Graalzoeker: "Perceval, / Qui tant pena por le Graal" (FS 13-14). Hij slaagt er daarna wel in een queeste te volbrengen. Deze is evenwel een 'mock quest',⁹⁶ met als doel de weg te bereiden voor de 'ware Perceval', Guillaumes Fergus.

Fergus en de andere helden van Chrétien

De *Fergus* kent ook een aemulerende en ironiserende optiek ten aanzien van de andere helden uit Chrétiens Keltische romans. Het valt op dat in de *Fergus* onder de ridders van het Arturhof alleen degenen bij name worden genoemd die een rol spelen in de romans van Chrétien. In de inzet van het verhaal worden onder de aanwezigen op de hofdag naast Ke en Saigremor juist die helden vermeld: Gavain, Yvain, Lancelot, Perceval en Erec (FS 9-16).⁹⁷ Deze helden worden in Guillaumes roman ten tonele gevoerd als overwegend passieve en succesloze ridders, in onderscheid met de nieuwe held Fergus, die met zijn actieve optreden uitgroeit tot een aan hen volkomen superieure gestalte.

In de openingsepisode nemen de ridders van het hof deel aan de jacht op het witte hert. Dat is een weinig glorieuze activiteit, als we letten op de situatie waarin het rijk, naar later blijkt, verkeert. Ze zijn immers wel actief bij een sportief uitstapje, maar ondernemen niets voor het 'staatsprobleem' Zwarte Ridder. Bovendien is hun prestatie gering, want ze zijn niet in staat het hert bij te houden. De enige aan wie dit gelukt, is Perceval, en dan is het zijn jachthond die de 'aventure' moet volbrengen.

95. Vgl. ook D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', p. 50-51, 53, 59. Zie verder over de ironische optiek m.b.t. Perceval, ook in het slot van de *Fergus*: R. Zemel, 'Fergus, Ferguut en de Graalheld'.

96. M.A. Freeman, 'Fergus: Parody and the Arthurian Tradition', p. 201.

97. Vgl. ook D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', p. 49.

Wanneer de Zwarte Ridder tevoorschijn komt, spreekt hij met hoon over de ridders van Artur, omdat ze niet in zijn gebied durven te komen. De namen die hij noemt, zijn die van de helden van Chrétien:

2315   Que doit que cha ne vient Gavains
             Lancelos, Erec et Yvains,
             U Saigremors li Desreés
             U Percevals li malsenés

Vanwege hun 'thuisblijven' heeft hij alle reden tot hoon. Fergus daarentegen is wel naar de Noire Montaigne gegaan en hij zal voor Artur een einde maken aan de macht van de Zwarte Ridder.

Dit ironische perspectief wordt nog versterkt door een latere scène. Als de hoorder allang weet dat Fergus de Zwarte Ridder heeft verslagen, wordt Artur eindelijk actief voor het probleem dat reeds opgelost is. Hij roept zijn baronnen bijeen om 'consel' over de wijze waarop hij wraak kan nemen voor het kwaad dat de Zwarte Ridder hem heeft aangedaan. Het resultaat is dat allen zwijgen, omdat geen van hen het tegen deze tegenstander durft op te nemen:

3416   Tot se tient et coi et mui;
             N'i a tant hardi ne tant fier
             Qui ses garnimens ost baillier
             Ne qui ses armes en ost prendre
             Por aler la guinple contendre.
             Tot se taissent amont aval

Kort hierna arriveert de door Fergus overwonnen Zwarte Ridder om zich over te geven aan Arturs genade.

Tijdens de belegering van Rocebourc is Galiene tot het besluit gekomen de zaak te laten beslissen in een gevecht van een tegen twee. Arondele gaat hulp zoeken aan het Arturhof, dat naar zij zegt "tantes fois a secoru / A dame orfenine esgaree" (FS 5358-59). Dit mislukt, omdat de Arturridders afwezig zijn vanwege een queeste naar Fergus. Ze zijn in verschillende gebieden op zoek en dan vallen weer de namen van de uit Chrétiens romans bekende ridders (FS 5392-5400).⁹⁸ Deze situatie plaatst de Arturridders opnieuw in een ironisch daglicht.⁹⁹ De queeste heeft geen succes, terwijl door hun afwezigheid het hof geen hulp kan bieden aan een landsvrouw in

98. Achtereenvolgens: Gavain, Perceval, Ke, Saigremor, Erec en Lancelot. Alleen Yvain wordt niet genoemd.

99. Vgl. ook D.D.R. Owen, "The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*", p. 72.

nood. Intussen wacht Fergus, de door hen gezochte held, in het op de reus veroverde kasteel vlakbij de burcht van zijn geliefde rustig de verdere gebeurtenissen af. Daarna is hij het die Galiene de begeerde hulp verleent.

Tenslotte neemt Fergus deel aan het toernooi in de gestalte van de Ridder met het Schild. Hij verschijnt daar als een gesel Gods en een week lang velt hij de ridders van de Ronde Tafel ter aarde.

Bij deze tegenstelling tussen Fergus en de bekende Arturhelden heeft Guillaume een ideologische thematiek verwerkt. Daarin is de ironie vooral gericht op de eerste onder de Arturridders, Gavain.

In het begin van de roman is de gedragwijze van het hof er een van 'sejorner': "es sales se sejournoient" (FS 19). Hierna komt Gavain, samen met zijn vriend Yvain, in beeld in een passieve en effeminate pose.¹⁰⁰ Vervolgens is daar Artur, die de houding van zijn neef afkeurt. Hij stelt een 'error', de jacht op het witte hert, tegenover Gavains 'sejorner':

46   Car je vel orendroit error;
          Li sejoners pas ne me plect

De handelwijze die Artur zijn neef voorhoudt, is een "Grundgesetz ritterlicher Existenz: die 'vart' ist Conditio sine qua non des Artusritters".¹⁰¹ Het is Fergus die de norm op ideale wijze in praktijk brengt. Zodra hij aan het Arturhof tot ridder is gemaakt, verlaat hij het weer: "iluec plus *ne sejourne*" (FS 1493). Hij gaat op weg voor de 'aventure' met de Zwarte Ridder, terwijl Gavain thuis blijft.¹⁰²

Later ondernemen Gavain en zijn gezellen zonder resultaat een zoektocht naar de held. Deze mislukking is voor Gavain vermoedelijk de reden om Artur aan te raden af te zien van een queeste tot hereniging met Fergus en te kiezen voor een toernooi. Bij dat voorstel komt hij openlijk uit voor zijn afkeer van een 'error'-gedragwijze: "Travals est et painne d'error" (FS 6295). Het gevolg is dat de ridders van de Ronde Tafel het onderspit delven tegenover de Ridder met het Schild. Degene die daaraan ontkomt, is uitgerekend Gavain. Hij slaagt erin de held binnen het hof terug te

100. Nader over deze scène beneden, p. 312 vlg.

101. Vgl. E. Trachsler, *Der Weg im mittelhochdeutschen Artusroman*. Bonn 1979, p. 2-4, 102-111, 169-70. Het citaat aldaar, p. 2.

102. Guillaume's portret van Gavain is nieuw in vergelijking met Chrétien. In Chrétien's latere romans is Gauvain wel object van ironie, maar geen passieve ridder. In bijv. de *Conte du Graal* is bijna de helft van de roman gewijd aan de 'aventures' van Gauvain en die onderneemt hij op de wijze van een 'chevalier errant'.

voeren. Echter, in de manier waarop hij dat doet, is hij object van ironie. Hij gaat namelijk - nota bene tijdens een toernooi¹⁰³ - niet te werk als een josterende ridder, maar als een farizeeër distantieert hij zich tegenover Fergus van zijn voorgangers, die nog wel tot een joste overgingen. Hij richt zich 'par amors' tot Fergus door met zijn hoofse tong zoete broodjes te bakken en zo slaagt hij in zijn doel (FS 6758-6841).¹⁰⁴

Tijdens Fergus' adoubement aan het hof noemt Guillaume verteller Gavain de eerste onder de ridders (FS 1427-34). Dit oordeel sluit aan bij een traditie, zoals die verwoord is in Chrétiens *Erec et Enide*.¹⁰⁵ In het heden van de handeling in de *Fergus* is dat oordeel niet meer 'betrouwbaar'. Meer naar waarheid is wat de zot van het hof voorzegt (FS 1466-67): de eerste plaats is voor Fergus. Arturs zo gereputeerde neef daarentegen is geworden tot een hoveling,¹⁰⁶ de eerste onder de 'rustende' hofridders.

Wat over Gavains reputatie gezegd kan worden, geldt voor die van de bekende Arturridders in het algemeen. In Indegal vertelt de schildknaap aan Fergus dat Artur door de ridders van het hof

399   [...] a furnies ses guerres
          Et conquisses totes ses terres,
          Si que del regne est enperere¹⁰⁷

De ridders van de Ronde Tafel bezitten vanwege hun heldendaden een faam die ook aan Fergus bekend is:

415   Molt ai oï de lui (sc. Artur) parler
          Et des proëches raconter
          C'ont fait li baron de sa cort

Hierom wil hij zelf graag opgenomen worden in Arturs zo uitgelezen kring:

103. Een betekenisvolle variatie in vergelijking met de bron, de Bloeddruppels in de Sneeuw-episode uit de *Conte du Graal*, waarin het niet gaat om een toernooi.

104. Zie ook de plusverzen in hs. P: *Fregus*, ed.-Michel, p. 264, r. 9-14; na FS 6772.

105. Ed. M. Roques. Paris 1973, vs. 1671-72, 2230-33.

106. Vgl. ook over deze typering: H. Emmel, *Formprobleme des Artusromans und der Graldichtung*. Bern 1951, p. 153-55. Mogelijk is hier sprake van aansluiting bij een literaire hofkritiek. Vgl. daarover D.H. Green, *Irony in the Medieval Romance*. Cambridge enz. 1979, p. 306-12, 'Criticism of the court'.

107. Deze voorstelling gaat terug op de Artur-'geschiedenis', zoals beschreven in de *Roman de Brut*.

419   Jo veul estre de sa mainnie,
              Ki tant par est bien ensignie

Wanneer dit gebeurt, blijkt het met de 'proëche' van deze ridders nogal tegen te vallen, gezien hun passief gedrag jegens de Zwarte Ridder. Die situatie werpt ook een ironisch licht op de eerste bezigheid waarmee de Arturridders in beeld verschijnen:

19   Mais es sales se sejournoient
              Après mangier et devoient
              De lor fais, de lor aventures,
              Qui avenues erent dures,
              As pluissors d'aus par maintes fois

Het zijn ridders in ruste, die alleen nog praten over de heldendaden van weleer, maar niet meer uitrijden voor een nieuwe 'aventure' als die voor de deur staat.

Aan het begin van de toernooihandeling noemt Guillaumes verteller de helden van Arturs Ronde Tafel de 'proefsteen' van de ridderwereld:

6395   [...] cels que on claimme l'asai.
              Por cels de la Table dit l'ai;
              C'est li asais de tot le mont.
              Qu'en diroie el? [...]

Die lof sluit aan bij een traditie in de romans van Chrétien, waarin deze ridders doorgaan voor "li meillor del monde".¹⁰⁸ De woordkeus in het citaat verradt evenwel een ironische ondertoon en dat past bij het vervolg. Immers, van de reputatie van deze ridders blijft niet veel over, als zij niets in te brengen hebben tegen de nieuwe held, de Ridder met het Schild.

De 'gepensioneerde' ridders van het Arturhof in de *Fergus* zijn de helden uit de romans van Chrétien. Daarmee heeft Guillaume een volledige 'aemulatio' bewerkt. Er is een historische opeenvolging, waarin de helden van Chrétien optreden als die uit een 'oude' tijd tegenover Fergus als de grote held van een 'nieuwe' tijd. In die zin is Guillaumes 'aemulatio'-optiek, naar ik meen, tevens bedoeld in functie van zijn 'implementum'-conceptie. Naast Perceval wordt ook aan de andere helden van Chrétien een plaats toegewezen als die van het oude verbond, dat in het nieuwe overgaat met de komst en de daden van 'de beste ridder', Fergus. Op die manier is

108. Vgl. *Erec et Enide*, ed.-Roques, vs. 1670.

Guillaumes roman quasi de vervulling van de 'gesta' in Chrétiens romans als een voorgeschiedenis en zo de kroon op het werk van de meester.

5. Typologie en middeleeuwse literatuur

Met zijn 'implementum'-conceptie heeft Guillaume de typologische bijbelexegese toegepast in een literaire tekst. Hiermee komt de *Fergus* binnen het bereik van een veelbesproken verschijnsel in de mediaevistische literatuurwetenschap.

De interpretatie van een middeleeuwse literaire tekst vanuit het typologische model van de heilsgeschiedenis begint met een studie van Schwietering uit 1925.¹⁰⁹ Daarin wordt, onder andere, een relatie gelegd tussen een handeling uit Wolframs *Titurel* en een uit Veldekes Eneas-roman, die van typologische aard zou zijn. En in het algemeen constateert Schwietering dat "einzelne Dichtungen oder Episoden vor allem des antiken Sagenkreises höfischer Artusepik gegenüber(-treten), wie alttestamentliche Zyklen der Verheissung neutestamentlichen der Erfüllung".¹¹⁰ Een mijlpaal in deze materie is het 'Figura'-opstel van Auerbach uit 1938.¹¹¹ Hij besteedt uitvoerig aandacht aan de 'Figuraldeutung' in de Latijns-christelijke bijbelexegese en die past hij vervolgens toe op Dantes *Divina Comedia*.¹¹² Kort daarna verscheen de dissertatie van Friedrich Ohly, een leerling van Schwietering, over het eerste deel van de *Kaiserchronik*, waarin typologische verbanden gepostuleerd worden tussen Romeinse sagen en christelijke legenden.¹¹³ Ohly gebruikt daarvoor de benaming 'ausserbiblische Typologie' en hij introduceert de term 'halbbiblische Typologie' voor die gevallen waarin een van de twee polen van een typologische betrekking buiten de bijbelse geschiedenis gelegen is. In latere decennia liet hij verscheidene rijk gedocumenteerde

109. J. Schwietering, 'Typologisches in mittelalterlicher Dichtung', in: *Vom Werden des deutschen Geistes*. Festgabe Gustav Ehrismann. Berlin-Leipzig, p. 40-55.

110. A.art., p. 48.

111. Zie boven, n. 82.

112. Zie ook van dezelfde: *Typologische Motive in der mittelalterlichen Literatur*. Krefeld 1953.

113. E.F. Ohly, *Sage und Legende in der Kaiserchronik*. Untersuchungen über Quellen und Aufbau der Dichtung. Münster 1940 (repr. Darmstadt 1968).

studies volgen, waarin talrijke voorbeelden van dergelijke typologieën, ontleend aan verschillende fondsen, gepresenteerd worden.¹¹⁴

Ook heeft men teksten uit de Arturepiek typologisch geïnterpreteerd. Voorbeelden hiervan zijn: de romans van Chrétien de Troyes,¹¹⁵ de Graalroman van Robert de Boron,¹¹⁶ de *Perceval en prose*,¹¹⁷ de *Lancelot en prose*,¹¹⁸ de *Tristan* van Gottfried von Strassburg,¹¹⁹ en de *Parzival* van Wolfram von Eschenbach.¹²⁰

114. Daarvan heb ik de volgende geraadpleegd: 'Synagoge und Ecclesia. Typologisches in mittelalterlicher Dichtung'; 'Ausserbiblisch Typologisches zwischen Cicero, Ambrosius und Aelred von Rievaulx'; 'Halbbiblische und ausserbiblische Typologie'. Deze zijn herdrukt in: F. Ohly, *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung*. Darmstadt 1977, p. 312-400. Verder 'Skizzen zur Typologie im späteren Mittelalter', in: *Medium Aevum deutsch*. Beiträge zur deutschen Literatur des hohen und späten Mittelalters. Festschrift für Kurt Ruh zum 65. Geburtstag. Tübingen 1979, p. 251-310; 'Typologische Figuren aus Natur und Mythos', in: *Formen und Funktionen der Allegorie*. Symposium Wolfenbüttel 1978, ed. W. Haug. Stuttgart 1979, p. 126-66; en 'Typologie als Denkform der Geschichtsbetrachtung', in: *Typologie*. Internationale Beiträge zur Poetik, ed. V. Bohn. Frankfurt am Main 1988, p. 22-63. In deze studies is Ohly's aandacht w.b. de middeleeuwse literatuur vooral gericht op Latijnse teksten. Zie ook over dit onderwerp de studie van R. Suntrup, 'Zur sprachlichen Form der Typologie', in: *Geistliche Denkformen in der Literatur des Mittelalters*, ed. K. Grubmüller e.a. München 1984, p. 23-68.

115. Vgl. R. Warning, 'Formen narrativer Identitätskonstitution im höfischen Roman', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 33-39. Warning voert het opbouwprincipe van de 'steigernde Reprise' terug op het heilshistorische 'figura-implementum'-model.

116. Vgl. K. Ruh, 'Joachitische Spiritualität im Werke Roberts von Boron', in: *Typologia Litterarum*. Festschrift für Max Wehrli. Zürich 1969, p. 167-196; en L. Struss, 'Le Roman de l'Histoire du Graal (Robert de Boron)', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 361-75. In beide studies wordt de tekst belicht vanuit de geschiedstheologie van Joachim van Fiore.

117. Vgl. F. Bogdanow, 'La trilogie de Robert de Boron: le *Perceval en prose*', p. 534-35.

118. Vgl. U. Ruberg, 'Die Suche im Prosa-Lancelot', in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 92 (1963), p. 152-56; K. Ruh, 'Der Gralsheld in der "Queste del saint Graal"', in: *Wolfram-Studien*, ed. W. Schröder. Berlin 1970, p. 240-63; H.H. Steinhoff, 'Artusritter und Gralsheld: Zur Bewertung des höfischen Rittertums im Prosa-Lancelot', in: *The Epic in Medieval Society. Aesthetic and Moral Values*, ed. H. Scholler. Tübingen 1977, p. 271-89; J. Frappier, 'La naissance et l'évolution du roman arthurien en prose' en 'Le cycle de la Vulgate (*Lancelot en prose* et *Lancelot-Graal*)', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 510-11, 554, 557-60; H. Fromm, 'Zur Karrenritter-Episode im Prosa-Lancelot. Struktur und Geschichte', in: *Medium Aevum deutsch*, p. 89-97; en P. Matarasso, *The Redemption of Chivalry. A Study of the Queste del Saint Graal*. Genève 1979. In de studies van Ruh en Fromm wordt een verband gelegd met de geschiedstheologie van Joachim van Fiore.

119. Vgl. A. Wolf, 'diu wære wirtinne - der wære Elicôn. Zur Frage des typologischen Denkens in volkssprachlicher Dichtung des Hochmittelalters', in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 6 (1974), p. 93-131; en R. Keuchen, *Typologische Strukturen im 'Tristan'*. Ein Beitrag zur Erzähltechnik Gottfrieds von Strassburg. Köln 1975. Zie nu ook A. Wolf, *Gottfried von Strassburg und die Mythe von Tristan und Isolde*. Darmstadt 1989, onder D II.

120. Vgl. H.J. Spitz, 'Wolframs Bogengleichnis: ein typologisches Signal', in: *Verbum et Signum*. Band II, p. 247-76.

Dergelijke studies wekken de indruk dat de typologische verstaanswijze omgewerkt is tot een 'Formprinzip mittelalterlicher Dichtung'.¹²¹ Deze visie is echter niet zonder bestrijding gebleven. In 1971 verscheen de dissertatie van Hoefer, die handelt over de vraag naar "Übertragbarkeit typologischer Interpretation auf weltliche Dichtung".¹²² De auteur stelt een onderzoek in naar het exegetische typologie-begrip in de Latijns-christelijke traditie en naar de praktijk ervan in de *Biblia Pauperum*. Dit brengt hem tot de conclusie dat typologie alleen kan bestaan in verband met de heilsgeschiedenis: "Von Typologie als Darstellungsprinzip von Dichtung zu sprechen [...] heisst, den mittelalterlichen Begriff und die Erscheinungsform echter Typologie zu übergehen".¹²³

Hierna kwam de dissertatie van Jentzmik,¹²⁴ met eenzelfde resultaat. Jentzmik onderzoekt de exegetische praktijk aan de hand van het Prekenboek van priester Konrad. Vervolgens richt hij de aandacht op de *Kaiserchronik*, waarbij hij de typologische verklaring van Ohly afwijst.¹²⁵ Tevens geeft hij een kritische bespreking van een reeks studies over literaire teksten met typologische interpretaties, waaronder die van Schwietering en Auerbach. Dit mondt uit in het volgende oordeel: "Die bisherigen Erörterungen in Richtung auf die Frage der Übertragbarkeit biblischer Typologie auf ausserbiblische Sachverhalte haben [...] ergeben, dass eine Typologie in der biblischen Form, das heisst mit den Merkmalen, die [...] als Kennzeichen biblischer Typologie herausgestellt wurden, im Bereich der ausserbiblischen Dichtung nicht ihren Platz, ihren 'Sitz im Leben' hat. Es hat sich vielmehr herausgestellt, dass ein anderes Denkmodell die mittelalterliche Dichtung weithin beherrscht: die auf einem Analogiedenken beruhende Exemplarik".¹²⁶

De problematiek werd opnieuw aan de orde gesteld in een opstel van Schröder.¹²⁷ Hij besteedt aandacht aan de resultaten van de dissertaties van Hoefer en Jentzmik, beiden zijn leerlingen. Ook worden enige typologie-toepassingen in literaire teksten, zoals die van Auerbach en Ohly, van kritisch commentaar voorzien. Het opstel eindigt met: "Es müssten wohl überzeugendere Analogie-Fälle beigebracht werden, bevor die vorausgesetzte stillschweigende Übertragung biblisch-typologischer

121. E.F. Ohly, *Sage und Legende in der Kaiserchronik*, p. 26.

122. Zie n. 84.

123. H. Hoefer, *Typologie im Mittelalter*, p. 200.

124. Zie n. 85.

125. Eerder gebeurde dit in H.G. Jantsch, *Studien zum Symbolischen in frühmittelhochdeutscher Literatur*. Tübingen 1959, p. 203-26.

126. P. Jentzmik, *Zu Möglichkeiten und Grenzen typologischer Exegese in mittelalterlicher Predigt und Dichtung*, p. 76.

127. W. Schröder, 'Zum Typologie-Begriff und Typologie-Verständnis in der mediävistischen Literaturwissenschaft', in: *The Epic in Medieval Society*, p. 64-85.

Exegese auf weltliche Dichtung durch deren Autoren und das korrespondierende, für selbstverständlich gehaltene Verstehen auf seiten des Publikums als wahrscheinlich und glaubhaft angesehen werden könnten".¹²⁸

De waarde van de laatst genoemde studies, met name die van Jentzmik, is gelegen in een uitvoerige bestudering van het exegetische typologie-begrip, vanwaaruit terecht bezwaren worden aangevoerd tegen 'Übertragungen' die niet aan essentiële analogie-eisen voldoen. Ze zijn echter onvolledig en te beperkt van opzet om een algemene afwijzing van een 'Übertragung' te rechtvaardigen. In de dissertatie van Hoefer wordt geen enkel met typologie in verband gebracht literair werk besproken.¹²⁹ Een voor deze materie zo belangrijke tekst als de *Lancelot en prose* komt in Jentzmiks dissertatie alleen ter sprake in een kritische reactie op een artikel van Ruh.¹³⁰ Daarbij wekt Jentzmik bovendien de indruk de roman zelf nooit gelezen te hebben.¹³¹

Nu is de *Lancelot en prose* juist een tekst die aan de voorwaarden van typologische analogie voldoet.¹³² De handeling van deze romancyclus is opgenomen in de bijbelse heilsgeschiedenis. Lancelots geslacht gaat terug op koning David. In het gedeelte van de *Queste del Saint Graal* wordt Galaad geleid naar een wonderschip dat gebouwd is door koning Salomo met het oog op een boodschap voor hem als de laatste en meest volmaakte ridder uit het huis van David. Daarop bevindt zich het voor Galaad bestemde zwaard van David, waarmee hij de Graalqueeste zal volbrengen. Ook de structuur van de roman is geconcipieerd naar het model van de heilsgeschiedenis. Bij de overgang van het eerste gedeelte naar dat van de *Queste del Saint Graal* neemt een 'hemels ridderschap' de plaats in van een profaan ridderschap. Deze mutatie is als die van Oude naar Nieuwe Testament. Daarop volgt in de *Mort Artu* de fase van het 'laatste oordeel', met de beschrijving van de ondergang van het Arturrijk.¹³³ Bij de wending van 'oud' naar 'nieuw' gaat de titel van beste ridder ter wereld van Lancelot over op zijn zoon Galaad. De verhouding van Lancelot tot Galaad is als die van 'figura' tot 'impletor' en daarbij speelt Lancelot een rol als voorloper naar het

128. A.art., p. 85. Vgl. ook over deze materie: H. Pleij, 'Over de betekenis van middelnederlandse teksten', in: *Spektator* 10 (1980-81), p. 299-339.

129. Vgl. ook de kritiek in A. Wolf, 'die wære wirtinne - der wære Elicôn. Zur Frage des typologischen Denkens in volkssprachlicher Dichtung des Hochmittelalters', p. 94.

130. P. Jentzmik, *Zu Möglichkeiten und Grenzen typologischer Exegese in mittelalterlicher Predigt und Dichtung*, p. 56-59. Het artikel van Ruh betreft de in n. 118 genoemde studie.

131. Anders kon hij toch moeilijk beweren dat het bij de verhouding van Galaad tot Lancelot zou gaan om 'Ebenbürtigkeit' in plaats van 'Steigerung'.

132. Vgl. ook tegenover Hoefer en Schröder: H.H. Steinhoff, 'Artusritter und Gralsheld: Zur Bewertung des höfischen Rittertums im *Prosa-Lancelot*', p. 281, n. 28. Met de aanduiding *Lancelot en prose* bedoel ik in dit boek de trilogie *Lancelot-Queste-Mort Artu*.

133. Vgl. J. Frappier, 'La naissance et l'évolution du roman arthurien en prose', p. 510-11.

voorbeeld van Johannes de Doper.¹³⁴ Galaads rol is die van een tweede Messias: hij vervult de geschiedenis van de ridderwereld door de Graalqueeste tot een eind te brengen.¹³⁵ Zijn komst wordt in de woorden van een monnik tot Galaad vergeleken en in relatie gebracht met het aanbreken van het Nieuwe Verbond door Christus:

Et cele similitude que li Peres envia en terre son fil por delivrer son pueple est ore renovelee. Car tout ausi come l'error et la folie s'en foï par la venue de lui et la verité fu lors aparanz et manifestee, autresint vos a Nostre Sires esleu sor toz autres chevaliers por envoier par les estranges terres por abatre les grevoses aventures et por fere conoistre coment eles sont avenues. Por quoi len doit vostre venue comparer pres a la venue Jhesucrist, de semblance ne mie de hautece.¹³⁶

Uit deze typering moge blijken dat er in de *Lancelot en prose* wel degelijk sprake is van een "Übertragung biblisch-typologische Exegese auf weltliche Dichtung". "Es müssten wohl überzeugendere Analogie-Fälle beigebracht werden, bevor [...]", zo luidde de hierboven geciteerde conclusie van Schröder. Welnu, de *Lancelot en prose* is zulk een geval. We kunnen daar nu een ander aan toevoegen, de *Fergus* van Guillaume le Clerc.

6. Guillaumes 'implementum'-conceptie als literair spel

In de *Fergus* ging Guillaume met zijn 'Übertragung' anders te werk dan de architect van de *Lancelot en prose*. Hij paste het heilshistorische model namelijk toe in een puur profane context, om een literaire voorganger te overtreffen. Daarmee verwijderde hij zich verre van de ernst van de bijbelse bron en werd zijn typologisch concept er een dat thuishoort in de sfeer van een literaire komedie.

In de aansluiting van Guillaumes roman op de *Conte du Graal* daagt het 'nieuwe verbond' met de komst van Fergus, die als een geprofeteerde held het Arturrijk verlost van de Zwarte Ridder. De messiaanse allure van deze onderneming wordt echter ironisch ondermijnd, als we nader letten op de aard van de 'aventure'. Het doel van

134. Lancelot wordt ook tot ridder gemaakt op de dag van Sint-Jan en dan wordt expliciet een verbinding gelegd met Johannes de Doper. Vgl. U. Ruberg, *Raum und Zeit im Prosa-Lancelot*. München 1965, p. 162-63; K. Ruh, 'Der Gralsheld in der 'Queste del Saint Graal'', p. 248-49; en H.H. Steinhoff, 'Artusritter und Gralsheld: Zur Bewertung des höfischen Rittertums im Prosa-Lancelot', p. 281-82.

135. Vgl. P. Matarasso, *The Redemption of Chivalry*, p. 38-95.

136. *La Queste del Saint Graal*, ed. A. Pauphilet. Paris 1949, p. 38, r. 13-21.

de tocht is, naast het bestrijden van de Zwarte Ridder, het wegnemen van de hoorn en de sluier en de bezorging daarvan naar het hof (FS 773-93). In de context zijn dit triviale queeste-objecten.¹³⁷ Bovendien zijn ze het eigendom van de Zwarte Ridder, zodat het weghalen ervan eigenlijk diefstal is. Dat is ook de reactie van de ridder zelf, als hij ziet dat Fergus de hoorn en de sluier uit de kapel heeft gehaald:

2300   "Qui es tu, va, caitis dolent,
              Qui cele guimple et cel cor tiens?
              Ja ses tu bien que il est miens!

En wat moet Artur met die gestolen talismans? Zodra hij ze krijgt, wordt er verder niets meer over gezegd.

In het tweede gedeelte van de *Fergus* wordt de held de impletor van Chrétiens Perceval. Nu staat de wijze van vervulling in een verhouding van komische incongruentie tot de te vervullen roman. De *Conte du Graal* kent bij alle humor en ironie een hogere, mythische wijding door de Graalthematiek. Het werk draagt de trekken van een "ritterliche Soteriologie", met een "universal-eschatologischen Sinngebung".¹³⁸ Dit perspectief weerklinkt in de woorden van de Lelijke Jonkvrouw, als ze de voor de wereld tragische gevolgen van Percevals zwijgen noemt: de Visserkoning zal zijn land niet kunnen besturen en gewond blijven. Vrouwen zullen hun echtgenoot verliezen, landen zullen verwoest worden, jonkvrouwen zullen van hulp verstoken zijn en wees worden, en menig ridder zal sterven (CdG 4669-83). Hierop begint Perceval, als beoogde verlosser van de Graalwereld, zijn queeste. Fergus vervult die weg, maar de achtergrond van het doel is een komisch amoureuus voorval. Perceval begint aan de zoektocht na de woorden van de Lelijke Jonkvrouw. Fergus doet dit, wanneer hij een dag te laat het te pakken krijgt van een mateloos verliefd meisje, dat er na een mislukte gang naar zijn bed vandoor is gegaan.

Verder zien we een ludieke situatie, als we kijken naar de 'richting' van Guillaume's 'implementum'-conceptie. In de *Conte du Graal* loopt Percevals weg uit op een christelijk ridderschap. Daarop volgt in de *Fergus* een geheel 'heidense' vervulling. Dat is Guillaume's kritiek op de nieuwe weg van de *Conte du Graal*, die hij terugboog naar het oude 'amour-chevalerie'-spoor van de *Chevalier au Lion*. Guillaume heeft het heilshistorische model dus 'verkeerd' toegepast, want zijn roman is eigenlijk een terugkeer naar het 'oude verbond'.

137. Vgl. ook D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', p. 54-55.

138. E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*, p. 192, 227.

De *Fergus* heeft als 'neo-Perceval' een komische ondertoon. Hierdoor kan de roman enigermate vergeleken worden met Chrétiens *Cligés*. In het oeuvre van Chrétien is de *Cligés* een buitenbeentje. De handeling bevat geen 'ernstige' dimensie, wat samenhangt met de omstandigheid dat de tekst bedoeld is als een komische en ironische contrafactuur van de *Tristan*, vooral van die in de versie van Thomas.¹³⁹ Illustratief hiervoor is de wijze waarop het beroemde gegeven uit de *Tristan* van de liefdesdrank een nieuwe toepassing heeft gekregen. In het tweede gedeelte van de *Cligés* wordt het aangewend als een toverdrank die Fenices echtgenoot Alis, de keizer van Constantinoepel, in een zinsbegoocheling brengt. Hij meent met haar de liefde te bedrijven, terwijl hij feitelijk slaapt. Op die manier weet Fenice haar maagdom te bewaren voor degene die zij bemint, Cligés, de neef van haar echtgenoot. Verderop krijgt het gegeven een tweede toepassing, als een toverdrank gebruikt wordt om Fenice schijndood te maken. Zij wordt als dood beweend en begraven, waarna ze in een geheim onderkomen een periode van liefde doorbrengt samen met Cligés.¹⁴⁰ Chrétien heeft in deze 'neo-Tristan' een literair spel uitgethaald met een bestseller van een collega-auteur. Iets dergelijks is hem later zelf overkomen van de kant van zijn 'beste leerling', Guillaume le Clerc, toen deze de *Fergus* schreef als een 'neo-Perceval'.

Vanwege het uitzonderlijke niveau van Chrétiens scheppingen was het voor andere auteurs vrijwel ondoenlijk deze te evenaren, laat staan te overtreffen. Guillaume bedacht iets anders. Chrétiens onvoltooide Perceval-handeling voorzag hij van een vervulling, met als doel literaire kritiek en literaire aemulatie. Een gewaagde en tegelijk zeer originele onderneming.¹⁴¹ En voor de goede verstaander was het een confrontatie met een knipoog.

7. Datering

De wijze waarop Guillaumes roman het antwoord is op de *Conte du Graal*, biedt tenslotte ook een aanwijzing voor de datering. In de genrestudie van mevr. Schmolke wordt de mening gepresenteerd dat de *Fergus* geschreven werd in opdracht van een

139. Zie bijv. L. Polak, *Chrétien de Troyes, Cligés*. London 1982, hfdst. 4. Vgl. ook M.A. Freeman, *The Poetics of 'translatio studii' and 'conjointure'. Chrétien de Troyes's 'Cligés'*. Lexington 1979; en idem, 'Cligés', in: *The Romances of Chrétien de Troyes*, p. 89-131.

140. Degene die een 'anti-Tristan' creëert, is het personage, Fenice, wat voor haar op een illusie uitloopt. Vgl. P. Haidu, *Aesthetic Distance in Chrétien de Troyes*, p. 98-106; en N.J. Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes*, p. 48-50.

141. Vgl. ook de typering van Owen, geciteerd boven, p. 71.

adellijke familie in Schotland, waarschijnlijk tussen 1237 en 1241.¹⁴² In hoofdstuk 5 zullen we zien dat op deze visie heel wat valt af te dingen. Nu reeds kan worden geconstateerd dat haar datering niet erg waarschijnlijk is.

De *Fergus* sluit in allerlei opzichten aan bij het oeuvre van Chrétien de Troyes en alleen de uit zijn romans bekende Arturriders worden bij name genoemd. Verder is de *Fergus* bedoeld als reactie op en als vervulling van de *Conte du Graal*. Ik vermoed daarom dat Guillaume zijn werk niet zo lang na de verschijning van de Graalroman geschreven heeft.

Guillaumes 'implementum'-conceptie zou ook moeilijk voorstelbaar zijn, indien hij schreef voor een publiek dat bijvoorbeeld kennis had genomen van de *Tweede Conte du Graal-Continuatie*, waarvan de handeling eindigt met de terugkeer van Perceval in de Graalburcht. Guillaumes opzet veronderstelt immers een onvoltooide Graalqueeste, zoals het geval is bij Chrétien.

Opvallend is dat in de *Tweede Continuatie* een episode voorkomt die gelijkenis vertoont met het Mont Dolerous-avontuur in de *Fergus*. In die episode wordt verhaald hoe Perceval bij een kasteel arriveert, waar een reus een meisje gevangen houdt. Hij bevrijdt haar door de reus te doden. De reus hanteert een knots, waarmee hij Percevals paard doodt. Perceval vindt een nieuw rijdier in de kelder van het kasteel.¹⁴³ In Guillaumes roman is een reus de bezitter van het kasteel op Mont Dolerous en deze doorklieft het paard van Fergus met een knots. Fergus doodt de reus en bevrijdt zo twee meisjes uit diens macht. In de kelder van het kasteel vindt hij een wonderpaard, dat hij als zijn nieuwe rijdier gebruikt.

De overeenkomst tussen de beide handelingen is van die aard, dat er wel sprake moet zijn van een direct of indirect verband. Een apart onderzoek hiernaar zou een en ander aan het licht kunnen brengen.¹⁴⁴ Hier beperk ik mij tot de constatering dat voor een publiek dat bekend was met de *Tweede Continuatie*, Guillaumes voorstelling niet meer zou 'kloppen'. In het begin van de *Fergus* zit Perceval namelijk op zijn

142. B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 219-20.

143. *The Continuations of the Old French Perceval of Chrétien de Troyes*. Vol. IV. *The Second Continuation*, ed. W. Roach. Philadelphia 1971, epis. 12.

144. De parallel wordt ook vermeld in de inleiding van de *Fergus*-editie door Frescoln (p. 26). Daarbij wordt - voorbarig - geïmpliceerd dat de episode in de *Tweede Continuatie* de bron is geweest van de handeling in de *Fergus*. Hetzelfde doet Owen, die wijst op verdere parallellen tussen de *Fergus* en de *Tweede Continuatie*. Vgl. 'The Craft of *Fergus*: Supplementary Notes', in: *French Studies Bulletin* 25 (1987-88), p. 1-5; en de aant. bij Owens vertaling van de *Fergus: Arthurian Literature*. Vol. VIII. Woodbridge 1989, p. 172-83.

'oude' paard: het rijdier dat hij, zoals verhaald in Chrétiens Graalroman, de Rode Ridder heeft ontnomen. Dit detail ondersteunt de gedachte dat Guillaume zijn roman vrij kort na de *Conte du Graal*, in de jaren voor of rond 1200,¹⁴⁵ het licht deed zien.

145. De datum 'ante quem' van Chrétiens roman is 1191, het jaar van de dood van Filips van de Elzas, de opdrachtgever. De *Tweede Continuatie* is mogelijk het werk van Wauchier de Denain, een auteur die schreef in de periode ca. 1200-1220. Vgl. C.F.V. Corley, *The Second Continuation of the Old French Perceval. A Critical and Lexicographical Study*. London 1987, hfdst. 5.

Hoofdstuk 4

Perceval, Fergus en Ferguut

In dit hoofdstuk wordt besproken hoe de auteur van de *Ferguut* te werk is gegaan met het ontwerp van de *Fergus* als 'neo-Perceval'.

Kijken we eerst naar het aspect 'literaire kritiek op de *Conte du Graal*'. In het eerste gedeelte van de *Fergus* treedt de held op als een tweede Perceval. Voor de Dietse held geldt hetzelfde, maar wel is het zo dat enige parallellen met de Perceval-handeling van de *Conte du Graal* verdwenen zijn.

In het origineel achterhaalt Perceval het witte hert in het barbaarse Indegal:

194	Tant qu'est venus en Indegaus, Une terre d'avoir molt riche, Mais cil del païs sont molt niche, Que ja n'enterront en mostier; Pas ne lor calt de Diu proier, Tant sont niches et bestiaus. Illueques ataint Perchevals Le cerf sans point de compaignie Fors del brachet [...]	Ende maecte hem in een vremt lant Daermen Gode niet en kant: Dat lant heet Indegale. Een bracke liep met Pertsevale	175
-----	---	--	-----

In het Oudfrans is Indegal het stamland van Fergus en de typering van de inwoners komt overeen met die van Percevals land van herkomst. In de bekorte Middelnederlandse vertaling zijn onder andere de elementen "niches" en "bestiaus" verdwenen en daarmee de overeenkomst met Percevals geboortestreek. Verder kan men uit de Dietse tekst niet opmaken dat Ferguut in Indegal woonachtig is. De verdietser heeft namelijk het vers "ens en l'issue d'Indegal", over de situering van Soumillots kasteel, en de passage over een 'coutume' van de bewoners van Indegal, onvertaald gelaten.¹

Fergus draagt evenals Perceval een lange broek die tevens dienst doet als 'kousen'. In het Middelnederlands lezen we iets anders:

560	Deseur unes braies de blanc Que li vallés avoit cauchies A les cauches de fer lachies.	Een witte bronie daer mede was. Die knape dedese an ende na das Twee cousen [...]	459
-----	--	---	-----

1. Vgl. FT 268 t.o. FS 303 en FT 332 t.o. FS 386-89.

Les braies n'estoient pas viés,
 Longes estoient dusqu'as piés;
 565 Adonques autres cauces n'ot²

De vertaler heeft - waarschijnlijk als gevolg van een verlezing³ - "braies" veranderd in "bronie", een borstharnas. Ook sloeg hij de verzen FS 563-65 over, zodat de parallel met Perceval wegviel.

Als Fergus vertrekt voor de 'aventure' met de Zwarte Ridder, voorzegt de hofnar Ke's afstraffing, wat ook gebeurde bij Perceval. In de Dietse tekst ontbreekt een vertaling van deze profetie.⁴

Wanneer Fergus bij de slotbrug van Lidel is aangekomen, begint Guillaumes verteller de beschrijving van Galienes schoonheid met een uitvoerige inleiding. In het Middelnederlands is die aanmerkelijk ingekort:

1522	Et se onques nus faire pot Devise de nule pucele Qui tant fust avenans et biele, Or i vel mon sens apuier Un petitet sans anuier. Ne faç pas ensi com cil font Qui vont mentant c'a tot le mont En anuie, ço saciés bien. Ja de li ne mentirai rien, Ains en dirai la verité Ensi com il m'est aconté	Hen sal u lieden niet vernoen, 1167 - Die niet wille horen, lope met coyen! - Ic wille u seggen die waerheit Vander joncfrouwen scoenheit
------	---	---

De Franse inleiding klinkt als een variatie op die van Blancheflors schoonheidsportret in de *Conte du Graal*, bij Percevals aankomst op Biaurepaire:⁵

1805   Et se je onques fis devise
             En biauté que Diex eüst mise
             En cors de feme ne en face,

2. FS 563, "viés": oud.

3. Nader hierover beneden, p. 268-69.

4. Vgl. FT 1134 vlg. t.o. FS 1473-76. Tegen het slot van de *Fergus*, bij de komst van de verslagen koning-belegeraar naar het hof, spreekt de zot eenzelfde profetie uit, wat in het Diets evenmin een correspondentie heeft. Vgl. FT 4963 vlg. t.o. FS 6219-24.

5. Vgl. ook W. Marquardt, *Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman "Fergus" des Guillaume Le Clerc*. Göttingen 1906, p. 36.

Or me replaist que une en face,
Que ja n'en mentirai de mot

Hiermee wordt de overeenkomst voorbereid van Fergus' aanstaande geliefde met die van Perceval. In de Dietse tekst is dat, als gevolg van de bekorting, niet meer het geval.

In het vrij bewerkte gedeelte van de *Ferguut* zijn eveneens parallellen met de *Conte du Graal* weggevallen. In het slot van de *Fergus* gaat van Artur een initiatief uit tot hereniging met de held. Tijdens het toernooi worden Ke en Saigremor in een joste door Fergus verslagen en het is Gavain, die hem met hoofse woorden binnen het hof terugvoert. Dit gebeuren herinnert aan de Bloeddruppels in de Sneeuw-episode uit de *Conte du Graal*. De Dietse bewerker vertelt het slot anders. Bij hem onderneemt Artur niets met het oog op de held. In het toernooi komt een apart beschreven joste met Sagramort niet voor en Gavain wil juist met Ferguut de strijd aangaan. Daarmee verviel de correspondentie met de episode uit de *Conte du Graal*.⁶

Eerder in de roman komt het voor Fergus tot een wending door de genezing bij de wonderfontein. Die handeling vertoont een sacrale sfeer, wat functioneert als pendant van de Goede Vrijdag-episode in de *Conte du Graal*. In de Middelnederlandse versie is die sfeer verdwenen. Er is geen situering in een paradijselijke omgeving, Ferguut drinkt op 'normale' wijze van het water van de fontein om zijn dorst te lessen (FT 3042-46) en ook zijn paard laat hij daarvan drinken (FT 3079-81).

Eveneens verdween een parallel met de *Chevalier au Lion*. Fergus maakt een periode van verwildering door, waarin hij zich op eenzelfde wijze in leven houdt als Yvain, namelijk met rauw vlees van gejaagd wild. Onder andere deze overeenkomst laat zien dat Guillaumes 'neo-Perceval' de terugkeer is naar de *Chevalier au Lion*. Ferguut leeft in die periode van ander voedsel: "Hine at el niet dan rachine / Die hi uter erden groef" (FT 3026-27).

Wie de *Ferguut* leest in samenhang met de *Conte du Graal*, zou ook de Dietse roman als een profane tegenhanger kunnen beschouwen van Chrétiens Perceval-handeling. Echter, de hier genoemde bekortingen en veranderingen geven aan dat het de Dietse auteur er niet om te doen was Guillaumes bedoeling over te nemen. De indruk ontstaat dat de vertaler/bewerker geen *Ferguut* beoogde als literaire kritiek op Chrétiens *Conte du Graal*.

6. Vgl. ook R. Zemel, 'Fergus, Ferguut en de Graalheld', in: *'In onse scole'*. Amsterdam 1989, p. 88-89.

Kijken we vervolgens voor de vergelijking naar het aspect 'de *Fergus* als 'implementum' van Chrétiens Perceval-handeling'.

Guillaumes roman verhaalt over een 'nieuwe' Perceval, die de opvolger is van de 'oude'. Daartoe wordt de laatste ingevoerd als held met een verleden, dat beschreven is in de *Conte du Graal*. Dit blijkt onder andere, tijdens de hertejacht, uit de verwijzing naar de 'aventure' met de Rode Ridder:

145	Atant estes vos Percheval, Ki seoit sor molt bon cheval C'au Vermel Chevalier toli	Doe quam Pertsevale ter vaert Ridende op een hoge paert Dat hi den roden ridder nam	137
-----	--	---	-----

De verwijzing werd in de vertaling overgenomen, maar gezien andere plaatsen is het twijfelachtig of de verdietser dit deed overeenkomstig de opzet van Guillaume.

De passage van de zwaardschenking door Perceval aan Fergus heeft de vertaler als volgt weergegeven:

1410	Es vos Perceval le Galois Par miliu de la sale errant; Une bonne espee et trençant Tint en sa main que li donna Ses bons ostes qui l'herberga.	Pertsevale brocht hem een swert Dat heme gegeven hadde een sijn wert. Pertsevale was dorper niet, Hi gaeft den coninc ende hiet Dat hijt den knape gorden soudè. Die coninc gordet hem wel houde	1075
1415	Percevals ne fu pas vilains; Au roi Artu la mist es mains Et il le çainst lors au vallet		

In het Oudfrans wordt Perceval met nadruk in beeld gebracht. In het Middelnederlands is dat niet zo, als gevolg van vereenvoudiging van FS 1410-13a tot FT 1075. Dit zou erop kunnen wijzen dat de verdietser geen bijzonder oogmerk had met de verschijning van de Graalridder. In Guillaumes 'implementum'-conceptie speelt de zwaardschenking een fundamentele rol. Perceval geeft Fergus het zwaard dat hij van de Visserkoning heeft ontvangen, zodat overdracht plaatsvindt aan degene die de onvoltooide queeste zal vervullen. Voor de Dietse tekst lijkt dat niet meer het geval. We zien namelijk dat "ses bons ostes qui l'herberga" (FS 1414), wat verwijst naar het gebeurde in de *Conte du Graal*, is vervaagd tot "een sijn wert" (FT 1076).

In de *Fergus* is het Fortuna die de held 'verder' brengt dan zij deed bij Perceval in de Graalroman. In de Middelnederlandse versie komt Fortuna als leidster van de held niet voor.

In Guillaumes roman wordt de held een tweede Messias. Dat maakt van Fergus' grote queeste de vervulling van Chrétiens 'Perceval' naar het model van de heilsge-

schiedenis. Eerder al (in hoofdstuk 2) hebben we gezien hoe deze typering van de held in de Middelnederlandse versie is losgelaten.

Bij Guillaume is de betrekking tussen Chrétiens Perceval en Fergus analoog aan die tussen Johannes de Doper en Christus. Het signaal om dat zo te zien, is de datering van de openingshandeling op Sint-Jan. De Middelnederlandse tekst begint daar meteen met een verandering:

1	Ce fu a feste Saint Jahan Que li rois a Karadingan Ot cort tenue comme rois	Die coninc Aertuer hadde hof Gehouden, daer hi groten lof Eens sinxendages, hadde ontfaen Ter borch die hiet Caradigaen	1
---	---	--	---

De 'speciale' en met accent vermelde datering in de *Fergus* is in het Diets, zonder accent, veranderd in de traditionele datum van Pinksteren.

In de Middelnederlandse roman wordt eigenlijk ook een andere Perceval ten tonele gevoerd dan die van Chrétien en Guillaume. In de opening van de *Fergus* wordt Perceval geïntroduceerd als degene, "qui tant pena por le Graal" (FS 14). Dit suggereert dat Perceval, zoals het geval is in de *Conte du Graal*, de Graalqueeste niet heeft volbracht. In het Middelnederlands is dit vers onvertaald gelaten. Veel later, tegen het slot van de Dietse roman, wordt de Graalridder op de volgende wijze aangeduid:

5333	Een goet ridder was Pertsevael, Hi vant dat precioes grael, Dat noit eer man en mocht vinden
------	--

Pertsevale heeft hier de Graalqueeste wel volbracht. De Dietse bewerker zal dat ingegeven zijn door bekendheid met latere, na Chrétiens *Conte du Graal* geschreven Graalromans, zoals bijvoorbeeld de *Tweede Continuatie*. Zoiets zou geenszins passen bij Guillaumes bedoeling, die immers uitgaat van de onvoltooide queeste in de roman van Chrétien.

We kunnen dus constateren dat de 'implementum'-conceptie van de *Fergus* in de Middelnederlandse tekst geen rol meer speelt.

Het effect van het vervullings-concept in de *Fergus* is aemulatie en ironie ten aanzien van Perceval en de andere helden van Chrétien. In het vrij bewerkte part van de *Ferguut* is een reeks nieuwe persoonsnamen ingevoerd, waaronder die van Artur-

ridders.⁷ Zo wordt in de hofepisode over de aankomst van de eerste door Ferguut verslagen ridders na Lancelot "sijn neve Bohort" (FT 2994) genoemd. Hetzelfde tweetal noemt Galienes dienaars, wanneer ze hulp aan het hof wil gaan zoeken (FT 4320). Verderop komen we Bohort tegen onder de deelnemers van het toernooi en hij is een van de door de Ferguut verslagen ridders (FT 5246, 5397). Bohort komt nog niet voor bij Chrétien. Voor het eerst speelt hij een rol in de *Lancelot en prose*, waarin hij inderdaad een neef van Lancelot is.⁸ Zijn broer in die tekst is Lionel en deze wordt in de *Ferguut* na Bohort genoemd onder de participanten van het toernooi (FT 5247). Twee andere deelnemers zijn Mereagis en Laquis (FT 4322, 4324, 5247-48, 5399-5400), ridders die bekend zijn uit de na Chrétien geschreven *Meraugis de Portlesgues* van Raoul de Houdenc. In de *Ferguut* is dus de grens van Chrétiens romans als referentiekader overschreden en daardoor al is geen sprake meer van een 'aemulatio'-optiek met betrekking tot specifiek de helden van Chrétien.

Op grond van de hier gegeven vergelijking kan worden aangenomen dat de auteur van de *Ferguut*, in tegenstelling tot Guillaume le Clerc, geen receptie beoogde van zijn roman in samenhang met Chrétiens *Conte du Graal*. De Dietse auteur was vermoedelijk zelf wel bekend met de inhoud van Chrétiens roman. Een mogelijke aanwijzing is een detail in de beschrijving van Ferguuts joste met Keye. Anders dan in het origineel raakt Keye gewond: "ic hebbe alte grote minke; / Mijn dieschinkel es te broken!" (FT 5234-35). Dit herinnert aan Percevals confrontatie met de drossaard in de *Conte du Graal*, waarin deze ook iets breekt (CdG 4307-16). Een andere aanwijzing is een van de nieuw ingevoegde namen, die van de "Male Pucele" (FT 5180), als aanwezige onder de vrouwelijke toeschouwers van het toernooi. In de *Conte du Graal* is dat de benaming voor de 'pucele' die Gauvain een tijdlang begeleidt en overlaadt met hoon.⁹ Chrétiens roman is vertaald in het Diets.¹⁰ De naamvorm in de *Ferguut* zou erop kunnen wijzen dat zijn auteur de *Conte du Graal* gekend heeft in het Frans. Maar dat heeft er niet toe geleid dat hij in zijn tekst de confrontatie met Chrétiens Graalroman heeft overgenomen.

7. Zie A.M.E. Draak, 'The second part of the Dutch Ferguut and its French sources', in: *Neophilologus* 19 (1934), p. 107-11 (herdr. in *Arturistiek in artikelen*. Utrecht 1978, p. 89-93).

8. Vgl. G.D. West, *An Index of Proper Names in French Arthurian Prose Romances*. Toronto 1978, p. 44.

9. Vgl. ook A.M.E. Draak, 'The second part of the Dutch Ferguut and its French sources', p. 110.

10. Zie R.D.H. Stufkens, 'Perchevaël: de rode ridder', in: *Bzzlletin* 13 (1985), nr. 124, *Koning Arthur en de Middeleeuwen*, p. 58-63; en *Arturus Rex*. Vol. I: Catalogus. *Koning Artur en de Nederlanden*. Leuven 1987, p. 269-73.

Wanneer we nu willen speculeren over de vraag waarom de Middelnederlandse auteur Guillaumes ontwerp van de *Fergus* als 'neo-Perceval' liet wegvallen, kan als eerste oorzaak gedacht worden aan een andere dicht- en receptiesituatie. Guillaume schreef zijn roman voor een publiek waarvan de literaire horizon vooral bepaald werd door de werken van Chrétien. Hij deed dit vermoedelijk kort na het verschijnen van de *Conte du Graal*, als het antwoord daarop. De *Ferguut* werd geschreven in een latere periode. Zijn auteur was bekend met nieuwere Arturromans dan die van Chrétien, waaronder de *Lancelot en prose*. Dat is een situatie waarin de *Conte du Graal* niet meer de actuele 'bestseller' is, die een reactie als de *Fergus* zou oproepen.¹¹

Daarnaast bestond er een gereede kans dat de Middelnederlandse dichter met de inhoud van de *Conte du Graal* bekend was via een tekst met Vervolgen. In de meeste handschriften volgen op de roman van Chrétien - gewoonlijk zonder vermelding van een overgang - de *Eerste* en *Tweede Continuatie*.¹² Daarvan is de *Tweede Continuatie* de voortzetting van de Perceval-handeling uit de *Conte du Graal*, die eindigt met Percevals terugkeer naar de Graalburcht. Indien nu de auteur van de *Ferguut* de Graalroman in deze vorm gekend heeft, was het al moeilijk om Guillaumes bedoeling met de tekst van Chrétien te doorzien. In ieder geval wijst de mededeling in de *Ferguut* over Pertsevale als vinder van de Graal erop dat hij zijn roman moeilijk kon presenteren als de vervulling van Chrétiens 'Perceval'.

Ook kan de werkwijze van de verdietser een rol hebben gespeeld. We hebben een aanwijzing gezien dat hij in het vrij bewerkte gedeelte niet altijd zorg besteedde aan coherentie.¹³ In de tweede afdeling van dit boek zullen we iets dergelijks constateren voor het vertaalde deel. Het is daarom zelfs mogelijk te achten dat de verschillende elementen van Guillaumes opzet in verband met de *Conte du Graal* onder de pen van de Middelnederlandse auteur verdwenen zijn zonder dat hij die opgemerkt heeft.¹⁴

Bezien we het verschil in combinatie met andere wijzigingen die de *Ferguut* in vergelijking met de *Fergus* vertoont, dan kan verder verondersteld worden dat een literair procédé als dat van Guillaumes 'neo-Perceval' voor het publiek van de *Ferguut* een te 'hoge' en ook niet verlangde dimensie geweest zou zijn. Maar is dan

11. Anders handelde de auteur van de *Moriaen*, die zijn roman wel ontwierp in samenhang met de Perceval-handeling uit de Graalroman. Zie W. Kossen, 'Moriaen en de Graalheld', in: *'In onse scole'*, p. 95-108.

12. Vgl. de overzichten in *The Continuations of the Old French Perceval of Chrétien de Troyes*. Vol. I. *The First Continuation*, ed. W. Roach. Philadelphia 1949, Intr., p. xvi-xxxiii; en Vol. IV. *The Second Continuation*, ed. W. Roach. Philadelphia 1971, Intr., p. xi-xiv.

13. Zie boven, p. 64.

14. Indien de *Ferguut* toch geschreven is door twee auteurs - zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*. Amsterdam 1989, hfdst. 3 - hebben beiden, de vertaler en de bewerker, op verschillende manieren de 'neo-Perceval'-conceptie van de *Fergus* laten wegvallen.

met de typering van Pertsevale als degene die "dat precioes grael" gevonden heeft, geen intertekstuele verwijzing bedoeld? Mogelijk wel, en indien de bewerker een tekst met een religieuze Perceval op het oog had, kan hier een komische opzet in het spel zijn. Pertsevale betreedt namelijk het strijdperk voor een zeer aards doel:

5336   Hi wille datne die vrouwen kinden

Een dergelijke verwijzing is evenwel iets anders dan het oproepen van een tekst in alle details als referentiekader, zoals Chrétiens 'Perceval' dat is voor de *Fergus*.

Wederom kan dus worden vastgesteld dat een overgang heeft plaatsgevonden naar een vereenvoudigd romantype. Hier zien we dit gebeuren met een conceptie van intertekstuele samenhang. Guillaume creëerde in de *Fergus* een vorm van intertekstualiteit die een door de hoorders te ontdekken diepere 'sen' verleende aan Chrétiens laatste en aan zijn eigen nieuwe roman. In de *Ferguut* is deze intertekstuele compositie losgelaten, zodat zijn hoorders overwegend konden volstaan met het beluisteren van het verhaal binnen die tekst alleen.

Hoofdstuk 5

De *Fergus* en Schotland

Een ander opvallend aspect van de *Fergus* is het ruimtelijk decor, dat uniek binnen het genre is.¹ Anders dan gebruikelijk is in het door Chrétien de Troyes gecreëerde type van de Keltische roman, kan de handeling in de *Fergus* gevolgd worden op een landkaart, namelijk die van Schotland. Verder hebben de held en diens vader namen van Schotse oorsprong.

Aan dit aspect is relatief veel aandacht besteed, wat heeft geleid tot verschillende visies over de opdrachtgever en de bedoeling van de roman. Aangezien het gebruik van Schotse realia een betekenisvolle laag uitmaakt van de *Fergus*, is het zaak hier nader op in te gaan.² Tevens biedt dit stof voor een vergelijking met de *Ferguut*, die gekenmerkt wordt door een andere ruimtebehandeling.

1. De Schotse these

Reeds de eerste uitgever van de *Fergus* duidde het werk aan als een 'Anglo-Norman Romance' en wees op bekendheid van Guillaume met verschillende plaatsen in Schotland.³ Dit zal ook de reden geweest zijn dat de editie werd uitgegeven in Edinburgh en bestemd was voor de illustere leden van de Schotse Abbotsford Club.

De Schotse achtergronden van de *Fergus* werden voor het eerst systematisch toegelicht in de teksteditie door Martin.⁴ In de inleiding daarvan geeft Martin een overzicht van de in de roman met eigennamen aangeduide locaties en noemt hij de daarmee corresponderende uit de werkelijkheid. Het blijken overwegend plaatsen en gebieden in Schotland te zijn. Ook wijst hij op enkele in de roman verwerkte Schotse 'couleur locale'-gegevens. Verder voert Martin de namen van de held en zijn vader terug op twee gestalten uit de geschiedenis van Schotland.

1. Vgl. A. Micha, 'Miscellaneous French Romances in Verse', in: *Arthurian Literature in the Middle Ages*. Oxford 1959, p. 378: "In the whole range of Arthurian romance there is no instance of a more detailed, more realistic geographical setting".

2. Deze materie heb ik eerder zeer in het kort behandeld in het artikel 'Fergus en Schotland', in: *Bzzlletin* 13 (1985) nr. 124, *Koning Arthur en de Middeleeuwen*, p. 51-57.

3. *Le Roman des aventures de Fergus*, ed. F. Michel. Edimbourg 1841, Opdracht en Inl., p. vi.

4. *Fergus*, ed. E. Martin. Halle 1872, Intr., p. XIX-XXIV.

Het historische prototype van Fergus' vader, Soumilloit, zou Somerled geweest zijn, die machthebber - 'regulus' - over Argyll in West-Schotland was. Kort na het midden van de twaalfde eeuw veroverde hij de heerschappij over een groot deel van de eilanden aan de Schotse westkust. In 1164 ondernam hij een aanval op de Schotse koning. Als aanvoerder van een plunderexpeditie landde hij bij Renfrew - aan de Clyde - en vond daar samen met een zoon de dood.⁵

Het historische voorbeeld van de romanheld is volgens Martin Fergus van Galloway. Deze heerste vanaf omstreeks 1125 over Galloway in Zuid-West-Schotland. Hij was gehuwd met Elizabeth, een buitenechtelijke dochter van Hendrik I, koning van Engeland. In 1160 rebelleerde hij met enkele andere edelen tegen de Schotse koning, waarna hij zich als monnik terugtrok in het klooster Holyrood bij Edinburgh, waar hij in 1161 overleed. Later, na een roerige periode onder de twee zonen van Fergus, Uhtred en Gilbert, verkreeg Roland, de zoon van Uhtred, de heerschappij over Galloway. Hij was getrouwd met Elena, de zuster van William de Moreville, een telg uit een van oorsprong Franse familie. Deze was 'constabularius' van de Schotse koning. Na zijn dood in 1196 kwam het Schotse Moreville-bezit met de functie van 'constabularius' in handen van Roland. Hij stierf in 1200 en werd opgevolgd door zijn oudste zoon Alan - Alanus de Galweia. Van zijn roem getuigt een gedicht, waarin hij in één adem wordt genoemd met Richard Leeuwenhart: "Anglia Ricardo, Galwidia gaudet Alano". Bij zijn dood in 1234 ging het bezit van Galloway grotendeels over op zijn drie dochters en hun echtgenoten.⁶

Deze achtergronden brachten Martin tot de gedachte dat de *Fergus* bestemd was voor Alan van Galloway: "Für ihn wird Guillaume le clerc den roman von Fergus gedichtet haben, in welchem er die damals wol schon sagenhaft gewordenen clanführer Somerled und Fergus verherrlichte und das hervorgehn des glänzenden ritters Allan aus dem stamme der barbarischen hochlandshäuptlinge mit den farben der ritterlichen dichtung schilderte".⁷ Hiermee was de basis gelegd voor de 'Schotse these'. Door andere onderzoekers werd deze naderhand op verschillende manieren uitgewerkt.

5. Verscheidene gegevens over Somerled worden genoemd in de hierna, in n. 8 te noemen studie van Schlauch. Zie verder A.A.M. Duncan, *Scotland. The Making of the Kingdom*. Edinburgh 1975, p. 166-67; en M. Campbell, *Argyll. The Enduring Heartland*. London 1977, p. 68-76.

6. Zie nader hierover het in n. 8 te noemen artikel van Schlauch; en A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 163-64, 181-87, 233-34, 529-32. Vgl. verder over Alan van Galloway: K.J. Stringer, *Earl David of Huntingdon 1152-1219. A Study in Anglo-Scottish History*. Edinburgh 1985, p. 183-85. Zie over de Moreville-familie: G.W.S. Barrow, *The Kingdom of the Scots. Government, Church and Society from the Eleventh to the Fourteenth Century*. London 1973, p. 297-99, 323-24; en idem, *The Anglo-Norman Era in Scottish History*. Oxford 1980, p. 70-84.

7. Ed.-*Fergus*, Intr., p. XXIV.

Dit gebeurde allereerst in een studie van mevr. Schlauch.⁸ Zij geeft een gedetailleerd overzicht van de historische feiten over Fergus van Galloway en Somerled van Argyll. Op basis van de in de *Fergus* verwerkte realia komt Schlauch tot de conclusie "that the author of this romance knew Scottish tradition as well as Scottish geography at first hand".⁹ Uit haar studie blijkt ook dat de familieverhouding tussen de personages in de *Fergus* anders ligt dan in de werkelijkheid. De historische Somerled had drie zonen en geen van hen heette Fergus. In de roman is Fergus de zoon van Soumilloit, maar Fergus van Galloway en Somerled van Argyll waren slechts in de verte verwant: Fergus van Galloway had een dochter met de naam Affrica en die was gehuwd met de schoonvader van Somerled.

Anders dan Martin spreekt Schlauch geen mening uit over een bestemming van de roman voor Alan van Galloway: "Whether or not it was meant for Alan of Galloway, it certainly followed popular interest and the course of events in uniting such famous worthies as Fergus and Somarled in a single work of fiction".¹⁰

Van de hand van Brugger verschenen twee artikelen met als aanvulling op Martin een identificatie van enkele geografische namen in de roman.¹¹ Daaruit komt ook enige reserve naar voren met betrekking tot de these van Martin. Dit vanwege de aanduiding van Fergus' land van herkomst. In de roman heet dat gebied Ingeval - handschrift P - of Indegal - handschrift A: Indegal / Indegaus / Ingegal - met als situering van het kasteel van Fergus' vader: "Asés pres de la Mer d'Irlande" (FS 306) - handschrift P; handschrift A: Illande. Martin identificeerde de naam met Galloway, maar hij voegde eraan toe: "Aber woher der name *Ingeval*?"¹² Voor die vraag was alle reden, aangezien men voor Galloway de ook in Arturromans gehanteerde naam Galvoie of

8. M. Schlauch, 'The Historical Background of *Fergus and Galiene*', in: *Publications of the Modern Language Association* 44 (1929), p. 360-76.

9. A.art., p. 372.

10. A.art., p. 369.

11. E. Brugger, 'The Hebrides in the French Arthurian Romances', in: *Arthuriana* 2 (1929), p. 7-19; en "'Pellande", "Galvoie" and "Arragoce" in the Romance of *Fergus*', in: *A Miscellany of Studies in Romance Languages and Literatures presented to L.E. Kastner*. Cambridge 1932, p. 94-107.

12. Ed.-*Fergus*, Intr., p. XXI. Bij de achtervolging van het witte hert voert de route langs o.a. Glasgou, Aroie en later terug naar Carduel, plaatsen die Martin identificeert met resp. Glasgow, Ayr en Carlisle.

Gauvoie zou mogen verwachten.¹³ Brugger meent dat de lezing van het archetype Ingegal luidt en die vorm voert hij terug op Innsi-Gall of Innse-Gall, wat 'Islands of the Strangers, of the Vikings' betekent, de naam voor de eilanden aan de Schotse westkust. Dit past bij de overeenkomst van Fergus' vader in de roman met de historische Somerled, die in de laatste jaren van zijn leven heerste over een deel van die eilanden en de titel 'ri Indsi-Gall' droeg. In dat geval echter wijkt de roman, naar Brugger verder laat zien, op een merkwaardige wijze af van de historische situatie. Innse-Gall behoorde tot het domein van Somerled naast Argyll, terwijl in de roman Indegal het enige gebied is waarover Soumilloit regeert. En dit Indegal ziet er niet uit als een eilandenrijk, maar als een gebied op het vasteland met een situering en 'couleur locale'-aspecten die horen bij Galloway, in de historische werkelijkheid het domein van 'Fergus de Galweia'. Brugger besluit zijn tweede artikel als volgt: "It is puzzling why he (sc. Guillaume le Clerc; R.Z.) described Ingegal as Galloway [...]. If he did so because he knew no better, this ignorance would not speak in favour of Martin's suggestion that his patron was Allan of Galloway".¹⁴

Later werd de mening van Martin en Schlauch bestreden in een artikel van mevr. Greenberg.¹⁵ De belangrijkste tegenargumenten die zij aanvoert, zijn de volgende.

- De *Fergus* bevat geen vermelding van een opdrachtgever, terwijl het onwaarschijnlijk lijkt dat "a poet who was writing a lengthy romance *specifically* in order to honor two ancestors of his patron would omit all mention of their connection with that patron and would not even once refer to the patron himself".¹⁶
- Fergus van Galloway stond in relatie met de genormandiseerde hoven van Engeland en Schotland. De romanheld daarentegen treedt eerst op als een onwetende en boerse knaap, wat moeilijk te rijmen valt met een bestemming van de roman voor Alan, de achterkleinzoon van Fergus van Galloway.
- Bij een dergelijke bestemming is het eveneens onlogisch dat Guillaume in strijd met de nog recente historische werkelijkheid Somerled tot vader van Fergus heeft gemaakt.

13. Vgl. G.D. West, *An Index of Proper Names in French Arthurian Verse Romances 1150-1300*. Toronto 1969, p. 68, ad Galvoie. De naam Galvoie komt later in de *Fergus* voor als aanduiding voor het land waar Gavain Fergus is gaan zoeken (FS 5433-43), en dat betreft - blijkens FS 5395-96 - een ander gebied dan Indegal. Volgens de spelling van hs. P is Gauvain de zoeker in Gauvoie. Ik vermoed dat Guillaume hier aansluit bij een traditie van een eponymische verbinding van Gauvain met Galloway (Gauvoie). Vgl. daarover Christian von Troyes, *Der Percevalroman (Li Contes del Graal)*, ed. A. Hilka. Halle 1932, p. 745, ad vs. 6602; en P. le Rider, *Le chevalier dans le Conte du Graal de Chrétien de Troyes*. Paris 1978, p. 346.

14. E. Brugger, "'Pellande', 'Galvoie' and 'Arragoce' in the Romance of *Fergus*", p. 107.

15. J. Greenberg, 'Guillaume le Clerc and Alan of Galloway', in: *Publications of the Modern Language Association* 66 (1951), p. 524-33.

16. A.art., p. 529.

- Guillaumes portret van Soumilloit is "utterly at variance with the sort of treatment any medieval writer would naturally accord to an ancestor of his patron".¹⁷ De vader van de held wordt getypeerd als een 'vilain', die ook als zodanig optreedt. Voor dat portret bestond bovendien geen historische noodzaak, want Somerled van Argyll was een machtig heerser en krijgsman.

Deze bezwaren leiden tot de volgende conclusie over de roman: "If Guillaume composed it for any patron at all, it must have been for one who knew nothing of and cared nothing for Fergus of Galloway and Somarled of Argyle".¹⁸ Wel gelooft Greenberg dat Guillaume bekend was met Schotland. Ze acht het mogelijk dat hij vele jaren na een bezoek aan het land - vandaar "his occasional lapses in accuracy"¹⁹ - de roman geschreven heeft.

Ondanks deze kritiek werd het spoor van de Schotse these verder gevolgd in een studie door mevr. Legge.²⁰ Vanwege de verschillen in typering en familieverbanden acht zij een identificatie van Soumilloit in de roman met Somerled van Argyll niet aannemelijk. Ze legt een andere verbinding, namelijk met een Somerled uit de *Orkneying Saga*. Deze heeft in die tekst dezelfde positie - heerser over Argyll - en dezelfde familie als Somerled van Argyll, zodat men zou denken dat die Somerled zijn historische prototype is.²¹ Legge volgt evenwel de mening van Taylor dat er rond het midden van de twaalfde eeuw in West-Schotland een tweede Somerled was en dat de auteur van de saga "has given him the title, territories, and family of his greater namesake".²² In de saga draagt Somerled - Sumarlidi - de bijnaam Hauldr, wat hem karakteriseert als "un homme libre, au-dessous de la noblesse, cultivant ses propres terres".²³ Uit die bijnaam zou in de roman de typering van Fergus' vader als 'vilain' voortgekomen zijn: "Guillaume, embarrassé par ce mot intraduisible, a fait de son

17. A.art., p. 530.

18. A.art., p. 531. Vanwege dergelijke bedenkingen kan ook Owen geen geloof hechten aan de Schotse these. Vgl. 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', in: *The Craft of Fiction*. Rochester 1984, p. 47-48, 77-78; en Owens vertaling van de *Fergus*, in: *Arthurian Literature*. Vol. VIII. Woodbridge 1989, Intr., p. 81-84.

19. 'Guillaume le Clerc and Alan of Galloway', p. 532. Zij volgt de mening van Brugger over een verwisseling van Innse-Gall met Galloway.

20. M.D. Legge, 'Sur la genèse du *Roman de Fergus*', in: *Mélanges de linguistique romane et de philologie médiévale offerts à M. Delboulle*. Tome II. Gembloux 1964, p. 399-408. Eerder schreef Legge hierover in 'Some Notes on the *Roman de Fergus*', in: *Transactions of the Dumfriesshire and Galloway Natural History and Antiquarian Society* 27 (1948-49), p. 163-72.

21. Vgl. M. Schlauch, 'The Historical Background of *Fergus and Galiene*', p. 366-67. In de saga vindt Somerled de dood in een gevecht op zee met Svein. Vgl. *Orkneying Saga*. The History of the Earls of Orkney, vert. H. Pálsson en P. Edwards. London 1978, p. 185-86.

22. *The Orkneying Saga*, vert. A.B. Taylor. Edinburgh-London 1938, p. 402, ad 5, 307.

23. M.D. Legge, 'Sur la genèse du *Roman de Fergus*', p. 400.

mieux en employant 'villain', et a brodé un peu sur les faits en prétendant que Soumilloit fut un fermier véritable".²⁴

Legge geeft ook een overzicht van de plaatsnamen in de roman. Ze meent dat deze zich laten verklaren "par la destinée des Galloway, et en particulier par la carrière d'Alain".²⁵ In het huwelijk van Fergus aan het hof van koning Artur ziet Legge eveneens een weerspiegeling van de werkelijkheid. Fergus van Galloway huwde een dochter van de koning van Engeland en zijn achterkleinzoon Alan trouwde in 1209 met Margaret, de oudste dochter van graaf David van Huntingdon. De laatste was een kleinzoon van de Schotse koning David I en een broer van de toen over Schotland regerende koning William.²⁶ Legge beschouwt dit huwelijk als "le comble des fortunes de la famille de Galloway",²⁷ en zij acht het waarschijnlijk dat de *Fergus* ter gelegenheid van de bruiloft geschreven werd.

Legge heeft voor de *Fergus* een plaats ingeruimd in haar monografie over de Anglo-Normandische literatuur.²⁸ Het zevende hoofdstuk daarvan is gewijd aan de zogenaamde 'ancestral romance'. Daaronder verstaat zij romans van een bepaalde inhoud en structuur over een held als stamvader van een in Engeland woonachtige familie. Tot dat romantype rekent zij teksten als *Waldef*, *Boeve de Haumtone*, *Gui de Warewic*, *Fouke Fitzwarin*, en de *Fergus*.

Een geheel nieuwe weg binnen de Schotse these wordt gepresenteerd in de monografie van mevr. Schmolke over de Arturroman in versvorm. Een hoofdstuk daarvan handelt over het publiek van deze romans.²⁹ Voor de eerste roman in het genre, *Chrétien's Erec et Enide*, geeft zij een nadere uitwerking van een al eerder geuite mening,

24. A.art., p. 401.

25. A.art., p. 402.

26. Het was Alans tweede huwelijk. Over graaf David handelt de boven, in n. 6 genoemde monografie van Stringer.

27. M.D. Legge, 'Sur la genèse du *Roman de Fergus*', p. 404.

28. M.D. Legge, *Anglo-Norman Literature and its Background*. Oxford 1963, p. 161-62. De zienswijze van Legge werd zonder enige vorm van kritiek overgenomen door De Paepe in de inleiding van *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., p. 10-13. De studie van Greenberg wordt niet vermeld. In de tweede druk wordt evenmin de hierna te noemen visie van Schmolke-Hasselmann weergegeven.

29. B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*. Tübingen 1980, p. 184-236.

namelijk dat het werk geschreven werd voor het Anglo-Angevinische vorstenhuis, de hofkring van Hendrik II Plantagenêt.³⁰

Verder ontvouwt Schmolke de opvatting dat de na Chrétien geschreven Artur-romans in verzen wel in Frankrijk beluisterd en verbreid werden, maar dat zij primair bestemd waren voor een Franstalig aristocratisch publiek, het koningshof en de kringen van de hoge adel, in Engeland. In deze visie is het genre een middel om politieke en ideologische verlangens tot uitdrukking te brengen. Een aanwijzing voor die bestemming ziet zij in de Engels-Schotse plaatsnamen die in verscheidene romans voorkomen en die buiten het kader van een in het genre traditionele geografie vallen. Dit nu is vooral het geval in de *Fergus*. In een aparte afdeling van haar hoofdstuk over het publiek gaat Schmolke uitvoerig in op Guillaumes roman, ter illustratie en ondersteuning van haar theorie.³¹

Eerst neemt Schmolke afstand van de these van Martin en Legge dat de *Fergus* geschreven werd in opdracht van Alan van Galloway. De hiertegen door Greenberg ingebrachte bezwaren voert zij nog eens aan - "weil sie in der späteren *Fergus*-Forschung weitgehend unbeachtet geblieben sind"³² - en ze voegt zelf nog een paar andere toe. Anders echter dan Greenberg blijft zij vasthouden aan een opdrachtgever in Schotland, dit vanwege "der Tatsache, dass der Held einen ungewöhnlich zeit- und ortstypischen Namen trägt und eine exakte Topographie den Charakter des Werks prägt".³³ Schmolke is gekomen tot een nieuwe hypothese: "Der Roman *Fergus* wurde im Auftrag von Dervorguilla of Galloway und ihres Ehemannes John de Balliol verfasst, um den Anspruch ihrer Söhne auf den schottischen Königsthron zu verdeutlichen".³⁴

Uit haar betoog geef ik het volgende weer. Een der dochters uit het huwelijk van Alan van Galloway met Margaret van Huntingdon was Dervorguilla, die omstreeks 1223 trouwde met John de Balliol. Deze stamde uit een Franse familie, die zich in het

30. Vgl. ook Schmolkes artikel 'Henry II Plantagenêt, roi d'Angleterre, et la genèse d'*Erec et Enide*', in: *Cahiers de Civilisation Médiévale* 24 (1981), p. 241-46. Overigens gaat Schmolke ervan uit dat de latere - Keltische - romans van Chrétien niet bestemd waren voor een Anglo-Franse hofkring. Vgl. *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 200: "englische Ortsnamen (fehlen) in *Yvain* fast völlig [...], ebenso wie in *Lancelot* und *Perceval*, von denen wir wissen, dass sie nicht primär für ein anglo-angevinisches Publikum geschrieben wurden". De gravin van Champagne en de graaf van Vlaanderen waren immers de opdrachtgever van resp. de *Charrete* en de *Conte du Graal*.

31. *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 208-22.

32. A.w., p. 210.

33. A.w., p. 213.

34. A.w., p. 213.

noorden van Engeland gevestigd had.³⁵ Later, in 1292, zou hun jongste zoon John tot koning van Schotland worden gekroond. De aanspraak op de troon ging terug op Alans vrouw Margaret, die een nicht van de Schotse koning was.³⁶ Als stamvader van het Schotse koningshuis gold Fergus Mor Mac Eirc, die omstreeks 500, dat is zogenaamd de tijd van koning Artur, van Ierland naar Schotland overstak en daar het koninkrijk Dalriada (Argyll) stichtte. De naam van de romanheld roept in de eerste plaats een associatie op met deze Fergus. Evenwel, "der Roman (meint) nicht so sehr die Geschichte des Fergus Mor als vielmehr die eines seiner Nachfahren, eines fiktiven Mitglieds der Familie namens Fergus, mit einem Vater namens Somerled".³⁷

De *Fergus* is "die Geschichte eines sozialen Aufstiegs",³⁸ over een held die overeenkomstig de profetie van de moeder en van de dwerg bij de wonderfontein een grootse toekomst verwerft. De Balliol-familie kwam tot grotere macht en aanzien door het huwelijk met Dervorguilla van Galloway. Hierdoor kwam de koningstroon in zicht en van dat verlangen is de *Fergus* de literaire uitdrukking. Deze achtergrond brengt een latere datering met zich mee dan tot dusver werd aangenomen: "Als *terminus post quem* - wenn die Zuschreibung an John und Dervorguilla richtig ist - kann das Geburtsjahr ihres ältesten Sohnes Hugh, etwa 1234, angesehen werden; spätestes Datum ist wohl 1241, Geburtsjahr des schottischen Thronfolgers Alexander III. Eine Datierung zwischen 1237 und 1241 ist am wahrscheinlichsten. In diesen Jahren mussten sich die Balliols gegen ihren Vetter Robert Bruce wehren, der, wie es scheint, von Alexander II. als *heir presumptive* anerkannt worden war".³⁹

Een en ander brengt Schmolke tot de volgende interpretatie: "Auf der Ebene des Wortsinns wird die Geschichte eines pseudo-historischen Helden Fergus erzählt, der zu Zeiten Königs Artus' gelebt haben soll. Er wird König von Lodien; Lodien steht für Schottland. Der Name des Helden evoziert den Stammvater der schottischen Könige, Fergus Mor (Vergangenheit), dessen Familie er aufgrund des Namens zugeordnet wird. Nicht gleichgesetzt, wohl aber gleichzeitig gemeint, ist mit Fergus auch der älteste Sohn einer Dame "de mout grant noblece" (Dervorguilla) aus der Familie des Fergus Mor und des Fergus of Galloway, der zu höchsten Ehren gelangen soll (Gegenwart). Durch die erwähnten Prophezeiungen wird zwischen dem, was in

35. Vgl. verder over deze familie i.v.m. het huwelijk met Dervorguilla en het verwerven van de Schotse troon: G. Stell, 'The Balliol Family and the Great Cause of 1291-2', in: *Essays on the Nobility of Medieval Scotland*, ed. K.J. Stringer. Edinburgh 1985, p. 150-65. Daarin wordt als huwelijksjaar 1233 genoemd.

36. Zie over deze opvolgingskwestie: W.C. Dickinson, *Scotland from the Earliest Times to 1603*. Oxford 1977, hfdst. 13.

37. *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 214.

38. A.w., p. 221.

39. A.w., p. 219-20.

der (fiktionalen) Vergangenheit 'Wirklichkeit' wurde, und dem, was sich in der realen Zukunft bewahrheiten soll, eine Beziehung hergestellt: der Sohn wird den Thron Schottlands besteigen".⁴⁰

Overigens is de *Fergus* van een dusdanig gehalte, dat hij ook zonder inzicht in de politieke boodschap gewaardeerd kon worden: "die literarische Qualität des Romans und seine Bezüge zu dem Werk Chrestiens (machen) ihn auch für eine nicht mit dem insularen Verhältnissen vertraute Leserschaft interessant".⁴¹

2. Bezwaren tegen de Schotse these

Wanneer we de inzichten van de pleitbezorgers van een Schotse these toetsen aan de inhoud van de *Fergus*, ontstaan zodanige bedenkingen dat daaraan moeilijk geloof gehecht kan worden. De these kan, naar ik meen, geen stand houden tegen de refutatie in de studie van Greenberg. In aansluiting op Greenberg noem ik eerst enkele bezwaren tegen de Schotse these, zoals die is gepresenteerd door Martin, Schlauch en Legge.

- Indien de *Fergus* bestemd was voor Alan van Galloway - of zou handelen over "famous worthies as Fergus (of Galloway) and Somarled" (Schlauch) - is het ongerijmd dat Somerled in strijd met de recente geschiedenis tot vader werd gemaakt van Fergus.⁴²

- Bij zulk een bestemming is het eveneens vreemd dat het stamland van de held niet wordt aangeduid als Galloway (Galvoie), en dat dit wordt getypeerd als een buitengewest van onwetende barbaren. In de roman wordt Galloway nergens genoemd in betrekking met de held, terwijl de bestemming van zijn ridderweg ligt in een ander gebied, namelijk Lothian (Lodien). Legge voert dit terug op het huwelijk van Roland, waardoor het Moreville-erfdeel in bezit kwam van het huis van Galloway: "Bien entendu, les Galloway s'intéressèrent désormais plus à l'héritage qui leur était venu des Moreville qu'à la principauté de Galloway, toujours dans un état troublé".⁴³ De historische gegevens laten echter voor Alan van Galloway een ander beeld zien.

40. A.w., p. 221-22. Schmolke heeft haar theorie ook gepresenteerd in het artikel 'Le Roman de *Fergus*: technique narrative et intention politique', in: *An Arthurian Tapestry. Essays in memory of Lewis Thorpe*. Glasgow 1981, p. 342-53.

41. *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 222.

42. Voor de veronderstelling van Legge - vgl. 'Sur la genèse du *Roman de Fergus*', p. 401; en 'The Father of Fergus of Galloway', in: *The Scottish Historical Review* 43 (1964), p. 468-69 - dat een andere Somerled de vader was van Fergus van Galloway, bestaat bij afwezigheid van enige bron m.i. geen grond.

43. 'Sur la genèse du *Roman de Fergus*', p. 404.

Zo lezen we bij Duncan: "while much is known of Alan, Lord of Galloway from 1200, it is not as an active participant in Scottish affairs".⁴⁴ Alans activiteiten waren gericht op Ierland, waar hij omvangrijke bezittingen had, en op de eilanden aan de Schotse westkust. In een van de bronnen wordt over hem gezegd: "He was the greatest warrior at that time. He had a great army and many ships. He plundered about the Hebrides for a long time". Zijn loopbaan was die van "a great sea-captain in the Gaelic society of the western seaboard, intent upon acquiring territories in Ireland, Man and the Isles, territories which must be linked by dominance of the sea-routes".⁴⁵

- Het belangrijkste bezwaar tegen de Schotse these is de typering in de roman van Fergus' vader. Soumilloit is weliswaar de bezitter van een kasteel en de 'justicier' over een land, maar letterlijk, in een sociale zin, en in een morele zin is hij een 'vilain'.⁴⁶ In het huis van Arturs kamerling blijkt Fergus in de waan te verkeren dat zijn vader hem tot ridder heeft gemaakt. De kamerling begrijpt dat Fergus nog dwaas en onwetend is. Vervolgens brengt hij hem aan het verstand dat zijn vader, omdat deze een 'vilain' is, niet iemand tot ridder kan maken: "Nus ne puet faire chevalier / S'il n'est chevaliers ensement" (FS 1182-83). Bij herhaling wordt Soumilloit aangeduid als 'vilain' en in ieder geval uit deze scène blijkt dat hij behoort tot de stand van de 'vilains'.

Vanwege zijn bijzondere rijkdom was de dorper in staat een vrouw "de molt grant noblece" (FS 328) te trouwen. Een dergelijke verbintenis gold in een aristocratische optiek als een 'mesalliance', die een edele 'lineage' omlaag haalt.⁴⁷ Verder wordt Soumilloit negatief getypeerd, wanneer hij zich als een echte 'vilain' gedraagt. Als hij

44. A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 529.

45. A.A.M. Duncan, a.w., p. 530.

46. Eenzelfde typering geldt voor Somilet, de vader van de held in de *Ferguut*. Over de stand van de vader handelt het artikel van W.H. Morel van Mourik, 'De afkomst van Ferguut', in: *Literatuur* 4 (1987), p. 69-77. Daarin wordt de opvatting gedebiteerd dat de vader behoort tot de stand van de 'koningsvrijen'. Dit is hoe dan ook in strijd met de typering in de tekst. Het gegeven van een 'vilain' als vader heeft bij Guillaume juist zijn functie in de 'natura versus nutritura'-thematiek. Vgl. boven, hfdst. 1, par. 5.

47. Zoals bijv. gethematiseerd is in het fabliau-genre. Vgl. Ph. Ménard, *Les fabliaux*. Contes à rire du Moyen Age. Paris 1983, p. 80-81. Hetzelfde geldt voor een huwelijk tussen een adellijk meisje en een rijke burger, waarbij het - vergelijkbaar met Fergus - mogelijk is dat "le fils de cette malheureuse union hérite des vertus nobiliaires de sa mère". Zie J. Flori, 'L'idéologie aristocratique dans 'Aioli'', in: *Cahiers de Civilisation Médiévale* 27 (1984), p. 205-20. Het citaat aldaar, p. 212. In een reële situatie zou de stand van Fergus een casus zijn. Vgl. M. Keen, *Chivalry*. New Haven-London 1984, p. 143-44; en M.L. Chénierie, *Le chevalier errant dans les romans arthuriens en vers des XIIe et XIIIe siècles*. Genève 1986, p. 35, n. 81. In de literaire voorstelling van de *Fergus* kunnen we de held, gezien de moeder en de 'natura versus nutritura'-thematiek, beschouwen als 'edel', en ook als 'ridderlijk' vanwege het door de koning verrichte adoubement.

Fergus, die naar het hof wenst te gaan, met een stok te lijf wil gaan, luidt de verteller zijn optreden in als volgt:

478   Lors commenche ses felons dis,
             Itels com a vilain covient

Hier wordt een denigrerend oordeel geveld, dat aansluit bij het aristocratische wereldbeeld van de hoofse roman. Daarin worden 'vilains' gewoonlijk ten tonele gevoerd als verachtelijke wezens, het object van spot en ironie.⁴⁸

In het genre zoals dat werd gecreëerd door Chrétien de Troyes, zijn de romanhelden van hoge geboorte.⁴⁹ Erec en Yvain bijvoorbeeld zijn koningszonen. Fergus is de enige held van een Arturroman met een 'vilain' als vader, een gegeven dat dus allesbehalve door het genre geconditioneerd wordt. Guillaume had alle literaire vrijheid om zijn hoofdpersoon een edele of heroïsche vader te geven. Hij deed dat niet. Bovendien liet hij het veronderstelde historische prototype, Somerled van Argyll, een sterk negatieve vertekening ondergaan. Een koning-veroveraar in de stijl van de Vikingen werd immers 'entheroïziert' tot een rijke boer.

Nu Guillaume de vader van de held op deze wijze heeft voorgesteld, lijkt het toch ondenkbaar dat hij zijn roman geschreven zou hebben ter verheerlijking van Alan van Galloway en zijn huis.

Is de *Fergus* dan ook geen 'ancestral romance', zoals Legge wil? Afgezien van recente kritiek op de gedachte dat de daartoe te rekenen teksten geschreven zouden zijn voor een bepaalde familie,⁵⁰ wijkt de *Fergus* wezenlijk af van Anglo-Normandische romans als *Waldef* of *Gui de Warewic*. De *Fergus* sluit structureel en thematisch aan bij het Doppelweg-model van Chrétien de Troyes.⁵¹ Voor de betreffende Anglo-Normandische werken geldt de volgende typering, die ik ontleen aan een studie van Dannenbaum: "The hero is English, an adopted ancestor [...]. His story typically traces the loss and recovery of his inherited lands and titles [...] through a glorious exile, a

48. Zie Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*. Genève 1969, p. 168-73. Vgl. ook over de negatieve notie van de term 'vilain' in een hoofs wereldbeeld: G.S. Burgess, *Contribution à l'étude du vocabulaire pré-courtois*. Genève 1970, hfdst. III.

49. Vgl. M.L. Chénierie, *Le chevalier errant dans les romans arthuriens en vers des XIIe et XIIIe siècles*, p. 31-35.

50. Zie S. Dannenbaum, 'Anglo-Norman Romances of English Heroes: "Ancestral Romance"?', in: *Romance Philology* 35 (1982), p. 601-08; en S. Crane, *Insular Romance. Politics, Faith, and Culture in Anglo-Norman and Middle English Literature*. Berkeley enz. 1986, p. 16-18, 85-86. Vgl. ook *Le Roman de Waldef*, ed. A.J. Holden. Cologny-Genève 1984, Intr., p. 33-34.

51. Zie boven, p. 29-31.

righteous and sometimes bloody return, and a marriage blessed with sons who extend their father's holding in a cyclical repetition of his story".⁵² Deze omschrijving is illustratief voor het verschil met het romantype van de *Fergus*, die dan ook in Dannenbaums studie niet wordt genoemd.

Vervolgens noem ik enige bedenkingen tegen de these van Schmolke.

- Was de roman bedoeld als aanbeveling voor de Schotse troon, dan zou verwacht mogen worden dat de ontwikkelingsgang van de held uitloopt op het koningschap over Schotland. Fergus moet het evenwel doen met Lothian (Lodien). Schmolke beweert dat Lodien 'pars pro toto' is voor 'regnum Scotiae'.⁵³ Maar dat is onjuist, want Guillaumes verteller bakent in een passage - die Schmolke ook citeert - Lodien duidelijk als een apart gebied af van Escoce (FS 3938-40; geciteerd beneden, p. 143).
- Indien de naam van de held allereerst een associatie moest oproepen met Fergus Mor Mac Eirc - de zoon van Eirc - de stamvader van het Schotse koningshuis, is het vreemd dat zijn vader werd vernoemd naar Somerled van Argyll.⁵⁴ De familierelatie in de roman klopt niet met de werkelijkheid, terwijl het noemen van Eirc als vader hét middel geweest zou zijn om de roman te laten functioneren als legitimatie voor de troon van Schotland. Trouwens, voor dat doel zou een mogelijke associatie door de naam van de vader van de held met Somerled van Argyll niet erg slim geweest zijn. Deze was immers in 1164 op smadelijke wijze aan zijn eind gekomen bij een opstand tegen de Schotse koning. Hoezeer zijn rebellie beschouwd werd als een schanddaad, moge blijken uit de volgende passage in een kroniek: "Somerled, the regulus of Argyle, wickedly rebelling for now twelve years against Malcolm, the king of the Scots, his natural lord, after he had landed at Renfrew, bringing a large army from Ireland and various places, was at last through divine vengeance slain there".⁵⁵

52. S. Dannenbaum, 'Anglo-Norman Romances of English Heroes: "Ancestral Romance"?', p. 608. Zie verder over de romans van dit type: S. Crane, *Insular Romance*, hfdst. 1 en 2.

53. *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 217.

54. Schmolke zegt - a.w., p. 214-15 - dat Somerled afstamde van Fergus Mor. Dit naar aanleiding van een stamboom die behandeld wordt in een studie van W.D.H. Sellar: 'The Origins and Ancestry of Somerled', in: *The Scottish Historical Review* 45 (1966), p. 123-42. Die verwantschap zou in de roman omgevormd zijn tot "ein fiktives Vater-Sohn-Verhältnis". Nu is juist die verandering moeilijk te rijmen met een historisch-legitimerende opzet.

55. *Early Sources of Scottish History a.d. 500 to 1286*, ed. en vert. A.O. Anderson. Vol. 2. London 1922, p. 254-55. Geciteerd naar de *Chronicle of Melrose*. Aan de overwinning op Somerled werd ook een gedicht gewijd, het *Carmen de Morte Sumerledi*. Daarin wordt de opstandeling als volgt getypeerd: "the hostile Somerled, foul with treachery, the most cruel enemy, who was conspiring and striving against the Lord's servants: and who [...] threatened to destroy the whole kingdom". Vgl. a.w., p. 257.

- Als het belangrijkste bezwaar tegen de these van Martin, Schlauch en Legge zie ik de rol van Fergus' vader als 'vilain'. Deze bedenking geldt eveneens, en dat in nog sterkere mate, voor de visie van Schmolke. Ook zij zelf moet de vraag stellen: "Si le roman de *Fergus* rentre dans le sous-genre des romans d'origine lignagère, il doit par conséquent s'agir d'un texte écrit pour glorifier d'une manière plus ou moins romantique et légendaire le passé d'une lignée. Mais quelle est donc la famille qui, dans un roman courtois, voudrait faire caractériser un ancêtre important de vilain, même si dans la réalité historique il fut tel?"⁵⁶ Ter vergelijking wijs ik op genealogische teksten uit de twaalfde eeuw die geschreven werden voor een adellijke familie. Een daarvan is de *Historia comitum Ghisnensium* uit 1194. We zien daarin als stamvader van het gravenhuis van Wijnen - "auctor ghisnensis nobilitatis et generis" - een held in de stijl van de ridderliteratuur optreden, die van edele geboorte is.⁵⁷ Deze tekst laat zien hoe een edele en ridderlijke oorsprong bepalend werd geacht voor de glorie en de legitimatie van een adellijk geslacht.⁵⁸ Wil men de *Fergus* opvatten als een ancestrale roman, dan moet worden vastgesteld dat de 'lineage' van de hoofdpersoon in de manlijke lijn begint met het tegendeel van een edele en ridderlijke oorsprong, namelijk met een rijke dorper. Vanwege deze 'origo' is de held "li fius au vilain". In de historische werkelijkheid was Dervorguilla van Galloway gelieerd aan het Schotse koningshuis, dat in een ver verleden een koning als stamvader had. Op grond van deze 'lineage' zou Dervorguilla's zoon John koning van Schotland worden. Gezien het portret van Soumilloit is het dan toch moeilijk te geloven dat de *Fergus* geschreven werd in opdracht van Dervorguilla van Galloway en John de Balliol met het oog op de aanspraken voor hun zoon op de Schotse troon.

Een algemeen bezwaar tegen de verschillende vormen van de Schotse these is gelegen in het karakter van de *Fergus* als roman. We hebben eerder, in hoofdstuk 3, gezien dat de *Fergus* ontworpen is als een 'neo-Perceval' die reageert op de laatste roman van Chrétien de Troyes.⁵⁹ Guillaume's schepping is dus allereerst een tekst met een

56. 'Le roman de *Fergus*: technique narrative et intention politique', p. 343-44.

57. Zie G. Duby, *The Chivalrous Society*. London 1977, hfdst. 9 en 10. Deze hoofdstukken zijn vertalingen in het Engels van Duby's studies 'Structure de parenté et noblesse, France du nord, XIe-XIIe siècles' en 'Remarques sur la littérature généalogique en France aux XIe et XIIe siècles'.

58. Vgl. verder hierover: M. Keen, *Chivalry*, hfdst. II en VIII.

59. Vermeldenswaard hierbij is wat M.D. Legge - *Anglo-Norman Literature and its Background*, p. 366 - constateert: "It may seem curious that it now appears, contrary to former belief, that the works of Crestien de Troyes were unknown in England for some time after they were written, and had little influence on Anglo-Norman writers".

literaire boodschap, wat het niet erg waarschijnlijk maakt dat zij geschreven werd met een ancestraal-politieke bedoeling.

Tenslotte zij vermeld dat ook de overlevering en de uitstraling van de *Fergus* in een andere richting wijzen dan een bestemming voor een publiek in Schotland.

De twee redacties van de *Fergus* zijn, blijkens de taalvormen, van Noordfranse, in ieder geval continentaal-Franse origine, en er zijn geen sporen aangetroffen van een Anglo-Frans origineel.⁶⁰ Om die reden ook heeft men de Guillaume van de *Fergus* onderscheiden van Guillaume le Normand, die voor opdrachtgevers in Engeland schreef.⁶¹

Invloed van de *Fergus* treffen we aan in *Huon de Bordeaux*. Dit chanson de geste vertoont parallellen met Guillaumes roman, met name in het gedeelte over de strijd met een reus om een wonderwapen. In beide teksten wordt het wapen bewaard op een kasteel met de naam Dunostre. In de *Fergus* ligt die plaats in Escoce, in de *Huon de Bordeaux* in het Oosten bij de Rode Zee. Aangezien Guillaumes beschrijving en situering overeenkomen met een reële plaats in Schotland, kan met Brugger worden aangenomen dat de auteur van de *Huon de Bordeaux* als een bron heeft gebruikt.⁶² De *Huon* nu is van Noordfranse origine. Ruelle localiseert het ontstaan in Picardië, en Rossi veronderstelt dat de tekst bestemd was voor een publiek in Saint-Omer.⁶³

Op een continentale verbreiding van de *Fergus* wijst ook de Middelnederlandse versie van de roman. De *Ferguut* werd namelijk geschreven voor een publiek in Vlaanderen.⁶⁴ Daarentegen heeft de *Fergus* voorzover bekend geen sporen nagelaten in het Anglo-Franse Schotland. Zo moet Legge de bij haar these opmerkelijke

60. Vgl. beneden, afd. B, hfdst. 1; en L. Jordan, 'Zum altfranz. Fergusroman', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 43 (1923), p. 157: "das Anglonormanische (ist) für den Text ausgeschlossen". "Der *Fergus* [...] zeigt nicht einen einzigen spezifisch agln. Zug". Ter vergelijking: van een andere Arturroman kunnen we wel aannemen dat deze geschreven werd voor een Franse familie op het Britse eiland. Ik bedoel de Lancelot-roman die in het bezit was van Hugh de Morville. Hiervan werd een Mhgd. vertaling vervaardigd, de *Lanzelet*, door Ulrich von Zatzikhoven. De Franse tekst is niet overgeleverd, maar uit enkele door Ulrich overgenomen Franse woorden en namen kan worden opgemaakt dat het origineel geschreven was in het Anglo-Normandisch. Zie: Ulrich von Zatzikhoven, *Lanzelet*, vert. K.G.T. Webster. New York 1951, Introd.

61. Zie boven, p. 2-3.

62. E. Brugger, "Huon de Bordeaux' and 'Fergus", in: *Modern Language Review* 20 (1925), p. 158-73. Vgl. ook *Huon de Bordeaux*, ed. P. Ruelle. Bruxelles-Paris 1960, Intr., p. 75; en M. Rossi, *Huon de Bordeaux et l'évolution du genre épique au XIIIe siècle*. Paris 1975, p. 41.

63. *Huon de Bordeaux*, ed.-Ruelle, Intr., p. 24; en M. Rossi, *Huon de Bordeaux et l'évolution du genre épique au XIIIe siècle*, p. 587-99. Rossi dateert het werk tussen 1260 en 1268. Volgens Owen zou ook een andere continentaal-Franse tekst, nl. *Aucassin et Nicolette*, schatplichtig zijn aan de *Fergus*. Vgl. 'Chrétien, *Fergus*, *Aucassin et Nicolette* and the Comedy of Reversal', in: *Chrétien de Troyes and the Troubadours*. Cambridge 1984, p. 186-94.

64. Vgl. W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*. Amsterdam 1989, hfdst. 1.

constatering doen: "It is curious that *Fergus* seems never to have become popular in Scotland or England. It was never translated into English, and no Anglo-Norman manuscript of it is extant".⁶⁵ Deze omstandigheden versterken de gedachte dat de *Fergus* niet gedicht werd in opdracht van een familie in Schotland, maar voor een publiek in het noorden van het Franstalige continent.⁶⁶

Met deze bezwaren tegen de Schotse these zijn we teruggekeerd naar het standpunt van Greenberg. Dat neemt niet weg dat Guillaumes roman voor wat betreft de creatie een connectie heeft met Schotland. Daarvan getuigen persoonsnamen en de topografie. Wanneer het onaannemelijk lijkt dat deze elementen functioneren in dienst van een ancestrale en politieke boodschap in verband met een opdrachtgever in Schotland, rijst de vraag waartoe ze dan wel dienen. Ik meen nu dat de Schotse realia door Guillaume zodanig zijn gebruikt en omgevormd, dat ze een literaire functie vervullen in verband met de ridderweg van de held. Daarover gaat het vervolg van dit hoofdstuk.

3. Schotse realia in literaire vorm: *Fergus* en Soumilloit

a. *Fergus*

Voor de held van Guillaumes roman hebben de aanhangers van de Schotse these een verbinding gelegd met *Fergus* van Galloway en met *Fergus* Mor. Vergelijken we de 'gesta' van deze personages met die van de romanheld, dan blijkt dat ze geen enkele gelijkenis vertonen. Het enige punt van overeenkomst is de naam.⁶⁷ Het portret van *Fergus* in de roman gaat terug op een literair prototype, namelijk *Perceval* uit Chrétien's *Conte du Graal*.

De naam van Guillaumes held wordt voor het eerst genoemd tijdens zijn komst naar het hof. Door zijn uitmonstering en de binnenkomst in de ridderzaal te paard draagt hij dan nog de tekenen van zijn herkomst uit het barbaarse Indegal. Artur vraagt hem waar hij vandaan komt en hoe hij in zijn land heet. Hierop antwoordt de 'vallet' dat hij daar *Fergus* genoemd wordt, gevolgd door de mededeling dat hij Artur "de lonc" is komen zoeken (FS 730-43). Deze scène suggereert een samenhang tussen de naam van de held en zijn herkomst uit wat de beschaafde hofwereld moet zien als letterlijk en figuurlijk een ver verwijderde 'andere wereld'.

65. 'Some Notes on the Roman de *Fergus*', p. 164.

66. Vgl. ook D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', p. 78.

67. Vgl. ook J. Greenberg, 'Guillaume le Clerc and Alan of Galloway', p. 530.

De naamvorm kan Guillaume zeer wel overgenomen hebben van een Schotse Fergus. Daarvoor komen verschillende mogelijkheden in aanmerking, waaronder Fergus Mor en Fergus van Galloway.⁶⁸ Naar ik vermoed, heeft Guillaume de naam gekozen vanwege de voor een Franstalig publiek Keltisch-exotische klank, zoals past bij een nieuwe held in het genre.

b. Soumilloit

Voor de typering van de vader van de held heeft Guillaume vermoedelijk enige elementen, zoals de naam, de positie als kasteelheer en machthebber in een gebied bij "la mer d'Irlande", ontleend aan Somerled van Argyll. In dat geval heeft hij het historische prototype een aanzienlijke vertekening laten ondergaan. De koning-veroveraar werd namelijk een rijke 'vilain'.

Deze verandering hangt weer samen met een literair model, Chrétiens *Conte du Graal*. Het begin van de *Fergus* is een variatie op dat van de Graalroman. Fergus treedt op als een tweede Perceval, en vergeleken met zijn voorbeeld is hij geworden van "li fix a la veve dame" tot "li fius au vilain".

Het huwelijk van Fergus' ouders heeft, naar ik veronderstel, een literaire oorsprong. De vader van Fergus is een dorper die vanwege zijn grote rijkdom een vrouw van hoge adel wist te huwen. Een dergelijke 'mesalliance' is bekend uit het genre van de *fabliaux*.⁶⁹ Het portret van Soumilloit is als in een 'fabliau', dat is een 'conte à rire', getekend met humor en ironie. We zien een eerst brute 'vilain', die niets wil weten van Fergus' verlangen naar de ridderwereld en zich vervolgens volkomen laat temmen door "li dame", zijn edele echtgenote, die bewerkt dat hij Fergus, voorzien van een wapenrusting, laat gaan.

Verder heeft de rol van Soumilloit als 'vilain' zijn betekenis in de 'natura versus nutritura'-thematiek. De naam van het historische personage is van Noorse origine en betekent 'Summer Warrior', de aanduiding voor een Viking.⁷⁰ In de roman heet de

68. Mogelijk kende Guillaume die naam tevens door verhalen uit de Keltische literatuur. Uit bijv. de Ierse Ulster-cyclus is de held Fergus Mac Roig bekend. Zie voor een overzicht van deze teksten: J. Marx, *Les littératures celtiques*. Paris 1967², p. 32-44.

69. Vgl. M.T. Lorcin, *Façons de sentir et de penser: les fabliaux français*. Z.p. 1979, p. 166-71; en Ph. Ménard, *Les fabliaux*, p. 80-81. Een voorbeeld is *Berenger au long cul*. Vgl. hierover i.v.m. de *Fergus*: K. Grøvdal, *Vilain and Courtois*. Lincoln-London 1989, p. 41-44. Ik hoop later in een aparte publicatie nader in te gaan op dit genrespel in de *Fergus*.

70. Vgl. W.D.H. Sellar, 'The Origins and Ancestry of Somerled', p. 128.

vader Soumilloit of Somelloit.⁷¹ Dit klinkt als een 'sprekende' naam met een geheel andere betekenis dan die van Somerled, namelijk als een vorm van het werkwoord 'someillier' - met als adjectief 'someillos' - ter aanduiding van iemand die ten aanzien van 'hogere' zaken 'slaperig' en 'afwezig' is.⁷² En dat past bij een 'vilain' als vader, die zich als zodanig gedraagt en niets begrijpt van de ridderlijke roeping van zijn zoon.

Een signaal voor die interpretatie komt voor in de scène waarin Fergus slapend ten tonele wordt gevoerd.⁷³ Na zijn eerste verschijning aan het hof rijdt Fergus door Carduel en weet niemand om logies te vragen. Met gevelde lans trekt hij "a loi d'ome nice" door de straten, terwijl hij doornat geworden is van de regen. Tenslotte leunt hij op zijn lans onder de bovenetage van een huis en dommelt in. In het huis bevindt zich de dochter van Arturs kamerling. Ze ziet de jongeman slapen en gaat op hem af:

910   A la parfin sa lance fice
               Desous un solier, si s'apuie
               Illuec au vent et a la pluie
               Et si commenche a *soumillier*.
               Une pucele ot el solier,
               Gente et bien faite et de bon estre,
               Aval garde par la fenestre
               Et vit *soumillier* le dansiel
               Qui le cors ot et gent et biel.
               Plus tost que pot est descendue;
               Vient a li et si le salue

In deze scène is, voor het laatst, sprake van komisch, in de ridderwereld onaangepast gedrag van de held. Dit blijkt uit Fergus' 'soumillier', en door de tweevoudige vermelding daarvan wordt een verbinding opgeroepen met de naam van de vader. Fergus treedt nog eenmaal op als uiterlijk de zoon van Soumilloit, dat is: de Dommelaar.

Deze dommelscène is tevens ontworpen als een variant van een handeling uit de *Conte du Graal*, die van de Drie Bloeddruppels in de Sneeuw.⁷⁴ In die episode is een tegenstelling verwerkt tussen een hoofs 'penser' en een onhoofs 'someillier'. Op een ochtend ziet Perceval in de sneeuw drie bloeddruppels, die afkomstig zijn van een

71. Aldus de eerste vermelding van de naam in resp. de hss. A en P (FS 326). Er zijn verschillende spellingsvarianten.

72. Vgl. ook Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, p. 578.

73. Zie ook K. Gravdal, *Vilain and Courtois*, p. 24.

74. Ed. W. Roach. Genève-Paris, 1959, vs. 4162-4602. Hierop werd ook gewezen door M.A. Freeman. Vgl. 'Fergus: Parody and the Arthurian Tradition', in: *French Forum* 8 (1983), p. 202-03.

door een valk verwonde gans. Hij leunt op zijn lans en in de stijl van een 'fin'amors'-minnaar kijkt hij als in een mystieke trance een ochtend lang naar die plek, waarin hij een 'samblance' ziet van het gelaat van zijn geliefde Blancheflor: "Si pense tant que il s'oblie".⁷⁵ In de nabijheid bevindt zich het tentenkamp van het Arturhof, waar Percevals gedragswijze de aandacht trekt van enkele schildknapen, die menen dat hij zit te slapen: "Si quidierent qu'il *someillast*". Zij vertellen aan Saigremor dat ze een ridder gezien hebben "qui *someille* sor son destrier", en met die boodschap maakt Saigremor koning Artur wakker: "Sire [...] la fors *someille* / Uns chevaliers en cele lande". Vervolgens probeert Saigremor de ridder naar het hof te voeren. Perceval reageert niet op Saigremors verzoek en als de ander geweld wil gebruiken, laat hij "son pensé" een moment varen en steekt hem uit het zadel. Dit herhaalt zich met Keu, voor wie het nog slechter afloopt. Dan is het de beurt aan Gauvain en die heeft een vermoeden over de ware aard van Percevals houding: geen "someillier", maar een "penser". Hij slaagt er wel in Perceval binnen de hofwereld terug te voeren. Perceval vertelt hem de reden van zijn "penser", en dit wordt door Arturs neef als een hoofse gedragswijze gesanctioneerd:

-"Certes, fait mesire Gavains,
Cist pensers n'estoit pas vilains,
Ainz estoit molt cortois et dols"⁷⁶

In Guillaumes roman staat Fergus evenals Perceval stil te paard en leunt op de lans bij een 'afwijkende' weersgesteldheid, terwijl hij zich bevindt in de buurt van het Arturhof. De parallel gaat gepaard met een omkering. Fergus' houding is het tegendeel van een hoofse pose. De regen heeft van hem een verzopen kat gemaakt en bij zijn pas op de plaats is er geen hoofs 'penser' over een geliefde, maar een inhoudloos 'someillier'.

De omkering in vergelijking met de *Conte du Graal* versterkt de komische werking van de scène in de *Fergus*. Tegelijk kon de hoorder hiermee tot nadere gedachten komen omtrent de 'natura versus nutritura'-thematiek. Blijkens Chrétiens voorstelling is een hoofs 'penser' het tegendeel van een staat van 'someillier'. Zo lijkt Fergus in Carduel te handelen als 'li fius au vilain', de zoon van de Dommelaar. Evenwel, een paar dagen later zal ook Fergus als Perceval, en dan meer als een tweede Lancelot,⁷⁷ een toestand van 'penser' bereiken. Na zijn terugkeer langs Lidel wordt hij overwel-

75. Vgl. hierover J. Frappier, *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal*. Paris 1979², p. 138-41.

76. *Conte du Graal*, ed.-Roach, vs. 4457-59.

77. Vgl. boven, p. 69, n. 1.

digd door liefde voor Galiene, wat hem brengt tot een staat van 'penser' (FS 2817, 2848, 3092-3129). Gezien de betekenis van de naam Soumilloit komt daar tot uiting dat hij wezenlijk niet de zoon van zijn vader is.

Wellicht is Guillaumes bekendheid met Somerled van Argyll en de mogelijkheid tot 'interpretatio' van zijn naam de reden geweest dat hij die gestalte heeft omgevormd tot de vader van de held. Dit gebeurde zodanig, dat voor zijn publiek geen associatie meer werd beoogd met de historische Somerled. Somerled werd tot Soumilloit in een literair functionerend portret.

Fergus neemt onder de helden in het genre een ongewone plaats in doordat zijn vader een 'vilain' is. Op het eerste gezicht lijkt hij hierdoor lager te staan dan zijn voorgangers, onder wie Perceval. Bij nader inzien echter geeft de voorstelling van Soumilloit aan Fergus juist een hoger, mythisch niveau, nu hij op aarde alleen een 'nutritura'-vader heeft. En de 'afwezigheid' van de vader bij zijn ridderbestemming wordt tot uitdrukking gebracht in de betekenis van diens naam.

4. Schotse realia in literaire vorm: de topografie

De Schotse achtergrond van Guillaumes roman is vooral zichtbaar in de topografie. Dat geldt voor de achtervolging van het witte hert in de openingsepisode en voor een groot gedeelte van Fergus' weg in het vervolg van de roman.

a. Schotland en de weg van Fergus

Ik geef eerst een overzicht van Fergus' route en de oorsprong daarvan op de landkaart. Op het kaartje in de bijlage zijn de verschillende plaatsen aangegeven.⁷⁸

De achtervolging van het witte hert voert de Arturriders uiteindelijk naar Indegal (FS 194) en daar, aan de 'uitgang' van het land (FS 303), ligt het kasteel van Fergus' vader. De naam van dit gebied heeft Brugger teruggevoerd op Innse-Gall, de eilanden aan de Schotse westkust.⁷⁹ Fergus' land van herkomst verschijnt evenwel, zoals Brugger ook constateerde, niet als een eilandenrijk. Het kasteel van de vader wordt

78. Vgl. voor eerdere, korte overzichten: *Fergus*, ed. Martin, Intr., p. XIX-XXII; M.D. Legge, 'Sur la genèse du *Roman de Fergus*', p. 402-04; P. Rickard, *Britain in Medieval French Literature 1100-1500*. Cambridge 1956, p. 113-15; en B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 209-10. Ik beperk mij hier tot een bespreking van Fergus' route, wat voldoende is om een beeld te schetsen.

79. Vgl. boven, p. 125-26.

nader gesitueerd "asés pres de la Mer d'Irlande" (FS 306). Zouden we uitgaan van een reële geografie, dan kan het kasteel gelegen zijn ergens aan de Schotse westkust, maar een verdere precisering is moeilijk te geven.

Fergus gaat op weg naar het hof van Artur, waar hij na enige dagreizen aankomt. Dit bevindt zich in "Carduel" (FS 715). Deze residentie is in de werkelijkheid Carlisle, de stad in het uiterste noordwesten van Engeland.

Vanuit Carduel vertrekt Fergus voor de 'aventure' met de Zwarte Ridder. Na een dag rijden brengt hij de nacht door op een kasteel, "qui estoit apielés Lidel" (FS 1512), waar hij kennismakt met Galiene. De naam Lidel gaat terug op Liddel Castle, en ook de afstand klopt, want dit kasteel lag niet al te ver verwijderd - ongeveer vijfendertig kilometer - van Carlisle (Carduel).⁸⁰ Een ander punt van overeenkomst is de situering. In de roman stroomt een rivier langs het kasteel, terwijl het reële kasteel gelegen was aan Liddel Water. Onder koning David I (1124-1153) ontstond vooral in het zuiden van Schotland een proces van feodalisering naar Anglo-Normandisch model. In die tijd kwam Ranulf de Soules, een telg uit een Normandische familie, uit Engeland naar Liddesdale, in het grensgebied tussen Engeland en Schotland, en werd de heer daarvan. Hij en zijn nazaten waren 'butler' - 'pincerna regis' - van de Schotse koning. In dat gebied bezat deze familie het door Ranulf gebouwde Liddel Castle.⁸¹

De volgende dag verslaat Fergus de Zwarte Ridder, nadat de kasteelheer van Lidel en voorbijgangers hem de weg gewezen hebben naar de Zwarte Rots. De naam van de 'aventure'-locatie wordt voor het eerst genoemd door Ke en luidt dan "Noquestan" (FS 775, hs. P; hs. A: la Nouquetren). Even daarna is sprake van "la Noire Montaigne" (FS 864) en vervolgens worden beide namen gebezigd. Men heeft die tot dusver niet met enige zekerheid kunnen terugvoeren op een plek ergens in de buurt van Liddel Castle. Nu bevinden zich daar verscheidene bergen - of beter heuvels - en een daarvan heet thans Black Edge.⁸² Indien een dergelijke naam reeds voorkwam in de tijd van de roman, zou Guillaume die aangewend kunnen hebben voor de berg van de Zwarte Ridder.

80. Martin - ed.-Fergus, Intr., p. XXI - voert de naam terug op een ander 'Liddel', een kasteel dat in de tweede helft van de twaalfde eeuw toebehoorde aan de Stuteville-familie. Dit lag nog iets dichterbij Carlisle, op de plaats waar de rivieren Liddel en Esk samenstromen. Zie daarover T. Thornton Taylor, 'Liddel Strength', in: *Transactions of the Dumfriesshire and Galloway Natural History and Antiquarian Society* 16 (1929-30), p. 112-19.

81. Vgl. T. M'Michael, 'The Feudal Family of de Soules', in: *Transactions of the Dumfriesshire and Galloway Natural History and Antiquarian Society* 26 (1947-48), p. 163-93; R.L. Graeme Ritchie, *The Normans in Scotland*. Edinburgh 1954, p. 187-88, 305-06; en A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 137, 175, 434-35.

82. Bij een bepaalde lichtval lijkt het soms alsof de met gras begroeide heuvels in dit gebied zwart zijn.

Tegen de avond keert Fergus terug op Lidel (FS 2554), en gaat weer verder voor een queeste naar Galiene. Daarna worden een tijd lang geen topografische eigennamen meer genoemd. Dit gebeurt pas weer na de ontmoeting met de dwerg bij de wonderfontein. Vanaf dat moment tot aan het slot van de roman kan Fergus' route stap voor stap gevolgd worden op de landkaart van Schotland.

De dwerg stuurt Fergus op weg voor de queeste naar het op Dunostre bewaarde Schild. Op een gegeven moment trekt hij, zonder dit zelf te beseffen, door het land van zijn geliefde, dat "Lodïen" heet (FS 3917-27). In de werkelijkheid is dat Lothian, de provincie in het zuidoosten van Schotland.

Guillaumes verteller geeft daar nauwkeurig aan, waar Fergus een zeearm oversteekt. De held logeert in een "manoir" die "le Castiel as Puceles" (FS 3929) heet. In de Latijnse vorm Castellum Puellarum wordt die naam in twaalfde-eeuwse bronnen gehanteerd voor de in het noorden van Lothian gelegen stad Edinburgh of voor het kasteel daarvan, dat een van de residenties was van de Schotse koning.⁸³ De volgende morgen arriveert Fergus "au port desor la mer", die "le Port la Roïne" genoemd wordt (FS 3934-37). Hij gaat aan boord van een schip, dat hij aantreft "la au pasage / Trestoute apretee d'aler" (FS 3942-43). Deze situering komt overeen met die van een veerverbinding in de tijd van de roman, namelijk de Queen's Ferry, de Passagium Reginae. De naam Port la Roïne correspondeert met (Zuid-)Queensferry, de havenplaats waar de Firth of Forth overgestoken werd. Ze is ontleend aan de Schotse koningin Margaret (gestorven 1093), die de passage liet instellen voor de pelgrims naar de kerk van St. Andrews.⁸⁴ Verder correspondeert "la mer" met "mare Scoticum", de aanduiding voor de Firth of Forth.⁸⁵ Als een aardrijkskundeleraar laat de verteller op de vermelding van Port la Roïne de mededeling volgen dat daar Lodïen ophoudt en "la mer" de grens vormt tussen Lodïen en Escoce:

3938   Iluecques Lodïen define,
             Et Escoce est de l'autre part;
             La mers ces deus terres depart

In deze verzen is Escoce - zo gespeld in hs. P - hetzelfde als Scotia, de naam voor het noordoostelijke gedeelte van het huidige Schotland, dat aan de zuidkant grenst aan

83. Vgl. J.S.P. Tatlock, *The Legendary History of Britain. Geoffrey of Monmouth's Historia Regum Britanniae and Its Early Vernacular Versions*. Berkeley-Los Angeles 1950, p. 12-13; en R.S. Loomis, 'Scotland and the Arthurian Legend', in: R.S. Loomis, *Studies in Medieval Literature*. New York 1970, p. 141-42.

84. Vgl. *A Source Book of Scottish History*. Vol. I. From Earliest Times to 1424, ed. W.C. Dickinson e.a. London enz. 1952, p. 93-4; en A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 123.

85. Vgl. bijv. *Early Sources of Scottish History a.d. 500 to 1286*. Vol. 2, p. 295 en n. 4.

de Firth of Forth.⁸⁶ In bijvoorbeeld een vita over koningin Margaret komen we in verband met de Queen's Ferry een plaatsbepaling tegen die precies overeenstemt met die in de *Fergus*: "the sea that separates Lothian and Scotland".⁸⁷

Na de overtocht komt Fergus aan land bij de voet van een kasteel met de naam "Dunfremelin" (FS 4050-52),⁸⁸ dat is Dunfermline, de stad in de buurt van de noordelijke aankomst van de Queen's Ferry. In de twaalfde eeuw was Dunfermline een van de koninklijke residenties en er bevond zich een kasteel van de Schotse koning.⁸⁹ Daar stond ook een van de belangrijkste en rijkste abdijen van Schotland. Koningin Margaret stichtte er een priorij en deze verkreeg in 1128 door het initiatief van haar zoon, koning David I, de status van abdij. Voor het Schotse vorstenhuis ging de abdij fungeren als 'Eigenkloster', en daar werden sedert Margaret gewoonlijk de Schotse koningen begraven.⁹⁰ Men kan er nog steeds het graf bezoeken van Margaret, de koningin die beschouwd werd als een heilige en die ook later, in 1250, officieel heilig werd verklaard.⁹¹

Fergus rijdt ruim twee maanden door Escoce (FS 4056-59), totdat hij aankomt bij het kasteel van het Schild. De naam van de plaats luidt "Dunostre" (FS 3755, 3827, 4345), wat is afgeleid van Dunnottar, een rots die ruim twintig kilometer ten zuiden van Aberdeen gelegen is aan de Noordzeekust. Al in de vroege middeleeuwen bevond zich daar een fort van de Picten. Uit een vermelding over de tijd van de Schotse koning William (1165-1214) blijkt dat Dunnottar "was appointed "sted of Warranty", or seat of judicial administration for the shire, in which capacity it was entrusted to the keeping of John de Hastings as "Vicecomes et Forestarius de Moernes".⁹² Deze John behoorde tot een Anglo-Normandische familie, en vermoedelijk bewoonde hij

86. Door de Firth of Forth ziet Escoce er op een middeleeuwse landkaart uit als een eiland. Zie bijv. de afbeelding van een kaart van Matthew Paris (ca. 1250), in: Caxton, *The Description of Britain*, ed. M. Collins. London 1988, p. 31.

87. Geciteerd naar: *Early Sources of Scottish History a.d. 500 to 1286*. Vol. 2, p. 77. Langs de in de roman genoemde plaatsen loopt ook thans nog de weg van Lothian naar het noorden. De Firth of Forth wordt dan overgestoken via een hangbrug bij Queensferry.

88. Deze lezing gaat terug op een emendatie door Martin - ed.-*Fergus*, p. 110, vs. 4031 - van een vers in de redactie van hs. P: "Si ert claimés j. fremelin".

89. Vgl. A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 146, 158.

90. Zie G.W.S. Barrow, *The Kingdom of the Scots*, p. 194-96; A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 122-23, 145-46; en S. Cruden, *Scottish Medieval Churches*. Edinburgh 1986, p. 20-38.

91. Vgl. D.H. Farmer, *The Oxford Dictionary of Saints*. Oxford 1978, p. 262-63.

92. D.G. Barron, *The Castle of Dunnottar and Its History*. Edinburgh-London 1925, hfdst. I en II. Het citaat aldaar, p. 14. Vgl. ook W.D. Simpson, 'The Development of Dunnottar Castle', in: *The Archaeological Journal* 98 (1941), p. 87-98.

op Dunnottar een kasteel als dienstman van de koning.⁹³ In de roman geeft de dwerg bij de wonderfontein een beschrijving van de locatie. Het is een kasteel op een rots, die omgeven is door de zee, en met één toegangsweg:

3856   Cele tors siet sor un rocier,
            Se li bat la mers environ.
            Par une porte i entre l'on,
            Car il n'i a que une entree

Het reële Dunnottar is een hoge rots die aan drie kanten door de Noordzee omgeven wordt en naar de top voert één toegangsweg via de landzijde. Zoals de foto in de bijlage illustreert, bestaat hier een opvallende gelijkenis tussen roman en werkelijkheid.

Na de verovering van het Schild komt Fergus wederom aan bij "la mer" (FS 4361), die hij oversteekt in het schip van een koopman. Deze heeft tien met leer beladen schepen, dat hij in het land heeft gekocht (FS 4364-65). Ook dit gegeven heeft zijn oorsprong in de realiteit, want huiden vormden een Schots exportartikel, bestemd voor de Vlaamse kledingindustrie.⁹⁴

Fergus brengt opnieuw de nacht door in Port la Roïne (FS 4391-96). Daarna rijdt hij een dag verder en verneemt van drie herders dat hij zich in Lodien (Lothian) bevindt (FS 4412-14). De 'dame' van het land is Galiene, die door een koning belegerd wordt in "Rocebourc le castiel" (FS 4421, hs. P; hs. A: Richeborc). Die naam gaat terug op Roxburgh, in het zuiden van Lothian. Roxburgh was in de twaalfde eeuw een belangrijke stad aan de weg van Engeland naar Edinburgh. Zij was gelegen op de plaats waar de Tweed en de Teviot samenstromen, tegenover de stad Kelso. Er bevond zich een kasteel, dat dienst deed als een van de residenties van de Schotse koning.⁹⁵ De plaats was een centrum van Anglo-Franse cultuur. Daar, in de hofkring van David I, ontving bijvoorbeeld Ailred, de latere abt van Rievaulx, zijn opvoeding en onder-

93. Vgl. D.G. Barron, *The Castle of Dunnottar and Its History*, p. 13-16. Dunnottar ligt in de provincie Mearns en in de jaren 1165-1178 was John de Hastings sheriff van dit gebied. Zie G.W.S. Barrow, *The Kingdom of the Scots*, p. 82, n. 9. Overigens, Barron lijkt het bestaan van het kasteel af te leiden uit de *Fergus*. De huidige ruïnes op de rots stammen van een kasteel uit later tijd.

94. Zie A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 513-14.

95. Vgl. A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 158, 472, 511. Later is dit Roxburgh verdwenen. Overigens ontstaat de indruk dat Galiene's Lothian behoort tot het rijk van de koning van 'Engeland'. Artur treedt op als Galiene's leenheer en de ridderwereld van zijn hof is verbonden met de aanduiding "Engleterre". Vgl. bijv. FS 994-97 en 6387-95. Een van de redenen voor die situatie kan een archaïserende optiek geweest zijn. Sedert de tiende eeuw was Lothian in Schotse handen, maar het werd "well into the twelfth century [...] still regarded, racially or geographically, as *Anglia*, England". Zie G.W.S. Barrow, *The Kingdom of the Scots*, p. 148-61. Het citaat aldaar, p. 161.

richt.⁹⁶ Ruim anderhalve eeuw na de *Fergus* zou Roxburgh, samen met een paar andere locaties in Schotland, figuren in de laatste Arturroman van het genre, de *Meliador* van Jean Froissart.⁹⁷

Fergus komt aan op "Mont Dolerous" (FS 4461). Daar moet hij het Schild verdedigen tegen de reus van "la Montaigne de Maros" (FS 4465). Deze heeft op de berg een kasteel gebouwd, aan de voet waarvan een water stroomt (FS 4468, 4627-28). Vanaf de toren van het kasteel kan men over heel Lodien uitkijken (FS 4785-89). Tegen het einde van de roman wordt de plek ook "Malreus" genoemd (FS 6956, hs. P; hs. A: Mardels). Deze naam is afgeleid van Melrose, dat dichtbij - ongeveer vijftien kilometer - Roxburgh lag. De situering in de roman klopt met de werkelijkheid, want uit het vervolg blijkt dat het kasteel van de reus in de buurt ligt van Galiènes Rocebourc. Een andere overeenkomst is de berg met een nabij gelegen rivier. Langs Melrose stroomt namelijk de Tweed en vlakbij liggen de drie Eildon Hills, het oude Trimontium. Daar werd in de tijd van de Romeinen een fort gebouwd.⁹⁸ Van de top heeft men inderdaad een ver uitzicht over de wijde omgeving. Een getuige is Walter Scott: "I can stand on Eildon Hill and point out forty-three places famous in war and verse".⁹⁹ In de tijd van de roman was Melrose vooral bekend als de plaats van een Cisterciënzerabdij. Deze werd in 1136 door koning David I gesticht als dochterhuis van Rievaulx in Yorkshire.¹⁰⁰

Vanuit het op de reus veroverde kasteel zorgt Fergus voor de bevrijding van Rocebourc, en neemt hij daarna deel aan het toernooi met de Arturriders. Dit wordt gehouden "Es plains par devant Gedeorde" (FS 6298), wat correspondeert met Jedworth, thans Jedburgh, in het zuidoosten van Schotland. De stad ligt ongeveer

96. Zie R.L. Graeme Ritchie, *The Normans in Scotland*, hfdst. 19.

97. Zie A.H. Diverres, 'The Geography of Britain in Froissart's *Meliador*', in: *Medieval Miscellany presented to Eugène Vinaver*. Manchester-New York 1965, p. 97-112.

98. Vgl. R.S. Loomis, 'Scotland and the Arthurian Legend', p. 144-45.

99. Zoals ik ter plekke las in een wandelgids door R.L. Brown, *Lothian and the South East Borders*. London 1980, p. 40.

100. Zie A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 148; en S. Cruden, *Scottish Medieval Churches*, p. 64-76. In de *Kroniek van Holyrood* is s.a. 1171 sprake van een "Willelmus abbas de Monte doloroso". Volgens sommige onderzoekers kan hiermee Melrose bedoeld zijn. In dat geval zou in de roman ook de naam Mont Dolerous 'kloppen'. Vgl. R.L. Graeme Ritchie, *The Normans in Scotland*, p. 300 en n. 3; en R.S. Loomis, 'Scotland and the Arthurian Legend', p. 145. Deze identificatie is echter niet zeker. Vgl. *Early Sources of Scottish History a.d. 500 to 1286*. Vol. 2, p. 275, n. 6; en J.S.P. Tatlock, *The Legendary History of Britain*, p. 14. In de *Historia Regum Britanniae* van Geoffrey of Monmouth wordt Mons Dolorosus - naast Castellum Puellarum - genoemd als plaats gesticht door koning Ebraucus. Melrose Abby was in ieder geval niet op een berg gelegen. In de buurt van Melrose lag wel een Vallis Doloris. In een kerk daar werden fragmenten bewaard van een Mariabeeld dat door koning Artur uit Jeruzalem meegebracht zou zijn. Vgl. R.L. Graeme Ritchie, *The Normans in Scotland*, p. 300; en G.W.S. Barrow, *The Kingdom of the Scots*, p. 154.

vijftien kilometer van Melrose. Ten tijde van de *Fergus* was ook Jedburgh een kasteelplaats en een residentie van de Schotse koning.¹⁰¹

Fergus' weg eindigt in het huwelijk met Galiene en het koningschap over Lodien, wat wordt gevierd in Rocebourc. Aan zijn domein heeft Artur nog een gebied toegevoegd: "la contree de Tudiele" (FS 6881).¹⁰² Een mogelijke oorsprong van die naam is Tweeddale, de streek ten westen van Roxburgh.¹⁰³

Het gegeven overzicht laat zien dat met name het vervolg van Fergus' grote queeste op gedetailleerde wijze overeenkomt met een reël traject in Schotland. Men krijgt hieruit de indruk dat Guillaume, zoals later Froissart, de auteur van de *Meliador*,¹⁰⁴ in het land vertoefd heeft. Daarbij valt op dat Guillaume vooral 'koninklijke' locaties gebruikt heeft voor de weg van zijn held naar het koningschap.

Gezien allerlei Schots-Franse betrekkingen is een verblijf van de dichter in Schotland geenszins onaannemelijk. Ik noem een paar gegevens. De Schotse koning William en zijn voorganger Malcolm voerden een levensstijl op de wijze van de Frans-aristocratische ridderscultuur. Over hen werd gezegd dat "they held themselves for Frenchmen, not only by race (their mother was a Warenne) but also in manners, language and culture, and that they kept only Frenchmen in their household and following".¹⁰⁵ In het gedeelte van Schotland waar de *Fergus* speelt, woonden vele edelen van Franse origine, ook afkomstig uit Picardië en uit Vlaanderen.¹⁰⁶ In 1173-1174 viel koning William het noorden van Engeland binnen, toen hij zich had verbonden met de jonge Hendrik tegen diens vader Hendrik II, koning van Engeland. Hij geraakte in gevangenschap, wat tot gevolg had dat - onder andere - zijn burcht Roxburgh, in de *Fergus* Rocebourc, enige jaren in Engelse handen was. In Williams leger streed een contingent Vlamingen, gestuurd door de graaf van Vlaanderen.¹⁰⁷ Die graaf was Filips van de Elzas, de opdrachtgever van Chrétien's *Conte du Graal*,

101. Vgl. A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 158, 230.

102. "U il a mainte rice sele / Et maint palais emperial". Het tweede vers hiervan maakt deel uit van een alleen in hs. P voorkomend couplet. Een merkwaardige omschrijving. Of is hier soms een geografische 'grap' bedoeld, nl. een sprong naar Tudela in Spanje, bekend uit de Karelepiek?

103. Vgl. *Fergus*, ed.-Martin, Intr., p. XXII. Schmolke denkt aan Teesdale in Engeland. Vgl. *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 216.

104. Zie A.H. Diverres, 'Jean Froissart's Journey to Scotland', in: *Forum for Modern Language Studies* 1 (1965), p. 54-63. Vgl. ook P.F. Dembowski, *Jean Froissart and his Meliador*. Context, Craft, and Sense. Lexington 1983, p. 43-44.

105. G.W.S. Barrow, *The Kingdom of the Scots*, p. 285.

106. Zie G.W.S. Barrow, *The Anglo-Norman Era in Scottish History*.

107. Zie A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 228-38.

en deze komen we ook tegen als beschermer van de monniken van Melrose in verband met de wolhandel.¹⁰⁸

Hoe dan ook, we kunnen vaststellen dat Guillaume bekend was met plaatsen en gebieden in Schotland, en dat hij deze kennis heeft aangewend voor de localisering van de handeling in zijn roman. Dit was evenwel een bekendheid met het land bij de auteur. Voor zijn publiek ging het, naar we verderop zullen zien, om iets anders.

b. Een onderscheid tussen een georiënteerde en een niet-georiënteerde ruimte

Bij Schmolke lezen we dat Guillaumes "Geographie [...] keine märchenhaft vagen Züge (trägt)", en dat "eine exakte Topographie den Charakter des Werks prägt".¹⁰⁹ Deze typering behoeft enige nuancering. Er is namelijk ook sprake van een situering van de handeling op plaatsen die niet worden aangeduid met aan de realiteit ontleende eigennamen. Dit is het geval in het gedeelte van Fergus' terugkeer naar Lidel tot aan het begin van zijn queeste naar het Schild.¹¹⁰

Fergus begint aan zijn zoektocht naar Galiene. In de nacht rijdt hij door "une forest ramee" en komt aan bij een tent "enmi la lande". Daarin ligt de Fiere Ridder te slapen, die "estoit de la lande sire" (FS 2809-25). Tot de volgende dag rijdt Fergus "par la forest", waarna hij arriveert bij "une chaucie / Dejuste une iaue roide et fort", de plaats van het kasteel van de Tolridder (FS 3091-3125). Vervolgens stuit hij op de vijftien roofridders. Dit gezelschap zit aan de maaltijd in een 'locus amoenus' - "une foillie / Molt gentument aparillie" - bij een rots in "la forest" (FS 3243-83). In het jaar van 'mesaventure' blijft een localisering achterwege (FS 3643-73). Dan volgt de wending omhoog. Fergus rijdt door "le bois", dat eruit ziet als paradijselijk:

3675   Le plus biel et le mius folu
            Que onques nus hom ot veü
            Puis que Dius le premier forma

In het bos staat een met edelstenen ingelegde wonderfontein, die zijn herstel bewerkstelligt. Er bevindt zich "une capiele / Faite del tans anchïenor" (FS 3704-05), waar zich een alwetende dwerg ophoudt, die Fergus inlicht over de wijze waarop hij Galiene terug kan vinden.

108. A.A.M. Duncan, a.w., p. 513.

109. B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 210, 213.

110. In het eerste gedeelte van zijn weg zien we hetzelfde in de episode met de vier roofridders, die plaatsvindt in "une forest" waar Fergus de weg kwijtraakt (FS 634-43).

Zo blijkt dat voor een gedeelte van Fergus' gang iedere band met een reële geografie ontbreekt. De situering draagt hier "märchenhaft vagen Züge" en is het tegendeel van een "exakte Topographie".

Fergus' queeste naar Galiene laat hiermee een onderscheid zien tussen een irreële en een realistische localisering. Dit verschil heeft een literaire functie in verband met de thematische lijn van 'amour' en 'chevalerie'. Fergus verkeert in de fase vanaf de terugkeer langs Lidel tot aan de ontmoeting met de dwerg bij de wonderfontein in een staat van ongenade. Het is een periode van 'dolor' als boete voor het vergrijp tegenover de liefde.¹¹¹ En daarmee correleert de ruimtebehandeling. Fergus' tocht verloopt langs plaatsen zonder topografische eigennamen. Gezien het verschil met het vervolg kan dit geïnterpreteerd worden als teken van desoriëntatie. In het woud van de wonderfontein zorgt Fortuna voor de ommekeer. Fergus bereikt een evenwicht tussen 'amour' en 'chevalerie', en vervolgens voert zijn weg naar de hoogste bestemming. Dan is het gebruik van topografische eigennamen een teken van oriëntatie, van een staat van genade.

Guillaume ging in de behandeling van de ruimte niet alleen realistisch, maar ook 'märchenhaft' te werk. Hoorders die zelf niet bekend waren met de geografie van Schotland konden dit verschil zeer wel ontwaren, en zo komen tot een 'sen'-volle interpretatie ervan.

c. Een literaire vertekening bij de rots van Dunnottar

De dwerg vertelt dat Dunostre gelegen is op een door de zee omgeven rots, wat, zoals geconstateerd, overeenkomt met Dunnottar in het noord-oosten van Schotland. Echter, er is ook iets wat niet klopt met de werkelijkheid. De dwerg heeft het in de beschrijving van de toren over een ophaalbrug (FS 3848-55). Als Fergus bij Dunostre aankomt, begeeft hij zich langs "une chaucie" - een verhoogde weg - naar het kasteel, zonder dat er verder nog gesproken wordt van de zee, en hij treft de reuzin aan op de brug (FS 4093-98). De strijd vindt daar plaats en het loopt voor de reuzin slecht af, wanneer haar zeis vast blijft zitten in een brugpilaar (FS 4173-79). Daarna lezen we hoe Fergus zonder enige moeite via de poort het kasteel binnengaat (FS 4221-29). Bij het geografische model, de rots van Dunnottar, verloopt de weg naar de top anders, namelijk via een steil pad. Mogelijk ontstond deze verandering doordat Guillaume de

111. Zie boven, p. 33.

handeling liet aansluiten bij een sprookje met het motief van het gevecht met een monster op een brug.¹¹²

Verder lijkt het erop dat het pad van Dunnottar ergens anders in de roman terechtgekomen is. Het is opvallend dat de beschrijving van de Noire Montaigne enige overeenkomsten vertoont met de rots van Dunnottar. De Noire Montaigne is namelijk een hoge berg die alleen via een smal en steil pad te voet beklommen kan worden (FS 2058-76), en met grote moeite bereikt Fergus daarlangs de top (FS 2104-16). Er kan worden verondersteld dat Guillaume in de uitwerking van het parcours van zijn held het 'reële materiaal' van Dunnottar gebruikt heeft voor de 'aanleg' van twee Autre Monde-bergen en zo als het ware het pad van Dunnottar heeft verplaatst naar een rots 'ergens in het binnenland'. Een dergelijke splitsing ondersteunt de gedachte dat Guillaume schreef voor een publiek dat zelf niet thuis was in Schotland.

d. Een vergelijking met het genre

Indien het zonder meer juist zou zijn dat de *Fergus* gekenmerkt wordt door een "realistic geographical setting", aldus de typering van Micha,¹¹³ dan zou de roman aansluiten bij de *Cligés*. In Chrétiens oeuvre neemt de *Cligés* een afwijkende plaats in. Het onderscheid tussen dit werk en de overige vier romans correleert met een verschil 'realistisch' versus 'sprookjesachtig', ook wat betreft de voorstelling van de ruimte.¹¹⁴ Daarmee is een geschikt instrumentarium gegeven voor een vergelijking met de *Fergus*, vanwaaruit een nader licht geworpen kan worden op Guillaumes ruimtebehandeling.

In Chrétiens romans van het Keltische type, de *Erec et Enide*, de *Chevalier de la Charrete*, de *Chevalier au Lion* en de *Conte du Graal*, fungeert het hof van Artur als kader van de handeling. Dit wordt op verschillende plaatsen gelocaliseerd, zoals Carlion, Caradigan en Carduel. Het zijn namen die thuishoren in het 'oude' Brits-Keltische gebied van Artur en deze plaatsen worden "nicht in ein geographisches System gebracht, sondern sie fügen sich ein in die märchenhafte, nicht festlegbare

112. Vgl. A. Aarne en S. Thompson, *The Types of the Folktale*. Helsinki 1973³, p. 91, i.v.m. de inleiding in type-301, The Three Stolen Princesses. Een sprookje van dit type heeft Guillaume mogelijk als een bron gebruikt bij zijn voorstelling van de queeste om het Schild. Vgl. boven, p. 71, n. 14.

113. Vgl. boven, p. 123, n. 1.

114. Zie hierover A. Fourier, *Le courant réaliste dans le roman courtois en France au Moyen-Age*. Tome I. *Les débuts (XIIe siècle)*. Paris 1960, hfdst. II. Vgl. ook W. Völker, *Märchenhafte Elemente bei Chrétien de Troyes*. Bonn 1972, p. 76-77, 92, 144, 173-75, 266.

Landschaft".¹¹⁵ De held verlaat het hof en volbrengt een reeks 'aventures'. De locaties waarop deze plaatsvinden, verschijnen op de wijze van het sprookje en kunnen niet op een reële landkaart uitgezet worden. Gewoonlijk worden aanduidingen gegeven als 'een woud', 'een veld', 'een kasteel' of 'een voord bij een rivier'.¹¹⁶ Soms ook wordt een 'sprekende' naam gehanteerd, zoals Biaurepaire, het kasteel van Blancheflor in de *Conte du Graal*.¹¹⁷

De held heeft meer dan eens te doen met personages van een 'sprookjesachtig' type, onder wie dwergen en reuzen. Van een relatief hoge 'merveilleux'-graad zijn enkele 'aventures' die gesitueerd worden in een irreële Andere Wereld. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de 'chastel de Pesme-Aventure' in de *Chevalier au Lion*. Yvain bevrijdt er driehonderd meisjes uit de macht van twee duivelszonen. De *Chevalier de la Charrete* gaat over een verlossing uit de Autre Monde. Dat gebied, met de naam Gorre, is een koninkrijk waaruit geen terugkeer mogelijk is: "el rëaume [...] / don nus estranges ne retorne".¹¹⁸ De boosaardige koningszoon Meleagant houdt daar naast Guenièvre ridders en vrouwen uit Arturs land in een staat van gevangenschap. Het land kan alleen binnengedrongen worden "par deus molt perilleuses voies / et par deus molt felons passages".¹¹⁹ De ene komt uit bij de Ponz Evages, een smalle onderwaterbrug. Nog gevaarlijker is de andere, die uitkomt bij de Pont de l'Espee. Als barrière dient een zwarte en woeste hellerivier, waaroverheen een brug is gelegd in de vorm van een lang en scherp zwaard. Deze weg kiest Lancelot, die erin slaagt Guenièvre en de anderen te bevrijden.

Ook de wijze waarop de held de 'aventures' ontmoet, is van een sprookjesachtige aard. Het is een hogere, providentiële macht die hem de 'aventures' doet 'toevallen' en volbrengen. Hij heeft te doen met antihoofse machten in een wereld van destructie en betovering. Als een uitverkorene is het hem gegeven deze 'inordinatio' weg te nemen, waarmee hij uitgroeit tot een ridder met de trekken van een messiaanse verlosser.¹²⁰

115. W. Völker, *Märchenhafte Elemente bei Chrétien de Troyes*, p. 78-79.

116. Vgl. ook M.L. Chénier, *Le chevalier errant dans les romans arthuriens en vers des XIIe et XIIIe siècles*, hfdst. III. Zie verder over de ruimtebehandeling in de romans van het Keltische type, zoals gecreëerd door Chrétien: R. Morris, 'Aspects of Time and Place in the French Arthurian Verse Romances', in: *French Studies* 42 (1988), p. 257-77.

117. Een naam met een ironische achtergrond, want de burcht lijdt - bij Percevals aankomst - onder een belegering en is grotendeels verwoest.

118. Ed. M. Roques. Paris 1969, vs. 640-41.

119. Ed.-Roques, vs. 654-55.

120. Zie over deze aspecten: E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*. Tübingen 1970², hfdst. III en IV.

Voor de verhaaltstof van deze romans en dan met name voor de *Autre Monde*-handelingen heeft Chrétien naar alle waarschijnlijkheid gebruik gemaakt van de Keltische literatuur.¹²¹ Daarom kan met recht gesproken worden van romans van het Keltische type. Met het 'merveilleux' uit de verhaalschat van zijn bronnen is Chrétien humaniserend, rationaliserend en ook ironiserend omgesprongen.¹²² Niettemin maken zijn Keltische romans een 'märchenhafte' indruk: ze roepen een wereld op die aan de realiteit ontstegen is.

Van een ander type is de *Cligés*, waarin geen Keltische verhaaltstof is verwerkt. Het kader wordt hier gevormd door het Griekse hof in Constantinopel. De manlijke hoofdpersonen, eerst Alixandre en daarna zijn zoon Cligés, zijn daaruit afkomstig. Alixandre is de zoon van de Griekse keizer. Het hof van Artur is de plaats waar beide helden een periode verblijven om zich als ridder te onderscheiden. Hun daden verrichten zij voor het forum van een reële hofwereld in een reële setting en met reële tegenstanders. Ook de topografie is van een reële aard.¹²³ Illustratief daarvoor is de weg van de held in het eerste gedeelte van de roman.¹²⁴

Alixandre wil zich in dienst stellen van koning Artur en door hem tot ridder worden gemaakt. Daartoe vertrekt hij met een groep compagnons per schip uit Griekenland. Na een voorspoedige overtocht komen de jongelingen aan in een haven bij Southampton (Hantone). Daar brengen zij de nacht door en informeren of Artur zich in Engeland ophoudt. Ze horen dat de koning in de buurt is, namelijk in Winchester (Guincestre). De volgende dag gaan ze erheen en worden aan het hof opgenomen. Dit Guincestre is geen locatie in het 'oude' Brits-Keltische gebied, maar een stad in het Engeland uit de tijd van Chrétien, toen een van de residenties van de Engelse koning Hendrik II.

Hierna blijken het optreden en de positie van Artur gelijkenis te vertonen met die van Hendrik II. Artur begeeft zich met zijn baronnen naar Bretagne, nadat hij het bestuur over Engeland heeft toevertrouwd aan graaf Angrés van Windsor (Guine-sores). Deze doet een greep naar de macht en wanneer Artur dat verneemt, steekt hij met een groot leger de zee weer over en trekt naar Londen (Londres). Angrés heeft

121. Zie over dit 'arrière-plan celtique': J. Frappier, *Chrétien de Troyes*. Paris 1968; en idem, 'La matière de Bretagne: ses origines et son développement' en 'La légende du Graal: origine et évolution', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1. Heidelberg 1978, p. 183-211, 292-312.

122. Chrétien heeft op een incongruente wijze realistische met wonderbaarlijke elementen vermengd, waarmee hij een sfeer van ambiguïteit creëerde. Zie L. Carasso-Bulow, *The Merveilleux in Chrétien de Troyes' Romances*. Genève 1976.

123. Zie A. Fourier, *Le courant réaliste dans le roman courtois en France au Moyen-Age*, hfdst. II. Vgl. ook L. Polak, *Chrétien de Troyes, Cligés*. London 1982, hfdst. 1.

124. De reële geografie w.b. Engeland is gedetailleerd behandeld door C. Bullock-Davies: 'Chrétien de Troyes and England', in: *Arthurian Literature*. Vol. I, ed. R. Barber. Woodbridge 1981, p. 1-61.

zich inmiddels verschanst in het door hem versterkte kasteel van Windsor. Dit kasteel is gelegen op een hoge heuvel en aan de voet daarvan stroomt de Theems (Tamise). Aan de oever van de rivier slaat het Arturleger zijn kamp op. De strijd leidt tot een overwinning op de verrader dankzij een hoofdrol van Alixandre en zijn vrienden. Op gedetailleerde wijze wordt dit gebeuren ruimtelijk gesitueerd en dat geheel in overeenstemming met de contemporaine werkelijkheid rond Windsor Castle.

Deze 'militia' is verweven met 'amor', de verliefdheid van Alixandre en Soredamor, de zuster van Gauvain. Na zijn heldendaad ontvangt Alixandre Soredamor tot bruid. Wanneer uit dit huwelijk een zoon, Cligés, is geboren, keert hij in verband met de troonsopvolging terug naar Griekenland. Hij gaat in Shoreham (Sorlan) aan boord en komt in zijn vaderland aan in een haven bij Athene.

Chrétien heeft met deze 'courant réaliste' aan zijn roman een sfeer van waarheid en waarschijnlijkheid gegeven. Dit deed hij, paradoxaal genoeg, terwille van een literaire functie. De *Cligés* is namelijk bedoeld als reactie op een tekst van een 'realistisch' type, de *Tristan* in de versie van - vooral - Thomas.¹²⁵

Vergelijken we nu de *Fergus* met de twee romansoorten van Chrétien, dan blijkt dat hij aansluit bij de Keltische romans. Het kader van de handeling wordt gevormd door het Arturhof. De *Fergus* start met een hofdag in Caradigan. Dit komt overeen met het begin van de *Erec et Enide* en hetzelfde geldt voor de daarop volgende episode, de 'aventure merveilleuse' van de jacht op het witte hert.¹²⁶ Als Fergus op weg gaat, treft hij het Arturhof in Carduel. Hetzelfde gebeurt bij Perceval in de *Conte du Graal*. Guillaumes verteller voegt aan de vermelding van Carduel toe: "en Gales" (FS 715), een 'keltiserende' situering die weer ontleend is aan het begin van de *Chevalier au Lion*.¹²⁷

De daden van de held in Guillaumes roman zijn conform het Keltische model. Fergus volbrengt een reeks 'aventures' in een veelal sprookjesachtige wereld. Daarbij wordt de structuur van de handeling in belangrijke mate bepaald door Autre Monde-'aventures'.¹²⁸

De verschillende locaties op Fergus' weg hebben weliswaar qua naam en situering een reële achtergrond, maar de beschrijving ervan is van het Keltische type. Er is

125. Zie hierover i.v.m. het realisme in de *Tristan*: A. Fourrier, *Le courant réaliste dans le roman courtois en France au Moyen-Âge*, hfdst. I en II.

126. Vgl. *Erec et Enide*, ed. M. Roques. Paris 1973, vs. 27-341.

127. Vgl. FS 715-16 naast *Chevalier au Lion* - ed. Roques - vs. 7-8. Overigens was Guillaume wel bekend met de ligging van Carlisle, waarop de naam Carduel teruggaat. Dit blijkt later uit een situering van Carduel "en Corbelande" (FS 6147). Corbelande is Cumberland, en daarin ligt Carlisle.

128. Vgl. boven, hfdst. 1, par. 3.

geen verband met de contemporaine realiteit, zoals zal blijken uit het vervolg van dit hoofdstuk.

Fergus wordt op zijn 'aventures'-weg evenals de helden uit Chrétiens Keltische romans geleid door een hogere macht, die hem voert naar de bestemming van messiaanse verlosser. Deze bestiering verdient juist in de *Fergus* de aandacht, omdat de route van de held ontleend is aan een reëel parcours. Als we een gedeelte van Fergus' queeste om het Schild projecteren op de Schotse landkaart, zien we het volgende. Hij komt aan op Dunnottar na een tocht via Edinburgh in Lothian, en een oversteek van de Firth of Forth tussen Queensferry en Dunfermline. Bij een realistische voorstelling had Fergus in Lodien de weg kunnen vragen naar Dunostre en dan zou men hem verteld hebben dat hij daarvoor eerst de zee bij Port la Roine moet oversteken. Iets dergelijks is het geval in de *Cligés* bij Alixandres gang naar het Arturhof in Winchester via Southampton. Fergus weet dat het Schild bewaard wordt op Dunostre, maar onderweg kan niemand op zijn vragen naar de plaats van het Schild informatie geven (FS 3920-23, 3930-33). Het is de 'hogere' macht van de 'aventure', hier in de gestalte van Fortuna, waaraan hij zich toevertrouwt: "De tot s'est en Fortune mis / Que le conduie sauvement / La u li venra a talent" (FS 3924-26). Deze gids voert hem naar Dunostre, en dat op een non-realistische wijze, want het duurt twee maanden en een week eer Fergus het gezochte kasteel in het vizier krijgt (FS 4056-67).

We hebben eerder geconstateerd dat de helden uit Chrétiens Keltische romans allen optreden in de *Fergus*.¹²⁹ Welnu, het getuigt van Guillaumes genrebewustzijn dat *Cligés* in de *Fergus* niet voorkomt onder de ridders van het Arturhof.

Nu is het wel zo, dat de *Fergus* afwijkt van Chrétiens Keltische romans door het gebruik van topografische eigennamen. In vergelijking daarmee komen veel meer toponymen voor en anders dan bij Chrétien heeft het parcours een reële oorsprong. Evenwel, Guillaume heeft de reële achtergrond van zijn locaties omgevormd tot een literair landschap, en zodanig dat er toch weer aansluiting is bij de ruimtebehandeling in het Keltische romantype. Daarover nader in het vervolg.

e. De literaire geografie in de weg van Fergus

Om een beeld te geven van de literaire aard en functie van Guillaumes ruimtebehandeling, ga ik wat verder in op de beschrijving van de handeling in enkele gedeelten van Fergus' weg.

129. Zie boven, hfdst. 3, par. 4.

Fergus volbrengt eerst de queeste om de hoorn en de sluier. De bezitter daarvan is de Noir Chevalier. Deze naam en zijn optreden verlenen hem de trekken van een Autre Monde-tegenstander. Menige voorganger van de held heeft hij onthoofd. Wanneer de kasteelheer van Lidel Fergus van deze onderneming probeert af te houden, noemt hij de 'aventure'-locatie een plaats "dont nus ne s'en puet revenir" (FS 1753). We kunnen dit vergelijken met de typering van de Autre Monde Gorre in de *Chevalier de la Charrete*: een 'koninkrijk waaruit geen terugkeer mogelijk is'.

Als Fergus bij de Noire Montaigne arriveert, blijkt de berg tot aan de wolken te reiken. De top biedt een wonderbaarlijk uitzicht, en kan alleen bereikt worden via een woest en smal pad dat door een reus is aangelegd (FS 2055-76; 2118-21). Een dergelijke voorstelling is die van een Autre Monde-berg.¹³⁰

Ook de verdere beschrijving geeft de locatie een sprookjesachtig karakter. Op de berg bevindt zich een kapel die vervaardigd is uit marmer, ivoor en goud. Binnen staat een uit ivoor gebeeldhouwde leeuw, die aan een zilveren ketting twee talismans, de hoorn en de sluier, draagt (FS 2129-68). Het blazen op de hoorn roept de komst van de Zwarte Ridder op, die met een donderend geraas en sneller dan de bliksem komt aanstormen (FS 2276-95). Zelfs al zou Guillaume uitgegaan zijn van een reële Zwarte Berg in de buurt van Liddel Castle, dan moge duidelijk zijn dat hij die allerwegen heeft getransformeerd tot een irreële andere wereld.

Typerend voor het literaire karakter van Guillaumes toponymie is een 'sen'-vol spel in het gebruik van de twee namen voor het domein van de Zwarte Ridder. Tijdens Fergus' eerste verschijning aan het hof refereert Ke aan de profetie van de zot over de komst van degene die de strijd op zal nemen met de Zwarte Ridder. Ke noemt de plaats van handeling Noquestan (FS 775, 787). Als Fergus de 'aventure' wil aanvaarden, duidt hij zelf de plaats aan met Noire Montaigne (FS 864). Meteen daarna probeert Artur Fergus ervan te weerhouden zich te begeven "en la Noquestan / En la Noire Montaigne" (FS 870-71). De benaming die Ke hanteert, past vanwege zijn 'Keltische' klank bij de aard van de queeste. Het zal blijken dat Fergus er in tegenstelling tot de bekende Arturriders toe uitverkoren is de 'aventure' te volbrengen. Deze superioriteit kunnen we verbinden met de omstandigheid dat hij niet afkomstig is van het Arturhof, maar uit de 'andere wereld' van Indegal. Uit dat gebied voert hij zijn 'Keltisch' klinkende naam Fergus mee. En zo weet hij ook, wat een vooruitwijzend teken is van zijn bestemming voor de 'aventure', het 'Keltische' Noquestan te 'verta-

130. Vgl. *Enzyklopädie des Märchens*. Band 2, kol. 138-46.

len' met Noire Montaigne.¹³¹ Daarna kan Artur, alsof hij een lemma uitspreekt van een 'Keltisch'-Frans lexicon, beide namen noemen. Een inzicht dat hij te danken heeft aan degene die tot heil van zijn rijk de profetie in vervulling zal doen gaan.

Tijdens de zoektocht naar Galiene steekt Fergus bij Port la Roïne 'la mer' over. Maar dat gebeurt niet in de officiële Queen's Ferry, die ten tijde van de roman de overtocht onderhield. Fergus stapt aan boord van een schip dat bemand is met tien zeerovers, die hem willen beroven en verdrinken. Daarna passeert hij Dunfremelin, in de contemporaine werkelijkheid de stad met een kasteel van de Schotse koningen. Daar stond hun huisabdij, met het graf van de als een heilige vereerde koningin Margaret. Een verwijzing daarnaar komt in de roman niet voor. De verteller heeft de naam van de stad gegeven aan een kasteel van heidenen:

4050   De l'autre part est arivés
              Desous un castiel sarrasin,
              Si ert clamés Dunfremelin

Deze mededeling geeft aan dat Fergus met de oversteek naar Escoce een land van barbaren is binnengaan, en dat past bij de verdere verschijning van Escoce - zoals we hierna zullen zien - als een Andere Wereld. Zo is er weer overeenkomst met de Autre Monde van Gorre in de *Chevalier de la Charrete*, waarvan de bewoners getypeerd worden als "gent sarradine / qui peior que Sarrazin sont".¹³²

De volgende halte is Dunostre, in Guillaumes tijd een bestuurscentrum, maar in de voorstelling van de dichter een sprookjesberg. Er hangt een wonderschild dat bewaakt wordt door een afzichtelijke reuzin, een soort heks - 'de oude harige vrouw' (FS 3757) - en dit monster is, anders dan de reuzen bij Chrétien, zelfs geen menselijke taal machtig (FS 4096-4146). De tweede bewaker is een vuurspuwende draak, die eerst, als in het sprookje, bij het Schild ligt te slapen.¹³³

Het land waar Fergus het Schild veroverd, is Escoce, in de realiteit de aanduiding voor Schotland benoorden de Firth of Forth. Omstreeks 1200 was dit gebied - althans

131. Het woordspel is mogelijk ook gebaseerd op een correcte vertaling. Het eerste gedeelte van de naam Noquestan kan namelijk verstaan worden als een Keltische vorm voor het woord 'heuvel'. Vgl. L. Jordan, 'Zum altfranz. Fergusroman', p. 169; en W.F.H. Nicolaisen, *Scottish Place-Names. Their Study and Significance*. London 1976, p. 145: "Gaelic *cnoc* is a geographical term meaning 'hill, knoll, hillock, eminence'".

132. Ed.-Roques, vs. 2134-35.

133. Vgl. over de draak als - o.a. - schatbewaarder: *Enzyklopädie des Märchens*. Band 3, kol. 778-820; en over de slapende draak in het sprookje: F. Panzer, *Studien zur germanischen Sagen Geschichte*. München 1969 (repr.), p. 146-48.

het gedeelte van Fergus' weg - door Anglo-Normandische feodalisering geworden tot een geciviliseerde wereld. Verscheidene van oorsprong Franse adellijke families verkregen er bezittingen.¹³⁴ Een van de steden in die landstreek is St. Andrews - ten zuiden van Dundee - toen de belangrijkste bisschopszetel van de kerk van Schotland.¹³⁵ In de roman zien we van dat Schotland niets terug. Guillaumes Escoce is een *Autre Monde*, het land van een door monsters bewaakt wonderschild. Daarmee sluit hij aan bij een literaire traditie, waarin Escoce het decor vormt van een 'merveilleux'-handeling.¹³⁶

Om in Schotland te komen moest Fergus de zee oversteken die de grens vormt tussen Lodien (Lothian) en Escoce. In teksten van het Keltische type komt het gegeven voor van een waterloop, waaronder een zee, als grens tussen de reële en de Andere Wereld.¹³⁷ Dat water fungeert als een alleen door de uitverkoren held te nemen barrière, zoals het geval is bij de rivier met de Zwaardbrug in de *Chevalier de la Charrete*. In die zin is Fergus' 'aventure' met de tien zeerovers te verstaan. Guillaume heeft van de Firth of Forth een barrière gemaakt die Fergus eerst moet overwinnen, voordat hij toegang krijgt tot de Andere Wereld van het land van het Schild.

Op de terugweg steekt Fergus de zee over aan boord van het schip van de koopman in leer. De auteur heeft dit ontleend aan de Schotse handel, maar voor zijn publiek werd het tot een ingrediënt van een *Autre Monde*-'aventure'. Uit Chrétien's Keltische romans is de voorstelling bekend van een Andere Wereld die met de verlossingsdaad van de held onttoverd wordt. Als bijvoorbeeld Lancelot in de *Charrete* zijn eerste duel met Meleagant gestreden heeft, zijn de gevangenen in Gorre bevrijd en daarna kan iedereen het land vrij in- en uitgaan.¹³⁸ Evenzo is Escoce 'entdemonizeert' en onttoverd na Fergus' verovering van het Schild. Een teken daarvan is zijn tweede oversteek. Getuige de dan onbelemmerde overtocht, is 'la mer' haar barrièrefunctie kwijtgeraakt en hebben kooplieden toegang tot Escoce om er handel te drijven.

134. Zie G.W.S. Barrow, *The Kingdom of the Scots*, hfdst. 10 en 11.

135. Vgl. A.A.M. Duncan, *Scotland*, p. 269.

136. Een voorbeeld uit de Arturepiek is *La Vengeance Raguidel*. In deze roman komt Gauvain in Escoce aan via een tocht over 'de zee' in een onbemand wonderschip. Vgl. ed. M. Friedwagner. Halle a. S. 1909, vs. 4882 vlg. Een dergelijke visie op Schotland is mogelijk beïnvloed door de beschrijving van Arturs veldtocht tegen de Schotten in de *Roman de Brut* van Wace. Er is een Anglo-Franse optiek in het spel over Schotland als een land van barbaren. Vgl. W. Notestein, *The Scot in History. A Study of the Interplay of Character and History*. London 1947, hfdst. I; en M.C. Blanchet, 'Layamon et l'Ecosse', in: *Bulletin Bibliographique de la Société Internationale Arthurienne* 15 (1963), p. 97-107.

137. Zie H.R. Patch, *The Other World, According to Descriptions in Medieval Literature*. Cambridge, Mass. 1950, hfdst. VII.

138. Vgl. ed.-Roques, vs. 5415-22; en W. Völker, *Märchenhafte Elemente bei Chrétien de Troyes*, p. 197-98.

De mercantiele ontlening heeft Guillaume uitgewerkt tot een komische scène, waarin Fergus voor het eerst verschijnt in zijn Messias-gedaante. Wanneer in de hoofse epiek kooplieden voorkomen, worden zij gewoonlijk getypeerd als wezens van lagere orde vanwege hun geldzucht.¹³⁹ Guillaume tekent hen met een goedmoedige en speelse ironie. Als Fergus de kooplieden verzoekt hem over te zetten, belooft hij hun als betaling te geven "çou qu'il vauront prendre de lui" (FS 4374). Dat lijkt tegenover dergelijke lieden een nogal gevaarlijke belofte, aangezien hij zojuist in het bezit is gekomen van een wonderschoon schild. De leider van de kooplui is evenwel 'zeer verstandig'. Hij denkt dat Fergus - vanwege het licht uitstralende Schild - een 'betoverd' wezen is en roept hem op, wat normaal tegen zijn natuur zou zijn, gratis in te stappen: "Point de loier de vos demanc / Fors sol honnor et acointance" (FS 4380-81). Aan boord jaagt het lichtschijnsel van het Schild de kooplieden vrees aan. Gezien Fergus' latere optreden als een tweede Messias, vermoed ik dat Guillaume hier met een knipoog een associatie beoogde op te roepen met de Verheerlijking op de berg. Toen verscheen Jezus als een licht uitstralende gestalte aan zijn bevroerde leerlingen.¹⁴⁰ En zoals Jezus deed tegenover de discipelen, zo stelt Fergus de kooplieden vervolgens gerust (FS 4386-88).

In Lodien voert Fergus' weg naar Mont Dolerous / Montaigne de Maros. Melrose, het geografische voorbeeld, was de plaats van een Cisterziënzerabdij aan de voet van de Eildon Hills. Maros is een berg met een door een reus gebouwd kasteel. Meteen in de inzet van de episode wordt duidelijk dat Fergus terechtkomt bij een Autre Monde-berg:

4464   Au fel gaiant parler l'estuet
             De la Montaigne de Maros.
             Illuec avoit fermé et clos
             Un castiel mervillous et fort
             Et par desous avoit un gort
             Grant et mervillous et parfont

De reus blijkt ook een zoon te bezitten. Het is een stinkend kind, dat zich als in een sprookje door de twee jonkvrouwen laat 'masseren': "A eles se fait tastonner / Li fious

139. Vgl. Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, p. 173-75.

140. *Matthéüs* 17:1-13.

au satanas pullent" (FS 4654-55).¹⁴¹ Later vindt de held in de kelder van het kasteel het wonderpaard van de reus, dat zilveren teugels draagt (FS 4720).

De voorstelling van Maros is dus ontsproten aan de fantasie van Guillaume, en ook binnen het verhaal zelf is een fictionele oorsprong te bespeuren. Dit blijkt uit een opmerking van Arondele, Galiènes dienaar, als zij terugkeert van haar mislukte missie naar het Arturhof om hulp. Zij passeert het kasteel van de reus, waarna een gesprek volgt met Fergus. Ze vertelt geboortig te zijn in 'dit land', waarmee Lodien bedoeld is, maar zij heeft nooit geweten dat er zich op die plaats - vlakbij Rocebourc - een kasteel bevond:

5475   Je sui nee de cest pals
              Et si ne sai, je vos plevis,
              Onques mais en toute ma vie
              Que chi eüst castelerie

Maros is een Andere Wereld-kasteel, dat kan verschijnen op een plek waar tevoren nooit een kasteel gezien is.¹⁴² Zoiets kon de hoorder op de gedachte brengen dat de auteur een 'poeta fictor' is. Deze is het die in Lodien het kasteel heeft neergezet, toen zijn held in aantocht was.

De beschrijving van Maros is verder begrepen in de literaire thematiek, 'natura' versus 'nutritura', die is uitgewerkt in een 'conjointure' waarbij Maros in samenhang staat met andere berglocaties.¹⁴³ Met zijn overwinning op de reus wordt Fergus de heer van een bergkasteel, het messiaanse hoogtepunt op zijn ridderweg. En Maros wordt tot "li Chastiaus de la Roce Bise" (FS 4753), wat verwijst naar het beginpunt van Fergus' weg, het kasteel van zijn vader.

De strijd om het land van Galiene vindt plaats bij Rocebourc. Dat gebeuren is niet van een realisme zoals kenmerkend is voor de *Cligés*. In de *Cligés* wordt het verraad

141. Dit 'tastonner' gaat wellicht terug op het ontluizen van een monster, zoals bijv. het geval is in de veronderstelde bron, het sprookje van de The Three Stolen Princesses. Vgl. E. Brugger, "Huon de Bordeaux" and "Fergus", p. 173, n. 2; en F. Panzer, *Studien zur germanischen Sagen Geschichte*, p. 124, 141, 145-47.

142. Vergelijkbaar is een voorstelling in *Manawydan, de zoon van Llyr*, een tekst uit de Keltische literatuur. Bij de achtervolging van een wit zwijn worden Pryderi en Manawydan naar een Autre Monde-fort gevoerd: "they followed the boar until they could see a great, lofty fort, newly made, in a place where they had never seen stone nor construction". De aanwezigheid van het fort op die plaats is voor hen even verbazingwekkend als dat van het kasteel van de reus voor Arondele: "they marvelled at seeing the fort where they had never seen any before". Zie *The Mabinogi and other Medieval Welsh Tales*, vert. P.K. Ford. Berkeley enz. 1977, p. 80.

143. Zie boven, hfdst. 1, par. 5.

van de graaf van Windsor voorgesteld als een politieke affaire uit de contemporaine realiteit en de beschrijving van de belegeringslocatie komt tot in details, onder andere de ligging aan de Theems, overeen met het werkelijke Windsor Castle. Roxburgh Castle lag aan de confluente van de Tweed en de Teviot. Van een dergelijke situering wordt in de *Fergus* nergens melding gemaakt. Evenmin oogt de leider van de belegeraars als een 'concreet' landsheer. Hij wordt alleen aangeduid als "un rices rois" (FS 4419).

Guillaumes Rocebourc-handeling heeft een literair model. Het is een variant van het vooral uit Arturromans bekende motief van een 'besieged lady' die gered wordt door een 'chevalier errant' met een liefdesaanbod als beloning.¹⁴⁴ Het directe voorbeeld is de Biaurepaire-episode uit Chrétiens *Conte du Graal*, een ontlening die een functie heeft in het concept van de *Fergus* als 'neo-Perceval'.

In dit gedeelte van de roman verblijft het hof van Artur in Carduel. Achter deze localisering gaat, zo denk ik, een ironische opzet schuil. Toen Fergus de eerste keer aan het hof verscheen, bevond zich dit in Carduel. Daarna stuurde hij de Zwarte Ridder en de tegenstanders van de drie volgende 'aventures' naar de koning. Als ze daar aankomen, is het hof nog steeds in Carduel, althans die indruk wordt gewekt.¹⁴⁵ Ruim een jaar later gaat Arondele naar het hof om hulp en dan is opnieuw Carduel Arturs residentie. Wanneer de koning-belegeraar door Fergus naar Artur wordt gestuurd, is wederom Carduel de plaats van handeling (FS 6148). In de romans van Chrétien is het gebruikelijk dat het Arturhof zich verplaatst.¹⁴⁶ In de *Conte du Graal* bijvoorbeeld wordt het achtereenvolgens gesitueerd in Cardueil, Disnadaron, Carlion, wederom in Carlion nadat Artur met zijn hof een queeste heeft ondernomen naar Perceval, en aan het slot van de Gauvain-handeling in Orquenie. Hierdoor valt het op dat Arturs hof in de *Fergus* overwegend een 'stabilitas loci' kent. Dit kunnen we duiden als een aspect van Guillaumes 'errer-sejorner'-thematiek.¹⁴⁷

144. Vgl. H. Newstead, 'The Besieged Ladies in Arthurian Romance', in: *Publications of the Modern Language Association* 63 (1948), p. 803-30. In deze studie wordt ook de *Fergus* besproken. De handeling daarvan voert mevr. Newstead terug op Keltische tradities. Afgezien van de speculatieve aard van het betoog, is zij voorbijgegaan aan Chrétiens *Conte du Graal* als primaire bron. Eenzelfde bezwaar geldt voor de visie van Loomis, die de *Fergus* terugvoert op een verhaaltraditie "about the wooing and winning of the Lady of Lothian". Vgl. R.S. Loomis, *Arthurian Tradition and Chrétien de Troyes*. New York 1949, p. 115-17, 365-66; en idem, 'Scotland and the Arthurian Legend', p. 145-47.

145. Nergens is sprake van een verplaatsing, terwijl de Tolridder zegt dat hij "s'en ira droit a Charduel" (FS 3231).

146. Vgl. W. Völker, *Märchenhafte Elemente bei Chrétien de Troyes*, p. 77.

147. Zie boven, p. 103-05.

Het is veelbetekend dat beide termen vallen, als Arondele aankomt bij Artur, die zich dan nog steeds in Carduel ophoudt:

5381   Tant a chevaucié et *erré*
             C'au cief de trois jors a trové
             Le roi a Cardoil u *sejorne*

Artur heeft wel zijn ridders tot actie aangezet, namelijk een queeste naar Fergus, maar dat zal een onderneming zijn zonder succes. Het herhaalde Carduel draagt zo bij tot de ironiserende typering van de Arturwereld als een prestatieloze gemeenschap.

Zijn laatste heldendaad verricht Fergus tijdens het toernooi bij Gedeorde. De naam van de plaats en de ligging in de buurt van Maros (Melrose) komen overeen met de Schotse landkaart. De situering is evenwel aangewend in dienst van een literaire optiek, namelijk wederom een ironisering van het Arturhof die begrepen is in de 'errer-sejorner'-thematiek. Artur wil een queeste ondernemen naar Fergus. Hij weet van de verslagen koning-belegeraar dat hij Fergus kan vinden in het woud van Rocebourc. Maar op advies van Gavain, die afkerig is van een 'errer', laat hij bij Gedeorde een toernooi organiseren als lokmiddel. Artur had de held zonder moeite op de aangewezen plek kunnen vinden, terwijl er nu een hele inspanning verricht moet worden voor de organisatie van het toernooi: "Mien ensient, un mois entier / Mist li tornois a asanbler" (FS 6328-29). Bovendien blijkt dat de gekozen toernooi-plaats in de buurt ligt van Fergus' op de reus veroverde kasteel. Hierdoor kan de grote 'errer'-held 'thuis' blijven, en volgt er in het toernooi de nederlaag van de ridders van het Arturhof.

Met het gebruik van topografische eigennamen heeft Guillaume aan de weg van de held naar de geliefde een structuur gegeven die de fasen van Fergus' ontwikkelingsgang naar het hoge doel belicht.

In de episode van de wonderfontein ontstaat een overgang van een periode van 'dolor' naar een 'georiënteerde' fase. Daarin onderneemt Fergus eerst de queeste om het Schild. De topografie plaatst de handeling langs een weg in twee aangrenzende, door de zee gescheiden landen. De vorm van de route is symbolisch voor de progressieve gang naar het doel. Fergus rijdt door Lodien zonder nog te weten dat dit het land van de gezochte geliefde is. Via een belemmerde oversteek van de zee bij Port la Roïne wordt hij geleid naar Escoce, waar hij het Schild verovert. Hierna keert hij weer langs Port la Roïne terug naar Lodien, nu via een onbelemmerde overtocht, en dan verneemt hij wel dat dit het land van Galiene is. In dit parcours blijkt Escoce,

de Autre Monde van het Schild, het verste punt te zijn van een heen-en-terug-weg. Die brengt hem vervolgens naar Mont Dolerous. Fergus' overwinning aldaar op de reus is de voltooiing van de Schildqueeste, waarmee hij wordt tot een wonderbaarlijke gestalte. Vanuit het veroverde kasteel zorgt hij voor de verlossing van Galienes land en toont hij zich tijdens het toernooi superieur aan de ridders van het Arturhof. Tenslotte wordt hij koning over Lodien, het land dat hij verlost heeft.

Het blijkt dus dat Guillaume van de aan Schotland ontleende locaties een niet-realistisch, literair landschap heeft gemaakt. Zijn bron was de geografie van Schotland, maar zijn publiek hoefde daarvan geen kennis te bezitten om de betekenis van het landschap te verstaan. Ook heeft Guillaume de Schotse eignamen een literaire betekenis toegedacht. Over dat aspect handelt het gedeelte hierna.

f. Symbolische namen

Het eindpunt van Fergus' ridderweg is Rocebourc, de burcht van zijn geliefde. Die naam, ontleend aan Roxburgh,¹⁴⁸ kan in de roman geïnterpreteerd worden als 'burcht op de rots', een betekenis die functioneert in het thematische concept 'natura versus nutritura'.¹⁴⁹ In dat geval hebben we te doen met een vorm van (quasi-)etymologische 'interpretatio'.¹⁵⁰ Chrétien de Troyes ging Guillaume ook hierin voor.¹⁵¹ Een mooi voorbeeld is de kasteelnaam Limors in de *Erec et Enide*. In de episode die zich bij en in dat kasteel afspeelt, beleeft Erec zijn 'dood' en 'opstanding'.¹⁵² De naam van het kasteel roept op ironische wijze twee verschillende interpretaties op. Eerst zet de graaf van Limors, overeenkomstig de functie die 'li mors' aangeeft, de 'dode' Erec - in een bezwijming is hij als dood neergevallen - bij in zijn kasteel. Daarna blijkt de naam voor de graaf een omgekeerde bestemming in te

148. Volgens een ter plaatse door mij gekocht boekje betekent Roxburgh 'burcht van de koning'. Vgl. J.L. Trainer, *Kelso. Yesterday, Today, Tomorrow*. Kelso 1985, p. 11: "In 1124 David I made the Castle his senior residence, naming both Castle and Town Rexesburgh (The King's Burgh)".

149. Vgl. boven, p. 45.

150. Vgl. over etymologie als verklarmiddel: H. Brinkmann, *Mittelalterliche Hermeneutik*. Darmstadt 1980, p. 39-43. Zie hierover i.v.m. literaire teksten: E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern-München 1969¹, p. 486-90, 'Etymologie als Denkform'; en E. Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*. Recherches et documents sur la technique littéraire du Moyen Age. Paris 1971, p. 65-67.

151. Vgl. over Chrétiens 'interpretatio'-spel met namen: R. Dragonetti, *La vie de la lettre au Moyen Age. Le Conte du Graal*. Paris 1980, hfdst. 1.

152. Ed.-Roques, vs. 4559-4900.

houden: hij wordt nu zelf - na een bruut optreden jegens Enide - gedood door het zwaard van Erec, de 'dode' die in zijn burcht tot leven komt.¹⁵³

Een toepassing van dit procédé in de *Fergus* is de naam van de vader van de held. Guillaume 'vertaalde' Somerled met Soumilloit, de Dommelaar, zodat een 'veriloquium nominis' ontstond.¹⁵⁴ Onder de toponiemen in de *Fergus* zijn er verscheidene die in relatie met de handeling als betekenisdragend geïnterpreteerd kunnen worden. Opmerkenswaard is bijvoorbeeld dat Guillaume voor wat in de werkelijkheid Edinburgh is, de 'romantische' naam Castiel as Puceles hanteert, waarvoor men met enige fantasie wel een betekenis kan bedenken.¹⁵⁵ Het geval Soumilloit is dan een aanwijzing voor de veronderstelling dat Guillaume ook de benaming van locaties bedoeld heeft als 'sprekende' namen. Ik noem een paar mogelijkheden.

- Het kasteel van de reus wordt eerst Mont Dolerous genoemd. Een dergelijke aanduiding past bij een Autre Monde-'aventure' van het Keltische type,¹⁵⁶ en klinkt bovendien als een sprekende naam. Op het kasteel verkeren twee meisjes in gevangenschap die met "grant dol" (FS 4650) vervuld zijn, omdat de reus hun vrienden heeft gedood. In de strijd met de reus is Fergus zwaar gewond geraakt en daarna zijn de meisjes voor hem actief "por les dolors saner" (FS 4773). Ook de tweede naam, Montaigne de Maros, lijkt met het element 'mar' - tot onheil - samen te hangen met de gebeurtenissen. Voorts wordt Fergus hier met zijn 'dood' en 'opstanding' tot een tweede Messias. En dat is de diepere zin van de naam Mont Dolerous: een associatie met Christus' verlossingswerk op de 'mons dolorosus' Golgotha.

- Liddel Castle is in de roman Lidel, wat - zoals Limors in de *Erec et Enide* - gelezen kan worden als een combinatie van lidwoord en substantief. Het substantief klinkt als

153. Zie K. Varty, 'On Birds and Beasts, 'Death' and 'Resurrection', Renewal and Reunion in Chrétien's Romances', in: *The Legend of Arthur in the Middle Ages*. Studies presented to A.H. Diverres. Woodbridge 1983, p. 200-03.

154. Vgl. i.h.a. hierover: W. Haubrichs, 'Veriloquium Nominis. Zur Namensexegese im frühen Mittelalter. Nebst einer Hypothese über die Identität des 'Heliand'-Autors', in: *Verbum et Signum*. Band I. München 1975, p. 231-66.

155. Een meer 'reële' naam was Edwinesburch. Vgl. J.S.P. Tatlock, *The Legendary History of Britain*, p. 12. In bijv. de *Tweede Conte du Graal-Continuatie* is 'li Chastiaux aus Pucelles' een wonderkasteel, bewoond door schone meisjes. Vgl. *The Continuations of the Old French Perceval of Chrétien de Troyes*. Vol. IV. *The Second Continuation*, ed. W. Roach. Philadelphia 1971, epis. 20. De locatie speelt ook een rol in *Doon*, een tekst uit het 'lai'-genre. De auteur kende de reële oorsprong ervan, gezien de situering van Chastel as Puceles "les Daneborc" (Edinburgh). Het werd bij hem tot de verblijfplaats van een 'pucele' met de trekken van een fee. Vgl. *Les lais anonymes des XIIe et XIIIe siècles*, ed. P.M.O'H. Tobin. Genève 1976, Intr., p. 75; p. 320-23, 325, vs. 7-16.

156. In de *Conte du Graal* is Mont Dolerous één van de 'aventures' waarvoor gekozen wordt na de komst aan het hof van de Lelijke Jonkvrouw. Vgl. ed.-Roach, vs. 4724-26. In de *Tweede Continuatie* is het Perceval die op Mont Dolerous een wonder-'aventure' volbrengt. Vgl. *The Second Continuation*, ed.-Roach, epis. 33.

een variante vorm van 'dol' of 'duel', wat 'smart', 'droefheid' betekent.¹⁵⁷ Dit stemt overeen met de handeling, want door Fergus' verblijf op Lidel wordt het tot een Kasteel van de Smart. Voor Galiene leidt de kennismaking met Fergus tot droefheid vanwege haar onbeantwoorde verliefdheid. Ze gaat er ervandoor, met als gevolg 'grant dol' bij haar oom en de kasteelbewoners. Kort daarna vervalt Fergus vanwege Galiene's verdwijning tot een staat van 'dol' en 'dolor'.¹⁵⁸ Veel later in de roman, bij de ontmoeting van de Ridder met het Schild en Arondele, wordt nog eens gelegenheid gegeven voor een 'interpretatio' van Lidel. Arondele vertelt dat Galiene indertijd "a Lidel" verliefd werd op Fergus, maar hij wilde eerst zijn 'bataille' volbrengen en daarover had Galiene "tel dol", dat zij wegging zonder haar oom iets te zeggen, "qui dolans fu" (FS 5506-18).

Schotland

En dan Escoce. In het bijzonder de naam van dit land is, naar ik veronderstel, literair-symbolisch bedoeld. Fergus bereikt zijn doel middels de strijd om het wonderschild dat wordt bewaard in Escoce. Hiermee komt de gedachte op aan een samenhang tussen Escoce en Escu: in de roman betekent Escoce 'Land van het Schild'.

Bij deze interpretatie gaat het quasi om een historisch-etymologische naamgeving. Toponiemen van dat type werden eerder gehanteerd in de *Historia Regum Britanniae* van Geoffrey of Monmouth. Een voorbeeld is de naam voor de rivier de Humber. Naar Geoffrey vertelt, werd in vroegere tijden Humber, de koning van de Hunnen, in een strijd met de Britse koning Locrinus bij een rivier op de vlucht gedreven. Hij verdronk en sedertdien werd die rivier de Humber genoemd.¹⁵⁹

Dit naamgevingsprocédé werd eveneens toegepast in de heldensage, bijvoorbeeld in *Tochmarc Emire* - 'Das Werben um Emer' - een tekst uit de Ierse literatuur.¹⁶⁰ Het verhaal gaat over Cú Chulainn, die een reeks heldendaden volbrengt als middel tot het verwerven van Emer als bruid. Voor een gedeelte is de weg van de held voorzien van benamingen, waardoor deze op de Ierse landkaart uitgezet kan worden.

157. In FS 1756 - geciteerd beneden, p. 207 - staat het woord 'dol' in hs. A geschreven in de vorm 'del'.

158. Van "dol" / "dolor" is hier veelvuldig sprake: FS 1672, 1992-2001, 2558, 2563, 2616, 2670, 2684, 2757, 2765, 2771, 2777, 2797.

159. *La légende arthurienne. Études et documents*, ed. E. Faral. Tome III. Paris 1969, p. 93, ch. 24; en Geoffrey of Monmouth, *The History of the Kings of Britain*, vert. L. Thorpe. Harmondsworth 1966, p. 75. Vgl. J.S.P. Tatlock, *The Legendary History of Britain*, p. 110, 126.

160. Zie D. Edel, *Helden auf Freiersfüßen. 'Tochmarc Emire' und 'Mal y kavas Kulhwch Olwen'*. Studien zur frühen inselkeltischen Erzähltradition. Amsterdam enz. 1980.

De namen bewaren, in de verholde vorm van 'etymologische Spekulationen', de herinnering aan gebeurtenissen die er vroeger zouden hebben plaats gevonden.¹⁶¹

De grote queeste in Guillaumes roman is evenals die in *Tochmarc Emire* een heroïsche 'Brautwerbungsgeschichte'. Vanwege het Schild als middel tot de weg naar de geliefde en als teken van Fergus' hogere bestemming kunnen we Escoce beschouwen als het kernland van de handeling. Guillaumes voorstelling van het land komt niet overeen met een reëel-contemporain Schotland, maar wel met Schotland in een quasi historisch verleden. Middeleeuwse etymologie was een activiteit van ontraadseeling.¹⁶² Het lijkt erop dat Guillaume op die wijze een betekenis heeft gegeven aan Schotland: het land Escoce heet zo, omdat daar vroeger in een heroïsch verleden op een Autre Monde-berg een Escu werd bewaard, dat veroverd werd door de held Fergus.

Met een dergelijke topografie heeft Guillaume aan de daden van zijn held een sfeer van waarheid verleend. En daarmee zijn we aangekomen bij de functie van het geheel van Guillaumes ruimtebehandeling.

g. Een 'sagenhafte' geografie

Het vervolg van Fergus' queeste naar Galiene is een itinerarium in twee aangrenzende landen. Het ene is Escoce, dat in zijn naam de herinnering bewaart aan een daar door Fergus verrichte heldendaad. In het verlengde daarvan kan hetzelfde verondersteld worden voor de locaties bij Fergus' daden in Lodien.¹⁶³ Waarom heet een berg in Lodien Mont Dolerous? Wel, omdat daar vroeger, in de tijd van koning Artur, een reus woonde, en aan diens terreur werd een eind gemaakt door Fergus.

De levensgang van Fergus vertoont, zoals we eerder hebben gezien, overeenkomsten met een mythisch heldenleven.¹⁶⁴ De heldensage gaat, anders dan het sprookje, over de daden van een heros uit het historische verleden, en daarbij wordt de hande-

161. Vgl. D. Edel, a.w., p. 17-18, 102, 214-34, 241.

162. Vgl. F. Ohly, 'Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter', in: F. Ohly, *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung*. Darmstadt 1977, p. 16: "Das Mittelalter treibt eine spekulative, zur Theologie gehörende, der Erhellung des im Wort verschlüsselten Sinnes dienende Etymologie".

163. Voor een continentaal publiek zal Lothian, evenals Escoce, een bekend gebied geweest zijn. Guillaume hanteert evenwel voor het land van Galiene niet de Franse vorm Loënois. Vermoedelijk gaat ook achter Lodien een sprekende naam schuil, maar een passende interpretatie heb ik nog niet kunnen vinden.

164. Vgl. boven, p. 47-48.

ling veelal gelocaliseerd op aan de werkelijkheid ontleende plaatsen.¹⁶⁵ Fergus bereikt als het ware een mythisch niveau, wanneer hij wordt tot een messiaanse gestalte. Dit gebeurt in de 'georiënteerde', op een historische landkaart uitgezette fase van de queeste, als hij in Escoce het Schild verover, dit verdedigt in Lodien en vervolgens van dat land de verlosser wordt. Hiermee kan gesproken worden van een 'sagenhafte' geografie. Het effect daarvan is een hogere wijding van historische waarheid voor het optreden van de held.

Met deze ruimtebehandeling neemt de *Fergus* een aparte plaats in binnen de door Chrétien de Troyes gecreëerde roman van het Keltische type. Chrétien onderwierp de uit Keltische verhalen overgenomen elementen aan een fictionaliseringsproces, waardoor een overgang ontstond van 'mythe' of 'sage' naar 'sprookje'.¹⁶⁶ Hierdoor zou men 'li conte de Bretagne' typeren als 'vain et plaisant': aangenaam om naar te luisteren, maar onwaar wat betreft de inhoud.¹⁶⁷

In bijvoorbeeld Chrétiens *Chevalier au Lion* is Yvains grootste daad de verlossing van de driehonderd meisjes. De locatie is het kasteel van de Pesme Aventure en dat komt op geen enkele landkaart voor. Hetzelfde is het geval bij de 'aventure' waaraan Yvain zijn hogere identiteit als Chevalier au Lion ontleent, de bevrijding van de leeuw uit de omklemming van de draak. Voor de held van Guillaumes roman ligt het anders. Fergus verkrijgt het symbool van zijn bestemming, het Schild, in een historisch-reëel land, terwijl de hoorder tot het inzicht kon komen dat Escoce daarom zo heet. En daarna wordt Fergus de verlosser van een echt land, Lodien. Guillaume heeft vergeleken met Chrétien een 'märchenhafte' geografie omgebogen naar een 'sagenhafte', zodat een wending ontstond van 'res ficta' naar 'res facta', van 'vain' naar 'voir'.

In hoofdstuk 3 is besproken hoe Guillaume te werk is gegaan volgens een aemulerende opzet. Fergus stelt de 'oude' helden van Chrétien geheel in de schaduw. We kunnen nu veronderstellen dat Guillaumes ruimtebehandeling ook bedoeld is om dat

165. Vgl. D.O. Riain-Raedel, *Untersuchungen zur mythischen Struktur der mittelhochdeutschen Artusepen*. Berlin 1978, p. 43-49; en over het verschil tussen sprookje en sage w.b. de localisering: W. Völker, *Märchenhafte Elemente bei Chrétien de Troyes*, p. 20-22. Zie over de historische achtergrond van de heldensage: J. de Vries, *Heldenlied en heldensage*. Utrecht-Antwerpen 1959, hfdst. X. Vgl. ook idem, *Betrachtungen zum Märchen, besonders in seinem Verhältnis zu Heldensage und Mythos*. Helsinki 1954.

166. Vgl. H.R. Jauss, 'Epos und Roman - eine vergleichende Betrachtung an Texten des XII. Jahrhunderts', in: H.R. Jauss, *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur*. München 1977, p. 314-15.

167. Vgl. R. Guiette, 'Li conte de Bretagne sont si vain et plaisant', in: R. Guiette, *Forme et senefiance*. Genève 1978, p. 73-83. Deze typering gaat terug op een genre-indeling in het *Chanson des Saines* van Jean Bodel. De auteur stelt daarin de Arturroman tegenover de waarheid van het chanson de geste: "Cil de France sont voir chascun jour aparant". Het verschil tussen Arturroman en chanson de geste correleert hier met dat tussen 'sprookje' en 'sage'. Vgl. H.R. Jauss, 'Epos und Roman - eine vergleichende Betrachtung an Texten des XII. Jahrhunderts', en 'Theorie der Gattungen und Literatur des Mittelalters', in: H.R. Jauss, *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur*, resp. p. 312-14, 347-48.

verschil te laten zien. In de conceptie van de *Fergus* als 'neo-Perceval' is het vooral Chrétiens laatste held die door Fergus overtroffen wordt. Fergus' weg als 'impletor' gaat verder dan die van Perceval vanaf de episode van de wonderfontein,¹⁶⁸ en juist dan kan de handeling gevolgd worden op de historische landkaart. In de *Conte du Graal* is de Graalburcht, de plaats van Percevals beoogde bestemming, op geen kaart te vinden. In de *Fergus* geldt het tegenovergestelde voor Escoce, het land van het Schild, welk object in de plaats is gekomen van de Graal. Guillaumes historiserende, 'sagenhafte' topografie draagt er zo toe bij om zijn held te presenteren als de 'ware' Perceval.

Wel te verstaan: de 'sagenhafte' allure van Fergus' optreden is er natuurlijk een van literaire fictie. De daden die Fergus verricht, zijn even 'vain' als die van Yvain of Perceval, en de historiserende verbinding met Escoce is een inventie en fantasie van de dichter Guillaume le Clerc. Verder is Fergus' 'sagenhafte' wijding, gelet op de komische achtergrond van de grote queeste: het mislukte liefdesaanzoek van Galiene en Fergus' verliefdheid een dag later, allesbehalve van serieuze aard.

Humor bij Fergus' positie als historische heros zien we ook in het volgende. Voor het Schild moet hij onder andere strijden met de draak van Dunostre. De overwinning op een draak vormt, als handeling van initiatie, een kernmotief in het patroon van een heldenleven.¹⁶⁹ Fergus levert een zwaar en heroïsch gevecht met een draak, die nog groter is dan het exemplaar uit het verhaal van een andere Drakedoder, Tristan (FS 4215-16). Als in de heldensage doet hij dit op een historisch-reële plaats, de rots van Dunnottar in Schotland. Echter, deze strijd was 'van hogerhand' helemaal niet nodig geweest. Het valt achteraf op dat de profeterende dwerg bij de wonderfontein, die vertelt dat Fergus op Dunostre moet strijden met de reuzin, met geen woord rept over een draak. Wellicht stond de dwerg in contact met een hogere leidsman. Immers, wanneer Fergus het Schild van de pilaar wegneemt, heeft God voor een mirakel gezorgd door de draak in slaap te brengen:

4246   Le grant serpent qui se dormoit
               Si comme Dius l'ot commandé;
               Ce fu miracle par verté

Het lichtschijnsel van het Schild verblindt Fergus en daardoor merkt hij de draak niet op. In zijn enthousiasme over het bezit van het Schild rent hij zo hard de trappen van

168. Vgl. boven, p. 92-93.

169. Vgl. J. de Vries, *Heldenlied en heldensage*, hfdst. XI.

de pilaar af, dat hij de tak van de boom waaronder de draak slaapt, raakt en die stoot het monster wakker (FS 4244-69). Een al te enthousiaste afdaling maakt een eind aan het mirakel van Ons Lieve Heer, en zó wordt Fergus een 'sagenhafte' Drakedoder.

In dit hoofdstuk is naar voren gebracht hoe de topografie een bijzondere dimensie uitmaakt van de *Fergus*. De mogelijkheid tot een nieuwe, literaire interpretatie van de naam Escoce heeft Guillaume wellicht aanleiding gegeven om het verhaal te situeren in een historisch Schotland. Daarmee creëerde hij binnen het genre een ongewone ruimtebehandeling, die aan zijn held een aparte, quasi superieure positie verleent. Zo gezien heeft de roman voor de creatieve hoorder weer alles met Schotland te maken.

Hoofdstuk 6

De ruimtebehandeling in de *Ferguut*

De titel van dit hoofdstuk kan niet luiden 'de *Ferguut* en Schotland'. De Schotse elementen in de topografie van de *Fergus* zijn namelijk in de Middelnederlandse versie vrijwel alle verdwenen. De *Ferguut* laat een geheel andere ruimtebehandeling zien. Dit zal blijken uit de hierna volgende bespreking van de wijze waarop de Dietse auteur is omgegaan met het literaire landschap in Guillaumes roman.

Maar eerst sta ik even stil bij een ander aan Schotland ontleend element, de naam van de vader van de held. Fergus heeft als vader Soumilloit, wat 'de Dommelaar' betekent. In de Middelnederlandse roman komt het portret van Ferguuts vader overeen met dat in het Oudfrans. Hij draagt ook dezelfde naam:

326	Li vilains ot non Soumilloit	Die dorpere hiet Somilet	289
-----	------------------------------	--------------------------	-----

Echter, door de overgang naar een andere taal verviel het verband met 'someillier'.

In Guillaumes roman bevat de dommelscène van Fergus in Carduel een signaal voor de 'interpretatio' van Soumilloits naam. Tevens wordt in die scène een tegenstelling opgeroepen tussen een 'someillier' en een hoofs 'penser' door een associatie met de Bloeddruppels in de Sneeuw-episode uit Chrétiens *Conte du Graal*.¹ In de Middelnederlandse tekst verdwenen deze aspecten, weer als gevolg van overzetting in een andere taal. In het Diets werd "et si commenche a soumillier" (FS 913) tot "van vake heldi thoest mettien" (FT 735) en "et vit (sc. de dochter van de kamerling) soumillier le dansiel" (FS 917) tot "met vake sachsine bevaen" (FT 737).

De Middelnederlandse auteur ging hier te werk als een 'passieve' vertaler. Of hij Guillaumes betekenisvolle opzet met de naam gezien heeft, is niet meer uit te maken. In ieder geval heeft hij niets ondernomen om in zijn tekst betekenis te verlenen aan de naam van de dorper.

Dan nu de topografie in de *Ferguut*. In het eerste gedeelte van de Middelnederlandse roman begeeft de held zich naar het Arturhof, dat zich als in het origineel bevindt in Cardoel. De verdietser nam een Oudfrans couplet met de rijmwoorden onveranderd

1. Vgl. boven, p. 138-40.

over, zodat "il vint a Carduel en Gales / [...] sales" (FS 715-16) werd tot "hi quam te Cardoel in Galen / [...] zalen" (FT 581-82).

Op weg voor de 'aventure' van de hoorn en de sluier logeert Ferguut op het kasteel van Galienes oom. In het Oudfrans heet het kasteel Lidel. In handschrift A werd dit, bij Fergus' aankomst, vervormd tot Idel, en die naam werd door de verdietser, weer samen met het rijmwoord, overgenomen:

1511	Et vait poignant vers le castiel	Hi quam gereden aen dien casteel	1157
	Qui estoit apielés Idel	Die scone was; men hieten Ydel	

Bij Fergus' terugkeer bevat ook handschrift A de correcte vorm Lidel - en hetzelfde geldt voor twee latere vermeldingen (FS 5509, 5686). Daar veranderde de verdietser de eigennaam in "castele":

2554	A Lidel est venus au soir	Ten castele es hi savons comen	1971
------	---------------------------	--------------------------------	------

In Guillaumes roman kan Lidel geïnterpreteerd worden als een naam die past bij wat er op het kasteel gebeurt: De Smart.² De vertaler had een verandering moeten aanbrengen, indien hij een sprekende naam had willen geven. Blijkens de letterlijk overgenomen vorm bij de eerste en de wijziging bij de tweede vermelding, heeft hij dit niet beoogd.

Met enig overleg is de verdietser te werk gegaan bij de rots waar de hoorn en de sluier bewaard worden. In Guillaumes tekst worden voor die locatie twee namen gehanteerd: Noquestan en Noire Montaigne. De vertaler halveerde dit tot Swerte Roke. De eerste benaming in het Oudfrans is, bij monde van Ke, Noquestan (FS 775). Op die plaats spreekt de drossaard in het Diets van de Swerte Roke (FT 634), wat de vertaler ontleende aan de tweede naam, die daarna in het origineel genoemd wordt. Vermoedelijk achtte hij in zijn streven naar vereenvoudiging een dubbele naam overbodig en koos hij voor het meest 'duidelijke' toponiem. Bij Guillaume is het Fergus die Noquestan weet te 'vertalen' in Noire Montaigne, wat wijst op zijn uitverkiezing voor de 'aventure'.³ Als gevolg van de vereenvoudiging verdween dit 'interpretatio'-spel in de Dietse tekst.

In het tweede gedeelte van de *Fergus* zagen we een onderscheid tussen eerst een fase van de queeste zonder en een volgende met topografische eigennamen. Dit verschil

2. Vgl. boven, p. 164-65.

3. Vgl. boven, p. 155-56.

belicht de overgang van een staat van ongenade naar een van genade op de weg naar het grote doel. De wending ligt in de episode van de wonderfontein, waarna Fergus' route verloopt langs locaties in Escoce en Lodien. In de Middelnederlandse versie - we bevinden ons dan in het vrij bewerkte part van de *Ferguut* - zijn op één uitzondering na alle toponiemen van het origineel verdwenen. Alleen de burcht van Galiene heeft nog een naam, Rikenstene.⁴ Hiermee viel in het Diets niet alleen het onderscheid weg tussen een niet-georiënteerde en een georiënteerde weg, maar ook het geheel van het literaire landschap dat kenmerkend is voor het origineel. In de *Fergus* geeft een 'sagenhafte' geografie een hogere wijding aan het optreden van de held, met als kerngedachte een te ontdekken betekenis van Escoce in verband met het symbool van Fergus' bestemming.⁵ In de *Ferguut* bleef onder andere het land waar het Schild wordt bewaard zonder naam en met het weglaten van verdere eigennamen verdween de 'sagenhafte' geografie.

Gepaard met deze nagenoeg totale vervaging is ook de ruimtestructuur in de handeling vanaf de wonderfontein een andere geworden. In het origineel voert Fergus' weg langs plaatsen in twee aangrenzende landen volgens een heen-en-weer-route, een figuratie die symbolisch is voor de progressieve gang naar de geliefde.⁶ In de Dietse tekst zien we het volgende. Ook Ferguut verneemt van de dwerg bij de wonderfontein dat hij om Galiene te vinden eerst in het bezit moet komen van het wonderschild. Anders dan in het Oudfrans, waar de dwerg vertelt dat dit zich bevindt op de rots van Dunostre, noemt de dwerg in het Middelnederlands geen bewaarplaats (FT 3144-76). Een ander verschil is dat Ferguut niet, zoals Fergus, eerst onbewust een gang maakt door het land van de geliefde. De Dietse held gaat op weg en na enige tijd wordt hij geleid naar een zeearm, waar het avontuur met de tien zeerovers zich afspeelt:

3177   Den scilt heft hi so lange gesocht
             Datten davonture heft brocht
             Up enen aerm vander zee

De plaats gaat terug op 'la mer' in de *Fergus*, maar deze zeearm is niet meer een grens tussen twee landen, het gebied van Galiene en het land van het Schild.

Na zijn overwinning op de zeerovers rijdt Ferguut een half jaar rond zonder iets over het Schild te vernemen. Eindelijk ontmoet hij een herder, die hem de weg wijst naar het kasteel waar het Schild zich bevindt. Dan volgt de strijd met de reuzin en de

4. Wat teruggaat op een vorm zoals overgeleverd in de A-redactie van de *Fergus*.

5. Vgl. boven, p. 164-65.

6. Vgl. boven, p. 161-62.

draak, waarna Ferguut in het bezit van het Schild verder rijdt.⁷ Bij Guillaume steekt de held op de terugweg de zee over met de kooplieden, wat een teken is van de door hem bewerkte onttovering van Escoce.⁸ In het Diets komt geen equivalent van deze episode voor. Ferguut doolt twaalf dagen rond in een woud en komt aan bij een kasteel:

3478   In een foreest leeden die woch
            Daer hi vele in moeste tsaken,
            Hine conster niet wel uut geraken.
            Twaelf dage moeste hire in merren.
            Tachterst so sach hi van verren
            Enen herden vasten casteel

Dit is het kasteel van de reus. Een verdere beschrijving wordt niet gegeven en ook draagt het kasteel geen naam. Zoals al eerder werd geconstateerd, blijkt onder andere hieruit dat de ruimtelijke 'conjointure' van de *Fergus* volgens de 'natura versus nutritura'-thematiek in de bewerking is wegge gevallen.⁹

Later, na het verslaan van de reus, onderneemt Ferguut als zijn Franse voorbeeld vanuit het veroverde kasteel de strijd voor Galiene. Ook in de Dietse tekst blijkt het in de buurt te liggen van Galienes burcht, namelijk op een afstand van "seven mile clene" (FT 3834). Maar Ferguut bereikt deze plaats volgens een andere route dan Fergus.

Dit alles houdt in dat de symbolische wegstructuur van de *Fergus* in de Middelnederlandse roman een lineaire opeenvolging zonder 'betekenis' is geworden.

In de finale van Guillaumes roman wordt Fergus een gezochte held voor zowel Artur als Galiene. Door de keuze van de toernooiplaats in de buurt van Fergus' kasteel ontstaat een ironisering van de Arturwereld, die functioneert in de tegenstelling 'errersejorner'.¹⁰ Deze situering komt niet voor in de *Ferguut*. De bewerker heeft een nieuw slot geschreven, met een ironische afloop van het verhaal.¹¹ Kon Fergus voor het toernooi 'thuis' blijven, Ferguut moet op weg gaan naar het Arturhof, "buten

7. In de Dietse versie is er m.b.t. het slapen van de draak geen goddelijk mirakel waaraan een eind komt door het rennen van de held, zoals in de *Fergus* (zie boven, p. 167-68). Nader over dit verschil in deel II.

8. Vgl. boven, p. 157.

9. Vgl. boven, p. 59-60.

10. Vgl. boven, p. 161.

11. Zie boven, p. 65-67.

Cardoel op dat sant" (FT 5083), waar hij eerst nog in ellende verkeert voordat hij de hand van Galiene wint.

Naast deze weglatingen heeft de vertaalter nieuwe plaatsen ingevoerd bij de localisering van de Arturhofscènes.

Aan het begin van het vrij bewerkte gedeelte van de *Ferguut* wordt de hofepisode over de aankomst van de eerste door de held verslagen tegenstanders expliciet gesitueerd in Cardoel (FT 2809, 2938).¹² In de Dietse versie van de 'aventure' met de tien zeeroovers blijft een van hen in leven en deze krijgt van Ferguut opdracht zich over te leveren "in sconinx vangenesse van Lonnen" (FT 3259). Als later Galiene dienaar naar het hof van Artur gaat om hulp, houdt het zich op in "Ghincestre" (FT 4349). De door Ferguut verslagen koning-belegeraar krijgt evenals de zeerover opdracht zich te begeven "in sconinx vangenesse van Lonnen" (FT 4821). Wanneer hun aankomst aan het hof beschreven wordt, bevindt zich dit respectievelijk te "Senefort in Ingelant" (FT 4898) en in "Lonnen" (FT 4931). Hierna gaat Galiene naar het hof voor een echtgenoot en dan is "Cantorbie" (FT 5027) de plaats van handeling. Tenslotte resideert Artur in "Occenefort" (FT 5522), waar de bruiloft wordt gevierd.

De namen van deze plaatsen gaan terug op die van contemporaine steden in Engeland: Londen, Winchester, Oxford en Canterbury. Het zijn geen residenties in het 'oude' Britse gebied van Artur, zoals kenmerkend is voor Chrétiens romans van het Keltische type en voor de *Fergus*.¹³ Deze steden komen voor in de realistische variant van de *Cligés*.¹⁴ Ze worden ook genoemd in de *Lancelot en prose*, een overeenkomst die eveneens geldt voor enkele door de bewerker ingevoerde namen van Arturriders.¹⁵ Vermoedelijk heeft de Dietse auteur verschillende plaatsen voor de Arturhofscènes genoemd in aansluiting bij de traditie van een reizend hof.¹⁶

In de *Ferguut* zijn deze localiseringen in verband met de handeling verder 'betekenisloos'. Dit in onderscheid met de *Fergus*. In het origineel is er 'stabilitas loci': het hof blijft in Carduel, wat in de 'errer-sejourner'-thematiek een ironisch licht werpt op de Arturwereld.¹⁷

12. In het Oudfrans is dit geïmpliceerd. Vgl. boven, p. 160.

13. Vgl. boven, p. 150.

14. Vgl. boven, p. 152.

15. Vgl. boven, p. 120.

16. Vgl. boven, p. 160. Van deze traditie is ook sprake in de *Lancelot en prose*. Vgl. U. Ruberg, *Raum und Zeit im Prosa-Lancelot*. München 1965, p. 29-30.

17. Vgl. boven, p. 160-61.

Uit deze vergelijking blijkt dat de geografie van de *Fergus* in de *Ferguut* niet meer voorkomt. Volgens de aanhangers van de Schotse these heeft Guillaume topografie te maken met de bestemming van de roman voor een adellijke familie in Schotland. Het zou dan voor de hand liggen dat de Middelnederlandse auteur deze losliet, omdat hij schreef voor een continentaal, vermoedelijk Vlaams publiek. Zo zegt Schmolke: "Die flämische Bearbeitung *Ferguut* [...] tilgt oder verändert die topographischen Anspielungen, weil sie in dem neuen Umkreis weder verstanden wurden noch ausserhalb Englands eine Funktion erfüllten".¹⁸ Nu is in het voorgaande betoogd dat de *Fergus* niet voor een Schotse familie geschreven is en dat Guillaume zijn aan Schotland ontleende geografie heeft omgevormd tot een literair landschap, dat zeer wel 'verstaan' kon worden door een continentaal-Frans publiek. Hetzelfde kon in principe gelden voor een publiek in Vlaanderen, zodat het verschil tussen de beide romans een andere achtergrond moet hebben.

In het geval dat de Dietse auteur de literaire uitwerking en functie van Guillaume's topografie heeft doorzien, kan het zijn dat hij deze bewust niet heeft overgenomen, omdat hij schreef voor een 'eenvoudiger' publiek dan dat van het origineel. Men bedenke dat Guillaume's geografie een unieke voorstelling in het genre is, die van zijn hoorders nogal wat 'begrip' vraagt. Voor een Diets publiek, dat, zoals we nog zullen zien, op iets anders uit was, had het weinig zin om die over te nemen. Bovendien kon dit niet gebeuren zonder verandering, omdat in de Dietse taal een 'interpretatio' van Schotland in verband met 'scilt' niet opgaat.

Iets van een vereenvoudigende opzet blijkt al uit de keuze van de vertaler bij de namen Noquestan en Noire Montaigne.¹⁹ Het is verder mijn indruk dat de Dietse auteur het vervolg van de *Fergus* uit het geheugen heeft bewerkt,²⁰ een omstandigheid die het loslaten van Guillaume's geografie bevordert kan hebben.

Ook de ruimtebehandeling in de *Ferguut* geeft vergeleken met die in de *Fergus* een verschil tussen beide teksten aan in romantype. In Guillaume's roman hebben we te maken met de 'conjointure' van een uitgewerkt literair landschap. Het veronderstelt een publiek dat de verschillende aspecten daarvan zou ontwaren, die 'betekenis' verlenen aan de handeling en aan de positie van de held. In de *Ferguut* verdween deze dimensie en zo ontstond opnieuw een overgang naar een vereenvoudigd romantype.

18. B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart* p. 222.

19. Vgl. boven, p. 170.

20. Nader hierover in deel II.

Bij een vergelijking is het echter zaak ook aandacht te besteden aan de verhaalsoptiek die eigen is aan de *Ferguut*. Daartoe wijs ik op twee scènes in het vrij bewerkte gedeelte van de roman, met aandacht voor de ruimte.

Als Fergus de zeerovers heeft verslagen, rijdt hij enige tijd door Schotland onder leiding van Fortuna. Op een dag ziet hij een lichtschijnsel dat afkomstig is van het gezochte Schild, en vervolgens spreekt de verteller over de schone 'splendor' daarvan (FS 4056-92). Deze inhoud is kenmerkend voor de hogere literaire laag van de *Fergus*: de rol van Fortuna in verband met de *Conte du Graal*, en daarna een beschrijving als onderdeel van de lichtsymboliek.²¹ Op deze plaats bevat de *Ferguut* iets anders (FT 3277-3329). Een overgang tussen twee episoden heeft de bewerker aangegrepen voor de vertelling van een kleurrijke scène, waarin een herder Ferguut de weg wijst naar het kasteel van het Schild.²² Plaats van handeling is "ene heide". Daar stuit Ferguut op een "herdekine", die het Schild al "sestich werf" heeft gezien. Deze acht de queeste van de held een dwaasheid en hij noemt een paar geneeskundige recepten om hem daarvan te genezen:

3299   Wat mescomt u? Sidi verwoet?
             Nuttet gincbere (hets u goet)
             Want gi dinket mi al dwaes,
             Of zedeware of gingebraes,
             Ofte ghi hout met mi u spel.
             Kinnedi den witten scilt wel
             Ghi sout eer erselen in die zee²³

Zoals vroeger Galienes oom deed met betrekking tot de Zwarte Ridder (FT 1307-26), zo waarschuwt de herder voor de gevaren van "die avonture", alvorens de weg erheen te vertellen.

In het nieuwe slot van de *Ferguut* heeft de localisering te maken met de ironische afwikkeling van het verhaal. Wanneer Ferguut de heer is geworden van het kasteel van de reus en hij vandaaruit Galienes land heeft verlost, is ook voor hem een hoogtepunt

21. Zie boven, p. 94 en 51-52.

22. Het gegeven is voor een deel ontleend aan wat in het Oudfrans verderop wordt verteld: de drie herders die Fergus in Lodien inlichten omtrent de situatie van Galienes land. Vergelijkbaar is de komische ontmoeting tussen Gauvain en een waarschuwend herder als gids in de *Vengeance Raguidel*: ed. M. Friedwagner. Halle a.S. 1909, vs. 570-711. Vgl. ook W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de *Vengeance Raguidel*, gevolgd door een uitgave van de *Wrake*-teksten. Assen 1963, p. 144.

23. Het tweede gedeelte van vs. 3300 is van de hand van de corrector van het handschrift, en vs. 3302 is door hem toegevoegd. Zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*. Amsterdam 1989, p. 168-69.

op zijn weg bereikt. Maar er is vooreerst geen voortzetting, omdat hij in zijn dwaasheid zich teruggetrokken heeft op het kasteel in plaats van naar Rikenstene, naar Galiene te gaan (FT 5154-56).²⁴ Hij zou haar voorgoed kwijt geweest zijn, als hij niet deelgenomen had aan het toernooi.

De Dietse bewerker heeft een komische scène ingevoegd over de wijze waarop de held van het toernooi hoort (FT 5098-5151). Die begint met een ruimtelijke situering: "In sijn wout was hi spelen gaen". Bedoeld zal zijn het woud bij het kasteel van de reus, dat Ferguut veroverd heeft. Daar ziet hij een fiere dwerg passeren die op weg is naar waar hij zelf heen zou moeten:

5114   Die naen sprac: "Houdi u scaren?
Met enen hertoge ben ic garsoen;
Lietti mi varen, ic en hads wat doen
Dat ghi met mi hout u spel.
Waer dat ic vare, dat wetti wel,
Want en es batseler en geen
Hine si daer, die wert est twee sleen;
So soudi oec, waerdi niet sot"

De dwerg vertelt over de fraaie prijs voor de winnaar van het toernooi:

5124   Die naen sprac: "Te Cardoel es comen
Ene behagele coninginne,
Die te niemen wil dragen minne,
Hine hadde van dien tornioe dien lof

5132   Alle die ghene die nu leven
En sagen scoenre wijf noit ghene;
Die vrouwe hetet Galiene.
Mochtice sien, ic ware genesen.

5140   Wel mach die ridder sijn in hogen
Die cussen sal haer mondekijn!
Her ridder, of gi daer wilt sijn
Ghi moet u haesten; wi varen voren"

Eerder hield de dwerg bij de wonderfontein Ferguut de queeste van het Schild voor als middel om Galiene te vinden. Hier is het wederom een dwerg die de held wijst

24. Vgl. boven, p. 66.

naar dat doel. Tevens is er een parallel met Lunette. Op de terugreis van haar missie naar Artur om hulp voor Galiene komt zij "int foreest / Daer die witte ridder was. / Hi ginc hem meyen in dat gras" (FT 4412-14). Hierdoor komt Ferguut op de hoogte van het beslissende gevecht om Rikenstene. De dwerg is de tweede die zijn kasteel passeert, en zo komt het toch nog goed met Ferguut.

In deze beide scènes zien we een auteur aan het werk wiens aandacht gericht is op het vertellen van het verhaál over de ridderweg van Ferguut, en hij deed dat met humor.

AFDELING B

De vertaling in de *Ferguut*

Hoofdstuk 1

Ferguut en *Fergus*: overlevering, edities en filiatie

Voor een vergelijking van het vertaalde gedeelte van de *Ferguut* met de *Fergus* is het noodzakelijk eerst na te gaan welk type legger van de Oudfranse tekst de vertaalsers heeft gebruikt. Daaraan voorafgaand geef ik een kort overzicht van de overlevering en de edities van beide romans.

1. Handschriften en edities

Fergus

Guillaumes roman is overgeleverd in twee redacties, die men pleegt aan te duiden met de siglen A en P. De A-redactie maakt deel uit van handschrift Chantilly 472. Deze codex wordt bewaard in het Musée Condé te Chantilly. Hij was vroeger in het bezit van de hertog van Aumale, vandaar de ook gehanteerde naam Aumale-handschrift. De codex werd vermoedelijk vervaardigd in de tweede helft van de dertiende eeuw.¹ Hij omvat 261 folia, en de berijmde teksten staan erin afgeschreven in drie kolommen van 50 à 52 verzen.

De tekst van Guillaume begint op folium 100 recto, met als opschrift 'DE FERGUS', en eindigt in de derde kolom van folium 122 recto. De taalvormen wijzen op Noordfranse origine.² Opmerkelijk is de samenstelling van de codex. De *Fergus* bevindt zich in het gezelschap van: *Les Merveilles de Rigomer*, *L'Atre Périlleus*, de *Erec et Enide* van Chrétien de Troyes, *Hunbaut*, *Le Bel Inconnu*, *La Vengeance Raguidel*, *Chrétien Chevalier au Lion* en *Chevalier de la Charrete*, een gedeelte uit de *Perlesvaus* en enkele branches van de *Roman de Renart*. Het handschrift lijkt een editie te zijn van Artur-

1. Zie over dit handschrift: A. Micha, *La tradition manuscrite des romans de Chrétien de Troyes*. Genève 1966², p. 38-39; Guillaume le Clerc, *The Romance of Fergus*, ed. W. Frescoln. Philadelphia 1983, Intr., p. 2-5; en *The Romance of Hunbaut*, ed. M. Winters. Leiden 1984, Intr., p. XI-XIII. Vgl. ook W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*. Assen 1963, p. 4-5.

2. A. Micha, *La tradition manuscrite des romans de Chrétien de Troyes*, p. 39: "Prédominance de picardismes, avec des traits nettement wallons [...]: langue du Hainaut, région de Tournai, d'après Foerster". Zie verder *The Romance of Hunbaut*, ed. M. Winters, Intr., p. XXXIII-XXXIV.

romans van Chrétien de Troyes en enkele van zijn 'leerlingen'.³ Van Chrétien zelf zijn de romans van het Keltische type opgenomen, met uitzondering van de *Conte du Graal*. Dit laatste is enigermate gecompenseerd met de enige prozatekst, de *Perlesvaus*. Wat dus in het bijzonder voor de *Fergus* geldt, namelijk zijn aansluiting bij het oeuvre van Chrétien, heeft hier in de handschriftelijke overlevering een neerslag gevonden.

De P-redactie van de *Fergus* is die in handschrift Parijs, Bibliothèque Nationale, fonds français 1553. Het bestaat uit 524 folia, geschreven door verschillende kopiisten in twee kolommen van 44 of 50 verzen. Waarschijnlijk werd het manuscript tussen 1285 en 1290 vervaardigd in een Picardisch scriptorium.⁴ Het bevat 52 teksten, waaronder de *Roman de Troie* en de *Roman de la Violette*, naast verscheidene werken van geestelijke aard.

De *Fergus* begint op folium 437 recto met een geïllustreerde letter C, waarin een te paard gezeten ridder staat afgebeeld. Hij eindigt op de eerste kolom van folium 480 verso, met als afsluiting: "Chi define li romans des aventures de Fregus". Zoals het citaat laat zien, luidt de naam van de held in deze redactie Fregus. Mogelijk heeft het laatste gedeelte van de codex eerst als zelfstandige eenheid bestaan. Dit begint met de *Fergus* en daarop volgt een aantal korte teksten, zoals 'lais' en 'fabliaux'. De schriftuur van het handschrift maakt een verzorgde indruk. Het afschrift van de *Fergus* bevat echter naar de inhoud een groot aantal corrupte lezingen.

In de nieuwe tijd werd de *Fergus* voor het eerst in 1841 uitgegeven door Michel.⁵ Afgezien van het aanbrengen van leestekens en interpunctie is het een diplomatische editie van de redactie in het Parijse handschrift. Vervolgens verscheen in 1872 de uitgave door Martin, opgedragen aan Matthias de Vries.⁶ Martin bezorgde een kritische editie op basis van handschrift A. Dit vanwege de corrupte staat van de andere redactie: "Ich habe [...] den grundsatz angenommen, den text nach der älteren und i.a. besseren hs. herzustellen und die andre nur in den fällen zu berücksichtigen, wo A offenbar schlechter ist".⁷ De uitgave heeft een afdeling 'Lesarten', waarin de niet uit handschrift A overgenomen en de variante lezingen van P staan vermeld. Een

3. Vgl. ook over de samenstelling van dit handschrift: L. Walters, 'Le rôle du scribe dans l'organisation des manuscrits des romans de Chrétien de Troyes', in: *Romania* 106 (1985), p. 321-24.

4. Zie Y.G. Lepage, 'Un recueil français de la fin du XIIIe siècle (Paris, Bibliothèque Nationale, fr. 1553)', in: *Scriptorium* 29 (1975), p. 23-46. Vgl. ook *The Romance of Fergus*, ed.-Frescoln, Intr., p. 5-6. In deze editie wordt het artikel van Lepage niet genoemd.

5. *Le Roman des aventures de Fregus, par Guillaume Le Clerc*, ed. F. Michel. Edimbourg. Voortaan aangehaald als (*Fregus*) ed.-Michel.

6. *Fergus, Roman von Guillaume Le Clerc*, ed. E. Martin. Halle. Verder aangehaald als *Fergus*, ed.-Martin. 7. A.w., Einl., p. VIII.

halve eeuw later wijdde Jordan een uitvoerige bijdrage aan de *Fergus*. Die bevat een analyse van het verhaal met een reeks 'Besserungsvorschläge' voor de tekst in de editie van Martin.⁸

Enige jaren geleden verscheen een nieuwe editie door Frescoln.⁹ Hij koos evenals Martin de A-redactie als basishandschrift. Variante lezingen uit de beide handschriften staan vermeld onderaan de pagina van de tekst, en de editie werd nu voorzien van een glossarium. De inleiding bevat niet veel nieuws, maar wel een nuttig overzicht van aan de *Fergus* gewijde studies. De uitgave van de tekst zelf toont verscheidene tekortkomingen.¹⁰ Om met een van de recensenten te spreken: "Fazit: Natürlich ist die neue Ausgabe der mehr als hundert Jahre älteren von E. Martin überlegen [...]; als definitif wird man sie allerdings nicht betrachten".¹¹

Ferguut

De Middelnederlandse versie van de *Fergus* is overgeleverd in één handschrift: Leiden, Bibliotheek van de Rijksuniversiteit, Letterkunde 191. Deze codex is een convoluut, bestaande uit zes handschriften met in totaal een omvang van 146 folia. Ze werden vermoedelijk afgeschreven rond 1350. Het eerste handschrift, van folium 1 recto tot 32 verso, bevat de tekst van de *Ferguut*. Daarna volgen: *Floris ende Blancefloer*, *Der ystorien bloeme*, *Esopet*, *Die bediedenis van der missen* en *Die dietsche doctrinale*.¹²

8. L. Jordan, 'Zum altfranz. Fergusroman', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 43 (1923), p. 154-86. Op Jordan reageerden weer twee anderen: H. Breuer, 'Zum Text des "Fergus"', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 44 (1924), p. 102-05; en O. Schultz-Gora, 'Zum Text des "Fergus"', in: idem, p. 231-37.

9. Zie boven, n. 1. Voortaan aangehaald als *Fergus*, ed.-Frescoln.

10. Zoals ook in de verschillende recensies is aangewezen. Vgl. bijv. *French Studies* 38 (1984), p. 188-89 (H. Shields); en *Modern Language Review* 80 (1985), p. 710-12 (A.J. Holden).

11. A. Gier, in: *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 138 (1986), p. 435.

12. Zie voor een beschrijving van het handschrift: G.I. Liefstinck, *Codicum in finibus belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in bibliotheca universitatis asservantur*. Pars I. Leiden 1948, p. 10-14; J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Leiden 1972², p. 42-47; en W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*. Amsterdam 1989, hfdst. 1. Vgl. verder *Ferguut*. A facsimile of the only extant Middle Dutch manuscript (Leiden, University Library, Ms. Letterkunde 191), ed. M.J.M. de Haan. Leiden 1974, Intr.; B. Besamusca, *Repertorium van de Middelnederlandse Arturepiek*. Een beknopte beschrijving van de handschriftelijke en gedrukte overlevering. Utrecht 1985, p. 18-20; en H. Kienhorst, *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek*. Een codicologische beschrijving. Deel 1. Deventer 1988, p. 37-38.

De *Ferguut* is geschreven in twee kolommen van 44 verzen, in een "sierlijke littera textualis".¹³ De tekst begint met een gehistorieerde letter D, waarin een bewapende ridder te voet staat afgebeeld. Te oordelen naar de uiterlijke vormgeving is de redactie met zorg vervaardigd. Het is een luxe-handschrift, "prachtig geschreven door een beroeps-copiist".¹⁴ Men kan zich hiervan een beeld vormen middels de door De Haan bezorgde facsimile-editie.¹⁵

Op grond van het taaleigen zei Jonckbloet dat de auteur van de *Ferguut* een Vlaming was.¹⁶ Recent onderzoek naar de taal is dat van Van den Berg, die een Vlaamse oorsprong van de roman zeer waarschijnlijk acht.¹⁷ Verder acht hij het mogelijk dat we in het handschrift van de *Ferguut* te doen hebben met een Brabants afschrift.¹⁸ Thans beschikken we over de dissertatie van Willem Kuiper, waarin alle facetten van het *Ferguut*-handschrift behandeld worden. Hij toont aan dat de roman van Oostvlaamse origine is en localiseert de taal in Oudenaarde of de directe omgeving van deze Scheldestad. Het manuscript werd geschreven in "de Denderstreek, het oosten van Oost-Vlaanderen en het westen van West-Brabant".¹⁹

Het handschrift is op ongeveer 250 plaatsen onder handen genomen door een corrector. Aan het slot van de tekst legt hij in een colofon getuigenis af van zijn werkzaamheden:

5597   Here, hier hebdi van Ferragute
              Van beginne ten inde al ute
              Ghecorrigeert van miere hant

13. G.I. Liefstinck, *Codicum in finibus belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in bibliotheca universitatis asservantur*, p. 11. De hand van deze kopiist heeft men ook ontdekt in enkele andere handschriften. Zie H. Mulder, 'Ferguut en Cassamus-Brussel, één copiist? Iets over afkortingen in het Middelnederlands', in: *Lekr* 4 (1978-79), p. 11-21; H. Kienhorst en H. Mulder, 'Copiisten van Middelnederlandse literaire handschriften', in: *Documenta* 15 (1986), p. 93-95; en H. Kienhorst, *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek*. Deel 1, p. 37.

14. G.I. Liefstinck, 'Pleidooi voor de philologie in de oude en eerbiedwaardige ruime betekenis van het woord', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 81 (1965), p. 83 (ook in: *Arturistiek in artikelen*. Utrecht 1978, p. 74).

15. Zie n. 12.

16. W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst*. Deel 2. Amsterdam 1852, p. 174-75.

17. E. van den Berg, *Middelnederlandse versbouw en syntaxis*. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalen-de poëzie ca. 1200 - ca. 1400. Utrecht 1983, p. 214-15.

18. E. van den Berg, 'Over het lokaliseren van Middelnederlandse rijmteksten', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1986), p. 310-11; en idem, 'Genre en gewest. De geografische spreiding van de ridderepiek', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 103 (1987), p. 14-16, 25-26, 31.

19. W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, hfdst. 1. Het citaat aldaar, p. 56.

5600   Over al soe waer ict vant
             In rijm, in vers, in ward messcreven.
             God van hemele moet u gheven
             Lanc lijf, ghesonde ende ere.
             Tuwen ghebode blijf ic vort mere²⁰

Deze woorden en de aard van de aangebrachte veranderingen wijzen erop dat het handschrift werd omgewerkt tot een tweede redactie. Er werd dus voor een andere 'here' dan de oorspronkelijke opdrachtgever geen nieuw afschrift vervaardigd, maar het bestaande werd door de corrector-tekstbezorger aangepast.

De ingrepen van de corrector zijn overwegend van formele aard. Zo vormde hij meermalen assonerende of onzuivere rijmwoorden om tot zuivere rijmen en vulde hij verzen aan ter completering van een weesvers. De correcties worden alle besproken in het proefschrift van Kuiper.²¹ Sommige woordveranderingen laten een overgang zien van Vlaams naar Brabants en ook het colofon bevat Brabantse vormen.²² Het handschrift is daarmee getuige van een verbreiding van de *Ferguut* in oostelijke richting: de Vlaamse tekst, overgeleverd in een Vlaams-Brabantse redactie, werd gecorrigeerd voor een opdrachtgever in Brabant.

De eerste bij naam bekende bezitter van de codex was Balthazar Huydecoper. Hij maakte van de tekst van de *Ferguut* gebruik in de verklarende aantekeningen van zijn editie van Melis Stokes *Rijmkroniek van Holland*.²³ Na zijn dood werd het handschrift in 1779 samen met andere uit zijn bezit aangekocht door de Amsterdamse taalkundige Alewijn, die deze later vermaakte aan de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.²⁴

De roman werd in 1838 uitgegeven door Visscher.²⁵ De man was een dilettant in het vak. Begonnen als belastingambtenaar in Brussel, werd hij professor in Utrecht en daar zag deze 'monsteruitgave' het licht.²⁶ De editie werd spreekwoordelijk vanwege haar fouten en genoot de twijfelachtige eer als middel te fungeren om te

20. Vs. 5601, "ward": woorden.

21. W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, hfdst. 2.

22. Zie W. Kuiper, a.w., p. 59.

23. *Rijmkroniek van Melis Stoke met historie-, oudheid- en taalkundige aanmerkingen*. 3 dln. Leiden 1772.

24. Zie H. de Buck, *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw*. Groningen-Den Haag 1930, p. 27; en J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*, p. 45-46.

25. *Ferguut*. Ridderroman uit den Fabelkring van de ronde Tafel. Uitgegeven door L.G. Visscher. Utrecht.

26. Zie H. de Buck, *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw*, p. 154-55.

leren hoe het niet moet.²⁷ Visscher maakte talrijke fouten met onzinnige lezingen als gevolg. In een glossarium nam hij woorden op die in het Middelnederlands nooit hebben bestaan en deze werden voorzien van curieuze verklaringen, die achteraf de lachlust opwekken.²⁸

Visschers 'cacographie' riep verscheidene kritische reacties op, voorzien van allerlei verbeteringen. In het jaar waarin de uitgave verscheen, gebeurde dit in een anoniem gepubliceerde brochure, die van de hand van Jonckbloet was.²⁹ Daarna verschenen bijdragen door Halbertsma, Bisschop en De Vries.³⁰ De editie werd ook als zuiveringsobject behandeld in De Vries' *Proeve*, de voorbereiding tot het schrijven van een 'Middelnederlandsch Woordenboek'.³¹

In 1867 kon De Vries over het op Visschers uitgave toegepaste reinigingswerk constateren: "Eerst door de collatie van het handschrift, vervolgens door telkens herhaalde critiek, is het allengs gelukt den Augiasstal te zuiveren [...] en de tijd is nu gekomen, dat men ons eene goede critische uitgave van den *Ferguut* zal kunnen schenken".³² Bij degenen die metterdaad het *Middelnederlandsch Woordenboek* zouden schrijven, twee leerlingen van De Vries, was dit laatste in de beste handen. Het was namelijk Verwijs die een editie van de *Ferguut* maakte, en deze werd na zijn dood bezorgd door Verdam.³³ De uitgave van de tekst is voorzien van tekstkritische en van verklarende aantekeningen, waarbij gewezen wordt op overeenkomsten en verschillen met de *Fergus*, naar de inmiddels verschenen editie door Martin. In de inleiding brengt Verwijs zijn opvatting naar voren dat de *Ferguut* geschreven is door twee auteurs, de vertaler en de bewerker.³⁴ Als gevolg van zijn afnemende gezondheid kon Verwijs de inleiding van de uitgave niet geheel voltooien. Hij overleed in

27. Vgl. M. de Vries, 'Nog iets over den *Ferguut*. Tekstcritiek en woordverklaring', in: *De Taalgids* 9 (1867), p. 169.

28. Zie ook G. Karsten, *100 jaar Nederlandse philologie*. M. de Vries en zijn school. Leiden 1949, p. 71-72.
29. *Iets over Ferguut*. Ridderroman uit den fabelkring van de Ronde Tafel, uitgegeven door Professor L.G. Visscher. Leiden 1838. Verwijs deelt in zijn editie van de *Ferguut* (zie n. 33, Inl., p. V-VI) mee dat Jonckbloet de auteur is.

30. J.H. Halbertsma, 'Fergut', in: J.H. Halbertsma, *Letterkundige naoogst*. Deventer 1840, p. 1-95; W. Bisschop, 'Bijdrage tot de kritiek van Ferguut', in: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden, over het jaar 1865*. Leiden 1865, p. 3-26; en M. de Vries, 'Nog iets over den *Ferguut*', p. 169-97.

31. M. de Vries, *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering*. Haarlem 1856. Vgl. verder voor een overzicht van de hier genoemde tekstkritische studies: *Ferguut*, ed.-Overdiep (zie n. 37), Inl., p. I-II.

32. M. de Vries, 'Nog iets over den *Ferguut*', p. 170.

33. *Ferguut*. Nieuwe uitgave van E. Verwijs. Uit zijne nalatenschap uitgegeven en van een glossarium voorzien door J. Verdam. Groningen 1882. Voortaan aangehaald als *Ferguut*, ed.-Verwijs.

34. Vgl. boven, p. 8.

1880. Overeenkomstig zijn wens nam zijn vriend Verdam de taak op zich om de editie persklaar te maken, die er een glossarium aan toevoegde.³⁵

Deze editie werd in 1908 met enige veranderingen opnieuw uitgegeven door Verdam.³⁶ In de inleiding bestrijdt hij Verwijs' visie omtrent een dubbel auteurschap. Verdam stelde een nieuwe en uitgebreide woordenlijst samen. Vanwege de wijze waarop de tekst werd weergegeven, de verklarende aantekeningen, de vergelijkingen met de Oudfranse roman en de zo rijke woordenlijst, is deze uitgave nog steeds een voortreffelijk instrumentarium voor de *Ferguut*-onderzoeker.

Een derde versie van deze editie werd bezorgd door Overdiep.³⁷ Het werd feitelijk een geheel andere uitgave, zoals vooral blijkt uit de inleiding. Die bevat een - in de plaats gekomen van Verdams woordenlijst - 120 pagina's omvattende analyse van de stijl van het Middelnederlandse dichtwerk, volgens Overdieps stilistisch-syntactische methode.³⁸ Bij de tekst van de *Ferguut* liet hij voor het vertaalde gedeelte de Oudfranse roman onderaan de pagina afdrukken volgens de editie van Martin.

In 1962 verscheen een uitgave van de *Ferguut* door Bouman in de serie 'Klassieken uit de Nederlandse letterkunde'.³⁹ Voor de tekst volgt hij de editie van Overdiep en die werd voorzien van woordverklaringen aan de voet van de pagina.⁴⁰

De nieuwste kritische editie van de *Ferguut* is het product van een driemanschap. Ze zag het licht in 1976, en in 1982 verscheen een tweede druk.⁴¹ De inleiding werd

35. Vgl. *Ferguut*, ed.-Verwijs, Inl., p. XXXII; en J. Verdam, *Levensbericht van Eelco Verwijs*. Overdruk uit de Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Leiden 1880, p. 26-27.

36. *Ferguut van Dr. Eelco Verwijs*. Opnieuw bewerkt en uitgegeven door J. Verdam. Leiden. Voortaan aangehaald als *Ferguut*, ed.-Verdam.

37. *Ferguut van Dr. Eelco Verwijs en Dr. J. Verdam*. Opnieuw bewerkt en uitgegeven door G.S. Overdiep. Leiden [1924]. Voortaan aangehaald als *Ferguut*, ed.-Overdiep.

38. Ook in twee aparte artikelen werd de *Ferguut* door Overdiep stilistisch behandeld: 'Over woordschikking en vers-rhythme in den Middelnederlandschen Ferguut', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 34 (1915-16), p. 35-68; en 'Over den syntactischen en rhythmischen vorm der zinnen met aanloop in Ferguut, Moriaen en Walewein', in: idem 35 (1916), p. 107-92. Later reageerde C. Minis met een bijdrage over een van de door Overdiep behandelde aspecten: 'De apo koinou-constructie, vooral in den Ferguut', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 62 (1943), p. 161-84, 270-89. Een recente taalkundige studie i.v.m. de *Ferguut* is: J.M. van der Horst, 'Over vorm en inhoud van bijzinnen', in: *Vorm en functie in tekst en taal*. Bundel opstellen verschenen ter gelegenheid van de voltooiing van het honderdste deel van het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Leiden 1984, p. 154-79.

39. *Ferguut*. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door A.C. Bouman. Zwolle.

40. Een verkorte uitgave werd bezorgd door W. van den Ent. Zwolle 1928; 2de dr. [1949].

41. *Ferguut*. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door E. Rombauts, N. de Paepe en M.J.M. de Haan. Culemborg; 2de druk, 's-Gravenhage. Voortaan aangehaald als *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a. Naar aanleiding van de editie werd een artikel geschreven door J.D. Janssens: 'De "Fergus" en de "Ferguut"'. Marginalia bij de nieuwe *Ferguut*-editie', in: *Spiegel der Letteren* 19 (1977), p. 280-88.

geschreven door De Paepe.⁴² De uitgave van de tekst zelf werd verzorgd door Rombauts en De Haan.⁴³ De eerste maakte de *Ferguut* goed toegankelijk door de woordverklaringen. Een beschrijving van het handschrift en een - summier - codicologisch-paleografisch commentaar was het werk van De Haan.

Voor wie de precieze inhoud van het handschrift wil kennen, is een diplomatische editie nodig, met daarin aangegeven de ingrepen van de corrector. Hierin is thans voorzien door de dissertatie van Kuiper.⁴⁴

2. Filiatie

De *Ferguut* is in de verzen 1-2592 een vertaling van de *Fergus*, die we kennen uit de handschriften A en P. Over de verwantschap deelde Martin al mee dat de Middelnederlandse roman "sich mehr an A als an P an(schliesst), so sehr dass sie selbst die fehler der ersteren hs. wiedergibt".⁴⁵ Naderhand kwam de filiatie aan de orde in een artikel van mevr. Draak, waarin zij een aantal plaatsen bespreekt die "de noodzakelijkheid (bewijzen) van het raadplegen der A-varianten voor een rechtvaardige appreciatie van de middelnederlandsche vertaling als zoodanig".⁴⁶ Het betreft hier lezingen uit handschrift A van de *Fergus* die door Martin niet in de hoofdttekst van zijn editie maar in het variantenapparaat werden opgenomen en die in de legger van de Middelnederlandse vertaler gestaan moeten hebben. Ze bevestigen de filiatie zoals aangegeven door Martin.

Wie de moeite neemt de vertaling in de *Ferguut* vers voor vers te vergelijken met de beide handschriften van de *Fergus*, zal inderdaad vaststellen dat deze veel dichter staat bij de Aumale-redactie dan die van het Parijse handschrift. Het is betrekkelijk

42. Vgl. boven, p. 8. De Paepe's vergelijkende analyse van de *Ferguut* lijkt wat haastig verricht te zijn, getuige enkele slordigheden bij de samenvatting van het verhaal. Om een voorbeeld te noemen: in de 'aventure' van de tien zeerovers springt in de *Fergus* de laatste van hen overboord, want "muis velt morir c'on l'ocessist" (FS 4045). In de Dietse versie wordt hij door Ferguut naar het hof gestuurd. De Paepe - *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 32 - maakt er dit van: "Daar (sc. aan het hof; R.Z.) komen nu de overgebleven rovers [...] aan. Guillaume heeft die rovers vergeten. Onze bewerker niet".

43. Enige verzen behandelde Rombauts gedetailleerd in de studie 'Enkele betwiste plaatsen uit de "Ferguut"', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1979), p. 278-321.

44. W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*. Bijlage 1: diplomatische editie.

45. *Fergus*, ed.-Martin, Inl., p. VI.

46. A.M.E. Draak, 'De Nederlandsche Ferguut-uitgaven en de variantenlijst van Martin', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 53 (1934), p. 249-56. Het citaat aldaar, p. 255.

eenvoudig om dit te demonstreren. Aangezien zo iets niet tot een wezenlijk nieuwe conclusie zal leiden, volsta ik in het volgende met het geven van enige voorbeelden.

Bij 'kleine' varianten waarin de redacties van de *Fergus* van elkaar verschillen, komt de *Ferguut* meestal overeen met het Aumale-handschrift.⁴⁷

- De verteller beroept zich voor zijn opsomming van de op de hofdag aanwezige Arturriders op een mondelinge bron:

7	Car si com j'ai oï conter Et l'aventure raconter, Mesire Gavains i estoit	Bedi alsic hebbe horen saghen Ende davonturen ondervragen, Daer was mijn here Gawein	9
---	---	--	---

Handschrift P geeft voor "aventure" in FS 8, zoals staat in handschrift A, de lezing "verité". In FT 10 correspondeert "avonturen" met de A-redactie.

- Tijdens het boeren-adoubement in het ouderlijk huis vraagt Fergus om zijn bijl, die hij vastsnoert aan het zadel:

607	Puis a sa hace demandee Et on li a droite aportee, Puis l'a pendue a son arçon	Om sijn bijl hiet hi oec lopen. Men halet heme, ende hi ginc knopen Ane daertsoen van sinen gereide	487
610	Si l'a fermee a un laçon		

Waar de A-lezing in FS 607 "hace" luidt, geeft handschrift P "lance", een vergissing die ontstaan zal zijn door een associatie met het voorafgaande, waarin Fergus de lans wordt overhandigd. Na dit vers ontbreekt in P het couplet FS 609-10. Waarschijnlijk werden deze verzen weggelaten, omdat ze niet meer passen bij een lans. De Middelnederlandse tekst komt blijkens "bijl" in FT 487 overeen met de lezing in A. Ook de in P weggelaten verzen stonden in de legger van de verdietser. Ze werden vertaald in FT 488b-89.⁴⁸

47. In het volgende worden de passages uit de *Fergus* - aangeduid met FS - geciteerd naar de ed.-Frescoln. De te vergelijken elementen daaruit zijn, tenzij anders vermeld, overeenkomstig de A-redactie. De verzen uit de P-redactie worden, indien niet opgenomen in de hoofdttekst van de ed.-Frescoln, geciteerd naar de ed.-Michel. De *Ferguut* - aangeduid met FT - wordt geciteerd naar de ed.-Rombauts e.a. Ik heb bij dit onderzoek gebruik gemaakt van foto's van de beide Ofr. handschriften. Met de aanduidingen 'a' en 'b' bedoel ik resp. de eerste en tweede helft van een vers.

48. In de volgende episode doodt Fergus de eerste van de vier roofridders met "sa hache" (FS 678). Dit is althans het geval in P, dat vermoedelijk de oorspronkelijke lezing bewaart. In A gaat Fergus te werk met "la lance" en daarmee stemt de Mnl. tekst blijkens "sinen scacht" (FT 551) weer overeen.

Ook op enkele andere plaatsen bevat handschrift A in vergelijking met P pluspassages die voorkwamen in de bron van de verdietser, zoals de volgende.

- De Tolridder schreeuwt Fergus toe dat hij er niet aan zal ontkomen schatting te betalen:

3135	"Dans chevalier, estes plus sage! Ici paie on le treuage	"Her ridder, ghi dunct mi al dol, Want hier geltmen den tol	2503
3137	Quant on veut el païs aler. Vos le me cuidiés enbler;	Alsemen inden lande wille varen. Ghi wilten ontfoeren twaren;	2505
	Mais il ira tot autrement	Maer en sal also niet sijn	

De vanwege het verband oorspronkelijk te achten verzen FS 3137-38 van A ontbreken in P en deze werden blijkens FT 2505-06 vertaald in het Diets.⁴⁹

Omgekeerd bevat handschrift P in het eerste gedeelte van Guillaumes roman enige pluspassages ten opzichte van A en die hebben geen correspondentie in het Middelnederlands. In verband met de filiatie is hier wel enige voorzichtigheid geboden, gezien het streven van de vertaler naar bekorting. Niettemin geldt de overeenkomst, afgezien van een enkel twijfelgeval, voor alle minus-passages in A. Ik noem twee voorbeelden.

- Fergus geeft de dwerg van de Fiere Ridder een fikse aframmeling. Die zet het op een schreeuwen, waardoor zijn heer wakker wordt:

2861	Si l'a tant feru et bouté Et as piés dou cheval folé Que pour un peu qu'il ne l'a mort; Mais il brait et crie molt fort.	Hi folleerdene lange ende weder Ende stacken so en heft te blouwen Dat heme mach sijn leven rouwen: Dat bloet woet hem ten oren uut.	2255
2865	Li sans li salt parmi l'orelle Et li chevaliers s'en esvelle De la grant noisse esfreement	So dat die ridder hoerde tgeluut, Hi wart op, gram ende verbeten	

De verzen FS 2363-64 staan in P en ontbreken in A. Aangezien het tweede vers daarvan in samenhang staat met de mededeling in het vervolg over het wakker worden van de ridder door het geschreeuw van de dwerg,⁵⁰ moet het couplet tot het origineel hebben behoord. De Dietse tekst bevat geen vertaling van deze twee verzen,⁵¹

49. Een voorbeeld van een pluspassage in A van vier verzen is FS 1256-59, overgenomen in FT 975-76. Vgl. A.M.E. Draak, 'De Nederlandsche Ferguut-uitgaven en de variantenlijst van Martin', p. 251, nr. 6.

50. In FS 2871 vraagt de Fiere Ridder ook, wie zijn dwerg zo heeft doen schreeuwen.

51. FT 2256 is, naar ik meen, zelfstandig ingevoegd om een couplet te vullen.

zodat het hiaat vermoedelijk ook voorkwam in de Oudfranse legger, met als gevolg een op het eerste gezicht wat ongerijmde aansluiting van FT 2258 op 2257.⁵²

- In het gevecht schakelt Fergus de Fiere Ridder uit met een hevige zwaardslag, waarop hij een spotrede laat volgen. Hij wijst de tegenstander op diens vriendin en houdt hem voor dat hij juist uit haar aanwezigheid vreugde hoort te putten:

3036	"Chevalier, vel la vostre amie; Chevauchiés pour la soie amor. Vois conme ele a fresce coulour; Molt vous en devés rehaitier.	"Ridder, gi hebt u wel gewroken Dat ic mesvoerde uwen naene! U lief staet ghinder indie mane,	2402
3040	Mais jou vous voi deça sainnier. Foi que doi cele clere lune, Orendroit resanblés Fortune	Sidi moenc of wilde die crune? Ghi dunct mi staende alse Fortune	2405

De verzen FS 3037-40 komen alleen voor in handschrift P. Ze vormen een noodzakelijk vervolg op FS 3036 en naar de inhoud klinken ze als een komische toepassing van de 'amour-chevalerie'-thematiek.⁵³ Het betreft dus naar alle waarschijnlijkheid een hiaat in handschrift A. Vermoedelijk bevatte de legger van de verdietser het hiaat ook, met als gevolg dat vers FT 2404 geen uitwerking heeft.⁵⁴

De Oudfranse handschriften verschillen soms bij het schrijven van eigennamen en dan staat de *Ferguut* aan de kant van de Aumale-redactie. Een voorbeeld is de naam van een woud tijdens Percevals achtervolging van het witte hert. In P heet het "la forest de Glascou" (Glasgow) (FS 184-85), wat gezien de Schotse achtergrond van de roman wel de oorspronkelijke lezing zal zijn. In A of een voorganger werd dit vervormd tot "la forest de Gladon" en daarmee komt in het Middelnederlands "wout van Gladone" (FT 171) overeen.⁵⁵

52. Verdam loste dit op - zo ook Rombauts - door achter vs. 2257 een punt te plaatsen en het volgende "soe dat" te vertalen met "en toen". Zie *Ferguut*, ed.-Verdam, p. 86, n. 1 en p. 257, ad "so"; en *Middelnederlandsch Woordenboek* VII, 1452. Vgl. ook *Ferguut*, ed.-Overdiep, Inl., p. CVII.

53. Vgl. daarover boven, afd. A, hfdst. 1, par. 4.

54. Dit vers is opgebouwd uit een combinatie van FS 3036 en 3041. De woorden in FT 2402-03 na "ridder" en in FT 2405 zijn door de vertaler ingevoegd. Rombauts - ed.-*Ferguut*, p. 125 - ziet in FT 2405 wel een aansluiting met het voorafgaande, maar hij vermeldt niet dat de verdietser waarschijnlijk te doen had met een hiaat in de tekst van zijn legger.

55. Een ander voorbeeld is eerder - zie p. 170 - ter sprake geweest, nl. de kasteelnaam Lidel. In A werd die een keer vervormd tot Idel en daarmee correspondeert Ydel in de *Ferguut*.

We hebben hier te doen met een corrupte lezing, zoals overgeleverd in A, die in het Diets werd overgenomen en juist dat is een aanwijzing voor verwantschap van de Middelnederlandse tekst met een Oudfranse legger van het A-type. Deze aansluiting vindt een bevestiging in andere plaatsen van overeenkomst met corrupties in handschrift A. Ik noem er een paar.

- Tegen de achterop komende schildknaap in Indegal zegt Fergus dat hij heeft horen vertellen over Artur en over de heldendaden van zijn ridders:

415	Molt ai oï de lui parler Et des proëches raconter C'ont fait li baron de sa cort	Ic hebbe horen tellen soe vele Van heme dogeden in menegen spele Ende vanden ridders die hi heeft	351
-----	--	---	-----

In vers FS 416, dat in het citaat gebaseerd is op P, slaan de "proëches" op de heldendaden van de ridders van Artur. Dit sluit aan bij het voorgaande, waar de schildknaap vertelt dat Artur door zijn ridders "a furnies ses guerres / Et conquisses totes ses terres" (FS 399-400). In A staat "ses proëches", waardoor het lijkt dat de heldendaden, op syntactisch incorrecte wijze, eerst toegeschreven worden aan Artur. Deze lezing stond blijkens FT 351-52a ook in de legger van de vertaler, die er overigens een correcte mededeling van heeft gemaakt.

- Bij zijn terugkeer op Lidel reflecteert Fergus over de liefde:

2697	Et je, por choi ne m'i metroie? Car jou mius orë en vauroie. Por choi? Por ço c'au mien espoir	Nu ben ic qualic in den woch. Waer omme soudic minnen noch? In weet, bi mire trouwen!	2110
2700	Doi je bien bele amie avoir. Amie! U ert ele trovee, Plus gente ne plus acemmee, Que g'ai perdüe par otrage? ⁵⁶	Ic ben wel werdich scoenre vrouwen! Alse scone, waer salsi vonden sijn Alse Galiene, mijn minnekijn Die ic bi mire scout verloes?	

Fergus noemde het een dwaasheid dat hij, de zoon van Soumilloit, zich op het liefdespad wil begeven. Dan begint met het citaat een 'Positionswechsel': waarom zou hij niet het liefdespad opgaan? Het zou zijn waarde verhogen, en nu meent hij dat een schone vriendin hem toekomt. In het Oudfrans gaat vers 2698 terug op P. Op die plaats bevat A een vers met een geheel andere inhoud: "Or ne vois pas la droite voie". Dat is in de opbouw van de monoloog een corrupte lezing. Zoals blijkt uit FT 2109, kwam deze ook voor in de bron van de Dietse auteur. Vermoedelijk is hierdoor ook

56. FS 2700, "amie", geciteerd naar hs. P en de ed.-Martin.

in de daarna volgende verzen van het Middelnederlands een wat andere inhoud ontstaan dan in het origineel.

In vers 2700 van de Franse tekst is "amie" overgeleverd in P,⁵⁷ wat samen met het beginwoord van het volgende vers een 'Echofrage' creëert, zoals past bij een monoloog van dit type. Handschrift A geeft voor "amie" in vers 2700 de lezing "dame", waardoor die samenhang is verstoord. Gezien "vrouwe" in FT 2112 was dit ook het geval in de legger van de verdietser.⁵⁸

- Fergus rijdt in de regen door Carduel. Tenslotte neemt hij plaats onder een "solier" - bovenetage van een huis - en dommelt in. Hij blijkt zich op te houden bij het huis van Arturs kamerling, wiens dochter vanuit de "solier" de held in het oog krijgt:

910	A la parfin sa lance fice Desous un solier, si s'apuie Illuec au vent et a la pluie Et si commenche a soumillier. Une pucele ot el solier,	Tachterst hi sinen scacht gegreep Ende stacken onder enen ouden boem. Die regen nam sijns goeden goem. Van vake heldi thoef mettien. Ene joncfrouwe heften versien;	732
915	Gente et bien faite et de bon estre, Aval garde par la fenestre Et vit soumillier le dansiel Qui le cors ot et gent et biel ⁵⁹	Met vake sachsine bevaen	

Voor de in de gegeven situering correcte lezing "solier" in FS 911 volgens handschrift P, geeft A "lorier".⁶⁰ Dat woord zou gelezen kunnen worden als aanduiding van een boomsoort, en blijkens "boem" in FT 733 stond dit in het afschrift dat de vertaler gebruikte.⁶¹ Een gevolg van het ontstaan van "lorier" was in handschrift A of een voorganger de invoering van een onbepaald lidwoord bij "solier" in vers FS 914. Door bekorting is deze vermelding van de "solier" in het Middelnederlands weggelaten.

De Dietse vertaling bevat verder een paar keer onzinnige lezingen als gevolg van het overnemen van een corruptie, zoals overgeleverd in A. Deze zijn niet alleen een teken van aansluiting bij een legger van het A-type, maar tevens illustratief voor de werkwijze van de vertaler, reden waarom ze apart in het volgende hoofdstuk besproken zullen worden. Van één geef ik nu alvast een aanduiding.

57. Welke lezing ten onrechte niet werd opgenomen in de hoofdtekst door Frescoln.

58. Hij heeft daarna van "scone" een 'Echofrage' gemaakt.

59. Vers 911a is, in afwijking van de ed.-Frescoln, geciteerd naar handschrift P en de ed.-Martin; vers 914b naar de ed.-Martin (hs. P: "ou solier").

60. Voorafgegaan door "desus". Ten onrechte volgt Frescoln hier de A-redactie.

61. Vgl. ook A.M.E. Draak, 'De Nederlandsche Ferguut-uitgaven en de variantenlijst van Martin', p. 251, nr. 5.

- Fergus trekt bij het begin van zijn adoubement aan het Arturhof een maliënkolder aan, waarna Gavain hem de helm opzet (FS 1406-09). Zo geschiedt in de correcte tekst overeenkomstig handschrift P. In A is voor "hauberc" het woord "ceval" in de plaats gekomen en door het weglaten van twee verzen werd Gavain het subject van het "prendre" van het paard. Deze voorstelling is in strijd met de volgorde bij een adoubement en bovendien ongerijmd, aangezien over het brengen van het paard verderop verteld wordt. In het Middelnederlands lezen we: "Mijn her Gawein brochte hem sijn pert" (FT 1073). De corrupte tekst stond dus in het handschrift van de vertaler.

De gegeven voorbeelden illustreren dat het vertaalde gedeelte van de *Ferguut* in sterke mate overeenkomt met de A-redactie van de *Fergus*. Voor het vrij bewerkte part van de *Ferguut* zijn de verschillen met het Oudfrans zo groot, dat moeilijk uitgemaakt kan worden of de bron eveneens een redactie van het A-type was. Wel is de vorm van twee eigennamen een aanwijzing voor de veronderstelling dat dit inderdaad zo is.⁶²

- Fergus' hogere identiteit luidt in handschrift P overal Le Chevalier au b(i)el Escu. In deze vorm valt de naam voor het eerst, als Fergus in de strijd voor Rocebourc het paard van de uit het zadel gestoten neef van de koning-belegeraar naar Galiene laat brengen (ed.-Michel, p. 185, r. 21). Op die plaats luidt de naam in A: "Li chevaliers au blanc escu" (FS 5007). Later vertelt de koning-belegeraar aan het Arturhof dat hij verslagen is door "Li chevaliers au biel escu" (FS 6207), een lezing die in beide handschriften voorkomt. Hetzelfde is het geval in de epiloog (FS 7008), waar de naam klinkt als de titel van de roman. Op andere plaatsen draagt het Schild in beide redacties het epitheton "biel".⁶³ Hieruit blijkt dat de lezing "*blanc escu*" in FS 5007 volgens handschrift A niet de oorspronkelijke is. In de *Ferguut* is telkens sprake van het "*witte scilt*",⁶⁴ de vorm die voorkomt in A, en wanneer de held begint aan de strijd om Galiene's burcht, luidt zijn hogere naam "Die ridder metten *witten* scilde" (FT 3885). Daarna wordt hij bij herhaling "die witte ridder" genoemd.

- In handschrift P draagt Galiene's burcht de naam Rocebourc,⁶⁵ wat teruggaat op Roxburgh, en daarmee is deze vorm de oorspronkelijke. In de A-redactie is daarvoor Richeborc in de plaats gekomen. Die naam zal ook in het origineel van de Dietse

62. Een element dat ook van belang is i.v.m. de kwestie van een enkel of dubbel auteurschap. Nader hierover in deel II.

63. Uitgezonderd een hierna in n. 64 te noemen vers in hs. A.

64. Voor het eerst in FT 3105, in de woorden van de dwerg bij de wonderfontein. Dit komt overeen met handschrift A, waar de dwerg het heeft over "*le blanc escu*" (FS 3756) tegenover "*bel escu*" (ed.-Michel, p. 136, r. 12) in P.

65. De eerste vermelding is bij FS 4421.

bewerker hebben gestaan, want bij hem heet Galiene's burcht - voor het eerst in FT 3861 - Rikenstene.

Ik keer nog even terug naar het vertaalde part in de *Ferguut*. Zoals gezegd, werkte de verdietsier met een Oudfranse legger van het A-type. Het is evenwel niet zo dat concreet het Aumale-handschrift, wat ook wel zeer toevallig zou zijn geweest, de bron was. Niet alle corrupte en onoorspronkelijk te achten lezingen van het Aumale-handschrift hebben een correspondentie in de vertaling. Het komt ook voor dat de Middelnederlandse tekst bij dergelijke lezingen in A overeenkomt met P, zoals de volgende twee plaatsen laten zien.

- Galiene is Fergus behulpzaam bij het afstijgen door de stijgbeugels van zijn paard vast te houden:

1608	La pucele li a tenu	Galiene vollijc gegreep	1213
	Les estriers com sage et cortoise	Ende hilt heme sinen stegereep	

De lezing "les estriers" in FS 1609 gaat terug op P. In A houdt Galiene "le destrier" - het paard - vast. Ook vanwege een samenhang met de vriendin van de Fiere Ridder in het vers "La pucele li tint l'estrier" (FS 2949),⁶⁶ is de P-lezing vermoedelijk de oorspronkelijke en daar sluit de Dietse tekst met "stegereep" bij aan.

- Wanneer Fergus tegenover de kamerling hoog opgeeft van zijn wapenrusting en meent dat hij reeds een ridder is, begrijpt de gastheer dat hij te doen heeft met een onwetende:

1128	Chius entent bien que il ert sos	Hi hoerde wel dat hi dom van sinne	883
	Et de doctrine laide et fole	Was [...]	

In FS 1128 is "Chius entent bien" ontleend aan P. In A begint het vers met "Savoir poes", een corrupte lezing die ontstaan zal zijn door associatie met een eerder vers.⁶⁷ Blijkens het begin van FT 883 kwam deze corruptie nog niet voor in de legger van de Middelnederlandse auteur.

Dergelijke correspondenties met P geven aan dat de bron van de Dietse vertaler vermoedelijk iets dichter bij het origineel van de *Fergus* stond dan de redactie in de Aumale-codex.

66. Nader hierover beneden, p. 306. Deze scène is een variërende ontlending aan de *Chevalier au Lion*, de ontvangst van Artur door Laudine, waarbij het eveneens gaat om een 'estrie'. Vgl. ed. M. Roques. Paris 1971, vs. 2375-78.

67. Nl. FS 602: "Savoir pões qu'il (sc. Fergus) estoit sos". Op beide plaatsen rijmt "sos" op "gavellos".

3. De *Ferguut* en het verschil in lengte tussen de redacties van de *Fergus*

Bij een bespreking van de filiatie is het nodig nog iets te zeggen over een verschil in omvang tussen de beide Oudfranse redacties. Handschrift A bevat in vergelijking met P in totaal zo'n 120 plusverzen, maar omgekeerd bedraagt het aantal plusverzen van P ten opzichte van A rond de 760. In het gedeelte van de *Fergus* dat door de Dietse auteur werd vertaald, de verzen FS 1-3242, zijn de twee redacties van ongeveer dezelfde lengte. Tot aan de episode van Fergus' terugkeer naar Lidel heeft A wat verzen meer. In de volgende twee episoden, die van de 'aventure' met de Fiere Ridder en met de Tolridder, wordt P iets uitvoeriger en deze trend zet zich daarna voort. Het verschil is vooral een gevolg van het grote aantal pluspassages in handschrift P in het laatste derde deel van de roman. Laten we dit beginnen bij het moment waarop Fergus de reus van Mont Dolerous heeft verslagen, in de editie van Frescoln ter hoogte van FS 4684, dan blijkt dat P vandaar tot aan de laatste episode vergeleken met A ruim 600 plusverzen telt.

De pluspassages van de Parijse redactie zijn door Martin en Frescoln meestal niet opgenomen in de hoofdtekst van hun editie.⁶⁸ Nu is het de vraag of het bij deze, althans bij de meeste ervan, gaat om toevoegingen, of dat we omgekeerd in A te doen hebben met bekortingen. Martin meldt het verschil in de inleiding van zijn editie en over A merkt hij op: "Namentlich gegen ende wird das bestreben des schreibers abzukürzen offenbar".⁶⁹ In een artikel van mevr. Draak lezen we: "only from line 4700 onwards the P. MS. tells its story at a more leisurely pace, and one gets the impression that A has somewhat abbreviated".⁷⁰ Een bespreking van deze materie had men zeker mogen verwachten in de nieuwe uitgave van de *Fergus* door Frescoln. Echter, daarin wordt niet eens het feit vermeld dat de tekst van P honderden verzen langer is dan in A. Het is wenselijk, ook in verband met de *Ferguut*, dat van romanistische zijde het verschil tussen de beide handschriften nader wordt onderzocht.

Ik ben zelf tot de voorlopige slotsom gekomen, een bevestiging van de 'impression' van mevr. Draak, dat de pluspassages van handschrift P doorgaans teruggaan op Guillaumes origineel. Ter illustratie noem ik een drietal voorbeelden.

- Op de dag van het beslissende gevecht om Rocebourc beklimt Galiene de toren van haar burcht om naar beneden te springen. Dan verschijnt Fergus, die op de beledigen-

68. Een van de uitzonderingen is de passage FS 3631-38, die inderdaad - gezien de relatie held-Artur - lijkt terug te gaan op de pen van Guillaume.

69. *Fergus*, ed.-Martin, p. VII. Vgl. ook R. Heinzel, '(Rec. van) *Fergus*, ed.-Martin', herdr. in R. Heinzel, *Kleine Schriften*. Heidelberg 1907, p. 265-66.

70. A.M.E. Draak, 'The second part of the Dutch *Ferguut* and its French sources', in: *Neophilologus* 19 (1934), p. 108.

de aanspraak van Artofilas reageert met een uitdaging, waarin hij zich presenteert als de kampioen van zijn geliefde:

- 5882 Desormais vos calenç m'amie,
Et l'onnor et la dame ensanble.
Je le voi la, si com moi sanble;
[En son cele tour molt pensive
Et de garder jà jus estrive.
Se or sui devant li couart,
Jà dame-Dex mon cors ne gart!]
5885 Por li vel estre en liu d'ami
Traiés en la. Je vos desfi!

De tussen haken geplaatste verzen komen alleen voor in P (ed.-Michel, p. 226, r. 7-10). Het eerste couplet daarvan is een uitwerking van Fergus' 'voir', die aansluit bij het voorgaande: Galiene kijkt - "garde" (FS 5781) - naar het lichtende Schild van de held. De verzekering die Fergus in het tweede couplet uit, klinkt als een stem in de 'amour-chevalerie'-thematiek, die herinnert aan een vroegere passage uit de episode van de Fiere Ridder. Toen hield Fergus zijn tegenstander spottend voor: "nus coardie / Ne doit faire devant s'amie" (FS 3061-62). Gezien de aard van de vier verzen lijkt het mij veel waarschijnlijker dat zij teruggaan op het origineel dan dat een latere kopiist ze toegevoegd zou hebben.

- Even eerder in het verhaal heeft een stem van omhoog Galienes zelfmoord verhinderd. Die roept haar op naar het woud te kijken, dat als gevolg van de lichtwerking van het Schild in brand lijkt te staan:

- 5778 La pucele le regarda
Et vit aussi enluminee
5780 La forest com fust enbrasee;
Plus garde, plus enluminoit
[Et tous jours plus et plus croissoit.
La pucele, ki çou esgarde,
Cuide que cele forès arde
Et ke dou ciel ait fait signe:
De la crois ens el front se saigne,
Si s'est .j. poi arrier sachie.
A tant ist par une cauchie]
5782 Cil ki la clarté aportoit.
Et se aucuns m'en reprenoit
[Qi demandast par estoutie]

5784   Por coi si esbahie estoit
             La pucele de cel escu,
             Car autre fois l'avoit vetü
             Ausi cler et ausi luissant,
             Ja li mosteroie [...]

Tussen haken staan weer de plusverzen in P (ed.-Michel, p. 222, r. 14-20, 23).⁷¹ Het vierrijm in A bij FS 5781-82 en 5183-84 zou al een aanwijzing kunnen zijn dat de langere redactie teruggaat op Guillaume. Daarop wijst vooral de mededeling in FS 5784 over Galiènes 'esbahir', die onlogisch is zonder eerdere vermelding van een schrikreactie bij Galiene en die komt juist voor in de voorafgaande plusverzen: Galiene denkt dat het brandende woud een teken uit de hemel is, slaat een kruis en wijkt achteruit.

- In de nacht die aan deze gebeurtenis voorafgaat, spreekt Galiene haar 'dolor' uit in een lange monoloog. Een van haar gedachten is de vraag of Fergus nog wel in leven is. Meteen daarop wijst ze de mogelijkheid dat hij gestorven is van de hand, want anders zou zij dit wel aan een verduistering van de zon gemerkt hebben:

5675   Que sai je donc s'est mors u vis?
             Ne le croi pas, par Saint Denis;
             Tres bien m'en fuisse aperceüe.
             La tierche part eüst perdue
             Li clers solaus de ses biautés
             Se mes amis fust deviés

Dit is de tekst van handschrift A. In vers 5676 sluit Galiènes geloof niet helemaal goed aan bij het voorafgaande vers. In handschrift P is dat wel het geval. Daar volgt het op het - als vraag te lezen - vers: "Jà est-il mors ensevelit" en dit is het laatste van een pluspassage van 16 verzen (ed.-Michel, p. 216, r. 24 - p. 217, r. 11), waarin Galiene met hyperbolen over Fergus als over het 'licht der wereld' spreekt. Deze woorden passen goed bij Guillaume's typering van de held als een messiaanse gestalte, zodat ze ook daarom een oorspronkelijke indruk maken.

In handschrift A zegt Galiene direct hierna:

5681   Bien a deus ans que ne le vi.
             Ce ne fu m'ie de par li
             De coi le puisse donc blamer

71. Vs. 5784 luidt in hs. P: "Pour coi estoit si esbahie".

De gedachte in vers 5683 dat Fergus geen blaam treft, komt wat onverwacht. Dat is niet zo in P, waar het vers volgt op een gedeelte waarin Galiene nadenkt over Fergus' vroegere gedrag tijdens zijn logies op Lidel. Ze komt daarin tot het inzicht dat hij geen onhoofse daad heeft begaan en daarbij spreekt zij weer hyperbolisch over haar geliefde als over het meest volmaakte schepsel. Het betreft hier verreweg de langste pluspassage in P, met een omvang van 42 verzen (ed.-Michel, p. 217, r. 17 - p. 219, r. 2). Vanwege de inhoud en de aansluiting lijkt het mij toe dat ook deze teruggaat op de pen van Guillaume.⁷²

Aan het slot van het derde hoofdstuk zal ik nog een paar pluspassages van P noemen, die eveneens een oorspronkelijke indruk maken. We kunnen derhalve veronderstellen dat handschrift A van de *Fergus* in met name het laatste derdepart van de tekst een verkorte redactie representeert. Een abbreviator heeft op verscheidene plaatsen passages weggelaten, zodanig dat, afgezien van hier en daar een wat hortende overgang, geen problemen ontstonden voor het verstaan van de voortgang van de handeling. Ook vertonen verzen bij lacunes kleine aanpassingen, die aangebracht lijken te zijn om de tekst na de coupures sluitend te houden.⁷³ Het streven van de abbreviator was gericht op vereenvoudiging. Hij was de redactor van een licht bekorte editie van de roman.

Is een dergelijke editie ook de bron geweest van de Middelnederlandse auteur? Een antwoord hierop is moeilijk te geven. Waar de Oudfranse handschriften in omvang uiteenlopen, bevinden we ons voor de *Ferguut* in het vrij bewerkte gedeelte en dan is het nagenoeg ondoenlijk om nog een filiatie vast te stellen. Wel is het zo dat de pluspassages van P, voorzover ik heb kunnen nagaan, geen zichtbare sporen hebben nagelaten in de Middelnederlandse bewerking.⁷⁴ Gezien de geconstateerde aansluiting van de vertaling bij een Oudfranse redactie van het A-type kan het dus zijn dat de Dietse auteur de tekst van de *Fergus* voor het vervolg ervan heeft leren kennen in een redactie met bekortingen.

72. In dat geval heeft een bekortende redactor om nog enigszins een aansluiting te verkrijgen de verzen FS 5681-82 ingevoegd. Het eerste vers daarvan komt overeen met het eerste uit de hiervoor genoemde pluspassage.

73. Deze ingrepen vormen een aanwijzing voor de veronderstelling dat niet de kopiist van handschrift A, maar een voorganger het bekortingswerk heeft verricht. De kopiist van A heeft enige keren bij de overgang naar een nieuwe kolom verzen tweemaal afgeschreven. Dergelijke slordigheden lijken niet te passen bij iemand die met het oog op bekortingen veranderingen aanbracht.

74. De eerste omvangrijke pluspassage van P bevindt zich juist aan het begin van het gedeelte dat door de Dietse auteur vrij is bewerkt. Vgl. ed.-Michel, p. 116, r. 23 - p. 117, r. 10; na FS 3242.

Ook van de romans van Chrétien de Troyes zijn er bekorte edities vervaardigd. Voorbeelden zijn de *Erec et Enide* in handschrift Parijs, BN - Bibliothèque Nationale - 1450 en in BN 375.⁷⁵ Een overeenkomst met de Aumale-redactie van de *Fergus* is dat deze partieel bekort zijn. In handschrift BN 1450 zijn de bekortingen overwegend aangebracht in het eerste gedeelte van de roman en in het andere handschrift in het tweede. Micha heeft als verklaring van dit verschil binnen een redactie verondersteld dat de kopiist bij het afschrijven van zijn legger een overgang heeft gemaakt naar een katern van een ander handschrift. Men kan zich zoiets voorstellen bij een scriptorium, waar men werkte aan meer dan één afschrift van een tekst.⁷⁶

In dat geval is het in principe mogelijk dat er van de *Fergus* ook een handschrift heeft bestaan dat in het eerste gedeelte van de tekst een bekorte editie is. Aangezien het vertaalde part van de *Ferguut* gekenmerkt wordt door een tendens tot vereenvoudiging, zou dan met de mogelijkheid rekening gehouden moeten worden dat de bekortingen die het in vergelijking met de *Fergus* laat zien, niet afkomstig zijn van de Dietsse auteur, maar teruggaan op het werk van een Oudfranse editeur.

Waarschijnlijk lijkt mij dit niet. Het bekortingsprocédé in de vertaling van de *Fergus* is veelal van een andere aard dan dat in het laatste gedeelte van de Oudfranse Aumale-redactie. Deze bevat gewoonlijk coupures met de omvang van een of meer coupletten. In het Diets treffen we dikwijls andersoortige bekortingen aan, zoals het weglaten van woorden en woordgroepen, coupures van één vers, van twee opeenvolgende verzen die in het Oudfrans geen couplet vormen, of vereenvoudigingen waarbij twee verzen tot één werden teruggebracht.⁷⁷

Ook een speculatie als de volgende kan worden ingebracht. De redactor-abbreviator van de *Fergus* heeft vaak coupures aangebracht in passages met gesproken woord. Het meest ingrijpend is dat gebeurd in Galienes liefdesmonoloog, die voorafgaat aan haar bevrijding door de Ridder met het Schild. Indien er ooit van het gehéél van de *Fergus* een verkorte editie heeft bestaan, zou verwacht mogen worden dat een abbreviator ook het een en ander wegliet in Galienes eerste liefdesmonoloog tijdens Fergus' verblijf op Lidel. Welnu, een dergelijke editie zal wel niet de legger van de vertaler zijn geweest, want die monoloog van Galiene is in het Middelnederlands niet zo veel korter dan in de beide handschriften van de *Fergus*.

Verder is gebleken dat het vertaalde gedeelte van de *Ferguut* in sterke mate aansluit bij handschrift A van de *Fergus*. Dit manuscript is in het eerste gedeelte van de tekst geen bekorte editie. Het bevat daar enige pluspassages ten opzichte van het Parijse

75. Zie A. Micha, *La tradition manuscrite des romans de Chrétien de Troyes*, p. 297-304, 318-24, 370, 372.

76. A. Micha, a.w., p. 201-09.

77. Nader hierover beneden, in hfdst. 3.

handschrift en zoals we zagen, stonden deze ook in de bron van de Dietse auteur. We kunnen dus tot nader order van de veronderstelling uitgaan dat het *Fergus*-handschrift waarmee de vertaler gewerkt heeft ook qua omvang aansloot bij een redactie als die in de Aumale-codex.

Overigens is het nog de vraag of de bekortingen in het laatste derdepart van de *Fergus* in het Aumale-handschrift moeten wijzen op het bestaan van een geheel bekorte redactie. Handschrift A is korter vanaf het gedeelte waar Fergus op Mont Dolerous het paard van de reus temt. Maar ook in het voorgaande is een tendens waarneembaar om hier en daar iets weg te laten, wat begint in de episode van de Fiere Ridder. Het is daarom mogelijk dat een redactor bij de voortgang van de tekst deze geleidelijk aan heeft onderworpen aan bekortingen, met een concentratie daarvan in de afwikkeling van het verhaal, vanaf het moment dat de held de queeste om het Schild heeft volbracht.

Nu een redactie van de *Fergus* volgens het type-A tevoorschijn is gekomen als de bron van de Dietse auteur, zullen we vooral het Aumale-handschrift in het oog houden bij een bespreking van de vertaalwijze in de *Ferguut*. Daarover handelen de volgende hoofdstukken.

Hoofdstuk 2

De wijze van vertalen in de *Ferguut*

1. Inleiding

Om een eerste indruk te geven van de wijze waarop de auteur van de *Ferguut* als vertaler te werk ging, bespreek ik een passage uit de episode van de 'aventure' met de Fiere Ridder.¹ De dwerg van de ridder heeft Fergus' paard met een stok geslagen, waarna hij door de held wordt afgerost. De Fiere Ridder, die in een tent ligt te slapen, wordt wakker van het geschreeuw van zijn dwerg en verontwaardigd over het gedrag van de indringer rent hij naar buiten:

2872	Ne li souvint de lui armer, Ains chaucha braies et chemisse, Et un blâut de drap de Frise	Van haesten en wapende hi hem niet. Hemde ende broec hi ane tiet Ende enen mantel van sindale	2263 2265
2875	Jete en son dos isnelement. Un branc d'acier en sa main prent, Si est venus grant aleüre La u cil brait a desmesure, Quar secors faire li cuidoit.	Hinc hi ane hem; een swert van stale So heft hi in sine hant genomen Ende es buter tenten comen Tote daer sijn naen leit onder voet.	
2880	Quant il les armes aperchoit Dont Fergus estoit adoubés Sachiés, molt en fu esfreés Et si ot de mort grant peür. N'a si hardi dusqu'a Namur,	Hi droevede sere in sinen moet Dat hi Ferguut gewapent siet - Wart hi ververt, dan wondert mi niet! - Ende hadde vrese van der doet. Hens niemen, stonde hi also bloet	2270
2885	Fust en son liu, si com je croi, Qui n'eüst grant paor de soi. Nequedent n'en mostra sanblant Que il doutast ne tant ne quant	Vore enen die gewapent ware, Hine soude sijns lives sijn in vare; Nochtan en scheen hi niet in dien Of hi den ridder iet hadde ontsien,	2275

1. In dit en het volgende hoofdstuk zijn de citaten uit de *Fergus* - aangeduid met FS - weer ontleend aan de editie door Frescoln. Soms heb ik de interpunctie veranderd of een andere woordvorm, ontleend aan een van de Ofr. handschriften, ingevoerd. Waar dat voor de vergelijking noodzakelijk is, vermeld ik varianten uit die handschriften. De *Ferguut* - aangeduid met FT - wordt weer geciteerd naar de editie door Rombauts e.a. Waar nodig vermeld ik de lezing van de corrector, zoals besproken in: W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*. Amsterdam 1989, hfdst. 2.

	Le chevalier qu'il voit armé.	Die vore hem gewapint staet.	
2890	Son grant pas a vers lui alé,	Sine scerden hi te hem waert gaet	2280
	Si commence haut a crier	Ende riep [...]	

In de vertaling van het eerste vers vereenvoudigde de verdietser de werkwoordelijke omschrijving - handschrift A: "ainc ne li tint" - tot "wapende", en voegde "van haesten" in, wat ontleend lijkt te zijn aan "isnelement" in FS 2875. De verzen FS 2873-75 vertaalde hij tot FT 2264-66a. Daarin is "chaucha" in praesensvorm naar achteren verplaatst, waardoor dit rijmt op het voorafgaande "niet". Het verplaatsen van woorden - en verzen - wordt in de verdietsing van de *Fergus*, zoals ook in andere Middelnederlandse versvertalingen, veelvuldig gehanteerd als middel om rijmverbindingen te vormen.² Hier en verderop in FT 2280 heeft de plaatsing van het verbum als rijmwoord afwezigheid van inversie tot gevolg, een 'oude woordschikking' die op verscheidene plaatsen in de *Ferguut* voorkomt.³

Verder zien we dat in FT 2265-66 "jete en son dos" werd tot "hinc hi ane hem" en "drap de Frise" tot "sindale", waarmee dit woord rijmt met "stale", dat de vertaling is van "d'acier" in FS 2876. Voorts is "bliaut" veranderd in "mantel", terwijl "roc" een correctere vertaling geweest zou zijn. Op een eerdere plaats, over *Fergus*' tweede verschijning aan het hof, wordt verteld dat hij zijn "mantiel" aflegt en in een "bliaut" blijft staan (FS 1286, 1290). Daar vertaalde de verdietser met respectievelijk "mantel" en "roc (van sindale)" (FT 992, 995). Bij de aankomst op Lidel staat *Fergus* na het afleggen van zijn wapenrusting in een "bliaut de cendal tendre" (FS 1634), in het Diets: "bliaut [...] van sindale" (FT 1224-25). De Middelnederlandse auteur was dus bekend met de betekenis van "bliaut" als kledingstuk, zodat bij de verandering in "mantel" een kleine slordigheid in het spel geweest kan zijn.⁴

Door het onvertaald laten van "isnelement" (FS 2875) ontstond enige ruimte, die de verdietser in het tweede gedeelte van FT 2266 kon gebruiken voor een vertaling

2. Zie nader over dit procédé: A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*. De Middelnederlandse vertaling in verzen van de *Lancelot en prose* en het aandeel van Lodewijk van Velthem in de totstandkoming van de *Lancelotcompilatie*. [Utrecht 1988], p. 60-63. Vgl. ook idem, 'Het Brusselse fragment van de Middelnederlandse vertaling-in-verzen van de *Lancelot en prose*', in: *De Nieuwe Taalgids* 78 (1985), p. 309-10; en D.E. van der Poel, *De Vlaamse Rose en Die Rose van Heinric*. Onderzoekingen over twee Middelnederlandse bewerkingen van de *Roman de la Rose*. Hilversum 1989, p. 85-86.

3. Zie G.S. Overdiep, 'Over woordschikking en vers-rhythme in den Middelnederlandschen *Ferguut*', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 34 (1915-16), p. 35-68; idem, 'Over den syntactischen en rhythmischen vorm der zinnen met aanloop in *Ferguut*, *Moriaen* en *Walewein*', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 35 (1916), p. 178-82; en *Ferguut*, ed.-Overdiep, Inl., p. LXXXIV.

4. Mogelijk werd die in de hand gewerkt door associatie met het vervolg, waar de vriendin van de Fiere Ridder naar buiten komt in een "mantiel de siglaton" (FS 2926), vertaald met "mantel van sindale" (FT 2311).

van FS 2876a. Daarna zette hij het vervolg van dat vers in de perfectieve vorm over in FT 2267. Zo creëerde hij ook een rijm met "comen" in vers FT 2268, dat overeenkomt met "venus" in FS 2877. In dat vers is "buter tenten" ingevoegd en in de plaats gekomen van "grant aleüre". Vervolgens is in FT 2269 "cil" vergeleken met FS 2878 geëxpliciteerd tot "sijn naen" en het mateloze geschreeuw van de dwerg veranderd in de mededeling "leit onder voet".

De Franse verteller verbindt, zoals vaker gebeurt in de hoofse epiek,⁵ met "cuidier" in FS 2879 aan het handelen van de ridder een ironiserend commentaar. De zo fiere ridder 'denkt' zijn dwerg tegen de indringer te helpen. Daarvan zal echter niets terecht komen, want tot zijn grote schrik moet hij constateren dat Fergus in tegenstelling tot hemzelf volledig bewapend is. De Dietse auteur sloeg dit commentaar over.

De verzen FT 2270-73 dienen als vertaling van FS 2880-83. De verdietser is in FT 2270 begonnen met de hoofdzin van FS 2882. Daarbij liet hij het vertellersaccent "sachiés" weg en veranderde "fu esfreés" in "droevede". Het vers vulde hij aan met "in sinen moet", wat een rijmverbinding vormt met "voet" in het voorafgaande vers, waarin de laatste woordgroep een verandering bleek te bevatten vergeleken met het Oudfrans. Een rijmtechnische conditie lijkt bepalend geweest te zijn voor deze combinatie van verplaatsing, verandering en invoeging. Een couplet met "voet : in sinen moet" komt eerder voor in de *Ferguut*,⁶ wat illustreert dat ook deze verdietser vaste rijmparen hanteerde. Hierna is de bijzin van FS 2880-81 met een verandering van "quant" in "dat" verkort tot FT 2271 en FS 2883 is, behoudens een coupure van "grant", letterlijk vertaald in FT 2273. Nieuw is het commentaar van FT 2272. Het is een niet geheel vloeiende tussenzin, die ingevoegd zal zijn om FT 2271 van een rijmpartner te voorzien. Dit samengaan van bekorten en toevoegen doet denken aan een vertaaltechniek waarover Diederik van Assenede spreekt in de proloog van zijn verdietsing van de *Floire et Blancheflor*: "Men moet corten ende linghen / Die tale, sal mense te rime bringhen".⁷

Bij de vertaling van FS 2884-86 tot FT 2274-76 zijn "si hardi dusqu'a Namur" en "si com je croi" weggelaten. In plaats daarvan is "n'i a [...] fust en son liu" uitgewerkt tot de inhoud van FT 2274-75. Het daarop volgende vers komt bij een coupure van "grant" en een invoeging van "lives" overeen met FS 2886. De uitwerking in FT 2274-

5. Vgl. Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*. Genève 1969, p. 469-70.

6. Vgl. FT 1893-94 t.o. FS 2457-58. Hetzelfde is het geval in FT 1581-82, waarvan het tweede vers door de corrector is bijgeschreven, maar wellicht schreef ook de vertaler hier "in sinen moet". Vgl. W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 130-31.

7. Ed. P. Leendertz. Leiden 1912, vs. 19-20. Vgl. hierover J.H. Winkelman, 'Diederik van Assenede en zijn Oudfranse bron: de *Floire et Blancheflor* (Version Aristocratique)', in: *De Nieuwe Taalgids* 77 (1984), p. 214-18.

75 is door het rijm verbonden met verzen die overeenkomen met het Oudfrans, zodat we weer kunnen spreken van een vorm van 'corten ende linghen' terwille van de versvorm.

De verzen FT 2277-79 corresponderen met FS 2887-89. Het verbum van FS 2888 is in FT 2278, zoals eerder in FT 2267, tot een perfectum omgevormd met het participium als rijmwoord. De ruimte die de vertaling van "ne tant ne quant" tot "iet" opleverde, bood gelegenheid tot het naar voren halen van "le chevalier". Daarna werd FT 2279 opgevuld met "vore hem", terwijl "il voit" veranderd werd in "staet". Dit laatste vanwege een rijm met "gaet" in het volgende vers, de vertaling van FS 2890, waarin het woord met een tempusverandering teruggaat op "a alé".

Deze passage laat zien hoe de Middelnederlandse auteur de tekst van zijn origineel vers voor vers heeft gevolgd om deze in het Diets over te zetten. Het resultaat is, gezien de verschillende afwijkingen, geen letterlijke vertaling in de moderne zin van het woord. Nu kan men zoiets ook niet verwachten. De auteur had immers te doen met een van het Oudfrans afwijkende versstructuur en de 'dwang' van het gepaarde rijm.⁸ Uit de passage blijkt verder dat de vertaalter met kunde wist te vertalen, zodat voor zijn publiek een goed vertelde tekst ontstond.

In het besproken fragment is de Dietse tekst iets korter dan het origineel, als gevolg van de coupure van het vertellerscommentaar in FS 2879. Bezien we het vertaalde gedeelte als geheel, dan blijkt dat een tendens tot lichte bekorting daarvoor kenmerkend is. En vaak zijn bekortingen in sterkere mate aangebracht dan in de hierboven geciteerde verzen. Een voorbeeld is een gedeelte uit het vervolg van de handeling. Als de vriendin van de Fiere Ridder wakker wordt en uit de tent naar buiten komt, ziet ze haar vriend en de dwerg aankomen. De ridder schreeuwt haar toe terug te gaan en hem zijn wapenrusting te brengen, omdat hij Fergus vanwege het gebeurde met de dwerg wil verslaan:

2928	Esgarde aval et venir voit	Die ridder sachse, lude hi riep:	
	Son ami et le nain sanglent.	"Joncfrouwe, keert vollec weder,	2315
2930	Cil li escrïe fierement:	Haelt mine wapine ende mine cleder;	
	"Pucele, ariere retornés	Ic moet vechten, bi mire trouwen!	
	Et mes garnimens m'aportés;	Een ridder heft minen naen te blouwen.	
	C'orendroit combatre me doi,	Therte binnen sal mi breken	
	Par cele foi que je vos doi,	En canicken niet gewreken"	2320

8. Vgl. W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*. Assen 1963, p. 86.

2935   A un chevalier desreé
              Qui a poi n'a mon nain tué.
              Ne ja n'arai mais [soig] de vivre
              Se nel puis mater a delivre"

De Franse verteller begint in FS 2928-29 met een situatietekening, die in de Dietse tekst niet is overgenomen. Als invoeging is daarvoor de beknopte aanduiding van FT 2314a in de plaats gekomen. De verzen FS 2933-34 bekortte de vertaler tot FT 2317 en FS 2935-36 tot FT 2318. Gepaard daarmee is de Oudfranse zin, die vier verzen omvat, in twee zinnen gesplitst. Als gevolg van de bekorting is onder andere de aanduiding van Fergus als "desreé", die typerend is voor de fierheid van de ridder, in het Diets verdwenen.

Het vertaalde gedeelte van de *Ferguut* bevat verscheidene passages waarin de mate van verschil met het Oudfrans wat hoger ligt dan in het openingsvoorbeeld. Ter illustratie bespreek ik een gedeelte uit de episode van Fergus' logies op Lidel. De held vertelt dat hij de strijd met de Zwarte Ridder zal opnemen. Hierop reageert de kasteelheer met een betoog om hem van die onderneming af te brengen. Hij zegt dat Artur weinig om Fergus gaf, nu hij hem naar een plaats heeft gestuurd waarvandaan niemand kan terugkeren. Allen moeten daar sterven, zo ook Fergus, wat een droevige zaak zal zijn. Hij raadt zijn gast voor altijd deze gang uit te stellen, aangezien hij een te zware last op zich genomen heeft:

1750	Se li a dit: "Amis, biaux frere, Peu vos amoit li enperere Ne tenoit chier, ce m'est avis, Qui en tel liu vos a tramis Dont nus ne s'en puet revenir. Trestout les i couvient morir	Ende seide: "Lieve jongelinc, Niet lief en hadde u die coninc Die u sende in dese avonture, Die menegen man es worden sure. Nieman en mach danen comen, Die ridder heft menegen tlijf genomen;	1310
1755	Et vos si ferés, ce saciés, Si serra et dels et peciés; Mais se vos me voliés croire En respit metrés ceste oirre Hui et demain et tos jors mes.	So sal hi u, gi selter sterven, Hi sal een hoeft meer moeten kerven. Ic rade u wel dat gijs ontbert Ende ghi ter roken niet en vaert. Laetse den duvel volen gaen!	1315
1760	Trop avés enpris grevels fes	Ghi hebt ene sotheit onder staen	1320

De verzen FT 1309-10 vormen de vertaling van FS 1749-50 met een aanpassing van de rijmwoorden, terwijl FS 1751 onvertaald bleef. Vers FT 1311 correspondeert bij een verandering in de tweede helft met FS 1752 en werd door de invoeging van FT 1312 tot een couplet uitgebreid. Eenzelfde wending met betrekking tot de Zwarte

Ridder gebruikte de verdietser op een eerdere plaats, waar hij "la dolerouse aventure" (FS 1376) tot een couplet uitwerkte met "die avonture, / Die menegen ridder es worden tsure" (FT 1059-60).

Vers FT 1313 komt overeen met FS 1753, maar is na de invoeging van FT 1312 geworden tot een zelfstandige zin. Het vormt een couplet met FT 1314, welk vers gezien kan worden als een onder invloed van het rijm gewijzigde vertaling van FS 1754. Die wijziging heeft weer de aanpassing geconditioneerd die FT 1315a vertoont, vergeleken met FS 1755a. Het tweede gedeelte van FT 1315 kwam in de plaats van "ce saciés" en daarin gaat "sterven" terug op "morir" in FS 1754. Vers FS 1756 is niet vertaald en FT 1315 werd tot een couplet uitgebreid met de invoeging van FT 1316. De inhoud daarvan zal ingegeven zijn door de eerder en in het vervolg van de passage genoemde gewoonte van de Zwarte Ridder om zijn tegenstanders te onthoofden.⁹

De verzen FS 1757-59 zijn met enigszins andere bewoordingen en een bekorting vertaald tot het couplet FT 1317-18 en FS 1760 werd met een wijziging van het object overgezet in FT 1320. Als in het voorgaande ging 'corten' samen met 'lingen', blijkt FS 1319 dat als rijmpartner van FT 1320 is toegevoegd.

De kasteelheer zet hierna zijn waarschuwing kracht bij met het spreekwoord dat een te zware vracht het lastpaard doodt. Vervolgens wijst hij Fergus met nadruk op de boosaardige en bedrieglijke aard van de Zwarte Ridder. Hij heeft al meer dan duizend mensen onthoofd en niemand ter wereld durft het tegen hem op te nemen:

1761	Si ai oï en reprovier Que sorcharciers ocist soumier; Por ço si me redout de vos. Trop est fel et mal enginnous	Die swarte ridder es so fel,	1321
1765	Li chevaliers u vos alés; A plus de mil en a copés Les ciés, nel mescreés vos mie. Tant set d'engien et de boisdie, Al monde n'a nul chevalier	Hi némt u thoeft, dat wetic wel. Si hebben hier gesocht den horen Diere haer leven omme verloren. Hens ridder indie werelt gheen Die name heeft jegen hem twee sleen"	1325
1770	Qui contre lui s'ost mais drecier"		

Na een coupure van de verzen FS 1761-63 is FS 1764-65 met een bekorting vertaald tot FT 1321. In FT 1322a is de mededeling van FS 1766-67 over al die onthoofdingen toegepast op Ferguut als object. Daarna is het vers aangevuld met "dat wetic wel" voor een rijmverbinding met "fel", dat teruggaat op hetzelfde woord uit FS 1764. In het couplet FT 1323-24 wordt met geheel andere bewoordingen dan in FS 1766-67

9. Vgl. FS 793 en 1765-67.

uitgedrukt wat het lot van de voorgangers van de held is geweest. De typering in FS 1768 bleef verder onvertaald. In het laatste couplet sluit FT 1325 letterlijk aan bij FS 1769. Het rijmwoord van FT 1325 heeft vermoedelijk tot de verandering geleid die FT 1326 vertoont ten opzichte van FS 1770.

We zien in deze claus van de *Ferguut* een groot aantal verschillen met het Oudfrans. De Middelnederlandse auteur volgde evenwel ook hier het origineel. De kern bestaat uit elementen die corresponderen met en teruggaan op het Oudfrans, terwijl bij de invoegingen en de meeste van de veranderingen een verstechnische reden in het spel geweest lijkt te zijn. Wel is in het tweede gedeelte van de passage voor enkele verzen sprake van een vrijere houding tegenover de grondtekst.

Maar er zijn ook weer verzen waar de *Ferguut* bijna letterlijk overeenkomt met het origineel. Op enkele plaatsen ging de aansluiting zo ver, dat de verdietser de rijmwoorden van een Oudfrans couplet overnam, zoals in de volgende twee voorbeelden.
- Bij zijn vertrek uit Indegal neemt Fergus in zijn dwaasheid werpspiezen mee:

601	Si demande sis (hs A: ses) gavellos. Savoir pões qu'il estois sos	Doe vragedi omme sijn gavelot. Gi moget wel weten, hi was sot	483
-----	--	--	-----

- Op de Zwarte Rots heeft Fergus een ver uitzicht, maar wat men hem heeft verteld, houdt hij voor een leugen, omdat hij de leeuw - waaraan de gezochte talismans hangen - niet direct aantreft:

2121	Voit Engleterre et Cornouaille. Mais or tient il tres bien a faille Ce c'on li a dit et conté, De ce que il n'a lors trové Le lion ens enmi la voie	Hi sach Ingelant ende <i>Cornualgie</i> . Algader hout hijt over <i>falgie</i> Datmen heme heft te hove geseit, Om dat hi daer niet en vant gereit Den liebaert in midden den woch	1615
------	---	--	------

In beide gevallen zijn niet alleen de rijmwoorden overgenomen, maar ook de rest van de Franse verzen werd vrijwel letterlijk vertaald.

Andere plaatsen met overgenomen rijmwoorden van een Oudfrans couplet: FT 279-80 < FS 313-14; FT 581-82 < FS 715-16; FT 1157-58 < FS 1511-12; FT 1171-72 < FS 1533-34; FT 1771-72 < FS 2315-16; FT 2095-96 < FS 2685-86; FT 2225-26 < FS 2831-32. In FT 1793-94 zijn FS 2330 en 2338 verbonden, met een overname van de rijmwoorden. In FT 517-19 zijn uit FS 645-47 drie rijmwoorden overgenomen.

Dergelijke ontleningen ondersteunen de gedachte dat het de Dietse auteur ging om het vervaardigen van een vertaling en dat de verschillen in de uitvoering, afgezien van de bekortingen, voor een belangrijk deel aan verstechnische redenen toegeschreven mogen worden.

Een curieus geval van letterlijke overname doet zich voor in een vers over het portret van de dwerg van de Fiere Ridder:

2836	Et s'ert bochus comme chamoil	Hi was ru alse een camore,	2231
	(hs A: chamoir)	Den bult haddi achter ende vore	

Het rijmwoord van FT 2231 komt formeel overeen met dat van FS 2836 overeenkomstig de redactie van handschrift A.¹⁰ Zoals vaker voorkomt in lelijkheidsportretten, is de dwerg "bochus", gebocheld.¹¹ We mogen daarom veronderstellen dat met het Oudfranse "chamoir" een vorm van "chamoil" - kameel - is bedoeld.¹² De verdietser heeft hier een Oudfrans woord overgenomen, maar "camore" is - met de betekenis 'kameel' - in het Middelnederlands verder niet geattesteerd.¹³ Ook krijgt men de indruk dat hij met "camore" niet gedacht heeft aan een kameel, aangezien hij het woord niet noemt in verbinding met "gebocheld", maar met "ru".¹⁴ Daarmee ontstaat het vermoeden dat hij een rijmwoord onveranderd uit zijn legger overnam zonder zich te bekommeren om de precieze betekenis ervan.

Een ander teken van nauwe aansluiting bij de Oudfranse tekst zien we in de wijze waarop de vertaler de naam van de primus onder de Arturriders weergaf. Vanaf zijn vermelding in de initiële hofscène draagt hij in het Middelnederlands dezelfde naamvorm als in de *Fergus*:

10. In hs. P luidt het woord "canoil". De vorm in hs. A zal ontstaan zijn als gevolg van omkering in de voorafgaande rijmpartner: "le poil ot noir" t.o. in hs. P: "s'ot noir le poil".

11. Vgl. Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-125)*, p. 537-39.

12. Vgl. ook *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., p. 119. De traditie van het lelijkheidsportret maakt de door mevr. Draak voorgestelde interpretatie van FS 2836 in hs. A - "met zweren overdekt als een dier dat lijdt aan kwade droes" - m.i. minder waarschijnlijk. Vgl. 'De Nederlandsche Ferguut-uitgaven en de variantenlijst van Martin', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 53 (1934), p. 252-53. De dubbele bochel in de Mnl. passage komt o.a. overeen met het portret van de Lelijke Jonkvrouw in de *Conte du Graal*. Vgl. Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, p. 539.

13. Vgl. *Middelnederlandsch Woordenboek* III, 1154. Aldaar ook de opmerking: "misschien heeft de eigenlijke betekenis van het fr. woord den vertaler niet helder voorgestaan, en heeft hij aan een ander dier gedacht, b.v. aan fr. *chamois*, ndl. *gems*".

14. Wat ingegeven kan zijn door "hireciés" - stekelharig - uit het voorafgaande vers (FS 2835).

Dat is opmerkelijk, omdat Arturs neef in de Dietse Arturepiek Walewein pleegt te heten.¹⁵ In bijvoorbeeld de Middelnederlandse vertaling van Chrétiens *Conte du Graal* is zijn naam, in het Frans Gauvain, overgezet in de vorm Walewein.¹⁶

Ook volgt de verdietsers zijn origineel zo getrouw, dat hij als in het Oudfrans direct met het verhaal begint zonder voorafgaande proloog. In de *Fergus* kan de afwezigheid van een proloog in verband worden gezien met de conceptie van de roman als 'implementum' van de Perceval-handeling in de *Conte du Graal*.¹⁷ In de Middelnederlandse versie is die conceptie losgelaten,¹⁸ zodat het ontbreken van een inleiding iets zegt over de optiek van de vertaler. Zijn collega Diederic van Assenede, wiens verdietsing van de *Floire et Blancheflor* in het Leidse handschrift volgt op de *Ferguut*, handelde anders. Diederic begint zijn tekst met een nieuwe, van die in het Oudfrans afwijkende proloog.¹⁹ Hij richt zich met retorische procédé's als dichter en vertaler tot zijn publiek en presenteert het te vertellen verhaal als een exemplarische liefdesgeschiedenis.²⁰ En daarna heeft hij in de roman ook eigen accenten aangebracht.²¹ De dichter van de *Ferguut* begint vanaf het eerste vers met een vertaling, als een auteur die aanvankelijk primair reproducerend te werk wil gaan.

De in deze inleiding besproken voorbeelden geven aan dat de *Ferguut* tot aan vers 2592 overeenkomt met de *Fergus* volgens een patroon dat varieert tussen letterlijke vertalingen van verzen en versgedeelten tot verdietsingen vanuit een vrijere houding. In het vervolg van dit hoofdstuk zal ik nader ingaan op de kenmerken van de vertaling. In de te behandelen plaatsen is er ook dikwijls bekorting. De bekortingen

15. Vgl. W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*, p. 81-82; en B. Besamusca, 'Ende Walewein, een ridder van prise. De bewerker van de *Ferguut* en de Middelnederlandse Arturroman', in: *Spiegel der Letteren* 24 (1982), p. 228, n. 19. Zie over de achtergronden hiervan: W.P. Gerritsen, 'Walewein van Melle (anno 1118) en de Oudnederlandse Arturlitteratuur', in: *Naamkunde* 16 (1984). *Feestbundel voor Maurits Gysseling* (I), p. 115-34.

16. Vgl. de fragmenten die uitgegeven zijn in: *Corpus van Middelnederlandse teksten*, ed. M. Gysseling. Reeks II, deel 1. 's-Gravenhage 1980, p. 501-19.

17. Zie boven, p. 97.

18. Zie boven, afd. A, hfdst. 4.

19. Vgl. ed.-Leendertz, Inl., p. CXI en vs. 1-88 naast *Le Conte de Floire et Blancheflor*, ed. J.L. Leclanche. Paris 1980, vs. 1-56.

20. Zie over die procédé's: J.H. Winkelman, 'Diederic van Assenede en zijn Oudfranse bron: de *Floire et Blancheflor* (*Version Aristocratique*)'.

21. Vgl. J.H. Winkelman, a.art.; en W.P. Gerritsen, 'Vertalingen van Oudfranse literaire werken in het Middelnederlands', in: *Fransse literatuur van de middeleeuwen*. Muiderberg 1988, p. 195-98.

vormen een dominant aspect en deze zullen apart behandeld worden in het derde hoofdstuk.

Hierbij dient nog wel iets gezegd te worden met betrekking tot de overlevering. De vertaling van de *Fergus* kennen we, evenals de tekst van de bron, alleen via een later afschrift. Nu heeft Duinhoven in zijn tekstkritisch onderzoek naar voren gebracht hoe er verschillen konden ontstaan tussen origineel en latere redacties.²² Hij neemt een proces aan van fouten, correcties en ingrepen, waardoor de overgeleverde teksten in hoge mate zouden afwijken - ze werden bijvoorbeeld veel langer - van de originelen. In dat geval zou een vergelijking van de *Ferguut* met de *Fergus* zonder voorafgaande tekstreconstructie een verkeerd beeld geven over het werk van de vertaler. Over de redactie van de *Ferguut* heeft Kuiper evenwel het volgende geconstateerd: "Er is [...] geen reden een gecompliceerde overleveringsgeschiedenis te veronderstellen. De tekst is homogeen, niet of nauwelijks 'gelaagd', niet noemenswaardig gecorrumpeerd en, afgezien van de ingrepen van de corrector, niet geredigeerd door een kopiist".²³ Verder sluit het eerste gedeelte van de *Ferguut* voortdurend aan bij de *Fergus*, en allerlei verschillen kunnen herleid worden tot vertaalprocedés.²⁴ Ik ga daarom - ook om praktische redenen - uit van de overgeleverde tekst van de *Ferguut*, maar wel met de aantekening dat hier en daar een aan de vertaler toegeschreven vers niet uit zijn pen gevloeid hoeft te zijn.

2. Vertalingen met verandering in syntaxis en stijl

a. Syntactische veranderingen

In de verzen FT 2270-73 uit het openingsvoorbeeld bleek de Middelnederlandse vertaler in vergelijking met het Oudfrans een verandering in de zinsbouw aangebracht te hebben. In het volgende wil ik de aandacht vestigen op enkele andere wijzigingen die de syntaxis betreffen.

Aan de stijl van de *Ferguut* heeft Overdiep een gedetailleerde beschrijving gewijd in de inleiding van zijn teksteditie. Hij constateert dat de roman gekenmerkt wordt door een bijzondere voorkeur voor paratactische zinsverbindingen, wat samengaat met

22. Zie daarover allereerst de dissertatie van A.M. Duinhoven: *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast*. Deel I. Assen 1975.

23. W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 56. Vgl. ook p. 228-29.

24. Vgl. over deze verhouding i.v.m. tekstcorruptie: A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*, p. 12-17.

een groot aantal zinnen met de omvang van een vers.²⁵ Als een voorbeeld citeert hij een passage uit de beschrijving van Ferguuts vertrek uit het kasteel van Galiènes oom richting Zwarte Rots. Nu blijkt dat in het tweede gedeelte daarvan de Middelnederlandse tekst syntactisch afwijkt van de Franse:

2020	Et Fergus est matin levés;	Hastelike wart op Ferguut,	1536
	Ses garnimens a demandés.	Hi wilde sine wapine anedoen.	
	On li aporte sans dangier	Doe brochse voer hem een garsoen;	
	Et il s'en va aparillier.	Hi was gewapint ghereet.	
	Quant fu armés a son talent,	Men brochte sijn ors vor hem geleet;	1540
2025	Si est montés sor l'auferrant	Hi spranc vollijc in dat gesmide.	
	Que on li ot aparillié	Sijn ors was utermaten blide	

In het Oudfrans schakelt de verteller bij vers 2023 over op een ander syntactisch patroon. Vier paratactisch geordende zinnen met de omvang van een vers worden gevolgd door een samengestelde zin van drie verzen, die begint met een bijzin. De verdietser heeft, na een coupure van FS 2022, de bijzin van FS 2023 in FT 1539 tot een zelfstandige zin omgevormd. Hetzelfde heeft hij in FT 1540 gedaan met de naar voren verplaatste bijzin van FS 2025. Daarna heeft hij de vertaling van FS 2024 in FT 1541 met de zelfstandige zin van FT 1542 tot een couplet uitgebreid. Hierdoor is de gehele passage opgebouwd uit een opeenvolging van zinnen ter grootte van een vers.

De vertaler heeft vaker meerledige zinnen uit het origineel in zelfstandige, paratactisch geordende eenheden gesplitst.²⁶ Een van de plaatsen waar dat gebeurde, is FT 2317-18 uit de tweede in de inleiding besproken passage. Ik geef vervolgens een paar andere voorbeelden.

- Galiene komt aan bij het bed van Fergus:

1906	Dusques au lit en est venue	Toten bedde dat si quam,	1443
	U Fergus se dort et repose	Ferguut si slapende vernam	

In het Middelnederlands is door het weglaten van een vertaling voor het verbindende "u" een splitsing ontstaan.

25. *Ferguut*, ed.-Overdiep, Inl., p. LXXX-LXXXI en CXXV-CXXVI.

26. Dit correleert met een, in de terminologie van Van den Berg, groot aantal 'kernverzen' en een overwegend 'analytisch(-dynamische)' versificatie. Vgl. E. van den Berg, *Middelnederlandse versbouw en syntaxis*. Utrecht 1983, p. 149.

- Na de kennismaking met de Arturwereld in Indegal rent Fergus naar het ouderlijk kasteel.²⁷

447	Ainc ne fina ne tant ne quant De core, ains est venus errant Au castiel u ses perre estoit	Utermaten sere hi ran. Mettien hi ten castele quam an, Sinen vader hi daer vint; Hine groeten niet een twint ²⁸	371
-----	--	---	-----

De Oudfranse, enjambisch opgebouwde zin is in het Diets op een 'primitief' klinkende wijze verdeeld in drie zinnen met de omvang van een vers. Daarop volgt nog een vierde door de toevoeging van FT 374.

- De Tolridder heeft in het land zoveel kwaad gedaan, dat niemand meer langs zijn burcht durfde te gaan:

3115	Habité i ot longement, S'ot maint mal fait en la contree Tant que tels ert la renommee Que nus n'i osait mais aler	Vele quaets haddi gedaen int lant, Over al was hi becant; Daer en dorste niemen gaen no riden	2485
------	---	---	------

De vertaler heeft - na het couperen van FS 3114 - de zin van FS 3115-17 gesplitst in drie zinnen die elk een vers vormen.

- De dochter van de kamerling wil Fergus logies verlenen op voorwaarde dat haar vader bij zijn terugkeer van het hof dit goedkeurt:

935	Nequedenc por vos tant ferai C'anuit mais vos herbergerai Ça dedens par un tel couvent Que se mes pere vos consent Quant de cort serra repairiés	Up ene vorworde blijft hier tamere: Ic ans u wel, willet mijn here. Hi sal van hove comen saen ²⁹	751
-----	--	--	-----

De Oudfranse passage bestaat uit één samengestelde zin. Daarvan is FS 935-38 in FT 751-52, met een bekorting, omgevormd tot twee zinnen met een door een dubbele punt 'gesproken' verband, en FS 939 in FT 752 tot een aparte zin.

27. Vgl. ook *Ferguut*, ed.-Overdiep, p. CXXV-CXXVI, waar de Mnl. verzen geciteerd worden als voorbeeld van het betreffende stijlkenmerk.

28. In vs. 372 is "an" door de corrector toegevoegd om een zuiver rijm te krijgen. Zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 92.

29. In vs. 753 is "hi" geschreven door de corrector. Zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 110-11.

Een andere 'couvent'-passage komt voor in het voorafgaande. Fergus vraagt Artur hem in zijn raad op te nemen op voorwaarde dat hij de Zwarte Ridder zal verslaan. Ook daar is de samengestelde zin van het Oudfrans in het Diets gesplitst: FT 696-99 t.o. FS 860-65. Daarbij werd "par couvens que", waarmee de held verwijst naar de eerder door Ke gestelde voorwaarde, teruggebracht tot "ende".

- Een complex geval is FS 3160-67, waar een samengestelde zin acht verzen omvat, wat de verdietser in FT 2528-35 vereenvoudigde tot een vertaling met vijf zinnen.

- Omgekeerd kan een passage als FT 849-52 - t.o. FS 1092-94 - waar de vertaler op geforceerde wijze een samengestelde zin hanteert, gezien worden als een teken van zijn voorkeur voor splitsingen.

Plaatsen als deze getuigen van een tendens bij de verdietser om samengestelde zinnen uit zijn origineel te ontbinden in aparte zinnen met gewoonlijk de omvang van een vers. Het is een stijleigenaardigheid van de auteur, maar mogelijk houdt die ook verband met zijn werkwijze als vertaler. Het is namelijk een middel om sneller en eenvoudiger verzen te vormen. Het overnemen van samengestelde zinnen biedt immers een beperkt aantal rijmmogelijkheden. Deze syntactische veranderingen hebben geleid tot een vergeleken met het Oudfrans wat minder gevarieerde stijl, zodat enigermate een wending is ontstaan naar een monotone verteltrant.

b. Omzettingen in de directe rede

Zoals gebruikelijk is in hoofse romans, bevat de *Fergus* een aanzienlijk percentage aan verzen in de directe rede.³⁰ In de *Ferguut* zijn slechts enkele in de indirecte vorm omgezet, terwijl verschillende keren de directe rede wordt gehanteerd waar dat in het origineel niet het geval is.

Dit laatste in: FT 189-90, 228, 244-46, 392-94, 427-28, 718, 890-94, 916-22,³¹ 936-38, 944-45, 1446-47, 1529-32, 1553-56, 1563-66, 1671-73, 1675-76, 1735-38, 1983-86, 2200-01, 2436-42, 2445-51 en 2452-56. In FT 219, 1300 en 2260 begint de directe rede een vers eerder

30. Vgl. hierover P. Wiehl, *Die Redeszene als episches Strukturelement in den Erec- und Iwein-Dichtungen Hartmanns von Aue und Chrestiens de Troyes*. München 1974; en J.D. Janssens, 'Hoofsheid en het gesproken woord in de ridderroman', in: *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij*. De Nederlanden van de 12e tot de 15e eeuw. Handelingen van het wetenschappelijk colloquium te Brussel 21-24 oktober 1981. Brussel 1982, p. 41-70.

31. Hiervan zijn de vs. 919-20 bijgeschreven door de corrector. Zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 112-13.

dan in het Oudfrans. In FT 2185 en 2457 wordt hij gehanteerd in een toegevoegd vers. Een geciteerde directe rede komt voor in FT 724 en een 'overglijding' in FT 2533b-34.
 - Omzettingen in de indirecte vorm: FT 821-22, 864-66, 955-57 en 1907.

In het volgende bespreek ik enige van deze directe rede-passages.

- Na zijn eerste komst aan het hof verleent Artur aan Fergus oorlof:

891	Li rois li donne bonnement, Car il quidoit certainement C'on l'eüst el borc herbergié; Por ço l'en donne le congié	Die coninc gafne hem blidelike, Want hi waende sekerlike Dat hi geherbercht ware Ende seide: "Vrient, alse du wils, vare"	715
-----	---	--	-----

In het laatste vers van de Franse passage benadrukt de verteller de reden van Arturs oorlof met het oog op het hoofse karakter van de koning: Artur denkt dat Fergus in Carduel reeds logies heeft gevonden. In vers 718 van het Diets zijn daarvoor de gesproken woorden van Artur in de plaats gekomen.

- Bij Fergus' terugkeer op Lidel begrijpt de kasteelheer dat hij niet in staat is hem voor logies vast te houden - Fergus wil op zoek naar Galiene - en hij verleent oorlof:

2800	L'ostes voit bien n'est a son cois De retenir le damoiseil; U li pesast u li fust biel, Li a donné et cil s'en torne, Que avec lui plus ne sejourne	Die wert siet wel, hine wils ontbaren No hine magen niet gehouden. "Vrient", seit hi, "God moet u behouden! Ghine wilt niet bliven, dats mi leet". Ferguut vollec danen reet	2198
------	---	--	------

De verdietser heeft de mededeling van FS 2803a, 2804 en het element "li pesast" uit FS 2802 omgevormd tot een uiting in de directe rede.

In dit en het voorgaande citaat zijn de directe-passages van geringe omvang. Ze zijn door het rijm verbonden met verzen die corresponderen met het Oudfrans. Ook op enkele andere plaatsen is dat het geval. Een verstechnische reden kan dus bij de omzettingen meegespeeld hebben.³²

- Bij het vertrek uit Lidel verzekert Fergus de kasteelheer dat hij na het gevecht met de Zwarte Ridder naar hem terug zal keren:

32. Iets dergelijks is geconstateerd voor de Dietse vertaling in verzen van de *Lancelot en prose*. Zie A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*, p. 78-79.

2041	Fergus molt bien l'en aseüre Se nel detient autre aventure Quant le cor et la guimple ara Par le castiel repaiera	Ferguut sprac: "Here, u gebod Salic doen, wille mi helpen God; Hebbic dien horen ende thoeft cleet Ic sal tote u comen gereet"	1553
------	--	---	------

De verzen FS 2041 en 2043-44 zijn in het Diets omgewerkt tot twee coupletten in de directe rede. Daarbij is FT 1554b in de plaats gekomen van FS 2042, in welk vers een typeringsaspect tot uiting komt: Fergus is er voor alles op uit om zich in de weg van 'aventure' als ridder te onderscheiden. En later, als hij de Zwarte Ridder verslagen heeft, zal hij pas de weg naar Lidel inslaan, wanneer hij op zoek naar 'aventures' er geen verdere vindt (FS 2546-53; FT 1965-70).

- Nadat Galiene met haar bezoek aan Fergus' bed niet het gewenste resultaat heeft bereikt, komt zij tot het besluit ervandoor te gaan. Zij zal zonder dat haar oom het zal weten naar Lodien gaan, naar haar vader, bij wie ze al een jaar lang niet geweest is. Op die manier wil zij haar verliefdheid kwijtraken:

2006	Aprés dist que demain au jor Sans congié de cort partira, Que ja ses oncles nel sara, Si en ira en Lodien Que ja avoit passé un an Que n'avoit esté a son pere. Or ira sa volenté fere Por ses amors entr'oblier	Doe seidsoc: "Morgen vroe alst daget, Soe willic oec varen ter jaget Te minen vader sonder orlof; Ic wille der minnen comen of"	1529
------	---	--	------

De omzetting in de directe rede gaat gepaard met een aanzienlijke bekorting. Zo liet de verdietser onder andere het land onvermeld, waarheen Galiene zal vluchten.

De Franse verteller laat op de vermelding van Galienes 'volenté' volgen:

2014	Molt bien cuida au vent tourner Cele amor dont ele est esprise ³³
------	---

Dit 'cuidier' bereidt een ironische distantie voor, want van een vergeten van de liefde zal niets terechtkomen. De verdietser liet - zoals hij ook deed met het 'cuidier'-vers FS 2879 uit het openingsvoorbeeld - dit commentaar weg.

In de editie van de *Ferguut* merkt De Paepe op: "Levendiger maakt onze auteur zijn verhaal ook door de Franse indirecte rede tot directe om te werken"; en daarbij

33. In hs. A luidt het rijmwoord van vs. 2014 abusievelijk "aler".

verwijst hij onder meer naar de twee hiervoor besproken passages.³⁴ Hiermee wordt een wat vertekend beeld gegeven, doordat voorbij is gegaan aan de bekortingen.

Niettemin is op sommige plaatsen waar de verdietser de directe rede heeft ingevoerd wel sprake van een levendige voorstelling.

- Wanneer het witte hert is geveld, ontvangt Perceval als beloning de beker:

273	Et Percevals ot sa saudee	Doe dede die coninc den cop bringen	242
	De la coupe qui ert doree	Ende gaffene mijn her Perchevale	
	Por le blanc cerf que il ot pris,	Ende seide: "Vrient, ic ans u wale.	
	Et si en ot de tos le pris	Ghi hebt den witten hert gevaen,	
		Van allen hebdi den prijs ontfaen"	

In het Diets is de schenkingshandeling met een toevoeging van FT 244 omgewerkt in de directe rede, waardoor een scènische voorstelling is ontstaan.

- Op weg naar de Zwarte Rots ontmoet Fergus gidsen die hem de weg wijzen:

2046	Chevauchant [vint] dalés la coste	Ane dende van enen groten woude	1559
	D'une forest qui molt ert grande;	Ghemoetti liede; hi vragedem houde	
	Mais il enquiert molt et demande	Omden wech ter swerter roken.	
	A cels que il voit trespasser	Si hebben hastelijc gesproken:	
2050	La voie par u puist aler	"Here, gi sijt opten wech wel,	
	Combatre au felon chevalier	Gi selt vinden den ridder fel.	
	Que il n'aimme pas ne tient cier.	Wildi die avonture anegaen,	1665
	Ases trove qui li ensaigne	Ic wane hi u te doet sal slaen"	

De verdietser heeft eerst FS 2046-52 met bekortingen vertaald tot FT 1559-61. Daarna heeft hij elementen uit het slot van de Oudfranse passage tot een antwoord van de gidsen uitgewerkt. Ze uiten een waarschuwing, die herinnert aan een eerdere door de kasteelheer van Lidel (FS 1749-70; FT 1309-26; geciteerd boven, p. 207-08). Het effect is een intensivering van het verhaal, waar de Franse verzen een te ontdekken 'sen'-aspect bevatten. In het origineel ontmoet de held, wanneer hij aankomt bij een woud, voorbijgangers die hem de weg vertellen naar het gezochte doel. De betekenis hiervan wordt duidelijk, wanneer we het verband zien met een vroegere passage over Fergus' gang naar het Arturhof (FS 634-43). Toen kwam hij terecht b́nnen een woud, raakte de weg kwijt, ontmoette géén voorbijgangers als gids - "n'i vit homme trespasser /

34. *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 36 en n. 3. Overigens gaat het in FS 2041-44 en gedeeltelijk in FS 2006-13 om een 'erlebte Rede'.

Qui la voie li ensignast" - en vervolgens kreeg hij te doen met de vier roofridders. In deze samenhang belicht de tweede passage Fergus' progressie als ridder, met de gidsen als teken van zijn uitverkiezing voor de 'aventure' van de Zwarte Rots. In de *Ferguut* is de samenhang tussen de beide gebeurtenissen verdwenen. De vertaler heeft bij de eerste passage een bekorting aangebracht, waardoor de mededeling over de afwezigheid van voorbijgangers om de weg te vragen wegviel (FT 510-16). In de tweede volgt op een bekorting een uitwerking met iets anders dan in het Oudfrans, een waarschuwing voor een Autre Monde-'aventure'.³⁵

- Fergus daalt met de hoorn en de sluier de Zwarte Rots af en bestijgt zijn paard:

2271	Il i monta par grant vertu, Puis prent sa lance et son escu. S'or trovast qui vausist combatre Deus chevaliers u trois u quatre, Ja ses cors ne serroit veés ³⁶	Hí sprancker op ende hads gere Ende nam den scilt ende sijn spere Ende riep: "Waer es die ridder bleven Die mi nemen soude mijn leven? Hi come hier; al waerre vive In vlie heme niet bi minen live!"	1733
------	--	--	------

In het Middelnederlands zijn Fergus' gedachten omgevormd tot een uitroep aan het adres van de Zwarte Ridder. Het is een levendige reactie, hoewel in strijd met de beschreven situatie. De bedoeling van het Oudfrans is, naar ik meen, dat Fergus, nu hij de begeerde talismans in zijn bezit heeft, zich zo sterk voelt dat hij zelfs voor vier ridders niet bang is, en dat zonder te denken aan de Zwarte Ridder. Dit laatste blijkt uit het voorafgaande. Wanneer de inwoners van het land na het horen van Fergus' hoorngelaaas zijn dood verwachten vanwege de Zwarte Ridder, is hij zelf daarvoor niet beducht. Hij denkt namelijk naar het hof terug te kunnen gaan zonder enige belemmering, en voor Ferguut geldt hetzelfde:

2262	De ço n'estoit il pas doutans, Fergus, ains cuide repairier A cort sans point de destorbier	Des en was Ferguut niet ververt. Hi waende wel te hove wert Sijn gevaren sonder gevecht	1727
------	---	---	------

Het 'cuidier' van de verteller roept weer een ironische gedachte op: Fergus is blijkbaar zo verheugd over het vinden van de hoorn en de sluier, dat hij vergeten is dat bij de 'aventure' nog een gevecht met de Zwarte Ridder hoort en dat dus de eigenlijke prestatie nog geleverd moet worden. De verdietser spreekt van een vertrek "sonder

35. Zoals vaker in het genre gebeurt. Vgl. W. Völker, *Märchenhafte Elemente bei Chrétien de Troyes*. Bonn 1972, p. 117-19.

36. Vs. 2275: "veés" < "veer": weigeren.

gevecht": zonder te hoeven vechten. Een paar verzen daarna echter laat hij Ferguut de Zwarte Ridder oproepen voor een gevecht, zodat een inconsistentie ontstond.

De vertaler heeft een opeenvolging van verzen omgezet in de directe rede, waar de in het gevecht uitgeschakelde Fiere Ridder bij Fergus genade verkrijgt:

3071	Il vient avant; "Merchi," li crie, Si li rent s'espee forbie Et li prie qu'il le laist vivre. Tos jors ert ses hom a delivre,	Tote Fergute es hi comen, Sijn swert heft hi genomen Ende hevet heme op gegeven: "Ridder, genade, laet mi leven!	2433 2435
3075	Sel servira comme signor; Car vencu l'a par sa vigor. La bonne espee a Fergus prise Et puis après se li devise Que, s'il veut s'amor conquerer	Ic wille u dienen al mijn leven Sonder enich weder begeben; Ic wille u dienen ende sijn u man. Ic lie verwonnen; ic en can Nemmer jegen u gestaen;	2440
3080	Et d'iluecques vis escaper, Que au roi Artu s'en voist rendre Orendroites sans plus attendre Et s'i maint s'amie la gante. Li chevaliers bien le creante,	Wildi, gi moget mi doet slaen." Ferguut nam dat swert diere Ende seide den ridder schiere: "Wildi u lijf ontdragen, Morgen, alset sal dagen	2445
3085	Se li afie qu'il iroit Tantost com il au jor venroit Aveuc soi le nain et s'amie	Maect u ten coninc Arture Ende telt heme u aventure. Geeft hem u op alse gevaen Ende voert met u den naen Ende u amie, die joncfrouwe." Die ridder sprac: "Op mine trouwe, Tierst het daget ic u gelove Dat ic varen sal te hove Ende mijn lief ende mijn garsoen; Ic wille u boetscap doen"	2450 2455

Met de omzetting is het een en ander, onder invloed van de versvorm, toegevoegd, waardoor in afwijking van de algemene tendens een uitgebreidere versie is ontstaan. We zien hier iets van een verschil in vertelwijze. Eerder in het origineel wordt uitvoerig en grotendeels in de directe rede verteld hoe Fergus de Zwarte Ridder genade verleent (FS 2451-2533). Het is de eerste ridderlijke 'merci'-handeling, die samengaat met een aspect van typering. Fergus schenkt de tegenstander namelijk genade uit zichzelf en niet op grond van onderricht, zoals zijn prototype Perceval in

de *Conte du Graal*.³⁷ Daarna houdt Fergus, weer in onderscheid met Perceval, op zelfverzekerde toon ondanks de bezwaren van de Zwarte Ridder vast aan de opdracht hem naar het Arturhof te sturen.³⁸ De Fiere Ridder gaat direct overstag. Het is dan een herhaling van een 'merci'-handeling; vandaar in het Oudfrans de vrij beknopte beschrijving in de indirecte vorm. De verdietser heeft bij de eerste scène een claus die Fergus' fierheid tot uiting brengt, bekort.³⁹ Zijn uitwerking in de tweede is er dus louter een 'in de breedte' van het verhaal.

In de Middelnederlandse passage valt verder te constateren dat de eerste helft van vers 2437 herhaald is in vers 2439. Ook op een aantal andere plaatsen schrijft de verdietser, waar de Franse verteller een gevarieerde dictie bezigt, verzen die min of meer herhalen wat kort ervoor is gezegd. Enkele voorbeelden: FT 759 na 755 en 754, FT 876 na 868, FT 1749 na 1745, FT 1988 na 1982.

In de voorgaande passage en ook in een paar eerdere kunnen we zien dat de Franse verteller met het gebruik van de indirecte of 'erlebte' rede samengestelde zinnen hanteert. De verdietser vertoont, zoals besproken in het begin van deze paragraaf, een neiging om dergelijke zinnen te splitsen, wat gemakkelijker rijmwoorden opleverde. Deze neiging kan dus ook een rol gespeeld hebben bij enige van zijn omzettingen in de directe rede.

c. Een aanspreekvorm

Nu het gesproken woord aan de orde is, wil ik de aandacht vestigen op een paar verzen met verandering in een aanspreekvorm.

In de *Fergus* wordt enkele malen de aanspreking 'vasal' gebruikt in een, zoals dikwijls het geval is in de hoofse epiek,⁴⁰ denigrerende zin. Het woord hoort thuis

37. Vgl. ed. W. Roach. Genève-Paris 1959, vs. 2233-42. Perceval verleent Engygeron genade, omdat Gornemant hem dat geleerd heeft.

38. Bij de eerste 'merci'-handeling in de *Conte du Graal* gaat Perceval stuntelig te werk. De verslagen Engygeron brengt Perceval op de gedachte hem naar iemand in gevangenschap te zenden. Vervolgens noemt Perceval twee adressen die Engygeron afwijst. Pas het derde, het hof van Artur, aanvaardt hij. Vgl. *Conte du Graal*, ed.-Roach, vs. 2243-2325. De ironie ten aanzien van Perceval wordt ondersteund door de vertelwijze, want aan het gepalaver over het zenden waarheen zijn veel meer verzen gewijd dan aan het gevecht zelf. Ook deze verschillen tussen Fergus en Perceval maken deel uit van de aemulatio-conceptie - zie boven, A, hfdst. 3 - van Guillaumes roman.

39. Vgl. FT 1907-14 naast FS 2472-84.

40. Vgl. Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, p. 718-19.

in een feodale sfeer en kan in de letterlijke betekenis omschreven worden met: "celui, qui noble lui-même, relève d'un suzerain".⁴¹ In de vorm 'vassael' of 'vasseel' wordt de negatief bedoelde aanspreking ook gebezigd in Middelnederlandse Arturromans. Dit is bijvoorbeeld het geval in de *Moriaen*, de *Torec*,⁴² en een vers in de Dietse vertaling van de *Conte du Graal*, waarin 'vassael' teruggaat op de tekst van Chrétien.⁴³

Nu is het opvallend dat de vertaler van de *Fergus* nergens deze aanspreekvorm uit zijn origineel heeft overgenomen. In de 'aventure' met de vier roofridders richt een van hen het woord tot Fergus met "sire vasal" (FS 655), wat de vertaler veranderde in "her joncman" (FT 529), en Fergus' "dant vasal as cevels treciés" (FS 825) tegenover Ke werd tot "her meester metten gevlochten hare" (FT 675).⁴⁴

De Zwarte Ridder brengt Fergus een hevige stoot toe, waarop hij een spotrede begint met "vasal" (FS 2358). Later moet hij om genade smeken. Zijn veranderde positie wordt dan weerspiegeld in de nederige aanspreking van Fergus met "sire chevalier" (FS 2485). In de Middelnederlandse tekst is dit verschil verdwenen, aangezien de eerste aanspreking gewijzigd is in "ridder" (FT 1810) en de tweede, met een bekorting, vertaald werd tot "riddere" (FT 1915).

Als de Fiere Ridder uit zijn tent tevoorschijn komt, spreekt hij Fergus vanuit een superieure houding luidkeels aan met "vasal" (FS 2892). In het Diets is dit veranderd in "her ridder" (FT 2281), dat vervolgens in een ingevoegd vers de Fiere Ridder opnieuw in de mond is gelegd (FT 2285). Daarna reageert Ferguut in een invoeging met "her ridder" (FT 2292), zodat de tegenstanders elkaar op dezelfde wijze aanspreken.⁴⁵ In het origineel beantwoordt de held de dreigende taal van de Fiere Ridder met een ironische claus. Daarin stelt hij onder meer voor dat de ander hem, als genoegdoening voor het slaan van zijn dwerg, het goed ontnemt dat hij van hem in bezit heeft:

41. *The Continuations of the Old French Perceval of Chrétien de Troyes*. Vol. III. Part 2, L. Foulet, *Glossary of the First Continuation*. Philadelphia 1955, p. 315.

42. Resp. *Roman van Moriaen*, ed. J. te Winkel. Groningen 1878, vs. 1384; en Jacob van Maerlant, *Roman van Torec*, ed. J. te Winkel. Leiden 1875, vs. 697, 3324, 3333. Vgl. verder *Middelnederlandsch Woordenboek* VIII, 1287-88.

43. Vgl. J. te Winkel, 'Een fragment van den Percheval', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 13 (1894), p. 28, vs. 31 en *Conte du Graal*, ed.-Roach, vs. 7014.

44. Eerder in de scène sprak de drossaard de held aan met een ironisch "her knape" (FT 649).

45. Dit kan als het Ofr. "dan chevalier", dat ook in de *Fergus* voorkomt, bedoeld zijn als aanspreking uit de hoogte. In bijv. FT 2235, waar de dwerg van de Fiere Ridder Ferguut aanspreekt, is "her ridder" de vertaling van "dans chevalier" (FS 2840). Vgl. over deze aanspreking in het Oudfrans: Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, p. 716-18.

2905   Dessaisiés moi a estrous
             Des alleuls que je tieng de vos,
             Tant que je vos aie amendé
             Chi de vostre nain bocéré
             La viltance que vos ai fait⁴⁶

Dit is zijn reactie op de aanspreking met "vasal". Fergus vat die quasi letterlijk op in de feodale betekenis, waarmee hij de pose van leenman van de Fiere Ridder aanneemt. In de Middelnederlandse claus doet ook Ferguut - in een bekorte vertaling - alsof hij land van de ridder gekregen heeft (FT 2295-96), maar de samenhang met de door de ridder gebezigde aanspreking is verdwenen als gevolg van de wijziging van "vasal" in "her ridder".

Wanneer verderop de Fiere Ridder op Fergus komt aanstormen, heeft de verdietser wederom "vasal" (FS 2956) veranderd in "her ridder" (FT 2337). In de 'aventure' met de Tolridder reageert Fergus op diens eis met "sire vasal" (FS 3147), Ferguut met "vrient" (FT 2515).

De veranderingen van "vasal" in "(her) ridder" zijn opmerkelijk, gezien het feit dat de Dietse auteur elders wel Franse leenwoorden gebruikt. Nu komt in zijn tekst "ridder" als vertaling van "vasal" ook een paar keer voor waar het Oudfranse woord door de verteller gehanteerd wordt als synoniem van "chevalier".⁴⁷ Men krijgt zo de indruk dat de verdietser alleen uitging van de 'normale' betekenis van de term.

3. Vertalingen met aanpassing van de inhoud

Zoals het openingsvoorbeeld van de inleiding al liet zien, heeft de vertaler van de *Fergus* allerlei veranderingen en invoegingen aangebracht. Dit is op grote schaal gebeurd, zodat er weinig plaatsen zijn waar twee achtereenvolgende verzen geheel letterlijk overeenkomen met het Oudfrans.

Veranderingen komen gewoonlijk voor in combinatie met verzen of verselementen die letterlijk aansluiten bij het origineel. Derhalve kunnen we die zien als aanpassingen onder invloed van de versvorm. Naar de omvang kunnen ze variëren van een enkel woord tot wendingen die meer dan een vers omvatten. Daarnaast is er afwisseling tussen vertalingen met gewijzigde bewoordingen, een vorm van synoniem verta-

46. Vs. 2908 ontbreekt in hs. A.

47. Vgl. FT 1343 t.o. FS 1787; FT 1832 t.o. FS 2382; FT 2346 t.o. FS 2968.

len,⁴⁸ en die met een verandering van de inhoud. Ze gaan veelal samen met invoegingen, die in de volgende paragrafen apart besproken zullen worden. Ik geef nu eerst een reeks voorbeelden van vertalingen met aanpassing. In de citaten worden de veranderingen in vergelijking met het Oudfrans aangegeven door cursivering. Het is een selectie van een in werkelijkheid gevarieerd scala van toepassingen.

- Perceval blaast op de hoorn ten teken dat het hert geveld is. Hij was de best geschoolde toeteraar van het Arturhof:

239	Qu'asés mius ensaignié en fu Que nus des compaignons Artu	Hi wiste meer <i>ane dat geblas</i> Dan enech ridder <i>diere was</i>	215
-----	--	--	-----

- De Tolridder schreeuwt Fergus toe dat hij van zijn paard moet afstijgen, omdat dit hem als schatting toekomt:

3142	Je vos aprendrai la costume Anchois que de moi departés. Jus de cel ceval descendés, Car il est miens por mon treü." Et quant Fergus l'a entendu Se li a dit [...]	Ic sal u leren die costume Eer gi heden van mi scheet: <i>Ic wille dat gi neder beet</i> <i>Ende u ors over den tol mi gefst."</i> Als Ferguut dit gehort heft Sprac hi [...]	2510
------	---	--	------

- De vermelding van de op de hofdag aanwezige ridders begint met Gavain:

7	Car si com j'ai oï conter El l'aventure raconter, Mesire Gavains i estoit	Bedi alsic hebbe horen saghen Ende davonturen <i>ondervragen</i> , Daer was mijn here Gawein	9
---	---	--	---

- Tegenover de kamerling beweert Fergus dat de goede dorper hem tot ridder maakte, toen die hem naar het hof stuurde:

1115	Car li bons vilains m'adouba Quant a cort servir m'envoia	Mi wapende die dorpeman <i>Alsic te hove dienen quam</i>	869
------	--	---	-----

Het Middelnederlandse couplet bevat een assonerende rijmverbinding. Dezelfde wordt verderop gehanteerd in FT 923-24: "Mi maecte ridder, alsic hier quam / Somilet die dorp

48. Vgl. daarover A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*, p. 67-70.

man". Dergelijke rijmen komen vaker voor in het vertaalde gedeelte van de *Ferguut*.⁴⁹ Op andere plaatsen zijn ze in het handschrift verbeterd door de corrector.⁵⁰

- Fergus toont in het gesprek met de kasteelheer van Lidel geen enkele vrees voor de 'aventure' met de Zwarte Ridder:

1775	Grans vens ciet mais a poi de pluie. Qui ara paor, si s'en fuie	Groet wint gesit met clenen regene. Die hem vervaert, <i>berghe hem in devene</i>	1331
------	--	--	------

De aanpassing met "devene" - haver - is hier welgekozen, gezien de agrarische herkomst van de held.

- Fergus wil liever sterven dan afzien van zijn gang naar de Zwarte Rots, zodat de kasteelheer inziet dat zijn waarschuwingen geen effect hebben:

1785	Mius vel morir que je n'i aille." Quant li preudom ot qu'il travaille En vain de prïer le vasal, Se li dist [...]	<i>Mijn lijf omme den horen verdwijnt."</i> Alse die wert hort dat hi hem pijn Om niet dat hi den ridder bat, Hi sprac [...]	1341
------	--	---	------

- Als de knechten in het huis van de kamerling de gesnelde hoofden aan Fergus' zadel zien, vragen ze hem 'wat dat is op zijn paardekleet':

970	Et vienent droit a lui corant, Se li demandent a droiture Que ço est en sa couverture. Et il lor a dit et conté Tot ensi com [...]	Tote Fergute sijn si comen Ende vrageden, <i>waer hi hadde genomen</i> <i>Die hovede, die hingen ant gereide.</i> Ferguut hem algader seide Hoe [...]	773
-----	--	---	-----

De aanpassing komt gedeeltelijk overeen met een eerdere vraag van Artur: "Mais dites moi, ne vos anuit, / U vos presistes ces deus ciés / Qui vos pendent au dos deriers" (FS 836-38).

- In haar liefdesmonoloog bedenkt Galiene dat Fergus na zijn vertrek uit Lidel niet meer aan haar zal denken. Het kan immers toch niet zo zijn dat Fergus overal een vriendin maakt waar hij logies zal nemen:

49. Vgl. *Ferguut*, ed.-Verdam, Inl., p. XXVIII-XXIX.

50. Zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, hfdst. 2 en p. 239.

1821	Ne sai por coi l'en souvenroit, Car il ne puet estre ne doit Qu'il face en tos les lius amie U il prendra herbergerie. Or s'en ira demain au jor	In weet hoes hem gedinken mochte: <i>Dade hi altenen in sijn gedochte</i> Daer hi <i>quame</i> , alle <i>joncfrouwen</i> , <i>Het ware hem quaet</i> , te minen trouwen. Hi vaert tielec wech metten dage	1373 1375
------	--	---	------------------

In het Diets is FS 1822 in de vorm van FT 1376a naar achteren verplaatst en aangevuld met de invoeging "te minen trouwen".

- Fergus stoot de Fiere Ridder uit het zadel. Daarop voegt hij hem toe dat hij een dwaas is door zich erop te beroemen dat zijn dwerg gewroken zou worden, als hij zijn wapenrusting had aangedaan:

2978	Quant a terre le voit Fergus, Se li a dit tot par rostice:	Alsen Ferguut ter neder sach Sprac hi: "Ridder, so helpe mi God!"	2355
2980	"Dans chevalier, vos fustes nice Qui vos vantastes ains que droit Que vostres nains vengiés serroit Si aviés vos garnemens pris	Ghi beroemet u <i>alse een</i> sod. <i>Gi seit eer, het soude mi rouwen</i> <i>Dat ic den naen hadde te blouwen</i> Haddi u wapine genomen	

De verdietser heeft in FT 2356 "vanter" uit FS 2981 verbonden met "nice" uit FS 2980 en een rijmpaar gevormd met de invoeging "so helpe mi God". Daarna heeft hij - bij een splitsing van de zin met het voorgaande - FS 2982 met eigen bewoordingen vertaald tot een couplet.

- In het vervolg van zijn spotrede vraagt Fergus de Fiere Ridder, waar hij heeft leren paardrijden:

2994	Se vostres chevaux eüst dens, Je cuit, il vos eüst mal mis. Cent vif dyable! En quel pals Apresistes a chevaucier? Mal ait qui vos dut ensignier D'armes et de chevalerie!	Hadde u perd gehadt tande, Het hadde u leelicheit gedaen. <i>Ic wane u leerde Barlebaen</i> Eens jaers <i>te ridene</i> te sinen spele; Diet u so leerde, <i>God geve hem quele</i>	2370
------	---	---	------

De uitroep over de duivels in FS 2996 heeft in FT 2372 Barlebaen voortgebracht. Het woord vormt een rijmverbinding met FT 2371, dat overeenkomt met "il vous eüst mal mis" in FS 2895. Uit dat vers lijkt "je cuit" verplaatst te zijn naar het begin van FT 2372. In het daarop volgende vers zijn "eens jaers" en "te sinen spele" ingevoegd. Hiermee is in FT 2372-73 vergeleken met FS 2996-97 een nieuwe inhoud ontstaan.

- Als Fergus de vluchtende Tolridder spottend zijn paard aanbiedt, toont deze geen verlangen om de tol in ontvangst te nemen. Hij zou liever veilig opgesloten in zijn kasteel willen zijn dan daarbuiten bij Fergus, maar daarvan zal niets terechtkomen:

3186	Mais cil n'a cure d'arester Ne del paiage recevoir; Mius vauroit estre a son manoir Et en sa tor molt bien enclos	Die dief was niet gereet tontfane Van dien tolle dat payment: Hi wilde <i>wel</i> sijn <i>te Ghent</i> <i>Ende hi daer niet comen en ware;</i>	2550
3190	Que avec Fergus ça defors. Mais de tot cho n'i a noient; N'i enterra [...]	Hi was sijns lijfs in groten vare. Den casteel <i>hi voer hem siet</i> , Maer hine comter binnen niet	2555

In de vertaling van FS 3186-87 in FT 2550-51 zijn "mais" en "d'arester ne" weggelaten, terwijl "van" en "dat payment" zijn ingevoegd. Het rijmwoord "payment" heeft vermoedelijk de wending van FT 2552 geconditioneerd, die in de plaats gekomen is van de mededeling in FS 3188.⁵¹ FT 2553 is een aanpassing van FS 3190, en als rijmpartner van dat vers is FT 2554 toegevoegd. In FT 2555 is "sa tor" uit FS 3189 tot een nieuwe mededeling uitgewerkt. Deze vormt een couplet met FT 2556, dat is opgebouwd uit "mais" en "n'i enterra" in FS 3191-92.

Letten we vervolgens op de kwaliteit van de aanpassingen. Uit de citaten blijkt dat de verdietser in staat was om met dit vertaalprocédé een goed vertelde tekst te schrijven. Ik laat nog een passage zien met twee welgekozen veranderingen in het taalgebruik.
- Bij zijn vertrek uit Indegal is Fergus verheugd over het paard dat hij meekrijgt en hij springt in het zadel zonder de stijgbeugel te gebruiken:

586	Molt ot li vallés son cuer lié Quant il vit le cheval venir; Par les regnes le vait saissir Et sault en la siele erraument, Et si qu'a estrier ne s'i prent	Die knape <i>gaf enen lach</i> Daer hi den wrene comen sach. Hi greepene, int ghereide hi spranc; Den stegereep <i>wistijs cleinen danc</i> ⁵²	473
-----	---	--	-----

51. Een verandering met een wending van hetzelfde type is aangebracht in FT 1886 t.o. FS 2446.

52. De wending in vs. 473 vertoont overeenkomst met "la vieille expression épique *jeter un ris*". Vgl. Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, p. 441. Die in vs. 476 kan vergeleken worden met een vers uit Chrétiens *Chevalier de la Charrete* - ed. M. Roques. Paris 1969, vs. 6702-03 -: "et cil (sc. Lancelot) saut sus, / qu'as estriés congié n'an rova".

Andere voorbeelden van goed gekozen aanpassingen: FT 159 t.o. FS 168-69; FT 1304 t.o. FS 1744; FT 1459-60 t.o. FS 1920-21; FT 1850 na "latens" t.o. FS 2403-04 - groen als teken van angst;⁵³ FT 1884 t.o. FS 2444.

Er kunnen evenwel ook vertalingen met aanpassing aangewezen worden die minder doordacht zijn en achterstaan bij de verzen van het origineel, zoals de volgende.⁵⁴
- Fergus' moeder houdt een pleidooi om te bewerkstelligen dat Soumilloit hun oudste zoon naar het hof laat gaan. Ze neemt een mogelijk impediment van de dorper weg door te zeggen dat er nog twee zoons over zijn om het - agrarische - werk te doen:

501	Et se mon conseil volés croire, Ja ne destorberés son oïrre. C'est li aïsnés de nos enfans Et il nos en remaint doi grans.	Here, mi dunct dat gi wel doet: Latene te hove varen Want ghi moges wel ontbaren. Hier bliven twee sire broederkine;	415
505	Laissiés cestui aler servir Por pris et por los acoillir, Et icist doi nos remanront Qui nostre besoigne feront	Hi es doutste, geeft hem wapine, Latene varen dienen te hove	

In vers 504 van het Oudfrans heeft de moeder het ter overtuiging over "doi *grans*", die achterblijven voor het werk, wat in het Middelnederlands, in FT 417, werd tot "twee sire broederkine". De verdietser heeft een diminitiefvorm gekozen terwille van een rijmverbinding, wat hier juist niet past bij de persuasieve opzet van de moeder.
- In zijn reactie op Galienes liefdesaanbod vraagt Fergus om uitstel tot na het gevecht met de Zwarte Ridder:

1972	Mais tant me donnés de respit Que j'ai au chevalier parlé	Maer ic bidde dat gi mi verste gefit Tes mi die ridder gesproken heft	1505
------	--	--	------

Fergus gewaagt in FS 1973 heroïsch van een 'spreken' met de tegenstander, waarmee hij een fysieke afstraffing bedoelt. Een letterlijke vertaling van het hulpwerkwoord zou in het Diets "hebbe" opleveren en dat is vermoedelijk onder invloed van het rijm - in FT 1505 gaat "gefit" terug op "donnés" in FS 1972 - veranderd in "heft". Hiermee werd de Zwarte Ridder tot subject van het 'spreken', wat als metafoor ongerijmd is in de mond van de held.

53. Vgl. *Middelnederlandsch Woordenboek* II, 2153.

54. Ik laat daar cursivering achterwege en wijs in de bespreking op de betreffende verandering.

- Na zijn terugkeer via Lidel gaat Fergus op weg om Galiene te zoeken. In de nacht rijdt hij door een woud, totdat hij peinzend en terneergeslagen bij een veld aankomt:

2809	Fergus chemine la vespree Parmi une forest ramee. Mais de cho molt bien li estoit Que la lune molt cler luissoit, Car ele ert plainne cele nuit	Ferguut heft sinen wech genomen; In een foreest es hi comen Peinsende ende in groten vare. Die mane so scheen herde clare	2205
2816	Quant Fergus vint lance levee Pensis et mas enmi la lande	Alse Ferguut quam ghereden In enen mersch [...]	2210

De verdietser heeft de aanduiding van Fergus' gemoedstoestand uit FS 2817 in FT 2207 naar voren gehaald. Daarbij is "in groten vare" in de plaats gekomen van "mas", zodat een rijmverbinding ontstond met "clare" dat teruggaat op "cler" in FS 2812. Gezien Ferguuts optreden en zijn voorafgaande gelofte om zich bij iedere 'aventure' op zijn weg te onderscheiden (FT 2134-38; FS 2722-27), is grote vrees iets wat niet hoort bij de held.⁵⁵

- Als Fergus de Fiere Ridder uit het zadel heeft gestoten, houdt hij hem het spreekwoord voor over degene die zijn schande denkt te wreken en in plaats daarvan die vermeerdert:

2988	Voirs est que j'ai ol conter Que tels cuide vengier sa honte Qui l'acroist ançois et amonte	Hets waer dat ict hebbe horen sagen: "Sulc man waent wel bejagen Prijs ende lof ende groet ere Die bejaget grote onnere"	2363
------	---	---	------

Het proverbium in de Franse passage wordt vaker in de hoofse epiek gehanteerd.⁵⁶ In de beschreven situatie is het treffend gekozen, aangezien de tegenstander eerder in alle fierheid heeft aangekondigd dat hij het slaan van zijn dwerg door Fergus zal wreken (FS 2892-98, 2956-59), en daaraan refereert de held aan het begin van de spotrede (FS 2980-83). In het Middelnederlands komt FT 2363 letterlijk overeen met FS 2988. Het Dietse rijmwoord is vermoedelijk bepalend geweest voor de gewijzigde bewoordingen in de daarop volgende verzen. Daarmee is een uitspraak ontstaan die niet meer specifiek op de vertelde situatie van toepassing is.

55. Vgl. ook *Middelnederlandsch Woordenboek* VIII, 1156.

56. Vgl. Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, p. 616. Bij de daar genoemde plaats uit Chrétien staat abusievelijk Erec i.p.v. Cligés vermeld.

Als de metalen dorper op de Zwarte Rots volhardt in zijn stilzwijgen, lezen we over de reactie van de Dietse held: "Fergute niet wel en lac" (FT 1670). Het vers vormt een couplet met FT 1669 - het rijmwoord is "sprac" - dat overeenkomt met FS 2191. Nu is "lac" vermoedelijk een foutieve praeteritumvorm van "liken", "behagen". De juiste vorm is "leec".⁵⁷ Als deze woordvorm geschreven werd door de verdietser,⁵⁸ heeft hij zich terwille van een rijmverbinding bezondigd aan een incorrecte conjugatie. We zouden dan met een soortgelijk geval te doen hebben als met het rijmwoord "camore" in FT 2231.⁵⁹

- Na een slag met het zwaard die het achterhoofd van de Fiere Ridder schaaft, vergelijkt Fergus hem spottend met Fortuna, die aan het voorhoofd behaard en achter in de nek kaal is. Fergus zegt: "Et vos l'estes (sc. kaal) par de deriere" (FS 3047); en Ferguut: "Ende ghi hebt uwen croec (sc. haarlokken) verloren" (FT 2410). Het gaat er juist om dat de Fiere Ridder "par de deriere" kaal is geworden. Toch vertaalde de verdietser twee verzen eerder de typering over Fortuna correct met "voren [...] ru ende achter bloet", zodat ik me moeilijk kan voorstellen dat hij FT 2410 schreef zoals is overgeleverd. Mogelijk is in dat vers "achter" weggevalen.

Uit deze plaatsen blijkt dat de technische noodzaak tot het schrijven van versparen de verdietser soms geen tijd liet voor een nauwgezette aandacht voor de inhoud.

4. Vertalingen met invoeging van woorden, woordgroepen en zinnen

Een ander vertaalprocédé bestaat uit het invoegen van een woord of woordgroep en soms van een zin. Ze zijn gecombineerd met aan het Oudfrans ontleende elementen als middel tot het vormen van verzen en rijmparen. Ook in andere Middelnederlandse vertalingen komen dergelijke invoegingen voor. Dit is bijvoorbeeld het geval in de *Lanceloet*, de vertaling in verzen van de *Lancelot en prose*.⁶⁰

In de *Ferguut* gaan de invoegingen in verreweg de meeste gevallen gepaard met bekortingen of ze zijn in de plaats gekomen van elementen uit de Oudfranse tekst. Ik geef in het volgende een keuze van toepassingen van dit procédé. De invoegingen worden gemarkeerd met cursivering.

- Voor de tent van de Fiere Ridder treft Fergus een lelijke en misvormde portier aan:

57. Vgl. *Ferguut*, ed.-Verdam, *Woordenl.*, p. 230-31; *Middelnederlandsch Woordenboek* IV, 68-69; en *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., p. 101.

58. Bouman - ed.-*Ferguut*, *Inl.*, p. 16-17 - oppert de mogelijkheid dat de rijmverbinding oorspronkelijk "spreect : leect" heeft geluid.

59. Zie boven, p. 210.

60. Zie A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*, p. 63-66, 87-96.

2828	Devant le tre trove un portier Ki estoit lais et mal tailliés	Vore die tente hi <i>staende</i> vant Enen eyseliken seriant	2221
------	--	---	------

De verdietser heeft "un portier [...] tailliés" bekort tot de inhoud van FT 2222 en enige versruimte opgevuld met het ingevoegde woord.

- De Tolridder vraagt Fergus om genade:

3212	Cil dist: "Aiés merchi de moi, Frans chevaliers, por Diu le grant!	Die dief riep <i>ontfarmeliken</i> : "Hebt mijns genade om Gode den riken!	2571
------	---	---	------

Door het onvertaald laten van "frans chevaliers" ontstond ruimte voor de invoeging en zo werd een rijmverbinding gemaakt.

- Als Gauvain begrijpt dat Fergus de 'aventure' van de Zwarte Rots niet wil opgeven, is hij daarover zeer bedroefd en de andere ridders evenzo. Zij allen spreken van Godswege een vervloeking uit over Ke's boze tong:

1377	Molt par en a le cuer dolent Et li autre tot ensement. Et tot a une vois maudient,	In sijn herte eist hem leet Ende alden andren, <i>Godweet</i> . Si spraken alle ute ere mont	1061
1380	Devorent et escumenient De Damediu l'esperital La langue Ke le seneschal ⁶¹	Ende vloecten Keyen <i>ter stont</i>	

In het eerste Dietse couplet is de invoeging in de plaats gekomen van "ensement". Het tweede is een verkorte vertaling van FS 1379-82, met de invoeging weer voor het rijm.

De uitroep "Godweet" heeft de verdietser twee keer elders als rijmwoord ingevoegd.⁶² Tevens gebruikte hij andere vaste woorden als versvulling in rijmpositie, zoals de adverbia "ghereet",⁶³ "saen",⁶⁴ "(al) te hant" / "te handen",⁶⁵ "twaren", altijd rijmend op "(ge-)varen",⁶⁶ en "ter vaert / vert".⁶⁷ Verder komt als invoeging

61. Vs. 1380: "devorent"; "escumenient": vervloeken.

62. FT 756 en 1504. Hiermee vergelijkbaar zijn invoegingen met "wete God", "wetekeye" en "wete cree"; resp. in FT 705, 1017 en 2019.

63. FT 458, 836, 1539, 1556, 1928.

64. FT 202, 235, 256, 363, 753, 761, 985, 1469.

65. FT 134, 191, 340, 904, 1466, 1845, 2066, 2136, 2234, 2291, 2416.

66. FT 612, 697, 757, 876, 1297, 1915, 2336, 2506.

67. FT 51, 137, 1253, 2246.

"vollijc" meermalen binnen of aan het begin van een vers voor,⁶⁸ en "mettien" zowel in rijmpositie als aan het begin van een vers.⁶⁹

- De kamerling prijst het in zijn dochter dat zij Fergus logies heeft verleend:

1078	Encor en sai ge molt bons gres Ma fille, et plus l'en prissee jé De ço que vos a herbergié	Ic weets hare danc <i>in minen sinne</i> , Datsi u herberchde <i>hier inne</i>	841
------	--	---	-----

De Oudfranse passage is bekort en met beide invoegingen aangevuld tot een couplet.
- Fergus stelt de Zwarte Ridder gerust omtrent het lot dat hem bij Artur te wachten staat. Hij gebiedt hem naar de koning te gaan, waar hij allen moet groeten behalve Ke:

2506	Bien sai que il vos pardonra Tote s'ire et son mautalent. Enseurquetot cent mars d'argent Vaut uns tos sols jors de respit.	Hi sal u vergeven sine gramheit Dat wetic wel; <i>hets dicke geseit</i> : "Een lettelt versten es wert vele." Vaert te hem <i>in sine zele</i>	1937 1940
2510	Alés i or sans contredit; Le roi salués de par moi Et tos les autres fors que Coi, Qui a cort de moi se gaba	Ende groeten mi <i>alse minen here</i> Ende alle die ridders <i>wel sere</i> Sonder Keyen, die hilt sijn sceren Met mi [...] ⁷⁰	

De invoeging van FT 1940 komt in de vorm "in die zele", telkens rijmend op "vele", een paar keer voor.⁷¹ Een vaker gehanteerde invoeging in rijmpositie is in verschillende varianten de woordgroep "bi mire trouwe".⁷² Andere ingevoegde woordgroepen die in rijmpositie meer dan eenmaal worden gehanteerd, zijn: "(niet) sere hi loech",⁷³ "sonder faelgie", rijmend op "battaelgie",⁷⁴ en "stont hem / haer [...] wale".⁷⁵ Leggen we deze naast de hiervoor genoemde woorden die bij herhaling

68. FT 485, 818, 971, 993, 1106, 1213, 1541, 2073, 2202, 2315, 2331, 2462.

69. FT 508, 572, 678, 735, 861, 1010, 2566.

70. Vs. 1940: in het handschrift staat "ziele".

71. FT 810, 1743 ("in ene zele"), 1780, 1970.

72. FT 746, 838, 900, 1376, 1817, 2111, 2193, 2452. Een cumulatieve is ontstaan in de vertaling van Fergus' crismonoloog, waarin achtereenvolgens de invoegingen "bi trouwen", "trouwen" en "bi mire trouwen" (FT 2090, 2102, 2111) voorkomen.

73. FT 314, 378, 2528.

74. FT 1054, 1599, 1867, 2044. In FT 1301 is deze woordgroep uitgewerkt tot een heel vers.

75. FT 996, 1072, 2312.

worden gebruikt, dan zien we hoe de verdietser ook geput heeft uit een arsenaal van vaste invoegingen om zijn verzen te vullen en coupletten te vormen.⁷⁶

- Op bevel van de Fiere Ridder brengt zijn vriendin de wapenrusting:

2939	Quant la pucele ço entent, Ariere cort delivrement, Se li a ses armes donnees	Die joncfrouwe <i>was wel geleert</i> ; Hastelike si weder keert Ende langede heme sine wapijn <i>te male</i> : [...] helm van stale	2321
2944	[...] son hiaume d'acier		

In het eerste Middelnederlandse vers is de invoeging in de plaats gekomen van "quant" en "ço entent". Gezien de rol van het meisje als schildknecht is zo een welgekozen vers ontstaan.

- Fergus is blij over de uitrusting die zijn vader hem gegeven heeft. Daarna overlaadt zijn moeder hem bij het afscheid met gezoen:

611	Quant il fu bien aparilliés A son talent, se il fu liés, Ce ne fait pas a mervillier. Sa mere le cort enbracier, Si l'a plus de cent fois baissié	Hi was gereet, <i>hi wilde varen</i> . Die moeder <i>dreef groet mesbaren</i> , Si helsdene ende custene sere	491
-----	---	---	-----

De verdietser heeft FS 611 in FT 491a tot een zelfstandige zin omgezet, en FS 612-13 liet hij onvertaald. Met de eerste invoeging vulde hij het vers aan. De tweede komt naar de inhoud overeen met wat in het origineel hierna over de moeder wordt verteld: "Mais grant dol demainne sa mere" (FS 618).⁷⁷

- Tijdens de jachtpartij lijkt het erop dat de Arturriders het hert nooit in hun macht zullen krijgen:

175	Jamais jor en tote lor vie Del blanc cerf n'eüssent baillie; Anchois fust parjures li rois	<i>Ic wane</i> , sine hadden nemmermee Ghevaen, <i>si hadden verloren</i> ; Die coninc hadde geweest versworen	164
-----	--	--	-----

Het gedeelte tussen de invoegingen is een bekorte vertaling van FS 175-76.

76. Een techniek die ook in andere vertalingen in versvorm is aangewezen, bijv. in *Lanceloet* en *Die Rose*. Vgl. resp. A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*, p. 93-94; en D.E. van der Poel, *De Vlaamse Rose en Die Rose van Heinric*, p. 91-92. Het blijkt dat de invulling en de frequentie weer per vertaler kon verschillen. Vgl. Besamusca, a.w., p. 228-30, i.v.m. Velthems vertaling van de *Suite-Vulgate du Merlin*.

77. Ter plaatse vertaald met: "Sijn moeder so mesliet haer sere" (FT 497).

- Als Fergus in Indegal kennis heeft gemaakt met de Arturwereld, rent hij naar huis en gooit in het bijzijn van Soumilloit het ploegijzer neer:

450	Les fers que a son col portoit	Sijn ploech yser hi brochte;	375
	Jete a la terre, ne se tarde.	Ter erden waerp hijt, <i>hine rochte</i>	
	Li vilains l'ot, si le regarde	<i>Nemmer te gane metter ploech.</i>	
	Et voit son fil de camp venu	Sijn vader sagene, <i>sere hi loech</i>	

Aan de vertaling van FS 450-51a in FT 375-76 voegde de verdietser een nieuwe zin toe. Daarna bekortte hij FS 452-53 tot FT 378a, wat hij voor het rijm aanvulde met de ingevoegde woordgroep.⁷⁸

Ook op een paar andere plaatsen is de invoeging een zin met de omvang van meer dan een vers, bijv. in FT 1078-79 (na "coninc") en FT 1954-55 (na "vangenesse"). Eén keer, namelijk in FT 1042b-44, omvat een ingevoegde zin twee en een half vers.

Wanneer we stilstaan bij de kwaliteit van de invoegingen, kan worden vastgesteld dat ze doorgaans vloeiend in de tekst passen. Illustratief voor de kundigheid van de verdietser is een vers uit de claus waarin de Zwarte Ridder tegenover de held zijn vrees voor koning Artur uit:

2491	S'il me tenoit en son destroit,	Haddi mi in sire behout,	1921
	Tos l'ors del mont ne m'en jetroit	Hine gave mi omme geen gout,	
	Qu'il ne me fesist desmenbrer.	Hi soude mi doen raet braken.	
	Mius vel morir que la aler	Ic hebbe liever die doet <i>van u te smaken</i>	
		Dan daerte varne [...]	

De vertaling van Fergus' eerste reactie op Galiene's liefdesaanbod in FT 1480-84 bevat enkele invoegingen, zoals "houdi u spel" en "joncfrouwe, vliet". Ze versterken de komische aard van de situatie, al is het wel een 'verruwing' in vergelijking met de opzet van Guillaume. Vermoedelijk heeft een lezing als in de A-redactie hierbij een rol gespeeld. Daarin zegt de held over het verloren hart van Galiene: "Je nel renderoie a nul fuer" (FS 1946),⁷⁹ terwijl het werkwoord in hs. P "retenroie" luidt.

78. Gezien Somilets verdere reactie en ook de andere invoegingen met "... hi loech" - zie boven, n. 73 - stond er vermoedelijk oorspronkelijk "*niet* sere hi loech".

79. Vgl. FT 1483: "Haddicse, ic en gavese u niet". Hs. P geeft, naar ik meen, de oorspronkelijke lezing. Vgl. over de aansluiting van FT 1483 met de A-variant: A.M.E. Draak, 'De Nederlandsche Ferguut-uitgaven en de variantenlijst van Martin', p. 251, nr. 7. In dat geval zou wel in het voorafgaande vers (FT 1482) "ic" i.p.v. "in" gestaan moeten hebben.

Maar er zijn ook verzen waar de invoegingen van een vulselniveau zijn en louter functioneren als elementen terwille van het rijm. Ik noem er twee.

- Een meer dan eens gebruikte invoeging is "sonder faelgie", die meestal als een stoplap klinkt. Zo is het geval in de beschrijving van Fergus' beklimming van de Zwarte Rots. De held is er daar meer voor beducht dat de Zwarte Ridder zijn paard wegneemt dan voor het gevecht met hem:

2102	Gringnor paor a qu'il nel prenge Son ceval que de la bataille	Sijn ors ducht meer <i>sonder faelgie</i> Te verliesen dan die battaelgie	1599
------	--	--	------

Tevens is in het Diets, als gevolg van een kleine verandering, de gedachte aan "il", dat is de Zwarte Ridder, als mogelijke rover van het paard verdwenen.

- Fergus' gastvrouw vertelt wie ze is:

932	Mes pere est camberlens le roi, S'est sire de ceste maison	Dit huus es sconinx camerlinc, Het es mijn vader, <i>ic ben sijn kint</i>	749
-----	---	--	-----

Ook op verscheidene andere plaatsen schrijft de Dietse auteur als in FT 750 verzen die bestaan uit twee zelfstandige zinnen. In zijn stilistische analyse van de *Ferguut* zegt Overdiep daarover: "Het groote getal dezer merkwaardige abrupt gesplitste verzen is een der meest opvallende kenmerken van het primitief karakter van den stijl".⁸⁰ Nu is het vaak zo dat een van die zinnen een invoeging is. In het citaat klinkt deze als verstechnisch vulsel.

De aandacht voor invoegingen van dit niveau mag evenwel niet tot een verkeerde indruk leiden over het gehalte van de vertaling in de *Ferguut*. Allereerst zij vermeld dat dergelijke invoegingen ook voorkomen in andere vertalingen in het Diets, bijvoorbeeld in de *Lanceloet*,⁸¹ en in de vertaalde verzen van de *Lantsloot vander Haghedochte*.⁸² We treffen ze ook aan in oorspronkelijk Dietse romans, zoals de *Walewein*.⁸³ Vanwege de eis van het gepaarde rijm is het gebruik ervan inherent aan het

80. *Ferguut*, ed.-Overdiep, Inl., p. CXXIX.

81. Zie A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*, p. 87-96. Vgl. ook M. Joye, 'De Middelnederlandse *Lancelot*: de Rotterdamse prozafragmenten vergeleken met de Haagse versvertaling. Bijdrage tot de kennis van de vertaaltechniek van middeleeuwse auteurs', in: *Leuvense Bijdragen* 66 (1977), p. 403-31.

82. Zie F.P. van Oostrom, *Lantsloot vander Haghedochte*. Amsterdam enz. 1981, p. 56-58.

83. En dan m.n. in het gedeelte van Vostaert. Vgl. ed. G.A. van Es. Culemborg 1976 (herdr.), vs. - voorbeelden uit de laatste 2500 verzen - 8770, "alsict las"; 8816, "dies gheloveret"; 8847, "dat wetic wel"; 8864, "ende seker ben"; 8934, "gheloeft mi das"; 8951, "den ridder vri" enz.

genre.⁸⁴ Ook Guillaume, de dichter van de *Fergus*, schreef soms woordgroepen als vervulling.⁸⁵ Verder dient gezegd dat de vertaler van de *Fergus* niet vaak zijn toevlucht heeft genomen tot een stoplap.⁸⁶

Een enkele keer heeft hij een woordgroep ingevoegd die minder goed in de situatie past.

- Het door Percevals hond aangevallen hert gaat kopje onder in het moeras. Doordat zijn bek geopend is, krijgt het veel water binnen, maar toch slaagt het dier erin het water weer uit te komen:

215	[...] plonge soi; Or puet il boire, s'il a soi. Li iaue li est ens entree, Car il a la goule bae,	Hi doec ende ontede sijn kele. Nu mach hi drinken, dorst hem <i>sere</i> . Maer hem liep des waters mere Dan heme lief was in sine kele.	196
	Et tant en i entré lors.	Hi spranc ute; <i>hi hads te vele</i>	200
220	Et nequedent de l'iaue ist fors Et quide s'en aler atant	Ende waende wel sinen wech gaen	

Na de mooie vertaling van FS 217 en 219 in FT 198-99 volgt een slecht aansluitende invoeging in FT 200. Dit vanwege de plaatsing na FT 200a, de - verkorte - vertaling van FS 220. De situatie is immers dat het hert eerst het moeras weet te verlaten ondanks het feit dat het zoveel water binnen heeft gekregen.

- Tegenover de kamerling geeft Fergus hoog op van zijn gewaande ridderschap. Was hij gewapend op zijn paard met aan het zadel de bijl en de werpspiezen, hij zou voor geen ridder van het hof ook maar enigermate bevreesd zijn:

1123	S'estoie armés sor mon destrier, En vostre cort n'a chevalier	Hen es ridder in sconinx zale, Ware wi gewapent <i>even wale</i>	877
1125	Cui je doutaisse une cenele,	Ende ic ware op Grauweele,	

84. Zie daarover J.D. Janssens, *Dichter en publiek in creatief samenspel*. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans. Leuven-Amersfoort 1988, p. 96-105.

85. Vgl. bijv. FS 228, "sans mentir"; FS 1040, "ce m'est vis"; en FS 2141, "ço saciés".

86. Vgl. ook W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 240.

S'avoie pendue a ma siele
Ma hace et mes sis gavellos

Ingaver niet omme enen canele
Haddic mijn strael ende mijn gysarme⁸⁷

880

In de verdietsing is FS 1123 een vers naar achteren verplaatst en uitgewerkt tot de inhoud van FT 878-79. Dit gebeurde met een verandering van 'ik' in 'wij' en een toevoeging van "even wale". Aangenomen kan worden dat het rijmwoord van FT 877, dat correspondeert met "cort" in FS 1124, bepalend is geweest voor de toevoeging. Daarmee ontstond een vers dat niet meer klopt met FT 881 als vertaling van FS 1126-27. De held verkeert hier namelijk nog in een 'niceté'-fase: hij acht zich superieur vanwege zijn, in de ogen van de kamerling onaangepaste, bewapening met bijl en werpspies.

In de crisismonoloog acht Fergus het een wonder dat hij niet dol wordt, nu hij Galiene heeft verloren: "C'est mervelle que je n'enrage" (FS 2704). Dit vers werd in het Middelnederlands tot: "Twine verwoedic! *ic ben sinneloes*. / Waer omme blivic in minen sinne" (FT 2116-17). Indien de invoeging in deze vorm van de vertaler afkomstig is, schreef hij er een die in strijd is met de inhoud van de omringende zinnen.

- Minder doordacht is de invoeging "die tande wit" in FT 2227, gezegd over de dwerg van de Fiere Ridder. Het gaat om een lélíjkeidsportret, waarin gele tanden meer op zijn plaats zouden zijn.⁸⁸

Hier heeft een goede inhoud moeten wijken voor de dwang van het gepaarde rijm. Maar gezegd moet worden dat dergelijke gevallen zeer gering in aantal zijn.

5. Vertalingen met ingevoegde verzen

De vertaler heeft ook invoegingen aangebracht met de omvang van een vers. Hij combineerde verzen die, al of niet met aanpassing en invoeging van woorden of woordgroepen, teruggaan op het Oudfrans met verzen van eigen vinding, zodat

87. In afwijking van de teksteditie heb ik het laatste woord van FT 879 met een hoofdletter geschreven. Rombauts - *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., p. 74 - verklaart het met: "steengruis, van het strijdperk". Zo ook eerder Verdam. Vgl. *Ferguut*, ed.-Verdam, *Woordenl.*, p. 220; en *Middelnederlandsch Woordenboek* II, 2116. Het woord moet echter, naar ik meen, zoiets betekenen als 'Grawtje', als eigennaam van Ferguuts paard. Het is ook in de plaats gekomen van "mon destrier" in FS 1123. Deze interpretatie komt al voor bij Visscher. Vgl. *Ferguut*, ed. L.G. Visscher. Utrecht 1838, *Glossarium*, p. 254. Zie ook J.W. Muller, '(Rec. van) *Ferguut*, ed.-Verdam', in: *Museum* 16 (1909), kol. 214-15. Het rijdier van Fergus voert blijkens FS 3172 de naam Arondiel, welk vers door de verdietsing is overgeslagen.

88. Vgl. Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, p. 536-37.

coupletten werden geformeerd. Het procédé gaat meestal gepaard met bekortingen. Ik geef weer een reeks voorbeelden, met cursivering van de invoeging.

- Een dienaar brengt water voor Arturs ochtendtoilet:

285	Et demande l'iaue a laver; Et cil qui li dut aporter L'aporte en uns bacins dorés Qu'en un cofre ot aportés	[...] wildi dwaen. Men brochte hem dat water <i>saen</i> In twee guldine beckine <i>Ende ene dwale purperine</i>	255
-----	--	---	-----

De invoeging is in de plaats gekomen van FS 288.

- Fergus zegt tegen een van de vier roofridders dat hij kennis wenst te maken met Artur en diens raadsheer wil worden:

663	Car a lui me vel acointier, Et se le vaurai consillier Com cels de la Reonde Table." -"Ce soit el non del vif dyable," Fait li leres [...]	Ic wille mi met hem aconiscieren <i>Ende varen met hem in rivieren.</i> Ic wille dat hi houde den raet mijn." "Dat moet in duvels name sijn" Sprac die dief [...]	537
-----	--	---	-----

Hier bleef FS 665 onvertaald.

- Het witte hert vlucht langs een vallei en gaat met opengesperde bek het woud van Gedeorde in:

134	Li cers n'a cure d'arester, Ains s'en fuit par le val molt fort Com cil qui redoutoit le mort. Tote la valee s'en va; Geule baee s'en ala En la forest de Gedeorde	Die hert vloee sere, want hi dochte <i>Die vrese sere van der doet.</i> <i>Deen blies, dander scoet.</i> Hi liep al gapende in dat wout, <i>Heme volchde menech ridder stout</i>	128
-----	---	--	-----

- Nadat de Zwarte Ridder Fergus een zware stoot heeft toegebracht, begint hij aan een spotrede:

2356	Li Noirs Chevaliers contralie Fergus, com ja porés oïr: "Vasal, ne porés garir A mes cols en nule maniere	Doe sprac die ridder te Fergute: "Ridder, <i>wat sochti hier ute?</i> <i>Men sal u hoeft te hove dragen,</i> Ghine moget niet onstaen mire slagen	1810
------	--	--	------

De vertaler heeft FS 2358-59 - vanaf "ne" - vereenvoudigd tot FT 1812 en dit met het ingevoegde vers tot een couplet uitgebreid. De inhoud daarvan is ingegeven door een eerdere uiting van de Zwarte Ridder in FS 2323-27, waar hij Fergus voorhoudt dat hij zijn hoofd naar Artur zal laten brengen.

Ook bij enkele andere invoegingen komen dergelijke overeenkomsten met eerdere elementen uit het origineel voor. Voorbeelden zijn: FT 644 < FS 755; FT 1426 < FS 1675-76; FT 2175 < FS 2576-77 en FT 2220 < FS 2548.

- De Zwarte Ridder zegt even hiervoor tegen Fergus dat Artur de ongelukkigen die uit den vreemde gekomen zijn om hem te dienen naar de Zwarte Rots stuurt, wanneer hij ze niet meer bij zich wil houden:

2311	Ains i envoie ses caitis Qui sont venu d'autres païs Por saudees a cort servir, Quant ne les veut mais retenir	Hi sent hier emmer sine keitive, <i>Die hi wille roven vanden live</i> Alse hise nemmer en wille houden. <i>Hare miede hebbic hem saen vergouden</i>	1767
------	---	---	------

De verdietser voegde twee verzen in en liet FS 2312-13 onvertaald. Daarnaast zien we hoe hij "saudees" uit FS 2313 in de tweede invoeging heeft opgenomen in een vers met een nieuwe inhoud.

Dikwijls vormen ingevoegde verzen een couplet met verzen die vergeleken met het Oudfrans een aanpassing, van het type zoals besproken in paragraaf 3, hebben ondergaan. De volgende plaats is een illustratie. Tijdens haar bezoek aan Fergus' bed vraagt Galiene waarom hij geen zorg heeft gedragen voor haar hart, nu dit geheel in zijn dienst staat:

1949	-"Ha, sire chevaliers, nel dites; Ja est il vostres trestos quites. Por coi n'en avés garde prise Quant il est tos en vo service Et je aveuc, se vos volés	"Ay! her ridder, en secges nemmeer: Ghi hebt mijn herte, <i>gi doet mi seer</i> . Ghi hebter qualijc omme gesien <i>Dat gi mi wech hetet vlien</i> ; Si es tuwen dienste lude ende stille. Ghi moget met mi doen uwen wille	1485
------	--	--	------

Vers FS 1951 heeft in FT 1487 een aanpassing ondergaan en is met het ingevoegde vers tot een zin uitgewerkt. De inhoud daarvan gaat terug op een invoeging hiervoor, in FT 1484: "joncfrouwe, vliet!"

Een paar keer komt het voor dat twee ingevoegde verzen syntactisch met elkaar verbonden zijn. We zien dit, wanneer Ke de held vanwege zijn onaangepaste verschijning spottend toespreekt:

	Cil elmes u reluist li ors	Die helm staet u so scone,	
765	Vos siet molt bien et li escus	<i>Ic wane gi sijt eens coninx sone.</i>	
	Qui est a vostre col pendus.	In sach noit prince die bet hilt	625
	Encor vos siet mius cele lance	Den scacht noch die bet droch den scilt.	
	En vos puins, qui est bele et blanche.	Deus, hoe wel sit u dat swert!	
	Verités est, n'en quier mentir,	<i>Die riddere heft hem harde onwert</i>	
770	Molt en savés grans cols ferir	<i>Die jegen u comt; waert een gygant,</i>	
	Et de la lance et de l'espee,	Ghi sloeget hem thoeft af al te hant	630
	Mainte teste en avés copee		

Na de eerste invoeging heeft de verdietser Ke's woorden over Fergus' schild en lans omgewerkt in FT 625-26. Vervolgens heeft hij "vos siet [...] bien" uit FS 765 met "l'espee" uit FS 771 gecombineerd tot de inhoud van FT 627 en FS 772 met een verandering weergegeven in FT 630. Die verzen heeft hij tot coupletten uitgebreid met de twee ingevoegde, die deel uitmaken van een zin. De passage is tevens illustratief voor een vrije omgang met de tekst van het origineel.

In FT 544-45 volgt een invoeging van dit type op een van het Oudfrans afwijkende mededeling. Mogelijk las de verdietser FS 670-74 abusievelijk als een zin,⁸⁹ met een foutieve interpretatie van "mort desconfés" - gestorven zonder biecht. Niettemin leveren de afwijking en de invoeging een geslaagde passage op.

Deze invoegingen kunnen we beschouwen als een verstechnisch procédé. Eenzelfde techniek is geconstateerd bij andere Middelnederlandse vertalingen in versvorm, zoals

89. Zoals ook Frescoln deed. In zijn editie moet een punt staan achter FS 671 en de punt achter FS 673 moet weg. Zie L. Jordan, 'Zum altfranz. Fergusroman', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 43 (1923), p. 162.

Maerlants *Alexanders Geesten*,⁹⁰ het *Roelantslied*,⁹¹ *Lantsloot vander Haghedochte*,⁹² *Lanceloet*,⁹³ en de *Roman der Lorreinen*.⁹⁴

Dergelijke invoegingen kunnen ook aangewezen worden in de Mnl. vertaling van Chrétiens *Conte du Graal*. Volgens mevr. Mulder zouden verzen van dit type echter teruggaan op door kopiïsten gemaakte fouten en aangebrachte correcties.⁹⁵ Haar onderzoek is een toepassing van de tekstkritische methode van A.M. Duinhoven. Gezien de aard en de frequentie van het verschijnsel in Mnl. vertalingen,⁹⁶ pleit ik voor de opvatting dat zulke verzen doorgaans afkomstig zijn van de oorspronkelijke vertaler. In die richting wijzen ook de eerder vermelde woorden van Diederic van Assenede, dat men terwille van het rijm "die tale moet corten ende linghen".

Het voorgaande laat ook zien dat de vertaler van de *Fergus* verzen invoegde die naar de inhoud welgekozen zijn. Ik geef daarvan nog een voorbeeld. In de crisismonoloog denkt Fergus even dat zijn handelwijze tegenover Galiene te maken heeft met het feit dat hij de zoon is van Soumilloit:

2686	Certes ainc ne vint de nature Que je ne doi faire fors honte. Qui sui je donc? A moi qu'en mon- D'amors d'uisseuse m'entremet. [te? Onques mes pere Soumillet, Onques a nul jor qu'il vesquist, De tel ouvre ne s'entremist. Et li fïus s'en veut entremetre!	Bi Godel en quam noit bi natueren Iet els in mi dan dorperhede; Noch so houdic wel dien zede. Nature trect meer dan hondert stiere. Waer omme doe ic mi so fiere? Ic wille sijn der minnen smet! Trouwen, mijn vader Somilet Also lange alse hi leide sijn leven	2096
------	--	---	------

90. Vgl. ed. J. Franck. Leiden [1882], Inl., p. LIII-LIV. Hierop werd weer de aandacht gevestigd door F.P. van Oostrom, in: *Lantsloot vander Haghedochte*, p. 67. Hetzelfde is geconstateerd voor een ander werk van Maerlant. Zie K. de Graaf, *Alexander de Grote in de Spiegel Historiael*. Een onderzoek naar de vertaaltechniek van Jacob van Maerlant. Nijmegen 1983, p. 71-101.

91. H. van Dijk, *Het Roelantslied*. Studie over de Middelnederlandse vertaling van het *Chanson de Roland*, gevolgd door een diplomatische uitgave van de overgeleverde teksten. Utrecht 1981, p. 193-99.

92. F.P. van Oostrom, *Lantsloot vander Haghedochte*, p. 59-62. In de vertaalde gedeelten van deze tekst is het procédé veelvuldig toegepast. In de *Ferguut* ligt de frequentie lager, nl. gemiddeld ca. 1 invoeging op 10 verzen. Zoals ook het geval is in *Lantsloot vander Haghedochte* en *Alexanders Geesten*, is de invoeging in de *Ferguut* meestal het tweede vers van een couplet.

93. A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*, p. 96-100.

94. Als vertaling van *Garin le Loherain*. Zie J.B. van der Have, *Roman der Lorreinen: de fragmenten en het geheel*. Schiedam 1990, p. 96-98.

95. M.J. Hogenhout-Mulder, *Proeven van tekstkritiek*. Een onderzoek betreffende de tekstgeschiedenis van de *Renout van Montalbaen* en de *Perceval*. [Groningen 1984].

96. En ook in andere talen. Vgl. bijv. M. Huby, *L'adaptation des Romans courtois en Allemagne au XIIe et au XIIIe siècle*. Paris 1968, p. 169-74.

En wildi des werkes plegen,
Ende die sone wils hem onder doen?⁹⁷

De verdietser laat Ferguut in de toegevoegde verzen nader ingaan op zijn veronderstelde aard en legt hem een proverbium in de mond over Natura.⁹⁸ Het spreekwoord bewerkt, zoals vaker het geval is bij het gebruik ervan in een hoofse roman,⁹⁹ een komisch effect door een overgang naar een populair stijlregister. Bovendien is het toepasselijk, vanwege Ferguuts boerse komaf.

Ook mooi is het ingevoegde vers: "Die niet wille horen, lope met coyen!" (FT 1168), gezegd door de verteller aan het begin van Galienes schoonheidsportret. Het klinkt indirect als een komisch verwijt aan - de boerenzoon - Ferguut, op wie Galienes schoonheid eerst geen effect zal hebben.¹⁰⁰

Andere voorbeelden van ingevoegde verzen met een goed passende inhoud: FT 326, 382, 410, 454, 502, 1316 - geciteerd boven, p. 207 - en 2228.

De vertaling bevat evenwel ook ingevoegde verzen die niet veel meer dan versvulling zijn. Ik citeer twee plaatsen.

- Fergus komt aan bij de Zwarte Rots:

2056	Les tertres et les vaus parfons	Ende reet berge ende dale	1568
	A tant chevauchié que il voit	Soe verre dat hi die roke sach.	
	Une montaigne, qui paroît	<i>Hen was niet hoge op dien dach</i>	

- De grote eer waarmee Fergus aan het hof tot ridder wordt gemaakt, acht de verteller terecht, want hij is de beste ridder ooit geboren, uitgezonderd Gavain:

1422	Onques mais a nul chevalier	Men sach in sconinx hof nemmere	1085
	N'avint, je cuic, itele honnor	Enen vremden ridder doen meere ere:	

97. Eigenlijk zegt Ferguut in de vs. 2096-97 het tegenovergestelde van wat Fergus beweert, mogelijk onder invloed van een lezing als in hs. P: in FS 2686 "me" i.p.v. "ne".

98. In het Frans komt dit voor in de vorm "Plus trait Nature que cent beufs". Vgl. K.V. Sinclair, 'Nature trait in Medieval French', in: *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur* 89 (1979), p. 151-58. In een vers van de Vlaamse *Rose* - eveneens toegevoegd in vergelijking met het Oudfrans - lezen we dat Natura "meer dan .c. ossen trect". Vgl. O. Lie en D. van der Poel, 'Getrek van ossen en stieren', in: *Vooys*, extra 4de jaargang, *Liber amicorum Jules van Oostrom*. [Utrecht 1986], p. 40-43.

99. Vgl. Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, p. 609-29.

100. Vgl. N. de Paepe, 'Le Fergus et le Ferguut: remaniement d'une tradition courtoise', in: *Literature and translation*. Leuven 1978, p. 209.

A cort de nul enpereor	Het was recht: <i>ic vermete mi das</i>
Comme a Fergus; si doit il faire,	Dat hi die beste ridder was
Quar il ert frans et debonaire.	Die noit quam in sconinx hof.
Et puis fu li miudres armés	<i>Hi ontfinc prijs ende lof</i>
Qui onques fust de mere nés	<i>Die stoute ridder Ferguut.</i>
Fors Gavain, tant en vel oster	Enen willicker nemen uut:
	<i>Mijn her Gawein [...]</i>

De ingevoegde verzen zijn niet alleen van een vulselniveau, maar verstoren bovendien in de opbouw van de passage de opeenvolging van superlatief en uitzondering.

Een monotone opeenvolging van herhalingen komt voor in FT 366-72 - t.o. FS 442-49 - waar de vs. 366 en 369 ingevoegd zijn. De passage FT 856-63 - t.o. FS 1098-1109 - bevat een cumulatie van invoegingen, met als resultaat herhaling en eentonigheid.

Dergelijke verzen komen overigens ook voor in andere Dietse vertalingen in verzen.¹⁰¹ En evenzo in oorspronkelijke romans, zoals bijvoorbeeld de *Walewein*.¹⁰²

Een kleinigheid, maar wel typerend voor de werkwijze van de vertaler, is een invoeging over de ivoren leeuw op de Zwarte Rots. Tijdens Fergus' eerste verschijning aan het hof refereert Ke aan de profetie van de zot dat er een ridder zou komen die:

777	[...] prendroit le cor et le guimple	[...] soude winnen <i>daer</i>	636
	Qui pent au col del lion simple	Dat hoeft laken ende dien horen,	
		<i>Die menegen man doen hebben toren.</i>	
		Si hangen anden hals ere liebardinnen;	
		<i>Noit man contse gewinnen</i>	

In het Oudfrans geeft "simple" aan dat de drager van de talismans geen 'normale' leeuw is. De Dietse tekst bevat hier enige toevoegingen. Daarbij bleef wel "simple" onvertaald en werd de leeuw rimae causa tot een leeuwin.

Bij zijn tweede komst naar het hof deelt Fergus aan Gavain zijn voornemen mee de hoorn en de sluier te gaan zoeken:

1362	Aprés m'en irai, se devient,	Ic ghere den horen ende die wimpele	1049
	Querré et le guimple et le cor	<i>Die houdet die liebart simpele</i>	

101. M.n. in de *Lantsloot vander Haghedochte*. Vgl. F.P. van Oostrom, *Lantsloot vander Haghedochte*, p. 59-62, 66.

102. Vgl. ed.-Van Es, vs. 173, 216, 264, 296, 348, 364, 520 enz.

De vertaler heeft het tweede vers ingevoegd om een couplet te vormen. De rijmcombinatie "wimpele : liebart simpele" komt overeen met "guimple : lion simple" uit de eerdere Oudfranse passage, zodat de leeuwin weer een leeuw werd. Geheel doordacht is deze invoeging niet. Het zou immers voor een Diets publiek, als gevolg van de eerdere coupure van "simple", ongerijmd moeten zijn dat Ferguut weet dat het gaat om een "liebart *simpele*".¹⁰³

In de beschrijving van het gevecht met de Fiere Ridder luidt een ingevoegd vers: "In sticken lagen hare scilde" (FT 2386). Dit past niet goed, want hierna wordt overeenkomstig het origineel, en met een toevoeging van "groet", verteld dat Ferguut de tegenstander "van sinen scilde een groet deel" afslaat (FT 2398).

- In hetzelfde gedeelte vestigt de verteller de aandacht op het strijdbare karakter van het tweetal, met als invoeging in het Diets: "Elc den andren oec ontsach" (FT 2393). Het vers is in strijd met de typering van de Fiere Ridder, en zeker met de superieure houding van de held, over wie de verdietser tevoren liet zeggen: "Ferguut *ontsachne niet een twint*" (FT 2342).

Een paar keer heeft de verdietser verzen ingevoegd die een aspect van het origineel doorkruisen.

- De denigrerende woorden van de Zwarte Ridder over Artur en zijn ridders mishagen Fergus in hoge mate en om dit te wreken zet hij zijn paard aan voor een aanval:

2335	Or ne se pris se deus boutons Se il ne puet le roi vengier. A fice soi sor le destrier, Met lance en feutre et puis l'abaisse; Vers le Noir Chevalier s'eslaisse Sans desfiance et tot sans plait	Hine prijst hem niet wert ene pere Ensi dat hi wreket sconinx <i>lachter</i> . <i>Hi hiet den ridder trecken achter</i> . Sin en scilt hi enbrachiert, Ten ridder waert hi verlaisiert ¹⁰⁴	1790
------	--	---	------

In de tekst van Guillaume is de held blijkens vers 2339 zo verontwaardigd, dat hij het decorum vergeet en zonder uitdaging tot de aanval overgaat. In het Middelnederlands is deze mededeling niet vertaald, terwijl in het ingevoegde vers nagenoeg het omgekeerde wordt gezegd. Mogelijk heeft de verdietser FT 1791 van een rijmpartner

103. Vgl. ook *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., p. 80. Later, in het gesprek met de kasteelheer van Lidel, is Ferguut deze typering van de leeuw - dan weer een leeuwin - bij eenzelfde rijmverbinding in de mond gelegd: "Ic sal *der liebardinnen simple* / Den horen nemen ende den wimple" (FT 1333-34).

104. FT 1793 is de vertaling van wat in het Oudfrans enige verzen eerder staat: "l'escu enbrace" (FS 2330).

voorzien zonder eerst verder gelezen te hebben.¹⁰⁵ Hierdoor verdween een typeringsdetail van het origineel, al is het wel zo dat FT 1792 een bij een gevechtshandeling passende inhoud bevat.

Bij de terugkeer langs Lidel wordt, vanuit het perspectief van Fergus, over de kasteelheer gezegd: "Si a trové esbanoiant, / Com il ot fait le soir devant, / Son oste par desus le pont" (FS 2555-57). Tijdens Fergus' eerste aankomst op Lidel droeg de kasteelheer een valk op de hand (FS 1516-18; FT 1160-62). Het lijkt daarom niet zo vreemd, als de verdietser bij Ferguuts terugkeer in een ingevoegd vers over de heer laat zeggen: "Enen valke haddi op sine hant" (FT 1974). Toch wijkt dit m.i. af van de bedoeling van het origineel. Zulk een pose is immers een teken van 'hoofse vreugde',¹⁰⁶ terwijl de kasteelheer juist diep bedroefd is vanwege Galienes verdwijning.¹⁰⁷

De 'amie' van de Fiere Ridder wordt wakker van het lawaai dat Fergus en haar vriend in hun disputatie maken:

2922	De la noisse s'est esperie	[...] ende wart in wake	2307
	Et salt sus tote eschevelee	Van dier nosen, sere tongemake.	
	Ansi comme feme dervée.	Al hancharich si op schoet,	
2925	Nüe s'en ist del pavillon	<i>Dede ane een hemde ende een sorcoet</i>	2310
	Fors d'un mantiel de siglaton	Ende enen mantel van sindale	
	Dont ot couvert son cors estroit	Nam si om hare, <i>die stont haer wale.</i>	
		Uter tenten si sere liep	

Guillaumes verteller vestigt de aandacht op de 'wanorde' van het meisje. Zij springt op met het haar in de war en als verdwaasd, waarna ze, slechts gekleed in een mantel, naar buiten komt. De verdietser heeft elementen van deze typering overgenomen, zo in FT 2209 als vertaling van FS 2923. Echter, hij heeft FT 2309 tot een couplet uitgebreid met een vers - mogelijk onder invloed van de aanduiding "(pucele) cortoise" in FS 2920 - dat het tegenovergestelde inhoudt van het 'bijna naakte' - "nüe ... fors" - in FS 2925. Men krijgt de indruk dat hij een rijmpartner heeft aangebracht zonder zich eerst rekenschap gegeven te hebben van de verzen na FS 2924. Deze inconsistentie ten opzichte van het origineel is nog versterkt door FT 2912b, eveneens

105. Een rijmverbinding van "lachter" en "achter" komt vaker voor in de *Ferguut*, bijv. kort hiervoor in FT 1783-84.

106. Vgl. bijv. de afbeelding en toelichting in: *Codex Manesse*. Die Miniaturen der Grossen Heidelberger Liederhandschrift, ed. I.F. Walther. Frankfurt am Main 1988, p. 165.

107. Verdam noemt deze toevoeging "misplaatst". Vgl. *Ferguut*, ed.-Verdam, Inl., p. XXXVIII, n. 1 en p. 75, n. 2.

een invoeging terwille van het rijm.¹⁰⁸ Aan de andere kant: in de Middelnederlandse tekst zelf hoeft men geen ongerijmdheid te lezen; eerder iets wat hoort bij "ene maget fiere, / Scone, hovesch" (FT 2305-06).

- Iets dergelijks zien we in de descriptie van de wapenrusting die de held van zijn vader ontvangt:

537	Li haubers estoit si vermaus Tot autresi com li solaus Quant il lieve vers Ethiope,	Die halsberch was roet als een bloet Van rostecheden, maer <i>herde</i> goet Ende vast haddi die maelgie.	441
540	Mais ce n'iert mie de sinople Ne de bresil, bien le sachiés; Ains estoit un poi ruilliés, Et s'ot la maille bonne et fort Por garantir homme de mort.	<i>In al tlant van Cornuaelgie</i> <i>En soudemen niet vinden enen smet</i> <i>Die enen soude maken bet.</i> Die helm was van <i>finen stale</i> <i>Getempert ende vergult wale</i>	445
545	Mais lonc tans ot en sauf esté Que on ne l'avoit remüé. Li hiaumes fu lais ensemement, Trestous ruilliés molt durement, Si comme li haubers estoit		

In het Oudfrans geeft de verteller eerst, tot aan FS 542, een ironische beschrijving van Fergus' maliënkolder. Deze is rood als de opgaande zon, maar het is geen sinopel - rood als wapenkleur - of de kleur van een vuurgloed, maar hij is 'een beetje' verroest. De verdietsier heeft dit gedeelte zonder ironische uitwerking bekort tot FT 441-42a. Vervolgens heeft hij FS 543 vertaald in FT 442b-43. Hierin gaat het rijmwoord "maelgie" terug op "maille" en daaraan heeft hij als invoeging een niet-ironische, hyperbolische wending van drie verzen over de maliënkolder verbonden. Verder heeft hij de mededeling in FS 545-46 dat het pantserhemd lange tijd opgeborgen is geweest, onvertaald gelaten. Hiermee ontstond een afwijking van de bedoeling van het origineel, waarin het gaat om een onaangepaste bewapening.

Hetzelfde is daarna gebeurd met de helm. De Franse verteller zegt in FS 547-49 dat deze evenals het pantserhemd zwaar verroest is. De vertaler liet de vergelijking in FS 549 met de maliënkolder weg. Uit FS 547-49 heeft hij het element 'verroest', mogelijk als gevolg van associatie met een 'elme doré' als onderdeel van een echte ridderuitrus-

108. Tweemaal eerder komt "stont hem/haer [...] wale" in rijmpositie voor (FT 996, 1072).

ting, in FT 448 veranderd in "vergult wale" en hij heeft een couplet gevormd met een invoeging die juist hoort bij een normale helm.¹⁰⁹

Door deze verandering verdween ook een samenhang met de bespotting door Ke. In de *Fergus* zegt de drossaard quasi lovend over de helm van de held: "Cil elmes u reluist li ors / Vos siet molt bien" (FS 764-65).¹¹⁰ De hoorder kon de ironie hiervan onderkennen, want door de eerdere beschrijving wist hij dat 'het goud' slaat op de roest van de helm.

Bij de invoegingen in FT 444-48 hoeft, naar ik meen, niet gedacht te worden aan een opzet tot idealisering, aangezien de vertaler andere onaangepaste elementen van *Fergus'* bewapening wel heeft overgenomen.¹¹¹ Ze zijn ontstaan om rijmparen te vormen.

6. Vrije vertalingen en invoegingen

a. Het vertaalde gedeelte in de *Ferguut* bevat ook passages met variaties in de woordkeus, die een wat vrijere houding ten aanzien van de tekst van het origineel laten zien, zoals bleek bij FT 1323-24 uit een in de inleiding besproken gedeelte. Bij dergelijke verzen is het moeilijk uit te maken of nog een verstechnische conditie in het spel is geweest of dat we te doen hebben met een bewust gekozen vrije vertaling. Ik bespreek in het volgende een drietal voorbeelden.

- Als de bewoners in het land van de Zwarte Rots *Fergus'* geblaas op de hoorn horen, achten zij hem een dwaas. Zou hij immers weten welk droevig 'spel' hem te wachten staat, dan was hij daar nooit gekomen:

2250	Ne li vient pas de grant savoir, Ce saciés vos tot a estrous; S'il seüst le ju doleros Qui tantost li ert aprestés Ja cele part ne fust tornés	Haddi gekint den horen wel Ende den swerten ridder fel, Die menegen ridder heft geleert Sijn spel, hine waer niet gekeert	1719
------	--	--	------

109. Over "vergult" merkt Rombauts - *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., p. 60 - op: "hier vermoedelijk ironisch bedoeld". Vanwege de invoeging lijkt mij dit minder waarschijnlijk.

110. In het Middelnederlands veranderd in: "Die helm staet u so scone, / Ic wane gi sijt eens coninx sone" (FT 623-24).

111. Zie bijv. de vertaling van FS 591-610 in FT 477-89.

In de Middelnederlandse passage komt het begin van FT 1719 en het vervolg van FT 1722 overeen met het begin van FS 2252 en met FS 2254. Voor het overige is "le ju doleros" omgewerkt tot een nieuwe bewoording over de aard van de Zwarte Ridder. - Fergus en de Zwarte Ridder delen zulke slagen uit, dat hun helmen weerklinken en de vonken eraf vliegen:

2431	Des espees trençans se donnent Si que lor hiaumes en estonnent, S'en font voler les estinceles	Ende elc sloech andren metten swarde Van haren helmen grote stucken, Datsi op hare aertsoene bucken. Noit smet bet slach hilt Dan si twee op een anebilt	1872 1875
------	--	--	----------------------

De verdietser heeft eerst FS 2432 met een verandering vertaald tot FT 1873 en FT 1874 als rijmpartner toegevoegd. Daarna heeft hij FS 2433 - in combinatie met "estonnent" in het voorgaande vers - omgevormd tot de ironische wending van FT 1875-76. De daarin gehanteerde vergelijking gaat vermoedelijk terug op een literaire herinnering.¹¹²

- Aan het begin van Galienes schoonheidspportret kondigt de Franse verteller aan dat zij in de ban van de Minne zal geraken en hij acht haar vanwege haar schoonheid het meest geschikte object van de liefde:

	Et si est cele qui d'amor Se deüst desormais pener	Het ware wel recht, dat haer die minne Een deel in dat herte quame	1176
1540	Que il li fesist endurer De ses mals tote la costume, Les dolors et la souatume, Dont il paie ses sodoiers. Amors se deüst tos entiers	Ende si te minnen vername. Waric Venus, die geeft die minne, Ic ware al geel in haren sinne; Sine mochte niet bet sijn dan in hare	 1180
1545	A la pucele estre donnee; Mius ne peüst estre posee Qu'ele est bien faite et avenans		

Het eerste gedeelte van de Oudfranse passage heeft de Dietse auteur niet apart vertaald. Het lijkt erop dat hij begonnen is bij FS 1544-45, wat hij vertaalde tot FT 1176-77, met FT 1178 als toevoeging. Van het couplet FT 1179-80 gaat "al geel" terug

112. De vergelijking wordt, in verschillende variaties, vaker gehanteerd bij gevechtshandelingen. Vgl. bijv. Chrétien de Troyes, *Cligés*, ed. A. Micha. Paris 1975, vs. 4027-33; en Hue de Rotelande, *Ipomedon*, ed. A.J. Holden. Paris 1979, vs. 9586-87. Vgl. ook *Middelnederlandsch Woordenboek* I, 80, "aenbilt".

op "tos entiers" in FS 1544 en dat heeft hij uitgewerkt tot een vertellersmededeling in de 'ik'-vorm.

Met deze variatie is, naast 'die Minne', de klassieke liefdesgodin in de tekst ingevoerd. Hetzelfde is op twee andere plaatsen gebeurd, die gaan over de verliefdheid van Ferguut.¹¹³ Bij deze vermelding van Venus dienen we even stil te staan, aangezien de liefdesgodin oorspronkelijk niet thuishoort in een hoofse traditie.¹¹⁴

Zo komt Venus niet voor in het canso van de 'fin'amors'-dichters of de romans van Chrétien de Troyes, en evenmin in de *Fergus*. Wanneer in deze teksten sprake is van de liefde in een personifiërende zin, wordt, zoals vers 1544 uit het *Fergus*-citaat laat zien, de naam Amor(s) gebruikt. Daarmee is een personificatie van de liefdesmacht bedoeld en geen identificatie met de Amor-gestalte uit de klassieke mythologie.¹¹⁵

In de Middellatijnse liefdesliteratuur komt Venus wel voor, en dan als aanduiding voor een onverhulde 'libido' in verband met het liefdesspel.¹¹⁶ In filosofisch getinte interpretaties was Venus een ambigu begrip.¹¹⁷ Ze kon staan voor een goede liefde, een ordeningsmacht die liefde bewerkt in overeenstemming met de natuurlijke wetten, maar ook en vooral voor een slechte liefde die leidt tot 'concupiscentia'. In die tweede betekenis is Venus 'omnium fornicationum mater' (Bernardus Silvestris). In een van de filosofische allegorieën van Alain de Lille, *De planctu naturae* (ca. 1165), wordt de overgang van de goede naar de slechte Venus verhaald. Zij begaat door overspel een zondeval en wordt daarmee een de natuurlijke orde perverterende macht.¹¹⁸

Als belichaming van de 'libido' treedt Venus ook op in het vervolgdeel van de *Roman de la Rose* door Jean de Meun. Dankzij Venus bereikt de minnaar zijn doel: zij schiet de 'burcht' in brand, waarna de 'ik' erin slaagt te 'penetreren' en zijn zaad

113. Resp. in een toegevoegd vers en in een aangepaste vertaling: FT 2157 t.o. FS 2750-51 en FT 2463 t.o. FS 3093.

114. Het betreft een complexe materie, waarvan ik hier slechts een paar lijnen kan aangeven.

115. Zie M.R. Jung, *Études sur le poème allégorique en France au Moyen Age*. Berne 1971, p. 125, 170-91; en D. Ruhe, *Le dieu d'amours avec son paradis*. Untersuchungen zur Mythenbildung um Amor in Spätantike und Mittelalter. München 1974, p. 64-73.

116. Twee voorbeelden: het lied 'Grates ago Veneris' uit de *Carmina Burana* en de *Alda* van Guillaume de Blois. Vgl. resp. *Carmina Burana*. Die Lieder der Benediktbeurer Handschrift. Zweisprachige Ausgabe. Zürich-München 1983², nr. 72; en *Lateinische Comediae des 12. Jahrhunderts*, ed. J. Suchomski. Darmstadt 1979, vs. 469, 515.

117. Zie W. Wetherbee, *Platonism and Poetry in the Twelfth Century*. The Literary Influence of the School of Chartres. Princeton 1972, p. 117-20; G.D. Economou, 'The Two Venuses and Courtly Love', in: *In Pursuit of Perfection. Courtly Love in Medieval Literature*, ed. J.M. Ferrante en G.D. Economou. Port Washington-London 1975, p. 17-50; H. Brinkmann, *Mittelalterliche Hermeneutik*. Darmstadt 1980, p. 181-82, 192-96; en R. Schnell, *Causa Amoris*. Bern-München 1985, p. 28-32. Vgl. ook A.M.J. van Buuren, *Der minnen loep van Dirc Potter*. Studie over een middelnederlandse *ars amandi*. Utrecht 1979, p. 103-04.

118. Zie over deze tekst: G.D. Economou, *The Goddess Natura in Medieval Literature*. Cambridge, Mass. 1972, p. 72-97; en W. Wetherbee, *Platonism and Poetry in the Twelfth Century*, p. 188-211.

uit te storten. Een eerdere getuige in de Oudfranse literatuur van een gewoonte om Venus te associëren met 'luxuria', is de ca. 1236 geschreven *Tournoiement Antechrist* van Huon de Méry.¹¹⁹ De liefdesgodin is hierin samen met Cupido actief in het kamp van de ondeugden. Zij wordt 'mere Fornication' genoemd. En Arturhelden als Gauvain, Lancelot en Perceval figureren onder de hoofse deugden.

Naar aanleiding van de rol van Venus en Cupido in de *Tournoiement Antechrist* heeft Jung het volgende opgemerkt: "Au début du XIIIe siècle, Cupidon et le dieu d'Amour sont deux personnages différents. Bien que celui-ci soit souvent présenté avec les attributs de celui-là, Cupidon reste lié à Vénus, tandis que le dieu d'Amour est un personnage que les poètes de l'amour courtois ont soin de détacher de ces liens familiaux peu recommandables" (curs. van mij; R.Z.).¹²⁰ Het zou dus inderdaad zo kunnen zijn dat hoofse auteurs als Chrétien de Troyes Venus met opzet onvermeld lieten, vanwege de negatieve noties die in een 'geleerde' traditie met haar naam verbonden waren en haar belichaming van een liefde die in strijd is met een hoofse 'amour'.

Nu treffen we Venus in Middelnederlandse teksten meer dan eens aan als personificatie van een goede of ideale liefdesmacht.¹²¹ Een voorbeeld uit de allegorische liefdesliteratuur is een gedicht van Jan Dille, *Venus boem met VII coninghinnen*.¹²² Venus is daarin leidster van zeven liefdesdeugden, en wie met "gherechter minne" vervuld is, zal zij belonen. Een voorbeeld uit de Arturepiek is de compilatieversie van de *Riddere metter Mouwen*. In deze tekst plant vrouwe Venus in de held een "boem van minnen", waarvan verschillende takken deugden betekenen.¹²³ De held is verliefd op Waleweins nicht Clarette. Het is een 'gerechte minne', die hem naar een hoge bestemming zal voeren.¹²⁴

119. Zie M.R. Jung, *Études sur le poème allégorique en France au Moyen Age*, p. 268-89.

120. M.R. Jung, a.w., p. 286-87.

121. Ook in de 14de-eeuwse Franse literatuur verschijnt een andere Venus dan de 'luxuriosa', zo bijv. bij Guillaume de Machaut. Vgl. W. Calin, *A Poet at the Fountain*. Essays on the Narrative Verse of Guillaume de Machaut. Lexington 1974, p. 152-53.

122. Het gedicht is overgeleverd in het handschrift-Van Hulthem, en uitgegeven door C.P. Serrure, in: *Vaderlandsch Museum*. Deel I. Gent 1855, p. 308-14.

123. Ed. M.J.M. de Haan, L. Jongen e.a. Utrecht 1983, vs. 676-716. Daarna wordt Venus als liefdesmacht genoemd in vs. 738.

124. Voor de *Heinric en Margriete van Limborch* zou een apart onderzoek wenselijk zijn naar de rol van Venus "als de behoedster van hoofse deugden". Vgl. D.E. van der Poel, *De Vlaamse Rose en Die Rose van Heinric*, p. 208. Veel later treffen we een positieve Venus aan - als planeet in verband met de liefde - in de *Spiegel der Minnen* van Colijn van Rijsssele. Zie J.E. van Gijsen, *Liefde, Kosmos en Verbeelding*. Mens- en wereldbeeld in Colijn van Rijssseles *Spiegel der Minnen*. Groningen 1989, p. 54-57, 69-70.

Deze teksten horen thuis in een latere periode dan die van de oorspronkelijke hoofse literatuur, waarin voor Venus geen plaats is.¹²⁵ En zo ook kunnen we het noemen van Venus in de *Ferguut* als een teken zien dat deze roman in een andere en latere literaire cultuur thuishoort dan de *Fergus*, die aansluit bij de hoofse wereld van de romans van Chrétien de Troyes.

b. Een vrije houding komt ook tot uiting in enkele ingevoegde passages die vergeleken met het Oudfrans een geheel andere inhoud bevatten, zonder dat de dwang van het rijm een oorzaak geweest lijkt te zijn. De verandering heeft daar telkens de omvang van een couplet. Ik noem er vier.

- Van Soumilloits zonen bedient de als derde genoemde, Fergus, de ploeg. Hij is gekleed in een lamsvacht en als schoeisel draagt hij 'revelins':

339	Li tiers aloit a la charue, Vestus d'une cote velue Corte, mal faite, d'aignelins, Et en ses piés uns revelins; Itel estoient lor labor Que il faisoient cascun jor	Die derde ginc in die ploech. Van calf vellen hi ane droech Enen roc cort toten knie Ende twee hoselen gebonden ant die. Ter pinen was hi wel gewone, Hi scheen qualic eens rijcs mans sone	301 305
-----	--	--	----------------------------

Guillaumes verteller geeft in de laatste twee verzen een afsluitende mededeling over het werk van de drie zonen. De verdietser heeft daarvoor FT 305-06 in de plaats gesteld, met een mededeling die gewijd is aan Ferguut alleen.¹²⁶

- Als Fergus naar het hof wil gaan, zet Soumilloit het op een schelden:

480	"Fius a putain, dont vos souvient D'armes requerre et demander? Bués et vaches devés garder Comme vostre autre frere font,	"Ja!" seit hi, "quaet hoeren sone, Wildi wesen ridders genoet? Gaet ende hoet u queckenoe. Oft gi metter ploech niet wilt gaen,	396
-----	---	--	-----

125. Van een aansluiting bij de 'oorspronkelijke' traditie getuigt mogelijk de *Beatrijs*. In deze tekst wordt alleen de jongeling, wat vermoedelijk bedoeld is als een onthullend typeringaspect, en niet de hoofse heldin de naam van Venus in de mond gelegd. Vgl. R.M.T. Zemel, 'De hoofse wereld in de *Beatrijs*', in: *Spektator* 12 (1982-83), p. 374, n. 69.

126. FT 305 komt verderop, wederom rijmend op "sone", in gewijzigde vorm voor als ingevoegd vers, gezegd door de moeder tot Somilet: "Al hebdine (sc. Ferguut) ter pinen gewone" (FT 410). In de geciteerde passage werd "uns revelins" - ruwe schoenen van dierenhuiden - tot "twee hoselen" - laarzen? - met als toevoeging: "gebonden ant die". Iets dergelijks treffen we aan bij een 'vilain' in de *Aucassin et Nicolette*. Vgl. ed. M. Roques. Paris 1980, XXIV, r. 19-20. Later in de tekst vertaalde de verdietser "uns revelins" (FS 1008) met "twee quade scoen" (FT 791).

485	Qui cascun jor en ces chans vont Et afublent piaux de mouton"	So draget mes met berien saen"	400
-----	--	--------------------------------	-----

In de verzen 483-85 van het Oudfrans wil Soumilloit dat Fergus hetzelfde blijft doen als zijn broers, die gehuld zijn in schapevachten. In het Middelnederlands staan daar de kleurrijke woorden van FT 399-400.¹²⁷

- Als de dochter van de kamerling vraagt wat Fergus bij het huis zoekt, reageert hij met een verzoek om logies:

923	Il n'a pas le cuer esperdu; A la pucele a respondu: "Biele, je vois ostel querrant Et se il vos vient a talent, Herbergiés moi, si ferés bien"	"Joncfrouwe, hadde mi yeman geleent Sijn huus, in ware dus niet bereent. Herbercht mi, joncfrouwe scone Tameer, dat u God lone!"	741
-----	--	---	-----

Ondanks de omstandigheden waarin Fergus verkeert - doornat en ingedommeld - handelt hij met zijn verzoek geenszins getroubleerd, zoals Guillaumes verteller zegt in FS 923. Dit accent liet de verdietser - samen met FS 924 - onvertaald en hij voegde de goed passende verzen FT 741-42 in. Deze gaan terug op wat hiervoor beschreven is: niemand in Cardoel biedt de held logies aan, zodat hij kletsnat regent.

- Eerder op die dag rijdt Fergus te paard Arturs ridderzaal binnen:

720	Atant es vos parmi les rues Le vallet sor un cheval sor Qui bien valoit mil livres d'or. Ainc ne fina dusqu'al palais, U li rois se seoit en pais	Die knape quam tote in die zele Gereden, daer hi den coninc sach. Hi groetene ende bat hem goeden dach. Die ridders loegen ende maecten spot Omme dat so verre reet die sot	586 590
725	Et environ lui ses barnages. Li vallés, qui ne fu pas sages, Vint el palais tot demanois La u seoit li riches rois, Sel salua cortoisement		

De gedetailleerde situering in FS 720-28 heeft de verdietser teruggebracht tot FT 586-87. Vervolgens heeft hij na de vertaling van FS 729 in FT 588 het element "ses barnages" uit FS 725 en de typering van Fergus uit FS 726 in FT 589-90 omgevormd tot een nieuwe handeling. Het resultaat is echter wel een doorbreking van het hoofse

127. Vgl. ook N. de Paepe, in: *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 37.

karakter van de ridders van de Ronde Tafel, nu het spotten niet meer beperkt is gebleven tot Ke. En ook een inconsistentie, want verderop zal Gawein overeenkomstig het origineel heftig tegen de drossaard uitvallen vanwege diens bespottling van de held (FT 655-65).

c. De vertaling kent verder twee uitwerkingen in de descriptie van een maaltijd. De eerste, over het diner dat Fergus met de dochter van de kamerling gebruikt, gaat gepaard met een verandering:

1023	Par deseure un blanc eskiekier	Voer heme stont ene tafle gerecht,	801
	Lor estendi on un tablier	Daer op een nap die sere lecht;	
1025	Por als deus trestot solement,	Want inden cop stont menech steen	
	Et la mainnie et li sergent	Die bi nachte claeerre scheen.	
	Mangierent a une autre table.	Men brochte heme wijn ende clarheit	805
	Des mes ne vos quer faire fable;	Ende die gerechten wel bereit,	
	Asés orent a lor voloir	Dier es hem so menech comen	
		Dat icse u niet en wille nomen	
	(volgt een brevitās-wending van 9 verzen)		

Aan het begin van de Franse passage zegt de verteller dat men voor het tweetal een laken over een schaaktafel uitspreidde. In afwijking daarvan wordt in FT 802 met een uitwerking in FT 803-04 melding gemaakt van een met edelstenen ingelegde en licht uitstralende drinkschaal. Deze wijziging is besproken door Spahr.¹²⁸ Hij legt een link met twee passages uit de beschrijving van de maaltijd die Perceval in de *Conte du Graal* ontvangt tijdens zijn verblijf op de Graalburcht. De ene handelt over een tafellaken, de andere over het licht dat de Graal verspreidt en de edelstenen die deze bevat.¹²⁹ Spahr's veronderstelling is dat "set off by the perhaps unfamiliar word *eskiekier*, the Dutch translator turned to Chrétien, as his other source, and, finding there the extravagant description of a *nape* (sc. het Oudfranse woord voor 'tafellaken'; R.Z.), used his native homonym *nap* (cup), then proceeded to borrow from the Grail-description the precious stones which glowed so brightly at night".¹³⁰

Deze hypothese komt mij uiterst onwaarschijnlijk voor. De vertaler blijkt uitstekend Oudfrans te beheersen. Daarom lijkt het vreemd dat hij onbekend zou zijn met de

128. B.L. Spahr, 'Ferguut, Fergus, and Chrétien de Troyes', in: *Traditions and Transitions*. Studies in honor of Harold Jantz. München 1972, p. 29-36 (ook in: *Arturistiek in artikelen*. Utrecht 1978, p. 129-36).

129. Vgl. *Conte du Graal*, ed.-Roach, vs. 3275-79, 3226-29, 3234-35.

130. B.L. Spahr, 'Ferguut, Fergus, and Chrétien de Troyes', p. 36.

betekenis van "eskiekier",¹³¹ en nog vreemder dat hij door een homonymische associatie met een woord uit een geheel andere tekst van een tafellaken op een drink-schaal gekomen zou zijn. Eerder is te denken aan een dichterbij gelegen sprong. In het vervolg van de episode in de *Fergus* wordt verteld dat de "eskiekier" wordt weggenomen, waarna men wijnen serveert in zilveren drinkschalen:

1101   On lor donne a hanap d'argent
              Claré et bon vin et piument

Mogelijk heeft een associatie met deze "hanap" geleid tot de verschijning van de "nap" in FT 802.¹³² In dat geval heeft de vertaler terwille van een rijmverbinding aan de "nap" de typering "die sere lecht" toegevoegd en die in de twee volgende verzen van een toelichting voorzien. Ook het voor de vorming van een couplet ingevoegde vers FT 805 kan ingegeven zijn door FS 1102 uit de tweede passage.

Bij de toelichting over de "nap" kan een descriptie van een maaltijd in andere romans wel een rol hebben gespeeld, bijvoorbeeld de met edelstenen lichtende beker - "cope" - in de *Partonopeu de Blois*. De held gebruikt die in het wonderkasteel van zijn aanstaande geliefde, waar onzichtbare bedienden de maaltijd verzorgen.¹³³ Een vergelijking laat zien dat, zoals ook Spahr constateert,¹³⁴ de in de *Ferguut* ingevoerde drinkschaal een 'blind motief' is. Het lijkt immers alsof een attribuut dat thuishoort in een 'merveilleux'-locatie zonder verdere functie is neergezet op de tafel van het huis van Arturs kamerling. Ook zijn de verzen over de bokaal in de plaats gekomen van een 'sen'-volle voorstelling in het origineel. Guillaumes verteller deelt in FS 1025-27 mee dat voor Fergus en het meisje - "Ki bien peüst estre roïne" (FS 1020) - apart gedekt is, terwijl het dienstpersoneel aan een andere tafel eet. Al ziet Fergus er nog uit als een boer, deze tafelschikking is een teken van zijn hoge bestemming.¹³⁵

De maaltijd tijdens Fergus' logies op Lidel bestaat uit wel tien gerechten. Maar de verteller laat een beschrijving achterwege, omdat hij zijn aandacht op iets anders wil richten. Na het eten nemen de knechten de ebbehouten tafelplanken weg:

131. In FT 801 is "tafle" mogelijk bedoeld als vertaling van "eskiekier". Verderop is "l'eskiekier" (FS 1097) vertaald met "die taflen" (FT 854).

132. FS 1101b is op de corresponderende plaats in het Middelnederlands (FT 857) niet vertaald.

133. *Partonopeu de Blois*, ed. J. Gildea. Vol. I. Villanova 1967, vs. 1015-44. Vgl. voor de vertaling in het Diets: *Parthonopeus van Blois*, ed. A. van Berkum. Leiden z.j., vs. 664-89.

134. 'Ferguut, Fergus, and Chrétien de Troyes', p. 35.

135. Een aspect van het 'natura versus nutritura'-concept. Zie daarover boven, afd. A, hfdst. 1, par. 5.

1720	De mes orent dusque a dis; Mais borderes resanbleroit Qui cascun mes deviseroit. Por ce ne m'en vol entremetre; Car aillor veul men penser metre	Men brochte hem spisen gnoech Ende van wine haer gevoech. Si aten ende men hiet op doen. Doe quam gelopen een garsoen Ende dede op dat ammelaken.	1280
1725	Se mon sens i puis apoier. Quant ont asés sis au mangier, Qui molt fu biaux et convenables, Li vallet osterent les tables, (hs A: napes) Qui totes erent d'ebenus.	Van wilden dieren ende van draken So was die tafle gehouwen. Ic wanemen inder Dunouwen Tafle en vonde so wel gewrocht; Diese makede was wel bedocht. Men deedse op ende die scragen.	1285
1730	Li pseudom apiela Fergus Et si li demande et enquiert	Die wert ginc Fergute vragen	1290

De Franse verteller hanteert in FS 1721-25 een speelse 'praeteritio'-wending, die in de Middelnederlandse tekst is weggelaten. Daartegenover heeft de vertaaler een uitweiding aangebracht over de tafel. In FT 1283 correspondeert "ammelaken" met "nape(s)" in FS 1728 volgens de - foutieve - lezing van handschrift A. Ook bij die lezing kon de inhoud van FS 1729 de vertaler op de gedachte van een tafel hebben gebracht, wat geleid heeft tot de variatie in FT 1284-85. Daaraan is een verdere uitwerking verbonden met de twee formule-achtige zinnen in FT 1286-88,¹³⁶ en FT 1289 is toegevoegd als rijmpartner van FT 1290.

Het is mogelijk dat de verzen over de tafel een verstechnische oorsprong hebben, namelijk in gang gezet door het rijmwoord "ammelaken" als vertaling van "nape(s)". Maar het kan ook zijn dat de vertaler hier, bij een traditioneel element als de descriptie van een maaltijd,¹³⁷ met opzet de vrijheid heeft genomen tot een kleine uitbreiding. Erg geslaagd is deze overigens niet. De maaltijd zelf wordt zeer beknopt samengevat, en dan volgt na de beëindiging ervan nog eens een beschrijving van de tafel.

Verderop in deze episode zijn in FT 1351-54 - na FS 1796 - vergeleken met het Oudfrans vier verzen, twee coupletten, toegevoegd, die gaan over het zich ter ruste begeven van de kasteelheer en zijn gast. Waarom is niet erg duidelijk; mogelijk gaan ze terug op een Oudfranse passage die in de overgeleverde redacties verdwenen is.

136. De hyperbool in FT 1286-87 kan bijv. vergeleken worden met de volgende - over het bed van Fergus in het huis van de kamerling - uit de *Fergus*: "N'avoit millor dusqu'en Tesale" (FS 1216). In het vertaalde gedeelte van de *Ferguut* komt "Dunouwe" ook op twee andere plaatsen in rijmpositie voor bij een hyperbool (FT 2006, 2194). Vgl. voor de wending in FT 1288 enige plaatsen genoemd in het *Middelnederlandsch Woordenboek* I, 607. Een variant ervan wordt in de *Fergus* gehanteerd bij de beschrijving van het slaapvertrek in het huis van de kamerling (FS 1210-11).

137. Vgl. W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*, p. 140.

Zoals deze paragraaf illustreert, ging de vertaler ook te werk als een vrije vertaler. Dit is niettemin gebeurd in een tekst die als geheel - de verzen 1-2592 - binnen het kader van een vertaling is gebleven. Vrije vertalingen en invoegingen zijn namelijk zo nu en dan aangebracht en meestal in passages van zeer geringe omvang.

7. Twee veranderingen in de jachtepisode

De vrijheid van de vertaler ging wat verder in een tweetal passages in de beginepisode van de roman, over de achtervolging van het witte hert.

Een verandering zien we in de wijze waarop het hert voor het eerst gezien wordt. Die betreft de volgorde en de plaats van ontdekking.¹³⁸ Verder strekkend is een wijziging in het gedeelte erna:

90	Quant li cers l'ot, grans saus s'en Li chien crient a grant baudor; [fuit. Grant joie en font li veneor Et li rois après esperone. Desi a droite eure de nonne	Die hert spranc op ende wart vervart Ende vloet neven ere rivieren. Doe liet die coninc verlaisieren. Die honde maecten groet geluut; Doe hadden die jagers haer deduut.	86 90
95	Ont le blanc cerf cacié a brive Tant qu'il vinrent a une rive D'une iae corant et parfonde; N'ot si corant en tot le monde Qui graindre de celi ne soit.	Si jageden wel drie grote milen Ende scoter naer met haren pylen. Doe spranc hi in een water diep Dat daer neven den woude liep Ende barch hem in een lanc cruut.	 95
100	Li cers vint la corant tot droit, Si se fiert en l'iae bruiant. Mais de tant li vait malement C'uns grans pons fu iluec trovés, Si est li rois outre passés	Die honde maecten groet geluut; Die ridders bliesen diere na quamen. Als den hert int cruut vernamen Redensire na metter vaert. Die hert spranc op ende wart vervaert;	 100
105	Et mesires Gavains après, Et li autre qui sont engrés Passerent le pont qui ains ains; Et li cers s'estoit ja enpains Fors de l'iae en une valee	Ten bossche waert hi hem onstal Ende liep in een groet dal	
110	Long d'els plus d'une arbalestee		

138. Vgl. FT 75-83 t.o. FS 78-87a.

In de *Fergus* gebeurt het volgende. Als het hert het hoorngelaa van de jagers hoort, vlucht het weg. Artur en zijn ridders zetten de achtervolging in, die hen voert naar een diepe en snelstromende rivier. Het hert springt in het water, maar er bevindt zich daar een grote brug die de Arturridders oversteken. Het hert springt het water weer uit en snelt een dal in.

In de verzen FT 95-100 wijkt de *Ferguut* af van wat wordt verteld in FS 102-07. Er is geen sprake meer van een brug waarlangs de Arturridders de rivier overgaan om de achtervolging voort te zetten. In het Middelnederlands verschuilt het hert zich in een struikgewas - "cruut" - waaruit het wegvlucht als de ridders het daar ontdekken. Deze handeling vertoont een overeenkomst met wat in het Oudfrans verderop gebeurt. Daar lezen we dat het hert zich verbergt in een bosschage: "En un ramier s'est enbuissiés" (FS 142). Het hert vlucht weg, wanneer Perceval het daar ziet en een aanval probeert (FS 145-53). Op de met FS 142 corresponderende plaats laat de verdietser het hert een moeras ingaan: "Hi liep neder doe al te hant / In enen broec" (FT 134-35). Ook deze verandering draagt een proleptisch karakter, want de laatste ontsnappingspoging van het door Perceval achtervolgde hert is een sprong in het moeras (FS 206, "marés"; FT 191, "marasch").

Indien de wijziging in FT 95-100 van de hand van de verdietser is en met opzet werd aangebracht, zou men kunnen denken aan een streven naar rationalisering. Het is immers allesbehalve logisch dat de jagers, zoals in het Oudfrans, in de wildernis precies op de plaats waar het hert de rivier overzwemt, een brug aantreffen.

Opvallend is hoe de verandering in het Diets een minimum aan eigen, creatieve middelen vertoont. De mededeling in FT 95 is vermoedelijk ontleend aan wat later in het Oudfrans gebeurt. Vers FT 96 is een letterlijke herhaling van FT 89, dat teruggaat op FS 91. FT 100 herhaalt letterlijk vers FT 86, en wat in FT 97 staat, wordt eerder vermeld in FS 87b-89.

De Dietse versie geeft een andere situering, terwijl Guillaumes tekst een vertellersspel bevat. De typering van de rivier in de *Fergus* roept de gedachte op aan een barrière die de toegang tot de Andere Wereld afsluit.¹³⁹ Echter, over deze rivier ligt een brug die het complete Arturgezelschap zonder enige belemmering kan oversteken. Kenmerkend voor 'merveilleux'-voorstellingen in de romans van Chrétien is een spelhouding van een ambiguïteit creërende vermenging van wonderbaarlijke

139. Zie over dergelijke rivieren: H.R. Patch, *The Other World, According to Descriptions in Medieval Literature*. Cambridge, Mass. 1950, hfdst. VII.

met realistische elementen.¹⁴⁰ Iets dergelijks laat de *Fergus* zien, nu over de Autre Monde-rivier een normale brug is gelegd, een illusiedoorbreking die een ironische pech voor het hert betekent (FS 102-03).

De tweede verandering komt voor in de passage na de vermelding dat Perceval in Indegal het hert achterhaalt:

200	Illueques ataint Perchevals	Een bracke liep met Pertsevale	178
	Le cerf sans point de compaignie	Diet spoer vanden hert hilt.	
	Fors del brachet qui souvent crie	Doe sach Perchevaele waer hi hilt	180
	Et de cho suiet il le cerf.	Int ende van ere holre straten.	
	Si pres en ert que par le nerf	Doe riep Perchevale utermaten	
205	Del garet l'avoit ja saissi.	Lude ende vertroeste sinen hont.	
	Li cers en un marés sailli,	Die tonge hinc hem uter mont,	
	Mais li bracs tos jors l'estraint	Hi was herde moede ende slanc;	185
	A lui le tire et si l'enpait.	Nochtan verlichte hi hem ende spranc	
	Et li cers jete un brait molt grant	Ende tande den hert in sijn vleesch.	
210	Et a plain aloit enfondant.	Pertsevale hads sinen eesch	
	Li brachés tire et mort et bouté	Ende riep: "En laetten di niet ontgaen,	
	Qu'il en a sanglente toté	Ic comdi bescudden saen."	190
	La goule et tot le mentonnel	Doe spranc in een marasch te handen	
		Die hert ende die hont metten tanden	
		Dwanckene ende maecten moede.	
		Thoeft was hem al roet van bloede ¹⁴¹	

Bij Guillaume achterhaalt Perceval het hert in het gezelschap van zijn jachthond. De brak grijpt het hert bij de pees van een poot, waarna het een moeras in springt. Vervolgens wordt verteld hoe de brak het hert hevig bestookt. In het Middelnederlands heeft ook Pertsevale de brak aan zijn zijde. De verzen FT 191-94 corresponderen in bekorte vorm met FS 206-13, en de aanval door de brak in FT 186-87 vertoont enige overeenkomst met FS 204-05. Voor het overige bevat de Dietse tekst in FT 182-90 een uitwerking tot een nieuw tafereel, wat een wijziging met zich meebrengt in de rol van Perceval.

140. Zie L. Carasso-Bulow, *The Merveilleux in Chrétien de Troyes' Romances*. Genève 1976. Een voorbeeld is het wonderkasteel van Ygerne in de *Conte du Graal*. Het kasteel, gelegen aan de overzijde van een diepe en brede rivier, verschijnt eerst in allerlei opzichten als een Autre Monde-locatie, maar later wordt gezegd dat men er, als gold het een gewoon textielcentrum, stoffen weeft en verhandelt. Vgl. L. Carasso-Bulow, a.w., p. 110-12.

141. In vs. 188 is "hads sinen eesch" van de hand van de corrector. Zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 88-89.

De voorstelling in de *Fergus* is gericht op een ironisering van de Graalheld.¹⁴² Percevals "sans point de compaignie" wordt, in onderscheid met *Fergus* 'alleen' in de 'aventure' met de Zwarte Ridder, doorbroken met "fors del brachet", waarna de jachthond de 'aventure' volbrengt. In de *Ferguut* is deze ironische optiek verdwenen. De inzet met 'alleen, uitgezonderd de brak' werd niet overgenomen en Pertsevale is degene die zijn reeds vermoeid geraakte jachthond tot de aanval aanzet en oproept om die vol te houden.

Als de vertaalschrijver deze verandering opzettelijk heeft ingevoerd, zou gedacht kunnen worden aan een behoefte tot idealisering. Overigens is het slechts een partiële ingreep. Immers, in het vervolg van de Dietse tekst gebeurt de uitschakeling van het hert overeenkomstig het Oudfrans door de brak alleen en ook Pertsevale moet, aangekomen bij de plaats van het gevecht, tot zijn verwondering constateren dat het hert reeds dood is (FT 191-211).

In de twee passages hebben we te doen met een vorm van bewerking, die merkwaardig genoeg alleen voorkomt in het begin van de vertaling in de *Ferguut*. Het zijn kleine veranderingen, die meteen onthullend zijn voor een verschil in romantype. In de beide handelingen van de *Fergus* is het verhaal medium voor een vertellersspel en voor ironische samenhang. In de *Ferguut* is dat niet meer het geval.

8. Onnauwkeurige en foutieve vertalingen

Zoals uit de tot nu toe gegeven vergelijking kan worden opgemaakt, was de vertaler van de *Fergus* iemand die uitstekend Oudfrans kende. Niettemin schreef hij soms verzen waar de vertaling van het Oudfrans onjuist of onnauwkeurig is.

Alvorens deze te bespreken, moet ik wijzen op een bekend probleem hierbij. Wanneer we een afwijking als vertaalfout opmerken, hoeft het niet altijd zo te zijn dat hij gemaakt is door de vertaalschrijver. Er dient rekening gehouden te worden met de mogelijkheid van een corrupte of onduidelijke lezing in de Franse legger of van een vergissing die naderhand door een kopiist in een redactie van de Middelnederlandse roman is begaan. Ook kan wat eerst een fout lijkt, een door de vertaalschrijver bewust aangebrachte wijziging zijn.¹⁴³ Ik beperk mij daarom in het volgende overwegend

142. Vgl. boven, p. 100-01.

143. Zie over dit dilemma bij de bespreking van vertaalfouten: F.P. van Oostrom, *Lantsloot vander Haghedochte*, p. 49-55.

tot plaatsen waar de 'fout' met voldoende waarschijnlijkheid aan de verdietser toegeschreven kan worden.¹⁴⁴

- In de *Ferguut* wordt een andere bouwheer van de metalen reus op de Zwarte Rots genoemd dan in het origineel:

2158	Mais ensi le fist compasser	Het deden maken een gygant,	1641
	Cil ki del lion garde estoit	Die daer wilen woende int lant	

In het Oudfrans wordt, naar ik meen, met de "garde" van de leeuw de Zwarte Ridder bedoeld.¹⁴⁵ De verdietser heeft deze omschrijving 'verkeerd' ingevuld en de opdracht verlegd naar een reus die er vroeger woonde.¹⁴⁶ Hierbij zal een associatie in het spel zijn geweest met een eerdere 'compasser'-plaats, waar een reus die in het woud woonde, de aanlegger is van het pad naar de top van de Zwarte Rots:

2066   [...] une voie enermie
          Que uns gaians i compassa
          Qui en la forest habita¹⁴⁷

- Tijdens Fergus' adoubement aan het hof maken de kamerling en de Ridder met de Leeuw zijn sporen vast:

1418	Li canbrelens molt s'entremet	Die camerlinc maecte hem vore	1081
	De chaucier le destre esperon	Ende spien hem sinen rechteren spore.	
	Et li Chevaliers au Lion	Mijn her Lanceloet die ridder goet	
	Li va le senestre chaucier	Spien hem den luchteren ane den voet	

In het Diets wordt in plaats van de Chevalier au Lion, dat is Yvain, Lanceloet genoemd. Deze verandering is door mevr. Draak beoordeeld als een vertaalfout, die zou wijzen op onbekendheid met Chrétiens *Chevalier au Lion*.¹⁴⁸ Janssens daarentegen heeft de mogelijkheid voorgesteld van een opzettelijke verandering, om bij het

144. In bijv. FT 302 staat "van calf" i.p.v. "d'aignelins" - zie boven, p. 251 -: een vertaalfout of een bewust gekozen variatie? Gevallen als een feitelijk incorrecte vertaling van "bliaut" (FS 2874) met "mantel" (FT 2265) - zie boven, p. 204 - laat ik onvermeld.

145. In FS 1365 wordt hij de "chevalier qui le cor garde" genoemd.

146. De redactie van hs. A is overigens minder duidelijk. Daarin luidt de omschrijving "Cil ki de lui gardes estoit".

147. In de vertaling staat evenals in FT 1642 "wilen" (FT 1577).

148. A.M.E. Draak, 'The second part of the Dutch Ferguut and its French sources', in: *Neophilologus* 19 (1934), p. 110.

adoubement telkens een andere ridder van de Ronde Tafel een rol te laten spelen.¹⁴⁹ In dat geval zou, dacht ik, eerder te verwachten zijn dat de verdietser hier vasthield aan - de in deze episode voor het eerst genoemde - Yvain en verderop, waar verteld wordt dat Yvain Fergus' stijgbeugel vasthoudt (FS 1444), Lanceloet had ingevoerd.¹⁵⁰ Van Oostrom overweegt of het een fout is van een kopiist die een associatieve verwisseling tussen de beide helden heeft gemaakt.¹⁵¹ Wel vraagt hij zich af of het paar Ywein-Lanceloet "zinvol" genoeg is voor een dergelijke associatie,¹⁵² zodat hij de verklaring van Janssens "zeker zo plausibel" acht.

Een en ander overwegende voel ik het meest voor de beoordeling van mevr. Draak.¹⁵³ Vers FS 1420 is de enige keer dat de Franse verteller een van de ridders van de Ronde Tafel met zijn bijnaam aanduidt. De vertaler moest dus, indien hij de doopnaam wilde gebruiken, de juiste kiezen. Bij de hiervoor besproken plaats kon worden verondersteld dat hij een omschrijving verkeerd invulde. Zo vermoed ik dat hier zijn gedachte is vergleden van de Chevalier au Lion naar die andere bekende held met een bijnaam, namelijk de Chevalier de la Charrete, waarmee Lanceloet werd ingevoerd.

- Tegen het geschut van de Minne, die Galiene doet ontvlammen, is niemand bestand:

1660	Amors fait son quarriel passer La u il veut tot a droiture. Vers lui ne vaut rien armerdre. Amors trait par molt grant alr; Contre ses cols ne puet garir	Al ware een man in drie castele Dore wapent met ysere ofte met stale, Si dore scoten met haren strale. Die Minne es soe ghetrahijnt, Hare scichte sijn soe ghefenijnt,	1240
1665	Nus hom, tant soit en forte tor. Nus ne puet garir a amor	Wien si scietet, wijf of man, Dat hijs genesen niet en can	1245

149. J.D. Janssens, 'De "Fergus" en de "Ferguut". Marginalia bij de nieuwe Ferguut-editie', in: *Spiegel der Letteren* 19 (1977), p. 285.

150. Een opzettelijke verandering lijkt mij ook daarom minder waarschijnlijk, omdat de vertaler in dit gedeelte klakkeloos een evidente corruptie heeft overgenomen. Zie beneden, p. 273-74.

151. F.P. van Oostrom, 'Een curieus type kopiistenfout: de associatieve verwisseling van persoonsnamen', in: *Spiegel der Letteren* 20 (1978), p. 189-90.

152. Zoals dit wel het geval is, aldus Van Oostrom, bij het paar Yvain-Gauvain. Een voorbeeld daarvan komt ook in dit gedeelte van de *Fergus* voor. In FS 1444 is het volgens de oorspronkelijk te achten lezing van hs. A Yvain, die Fergus' stijgbeugel vasthoudt. In hs. P gebeurt dit door Gauvain.

153. Waaruit overigens niet afgeleid hoeft te worden dat de verdietser onbekend was met de *Chevalier au Lion*. Nader hierover in deel II.

Waar de verteller in FS 1663 zegt dat Amors met grote kracht schiet, lezen we in FT 1243 dat de Minne "ghetrahijnt" is.¹⁵⁴ In het Middelnederlands komt een werkwoord "trahinen" voor, afgeleid van het Oudfranse "traîner", met als betekenis "slepen" en bij uitbreiding "mishandelen".¹⁵⁵ Aan het deelwoord in de *Ferguut* kent Verdam de betekenis "verraderlijk" toe, mogelijk ontstaan door associatie met het Franse "trahir".¹⁵⁶ Het laatste kan gebeurd zijn vanwege "trait" in FS 1663. Dat woord is bedoeld als een vorm van "traire", "schieten", maar bij een slordige lezing zou een gedachtesprong ontstaan kunnen zijn naar "trair", "verraden". In dat geval heeft de vertaler voor het verkrijgen van een rijmwoord een participium van "trair" gemaakt dat naar de vorm bij "trahinen" < "traîner" hoort.¹⁵⁷ De vertaler wist overigens beter, want een paar verzen eerder gaf hij "Amors trait" (FS 1656) correct weer met "Minne (conste) [...] schieten" (FT 1238-39).

- De tent van de Fiere Ridder is gelegen in een mooie "lande" (FS 2817-19), een soort 'locus amoenus'.¹⁵⁸ De vertaler spreekt van een "mersch" (FT 2211). Even verder noemt de Franse verteller de Fiere Ridder de heer van dit 'veld',¹⁵⁹ en daar luidt het Diets anders:

2825	Si estoit de la lande sire	Al tlant was heme onderdaen	2218
------	----------------------------	-----------------------------	------

Een 'foutieve' vertaling lijkt hier ontstaan te zijn door homonymische overeenkomst van het Oudfranse "lande" met het Middelnederlandse "lant".

- Het witte hert raakt tijdens de achtervolging zo vermoeid, dat het bijna tegen de eikebomen 'duizelt':

140	Por un petit que il n'essorde As chainnes, s'est tant travilliés	Die honde daden hem groten pant	133
-----	---	---------------------------------	-----

De verdietser heeft FS 141 als een zin gezien en daarin "chainnes" verlesen voor "chiens", "honden".

154. In de eerste drie Mnl. verzen is de inhoud van FS 1660-62 in combinatie met FS 1665 tot een vrije vertaling omgevormd. Vers FT 1244 is ingevoegd.

155. *Middelnederlandsch Woordenboek* VIII, 633.

156. *Middelnederlandsch Woordenboek* VIII, 634. Vgl. verder II, 1753; en *Ferguut*, ed.-Verdam, Woordenl., p. 218.

157. Een geval vergelijkbaar met "camore" in FT 2231. Zie boven, p. 210.

158. Vgl. L. Foulet, *Glossary of the First Continuation*, p. 162: "La lande au XIIIe s. est un terrain en général plat, non cultivé, mais qui peut être agréable d'aspect [...], on peut y dresser un beau pavillon".

159. Een element dat, naar ik vermoed, functioneert in de cento-conceptie van de *Fergus* - zie boven, p. 69 - hier i.v.m. Orgueilleus de la Lande in de *Conte du Graal*.

- Later moeten Artur en zijn jagers tot hun droefheid constateren dat ze het hert niet kunnen achterhalen:

156	Et il s'en fuit les grans galos Qu'il estoit augues refroidiés. Mais molt estoit ja travilliés. Li rois et tuit si veneor	Die hert voren een deel; hem lust Te lopene: hi was gherust. Des was die coninc erre dan. Hi was moede ende sine man	147 150
160	Onques mais n'orent dol grinnor De che que nel porent ataindre. Lors parolent tuit del remaindre Et de laisser tote le chace	Wilden weder te samen gaen; Den hert en constense niet gevaen ¹⁶⁰	

Het hert is nu wat uitgerust, en daaraan voegt de Franse verteller in FS 158 de mededeling toe dat het eerder uiterst vermoeid was. In vers 150 van de Dietse tekst wordt Artur "moede" genoemd, wat erop wijst dat de vertaler de zin van FS 158 abusievelijk gelezen heeft in verbinding met FS 159. Bij het vertalen van een legger waarin zinsgrenzen gewoonlijk niet met leestekens zijn aangegeven, kon zoiets makkelijk gebeuren.

- Fergus' vader was vanwege zijn enorme rijkdom in staat een vrouw van hoge adel te trouwen:

326	Li vilains ot non Soumilloit. Por sa mervillousse richece Prist feme de molt grant noblece	Die dorperie hiet Somilet. Een wijf haddi, die vele bet Was geboren dan hare man: Dor sgoets wille sine ghewan ¹⁶¹	290
-----	--	--	-----

Ik neem aan dat Guillaumes verteller met opzet Soumilloit als subject van het trouwen noemt. Fergus' edele en ridderlijke 'nature' gaat terug op de moeder en zij bewerkt dat hij de weg van zijn bestemming kan inslaan. Het zou dan minder passen, indien over deze "franche molliers" (FS 473) werd gezegd dat zij de dorper om diens rijkdom had gehuwd, zoals het geval is in vers 292 van de Middelnederlandse passage.

- Op Lidel zitten Fergus en Galiene zwijgend naast elkaar:

1706	Asis se sont desor lor lis Fergus et la pucele ensanble.	Enen pellen ginc men daer spreden, Daer si op saten onder hen beden,	1265
------	---	---	------

160. In FT 149 is "erre dan" van de hand van de corrector, vermoedelijk in de plaats gekomen van "herde gram". Zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witen Scilde*, p. 86.

161. In vs. 292 is "ghewan" geschreven door de corrector; waarschijnlijk stond er oorspronkelijk "nam". Zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witen Scilde*, p. 90-91.

	De grant paor li cuers li tranble;	Ferguut ende die joncfrouwe	
	Ne n'ose celui arainnier	Diene minde met goeder trouwe.	
1710	Cui ele a donné tot entier	Sine dorste hem gewagen niet,	
	Et cuer et cors sans contredit	Want si die onnere ontsiet	1270

In het Oudfrans zit Galiene met kloppend hart naast Fergus en vanwege haar verliefdheid durft zij hem niet aan te spreken. Deze stilte herinnert aan een scène uit de *Cligés*. In het eerste gedeelte van die roman durven de verliefde Alixandre en Soredamor niet met elkaar te praten. Op een keer zit Soredamor naast Alixandre en doet zich een gelegenheid voor tot een gesprek, "Mes el ne set an quel meniere / Ele l'areisnera premiere".¹⁶² Tevens is er verband met de *Conte du Graal*, waaruit blijkt dat Galienes prototype de situatie beter in de hand heeft. Ook Perceval en Blancheflor zitten zwijgend naast elkaar, maar zij weet met een 'araisnier' van de gast tot een gesprek te komen.¹⁶³

In het Middelnederlands is FS 1710-11 in de vorm van FT 1268 naar voren gehaald. In FT 1269 is vergeleken met FS 1709 "arainnier" veranderd in "gewagen". Dit vers is uitgebreid met FT 1270 als rijmpartner, terwijl FS 1708 onvertaald bleef. Daarmee is een verandering in de reden van Galienes zwijgen ontstaan: zij zwijgt, omdat ze tegenover Ferguut niet over haar liefde durft te spreken. Tegelijk verdwenen de variërende ontleningen aan Chrétien.

Deze wijziging kan in de hand gewerkt zijn doordat de vertaler het begin van FS 1709 las als "n'en ose".¹⁶⁴ Hierdoor heeft Galiene in het Diets reeds nu een liefdesverklaring overwogen, wat in de beschreven situatie nogal prematuur is. Later, tijdens haar monoloog in de nacht, denkt Galiene bij Guillaume voor het eerst even aan een liefdesbekentenis, wat zij meteen terugneemt. Zoiets zou een schande zijn voor haar geslacht: "Dont honniroie mon lignage" (FS 1836); in vertaling: "Ic soude onneren mijn geslachte" (FT 1388). Vers FT 1270 in de geciteerde scène vertoont overeenkomst met FT 1388, zodat bij de verandering een associatie met de tweede passage een rol gespeeld kan hebben. Het gevolg is tot op zekere hoogte een doorbreking in de ontwikkeling van het handelen van Galiene onder de werking van de Minne.

- In haar liefdesmonoloog wordt Galiene heen en weer geslingerd door wisselende gedachten. Het is een monoloog van een specifiek hoofstype, die van een 'Positions-

162. Ed.-Micha, vs. 1369-70.

163. *Conte du Graal*, ed.-Roach, vs. 1849-92.

164. Zoals ook het geval is in de ed.-Frescoln. Mogelijk stond er oorspronkelijk in FT 1269 "dorstes" of "dorstet". Vgl. *Middelnederlandsch Woordenboek* II, 1854, 1855; en *Ferguut*, ed.-Verdam, p. 49, n. 2.

wechsel im höfischen Verhaltenskonflikt'.¹⁶⁵ Een van de stilistische middelen die een 'Positionswechsel' markeert, is een 'Echofrage' (anadiplosis).¹⁶⁶ In de Middelnederlandse vertaling is zo'n overgang verdwenen. Galiene overweegt om haar liefde te vergeten en met iemand te trouwen die mooier is dan Fergus. Dit laatste corrigeert zij direct - "plus biel?" - want er bestaat geen schoner man dan Fergus. Zou Fergus haar eerdere woorden gehoord hebben, dan zou hij haar nooit meer liefhebben. Deze affectieve uiting gaat vervolgens over in een 'raison'-optiek. Fergus bemint haar in het geheel niet, want anders had hij de voorgaande avond wel om haar liefde gevraagd:

1848	Certes s'il seüst orendroit	Wiste hi doch, hoet met mi es	1400
	Comment je ai de lui mesdit,	Ende icken lachterde so sere,	
1850	Jamais ne m'amerait, je cuit.	Hine minde mi nemmermere.	
	Amer? Ne tant ne quant ne m'aimme:	Want hine mint mi groet no clene:	
	Il ne m'en mostre nule ensaigne.	Gisteren so sat hi bi mi allene,	
	Se il m'amast en nule guisse,	Hine sprac te miwaert noit entwint;	1405
	Je cuit, ersoir m'eüst requisse	Dat haddi, haddi mi ghemint	
1855	Par amor et par drüerie		
	Que je devenisse s'amie		

In het Oudfrans wordt de overgang in FS 1851 ingezet met "amer?" als een corrigerende 'Echofrage' van "amerait" in het voorafgaande vers.¹⁶⁷ In FT 1403 komt een dergelijke overgang niet voor. Indien de inzet met "want" van de vertaler afkomstig is, heeft hij een bij dit monoloogtype horende 'Wechsel' laten wegvallen.¹⁶⁸

Eerder in deze monoloog bevat FT 1378-80 een gewijzigde inhoud vergeleken met FS 1826-29, en daarin is een 'Wechsel' die begint met "comment?" verdwenen. Hier kan een onduidelijke lezing in de legger, zoals het geval is in hs. A,¹⁶⁹ meegespeeld hebben. De

165. Zie hierover I. Nolting-Hauff, *Die Stellung der Liebeskasuistik im höfischen Roman*. Heidelberg 1959, p. 54-60. Vgl. ook J.D. Janssens, 'Hoofsheid en het gesproken woord in de ridderroman', p. 52-55. Het model van de claus in de *Fergus* is de grote monoloog van Soredamor in de *Cligés*. Vgl. ed.-Micha, vs. 888-1038.

166. I. Nolting-Hauff, *Die Stellung der Liebeskasuistik im höfischen Roman*, p. 45-46.

167. In hs. A is dit aangegeven met een achter "amer" schuin geplaatste dubbele punt.

168. Men zou hier overigens de mogelijkheid kunnen overwegen dat als gevolg van een kopiistenfout "want" in de plaats is gekomen van een oorspronkelijk "minnen?" Door Verdam is voor "want" als emendatie "wan!" voorgesteld, in de zin van "hoe nu, wat zeg ik?" Vgl. *Middelnederlandsch Woordenboek* IX, 1644; en *Ferguut*, ed.-Verdam, p. 54, n. 3.

169. Vgl. FS 1826-27, ed.-Frescoln: "Comment serra dont ceste amor / Qu'en tel maniere m'ochirra?" De naar ik meen correcte lezing van hs. P luidt: "Comment? sera donques amour / Si vilaine ke m'ochira?"

vertaler was zeker bekend met het stijlmiddel van de 'Echofrage', zoals bijv. blijkt uit FT 2113 in Ferguuts liefdesmonoloog, waar hij er zelf een gevormd heeft.¹⁷⁰

- Nadat Galiene is uitgesproken, wijdt de verteller enkele verzen aan het 'loon' dat de Minne haar heeft uitbetaald:

1882	La pucele en a bien païe, Comment qu'il li ait fait amer Tot le plus noble baceler	Der joncfrouwen heft sijs oec gegeven; 1425 Sine werdes quite in al haer leven. Het was hare utermaten leet
1885	Qui soit el mont, mon ensient. Mais de tant li va malement Que ele est tot sole païe Et si en soufre la hascie; De tant li fait il ases pis ¹⁷²	Datter Ferguut niet af enweet. Si hadde sochter die pine gehouden, Hadde die ridder geweest vergouden; 1430 Bedi hadsijs te meerren pant ¹⁷¹

Bij Guillaume wordt Galiene het lijdende object van Amors genoemd, ondanks het feit - "comment que" - dat hij haar verliefd heeft doen worden op de meest edele jongeling ter wereld.¹⁷³ Galiene heeft echter de pech dat alleen zij het slachtoffer is van de Minne. De verdietser heeft de "comment que"-passage van FS 1883-85 niet vertaald. Op die plaats treffen we in FT 1427-28 de mededeling aan dat het Galiene bedroefde dat Ferguut niets van de liefde wist.¹⁷⁴ Het lijkt erop dat het tweede vers daarvan ingegeven is door wat de verteller kort hierna zegt over Fergus:

[...] *ne savoit que est amors*
1896 Onques n'en ot eül dolors¹⁷⁵

Galiene heeft dan het besluit genomen om naar Fergus' slaapvertrek te gaan, zodat de opmerking dat Fergus nog onbekend met de liefde is de verwachting wekt dat

170. Vgl. boven, p. 192 en 193, n. 58.

171. In FT 1425 is de eerste letter van "sijs" van de hand van de corrector. Eerder stond er een 'h', wat overeenkomt met de A-redactie van de *Fergus*, waarin Amors manlijk is. Vgl. W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 127-28.

172. FS 1888, "hascie": kwelling.

173. Een variërende ontlening aan de *Cligés*. Als Fenice verliefd wordt op Cligés, heeft zij over de Minne geen reden tot klagen, want "le plus bel li fet amer, / Le plus cortois et le plus preu / Que l'en poïst trover nul leu" (ed.-Micha, vs. 2944-46).

174. Formeel gezien zou deze plaats behandeld dienen te worden bij de invoegingen in par. 6b. Maar mogelijk is FT 1427 ook een vrije, en 'foutieve' vertaling van FS 1886.

175. Daar is FS 1895 in FT 1436 vertaald met een aanpassing onder invloed van het rijm: "no weet dat sine mint".

Galiene's gang op een mislukking zal uitlopen. De verdietser heeft met de inhoud van FT 1427-28 ten onrechte aan Galiene een inzicht gegeven dat de Franse verteller bestemd had voor het publiek. Als Galiene dat inzicht had gehad, zou zij ook wel niet naar het bed van de gast zijn gegaan.

- Fergus zet op zijn supersnelle paard de achtervolging in van de vluchtende Tolridder, wat voor de ander slecht afloopt:

	Et cil l'encauce de vertu	Ferguut so sere na hem rijdt	
3195	Et tant le siut et a chacié	Dat hi hem achter ontwee snijt	2560
	Que li cevals çopa d'un pié	Aertsoen ende ors met sinen swerde.	
	Sor coi li leres se seoit;	Die dief viel neder op die erde	
	Jus est chaüs lés un fangoi		

In het origineel jaagt de held de roofridder zo op, dat diens paard struikelt en hij zelf in de modder valt. In het Middelnederlands komt de tegenstander op de grond terecht doordat Ferguut zijn paard van achteren in tweeën klieft. Een verklaring voor deze verandering is gegeven door mevr. Draak: de legger van de verdietser bevatte in FS 3196 de lezing "copa", zoals in handschrift A. Daarmee is een vorm van "çoper", "struikelen", bedoeld, maar blijkt "snijt" in FT 2560 las hij hiervoor een vorm van "coper", "snijden".¹⁷⁶ Deze leesfout is vermoedelijk in de hand gewerkt door associatie met een gevechtshandeling die vooral bekend is uit het *chanson de geste*. Een voorbeeld is een scène uit de *Renaus de Montauban*, waarin Charlemagne van de kant van een van de Aymonszonen hetzelfde overkomt als de Tolridder in de *Ferguut*:

Le cheval aconsiut par derriere l'arçon;
Tot le fent et copa et mist en .ii. tronçons.
Li rois se vit à terre [...]¹⁷⁷

In Guillaumes voorstelling is het een teken van Fergus' ridderlijke superioriteit, dat hij dankzij zijn 'chacier'-vermogen de vluchter achterhaalt zonder enige vorm van geweld te gebruiken. Daarachter gaat, naar ik veronderstel, aemulatie schuil ten aanzien van Yvains mislukte achtervolging van de gewonde Esclados in de *Chevalier au Lion*.¹⁷⁸

176. A.M.E. Draak, 'De Nederlandsche Ferguut-uitgaven en de variantenlijst van Martin', p. 254.

177. *La Chanson des Quatre fils Aymon*, ed. F. Castets. Montpellier 1909, vs. 10803-05. Een ander voorbeeld is *Couronnement de Louis*, ed. Y.G. Lepage. Genève-Paris 1978, vs. 1043-44 (red. AB).

178. Vgl. ed.-Roques, vs. 862-969.

In enkele oorspronkelijk te achten plus-verzen van handschrift P - die vermoedelijk ontbraken in de legger van de vertaler - wordt meegedeeld dat Fergus de ridder van achteren kan slaan, maar dat hij zich niet daartoe wil verlagen:

Si près que, se il bien vausist,
Dederier le dos le ferist;
Mais ne se vaut avillier tant
Qu'il touçast chevalier fuiant¹⁷⁹

In de ridderliteratuur geldt het als verwerpelijk om met opzet het paard van een tegenstander te treffen. In bijvoorbeeld de *Chevalier au Lion* wijst de verteller er bij het gevecht van Yvain met Esclados op dat beiden "molt que preu" handelen, omdat zij elkaars paard ontzien.¹⁸⁰ In het chanson de geste zijn het dikwijls Saracenen die, als een negatief beoordeelde daad, het paard van een tegenstander doden.¹⁸¹ De vertaler heeft dus een karakterisering van Fergus doorkruist met een actie waarin de held als een houwdegen te werk gaat.

- Fergus ontvangt van zijn vader een wapenrusting, waarna zijn adoubement volgt:

560	Deseur unes braies de blanc Que li vallés avoit cauchies A les cauches de fer lachies. Les braies n'estoient pas viés, Longes estoient dusqu'as piés; 565 Adonques autres cauces n'ot. Le hauberc prist plus tost que pot Sel mist en son dos sans demore ¹⁸³	Een witte bronie daer mede was. Die knape dedese an ende na das Twee cousen ende den halsberch groot, Wel dapperlike hine ane scoet ¹⁸²	459
-----	---	---	-----

In de *Fergus* draagt de held een lange witte broek, die tot aan de voeten reikt en daardoor ook dienst doet als kousen. Daaroverheen maakt hij de ijzeren beenbeschermers vast en vervolgens doet hij de maliënkolder aan. In het Middelnederlands is dit gedeelte met een bekorting en een verandering weergegeven. Ferguut draagt geen lange broek, maar doet een witte "bronie" aan. Daarna zijn de verzen FS 563-65 over

179. *Fergus*, ed.-Michel, p. 114, r. 25-28; na FS 3194.

180. Ed.-Roques, vs. 855-58.

181. Vgl. P. Bancourt, *Les musulmans dans les chansons de geste du cycle du roi*. Aix en Provence-Marseille 1982, p. 283-84.

182. In FT 459-60 zijn "was" en "na das" geschreven door de corrector. Zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 95-97.

183. FS 563, "viés": oud.

de broek onvertaald gelaten. Voor "bronie" wordt in het *Middelnederlandsch Woordenboek* alleen deze plaats uit de *Ferguut* opgegeven en vertaald met "borstharnas", overeenkomstig het Oudfranse "broigne".¹⁸⁴ Het Franse woord wordt meestal gebruikt als equivalent van "hauberc" - "halsberch" - en komt vooral voor in het chanson de geste.¹⁸⁵ In de Middelnederlandse passage is de "bronie" vermoedelijk terecht gekomen als gevolg van verlezing van "braies" in "broigne".¹⁸⁶

Hiermee is in het Diets een typering verdwenen. Fergus' lange broek wijst op zijn nog onaangepaste staat, en die outfit vormt ook een parallel met Perceval.¹⁸⁷ Verder is het zo dat Fergus begint met de beenbeschermers en daarna de maliënkolder aantrekt. Dat is de juiste volgorde bij een adoubement,¹⁸⁸ zodat de hoorder kon bedenken dat - als een aspect van de 'natura-nutritura'-thematiek¹⁸⁹ - de held al een ridder is van nature. In de Middelnederlandse versie, waar Ferguut begint met de maliënkolder ("bronie"), werd die volgorde losgelaten. Daarin is ook een ongerijmdheid ontstaan. Even na het schrijven van "bronie" laat de verdietser overeenkomstig het Oudfrans meedelen dat de held de "halsberch" aandoet, zodat Ferguut feitelijk twee maliënkolders aantrekt.¹⁹⁰

Aangenomen dat de verlezing is begaan door de vertaler, laat dit weer iets zien van zijn werkwijze: hij vertaalde zonder altijd kritische aandacht te besteden aan het geheel van een passage. Aangekomen bij de "hauberc" in FS 566 greep hij niet corrigerend in met betrekking tot de "bronie". Een paar honderd verzen later vertaalde hij de tweede vermelding van Fergus' "blance braie" (FS 1009) correct met "witte broec" (FT 790). Ook dat vormde geen aanleiding het eerdere vers te herstellen.

184. I, 1455; en vgl. *Ferguut*, ed.-Verwijs, Glossarium, p. 171. Later is dit, naar ik meen, ten onrechte herroepen door Verdam, wanneer hij - ed.-*Ferguut*, Woordenl., p. 203 - aan het woord, vanwege "braies" in de *Fergus*, de betekenis "broek" toekent.

185. Zie C.A. Knudson, 'La Broigne', in: *Mélanges offerts à Rita Lejeune*. Vol. II. Gembloux 1969, p. 1625-35. Later is in het Frans dit woord verdwenen. In de romans wordt de maliënkolder meestal aangeduid met "hauberc".

186. Vgl. ook M.J.M. de Haan, 'Van Ridders Abite', in: *Leuvense Bijdragen* 60 (1971), p. 119-21.

187. Zie boven, p. 115-16. Door een fout is de parallel minder duidelijk in hs. A, waarin vs. 565 luidt: "Adonques autres cauce prist".

188. Hetzelfde geldt voor de daarna te noemen onderdelen. Vgl. als model de beschrijving van Erecs bewapening: *Erec et Enide*, ed. M. Roques. Paris 1973, vs. 2632-59. Zie verder K. Treis, *Die Formalitäten des Ritterschlags in der altfranzösischen Epik*. Berlin [1887], hfdst. VIII en p. 117.

189. Zie boven, afd. A, hfdst. 1, par. 5.

190. Wel kan het, maar dan bij een andere situatie, voorkomen dat iemand zowel een 'broigne' als een 'hauberc' draagt. Een voorbeeld is de bewapening van een reus, de Saraceense koning Corsolt in de *Couronnement de Louis*. Vgl. ed.-Lepage, vs. 641-42 (red. AB).

Een paar andere plaatsen waar de vertaling een 'fout' bevat:

- In zijn crisismonoloog neemt Fergus zich voor bij de queeste naar Galiene iedere 'aventure' op zijn weg te aanvaarden, om zich te beproeven "por vasselage et por proëche" (FS 2725); in het Middelnederlands: "om lof te hebben ende omme prijs" (FT 2137). De verdietser vertaalde alsof er stond "por pris et por los acoillir", zoals voorkomt in FS 506, wat in deze situatie - de held spreekt over de dood als einde van zijn lijden - al te glorieus klinkt.
- Bij FT 1052 is het logische complement "u je lui" (FS 1367) niet vertaald.
- In de omzetting in de directe rede van de woorden van de held in FT 1735-38 is, zoals eerder besproken (zie p. 219), een inconsistentie ontstaan.

Vergelijken we dit overzicht met de mogelijke fouten in het door Besamusca behandelde gedeelte van de *Lanceloet*, de vertaling van de *Lancelot en prose*, dan blijkt dat het aantal in die tekst lager, want bijna nul, is.¹⁹¹ In de *Ferguut* zijn evenwel in de meeste gevallen van een foutieve vertaling lezingen ontstaan die in een roman voor een Diets, met de *Fergus* onbekend publiek, redelijk passen. Een uitzondering is het "bronie"-vers, waar een kritische hoorder iets gekks zou moeten constateren.

9. Vertalingen met uit de legger overgenomen defecten

Om het beeld van de vertaling in dit hoofdstuk te completeren, bespreek ik tenslotte een paar plaatsen waar de verdietser onvolkomenheden uit de tekst van zijn Franse bron heeft overgenomen.

Verondersteld mag worden dat de Dietse auteur bij het vertalen over één handschrift van de *Fergus* beschikte. Een dergelijk handschrift bevatte meer dan eens onoorspronkelijke lezingen, corrupties en hiaten. Sommige daarvan konden door een verdietser moeilijk ontdekt worden, zodat ze begrijpelijkerwijze werden overgenomen. Bijvoorbeeld: als de Fiere Ridder uit het zadel is gestoten, mag hij volgens Fergus blij zijn dat zijn achterste geen tanden heeft:

2994	Se vos derieres eüst dens,	Hadde u perd gehad tanden,	2370
	Je cuit, il vos eüst mal mis	Het hadde u leelicheit gedaen	

De waarschijnlijk oorspronkelijke lezing "vos deriers" in FS 2994 gaat terug op handschrift P.¹⁹² In de A-redactie is, vermoedelijk als gevolg van een afschrijffout

191. A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*, p. 48-54.

192. In dat handschrift luidt het tweede vers: "Je cuit que vous fuissies mal mis"

via "destrier", daarvoor "vostres chevaux" in de plaats gekomen, en blijkens "u perd" in FT 2370 stond deze fout ook in de legger van de vertaler.¹⁹³ Verwijs en Verdam spreken van door de verdietser gevolgde "onzin".¹⁹⁴ Echter, kon men van hem verwachten dat hij hier tekstkritiek zou bedrijven? Met enige fantasie valt immers wel een passende betekenis toe te kennen aan de door een fout ontstane lezing: de held bespot de gevallen tegenstander met het bezit van een aftandse knol.¹⁹⁵

Een voorbeeld met een hiaat komt even verderop voor. De Fiere Ridder is door een zware verwonding uitgeschakeld. Dacht hij bij Fergus genade te vinden, dan zou hij daarom vragen, maar hij weet volstrekt niet of hij die zal ontvangen. Niettemin zal hij het proberen:

3067	Se vers Fergus cuidast trover Merchi, il li alast rover; [Mais il ne set en nul endroit Se jà point en i trouveroit;]	Waendi vinden ghenade Ane Fergute, hise gerne bade;	2430
3069	Nequedenc il l'asaiera Se merchi trover i pora	Nochtan sal hi sien of hi mach Vinden genade ende verdrach	

De tussen haken geplaatste verzen zijn ontleend aan P.¹⁹⁶ Gezien de overgang met "nequedenc" in FS 3069 horen ze logisch in de tekst, zodat A hier waarschijnlijk een hiaat heeft. Blijkens de Dietse passage ontbraken deze verzen vermoedelijk ook in het handschrift van de vertaler. In dat geval kon men moeilijk van hem een reconstructie van het hiaat verwachten. En ook het ontdekken ervan was niet eenvoudig, aangezien de kortere versie gelezen kan worden als een 'kloppende' mededeling.¹⁹⁷

Aan de andere kant zijn dergelijke plaatsen typerend voor een passieve vertaalhouding. Een paar keer ging dit zover, dat de verdietser afschrijffouten uit zijn legger overnam met als gevolg een onzinnige lezing in de vertaalde tekst.

- Wanneer de Fiere Ridder gescalpeerd is, vervloekt hij Fergus' zwaard en zegt dat hij nooit eerder zulk een zware strijd ondervond. Hierop antwoordt de held dat het bij

193. Vgl. *Ferguut*, ed.-Verwijs, p. 77, n. 2; en *Ferguut*, ed.-Verdam, p. 90, n. 1.

194. Vgl. *boven*, n. 193.

195. Zie A. Sassen, 'Paard of aars zonder tanden?', in: *Tabu* 2 (1971-72), p. 15-18. Vgl. ook M.J.M. de Haan, 'Geen antwoord op een vraag', in: *Tabu* 5 (1974-75), p. 29; en *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., p. 124.

196. *Fregus*, ed.-Michel, p. 110, 7-8. Ze werden m.i. ten onrechte niet opgenomen in de hoofdttekst van de ed.-Frescoln.

197. Vgl. het commentaar van Rombauts - *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., p. 126 - bij vs. 2429: "Waendi...: Had hij hoop, kon hij hopen genade te vinden... (aan die mogelijkheid twijfelt hij blijkens het inleidende *nochtan* van vs. 2431)". Overigens wijst Rombauts niet op het mogelijke hiaat in de Franse legger.

een gevecht nu eenmaal de gewoonte is, dat het een van de twee strijders slecht vergaat:

3055	Tels est la costume del geu Quant doi homme hardi et preu Se combatent en un estal, Au quel que soit enchiet il mal	"Van den wolve eist die maniere, Alse twee manne, die beide zijn fiere Enen wijch vechten, deen moets daer achter Hebben ende bejagen lachter	2417
------	--	--	------

Fergus heeft het in FS 3055 over de gewoonte van het "spel", overeenkomstig de origineel ogende lezing van handschrift P. Een kopiist heeft dit woord verkeerd gelezen zoals blijkt uit "leu", dat voorkomt in handschrift A. Deze fout stond getuige FT 2417 ook in de legger van de verdietser, die hij vertaalde met "wolf".¹⁹⁸ Daarmee hebben de woorden van de held een wel zeer vreemde inhoud gekregen.¹⁹⁹

- Fergus wil nergens meer logeren, voordat hij iets over de verdwenen Galiene vernomen heeft. Hij zegt tot de kasteelheer van Lidel dat droefheid hem voortaan belet om van een gastverblijf gebruik te maken:

2784	Ains dist: "Biaus ostes, ne puet Tristor en trestot mon aé [estre. M'a or mes ostel devée ²⁰⁰	Her wert, ghi hebt mi al mijn lijf Pine gegeven ende seer	2186
------	--	--	------

In het Frans berust vers 2786 op een emendatie van wat in A overgeleverd is als: "Maror mes ostes devee".²⁰¹ Aangezien in het Middelnederlands de "wert" met "ghi" als subject wordt genoemd, kan worden verondersteld dat het handschrift van de verdietser in FS 2786 de corrupte lezing "ostes" bevatte. In dat geval stond er iets onverstaanbaars, zodat er gelegenheid was tot correctie. De verdietser heeft echter vastgehouden aan het tweede "ostes" - mogelijk in combinatie met een verlezing van "devée" in "donée" - zodat een slecht passende uiting ontstond, nu de held de gastheer de bron van zijn ellende noemt. Ferguut heeft immers in het voorafgaande overeenkomstig het Oudfrans zichzelf, vanwege zijn handelwijze tegenover Galiene, aangewezen als de oorzaak van de "pine" die hem heeft getroffen (FT 2072-2119).

198. Vgl. *Ferguut*, ed.-Verwijs, p. 79, n. 1; en A.M.E. Draak, 'De Nederlandsche Ferguut-uitgaven en de variantenlijst van Martin', p. 254-55.

199. Overdiep heeft er iets moois van gemaakt: "Het Mnl. is [...] geen "onzin". In 2418 is "man"=mannetjes-wolf. (Die vechten op leven en dood om een wijffe)". Vgl. *Ferguut*, ed.-Overdiep, Inl., p. CXXI, n. 1 en p. 87, n. 1.

200. Vs. 2786, "devée" < "deveer": verbieden.

201. De emendatie gaat terug op de editie van de *Fergus* door Martin, en werd overgenomen in de ed.-Frescoln. De keus voor "ostel" wordt ondersteund door hs. P, dat hier overigens op een andere wijze corrupt is.

- De verteller wijdt een pericoop aan de vader van de held. Daarin zegt hij iets over de positie van de dorper als landsheer, een passage die hij als volgt begint:

321	Del vilain mentir ne vos quier, Que il avoit a justicier Tot le pais et la baillie	Van hem en willic niet vertrecken. Al tlant was sijn; hi moest berecken	285
-----	--	--	-----

Het eerste vers van het Franse citaat gaat terug op P. De A-redactie heeft "parler" in plaats van "mentir", wat in strijd is met wat de verteller juist gaat doen.²⁰² Blijkens FT 285 werd het corrupte woord - met "vertrecken" in de betekenis van "vertellen" - door de verdietser vertaald, met een ongerijmdheid als resultaat. Na vers 285 deelt de verteller in het Diets, in navolging van het origineel, namelijk nog het een en ander mee over de dorper: we horen zijn naam, we vernemen over zijn huwelijk, over zijn drie zonen en over de taken die hij hen heeft opgelegd. Nu heeft men wel geprobeerd om aan vers 285 een zinnige vorm of verklaring te geven.²⁰³ Allereerst dient echter geconstateerd te worden dat "niet vertrecken" correspondeert met de afschrijffout "parler ne", zoals overgeleverd in handschrift A.²⁰⁴

- Tijdens het adoubement aan het hof begint Fergus met de ijzeren kousen en de maliënkolder, en daarna zet Gavain de helm op zijn hoofd:

1406	Aprés çou le bon hauberc prent, Si l'a ens en son dos vestu. U cief li mist l'elmë agu Mesire Gavains li cortois	Mijn her Gawein brochte hem sijn pert; Ferguut besaget, diet sere begert	1073
------	---	---	------

De verzen 1406-08 in het Oudfrans zijn gebaseerd op handschrift P. Voor "bon hauberc" staat in handschrift A "ceval", en daarin ontbreken de verzen 1407-08. Vermoedelijk schreef een kopiist "auferrant" - strijdros - in plaats van "hauberc", wat een andere kopiist weer verving door "ceval". Na de begane verlezing paste de inhoud van FS 1407 niet meer, zodat dit vers met zijn rijmpartner werd weggelaten. Hierdoor werd Gavain de bezorger van Fergus' paard.

Door de fout in de A-redactie is de goede volgorde bij een adoubement verstoord, en er ontstond bovendien een vergaande inconsistentie. Wanneer verderop - op de

202. Mogelijk heeft een kopiist "mentir ne" willen vervangen door "parler" en werd "ne" abusievelijk meegenomen.

203. Zie E. Rombauts, 'Enkele betwiste plaatsen uit de "Ferguut"', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1979), p. 286-91.

204. Vgl. ook A.M.E. Draak, 'De Nederlandsche Ferguut-uitgaven en de variantenlijst van Martin', p. 250.

juiste plaats - het paard aan de beurt is, deelt de verteller mee dat men Fergus uit de stallen een goed paard brengt. Hij wil dit echter niet verruilen voor zijn eigen rijdier, dat zich aan de voet van de trap bevindt. Daarop begeeft zich een knecht erheen en brengt hem dat paard (FS 1436-42; zie citaat hierna). Die handeling wordt ook verteld in handschrift A, zodat deze redactie na de eerdere invoeging van het paard onzin bevat.

Uit vers 1073 van het Middelnederlands blijkt dat de corrupte lezing van A ook in de legger van de verdietser stond, en deze werd door hem vertaald.²⁰⁵ Dezelfde ongerijmdheid geldt dan voor zijn tekst, aangezien hij verderop de paard-passage wel bekort, maar zonder wezenlijke veranderingen heeft overgezet:

1436	Amené li ont l'auferrent Des estables, un bon destrier, Mais onques ne daigna changier Celui que il ot amené, Qui estoit au pié del degré. Uns escuiers va tost aval, Se li amainne son cheval	Een groet ors brochtmen hem gheleet Dat snel was alse een vogelij; Maer hi hadde liever dat sijn. Een sciltknape herde wise Brochte heme geleet sijn ors van prise	1098
------	--	--	------

Opmerkelijk is wel dat de verdietser niet geprobeerd heeft de fout via een aanpassing te herstellen. Een kritisch werkende vertaler had toch, aangekomen bij vers FS 1437, moeten vaststellen dat er in zijn legger iets mis was met het paard.

Bij Fergus' eerste (boeren)adoubement liet de verdietser - zoals besproken in de voorafgaande paragraaf - na een zelf gemaakte vergissing de held tweemaal een maliënkolder aantrekken. Bij Fergus' echte adoubement neemt hij een ontsporing uit de legger over, waardoor de held tweemaal zijn paard wordt gebracht. Het handschrift van de *Ferguut* is bewerkt door een corrector. Maar in geen van beide gevallen heeft hij een verbetering aangebracht, waaruit eens te meer blijkt dat zijn aandacht vooral gericht was op het vormaspect.²⁰⁶

Plaatsen als deze doen vermoeden dat de vertaler van de *Fergus* 'currente calamo' te werk ging: hij zette achtereenvolgens Oudfranse verzen en zinnen over in het Diets

205. Vgl. ook *Ferguut*, ed.-Verdam, p. 41, n. 3. Het tweede vers is als rijmpartner ingevoegd. Ten onrechte baseert De Paepe zijn positieve oordeel over de *Ferguut* in vergelijking met de *Fergus* o.a. op vers FT 1073 - *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 24 - dat hij blijkbaar ziet als een compositorische ingreep van de verdietser. De Paepe is aan het reeds door Verdam vermelde feit voorbijgegaan dat het vers teruggaat op een corruptie in een van de *Fergus*-redacties.

206. Vgl. W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 208-15.

zonder aandacht voor het vervolg van de tekst.²⁰⁷ Een dergelijke methode heeft men ook vastgesteld bij andere vertalingen in het Diets van een Oudfranse roman, zoals bij die van de *Lancelot en prose* in de *Lancelot-compilatie*.²⁰⁸

Deze overeenkomst gaat wel gepaard met een verschil. Van Oostrom heeft een passage uit de *Lancelot-compilatie* besproken, waar de vertaler te doen had met een als gevolg van contaminatie ongerijmde voorstelling in zijn voorbeeld.²⁰⁹ Saigremor wordt tijdens een gevecht met twee tegenstanders aangevallen door degene die hij reeds daarvoor gedood had. Toen de vertaler aankwam bij de mededeling dat deze ridder Saigremor aanvalt, bemerkte hij de fout en bracht een reparatie aan door de aanval te laten geschieden door een derde tegenstander. Hij volstond, zoals Van Oostrom constateert, met het leggen van een 'noodverband', aangezien eerder expliciet sprake is van twee tegenstanders.²¹⁰ Toch getuigt dit nog van een kritischer aandacht dan het geval is in de adoubement-scène van de *Ferguut* met betrekking tot het paard van de held. De vertaler van de *Fergus* liet zelfs het leggen van een noodverband achterwege.

10. Conclusie

In de voorgaande paragrafen zijn verschillende procédés de revue gepasseerd, die kenmerkend zijn voor het vertaalde gedeelte in de *Ferguut*.

De Middelnederlandse auteur heeft het eerste gedeelte van de *Fergus* overgebracht in het Diets met een nog nader te bespreken lichte tendens tot bekorting. De kern wordt gevormd door min of meer letterlijke vertalingen van verzen of versgedeelten uit het Oudfrans, die samengaan met veranderingen, vooral aanpassingen wat betreft de inhoud en invoegingen. Deze veranderingen kunnen gewoonlijk beschouwd worden als ingrepen terwille van de versvorm. Hiermee kunnen de verzen 1-2592 van de *Ferguut* in de ruime zin van het woord getypeerd worden als een vertaling.

207. Zie voor deze term en de typering: F.P. van Oostrom, *Lantsloot vander Haghedochte*, p. 163.

208. Zie boven, n. 207; en vgl. A.A.M. Besamusca, *Het 'Boek van Lancelote'*, p. 52-53.

209. F.P. van Oostrom, 'Origineel, vertaling, bewerking: een gevecht in *Lancelot en prose*, *Lancelotcompilatie* en *Lantsloot vander Haghedochte*', in: *De Nieuwe Taalgids* 72 (1979), p. 322-34.

210. Zie voor twee voorbeelden in deze vertaling van een vergelijkbare werkwijze bij een naderhand geconstateerde inconsistentie: O.S.H. Lie, *The Middle Dutch Prose Lancelot. A study of the Rotterdam Fragments and their place in the French, German, and Dutch Lancelot en prose tradition*. Amsterdam enz. 1987, p. 162-63; en B. Besamusca, 'Het Brusselse fragment van de Middelnederlandse vertaling-in-verzen van de *Lancelot en prose*', p. 310-11.

In de middeleeuwse 'translatio'-praktijk komen getrouwe vertalingen wel voor, maar dikwijls is er een grote mate van vrijheid ten aanzien van de over te zetten tekst, waaronder allerlei vormen van bewerking.²¹¹ Maken we nu een onderscheid met moderne termen volgens de bekende trias 'traduction', 'adaptation' en 'remaniement',²¹² dan is de term 'traduction', voorzien van het adjectief bekortend, van toepassing op het eerste part van de *Ferguut*.

Binnen dat type 'traduction' bestonden gradaties. Dit wordt bijvoorbeeld zichtbaar uit een vergelijking met een andere vertaling in verzen van een Arturroman, de *Lanceloet*. Besamusca heeft in zijn dissertatie de wijze van vertalen in deze tekst belicht.²¹³ Daaruit blijkt dat de verdietser ernaar streefde zijn bron, de *Lancelot en prose*, zo letterlijk mogelijk weer te geven. Kleine verschillen hebben doorgaans een versificatorische reden en de mate van afwijking hield hij zo klein mogelijk. De vertaling in de *Ferguut* laat een wat vrijere houding tegenover het origineel zien. Vanwege allerlei verschillen, onder andere de vrije vertalingen en invoegingen zoals besproken in paragraaf 6, kan over deze tekst niet gezegd worden dat de verdietser gestreefd heeft naar een zo letterlijk mogelijke vertaling.

De auteur van de *Ferguut* toont zich in de eerste 2600 verzen een deskundig verdietser. Meer dan eens kon gewezen worden op verzen met een welgekozen inhoud, en terecht heeft De Paepe de aandacht gevestigd op de "plastische uitdrukkingen van de auteur".²¹⁴ Hij heeft de verschillende vertaalprocédés zo toegepast, dat een geslaagde tekst is ontstaan.

Wel hebben we gezien hoe bij de verdietser soms een technische gerichtheid op het vormen van verzen en rijmparen sterker was dan een nauwkeurige aandacht voor de inhoud en hoe hij een enkele maal verzen schreef die in de vertelde situatie minder goed passen. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de werkwijze van de auteur. Gezien enkele proleptische veranderingen moet hij de Oudfranse tekst in ieder geval gedeeltelijk vooruit gekend hebben, maar het vertalen deed hij 'currente calamo'. Zijn oog was gericht op kleine, geïsoleerde gedeelten. Wat hij schreef, onderwierp hij ook niet aan een kritische revisie, anders is het moeilijk te verklaren dat hij een paar keer

211. Zie C. Buridant, 'Translatio medievalis. Théorie et pratique de la traduction médiévale', in: *Travaux de Linguistique et de Littérature* 21 (1983), p. 81-136. Vgl. ook C. Lofmark, 'Der höfische Dichter als Übersetzer', in: *Probleme mittelhochdeutscher Erzählformen*. Marburger Colloquium 1969. Berlin 1972, p. 40-62. Zie verder versch. bijdragen in de bundel *The Medieval Translator. The Theory and Practice of Translation in the Middle Ages*. Cambridge 1989.

212. Zie W.P. Gerritsen, 'Les relations littéraires entre la France et Les Pays-Bas au Moyen Age. Quelques observations sur la technique des traducteurs', in: *Actes du septième congrès national de la Société Française de Littérature Comparée, Poitiers 1965*. Paris 1967, p. 28-46.

213. A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*, hfdst. 3.

214. *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 36. Ik hoop in deel II nader hierop in te gaan.

corrupte verzen met een onzinnige inhoud uit zijn legger overnam. Uit dit alles krijgt men de indruk dat hij zijn vertaling in een snel tempo vervaardigd heeft.

Nu zijn dit 'feilen' die alleen boven water komen bij een nauwkeurige vergelijking met het origineel. Ze zijn bovendien gering in aantal en doen nauwelijks iets af aan de constatering dat de vertaler van de *Fergus* zijn hoorders heeft bediend met een goed verteld verhaal.

Hoofdstuk 3

De *Ferguut* als bekortende vertaling

Het vertaalde gedeelte in de *Ferguut* wordt gekenmerkt door een streven naar enige bekorting. De ongeveer 3240 verzen van het Oudfrans zijn teruggebracht tot circa 2590 verzen in het Diets, dat is 80% van de omvang van het origineel. Deze verhouding geeft al aan dat we niet te doen hebben met een compilatieversie zoals bijvoorbeeld de *Wrake van Ragisel* in het Haagse Lancelot-handschrift, waarin het - Dietse - origineel is gereduceerd tot ongeveer 27% van zijn oorspronkelijke lengte.¹

De bekortingen die de vertaler van de *Fergus* heeft aangebracht, zijn dikwijls gering, zodat ook het Middelnederlands een uitgewerkte voorstelling van de handeling bevat. Een voorbeeld is Galienes liefdesmonoloog. In het origineel omvat deze 65 verzen (FS 1806-70) en in de vertaling is hij weergegeven in een altijd nog uitvoerige claus van 58 verzen (FT 1361-1418). Een ander voorbeeld is de beschrijving van het gevecht met de Zwarte Ridder.² In het origineel neemt deze 114 verzen in beslag (FS 2329-2442), in de vertaling zijn daaraan 99 verzen (FT 1785-1883) gewijd.

Daarnaast heeft de vertaler verscheidene passages van het origineel in een wat sterkere mate bekort, en dat vooral heeft ertoe geleid dat de *Ferguut* in het vertaalde gedeelte vergeleken met de *Fergus* zo'n 650 verzen minder telt.

In dit hoofdstuk besteed ik eerst aandacht aan de kleine bekortingen. Daarna komen uitvoerig de meer ingrijpende aan de orde. Dit zal gebeuren aan de hand van een commentariërende bespreking van de verschillende elementen van het Oudfrans die door het bekortingsprocédé in de vertaling zijn weggelaten. Het is mij daarbij te doen om een benadering die licht werpt op beide romans.

1. Vertalingen met geringe bekorting

De Middelnederlandse auteur heeft vaak woorden of woordgroepen uit de tekst van zijn origineel onvertaald gelaten. Ik citeer een tweetal voorbeelden, waarbij cursivering het weggelatene aangeeft.

1. Zie W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*. Assen 1963, p. 190, 260.

2. Gerekend vanaf het begin van het gevecht tot het moment dat de Zwarte Ridder uitgeschakeld raakt door het breken van zijn zwaard.

- Wanneer Perceval het zich verschuilde hert opmerkt, grijpt hij meteen zijn lans:

150	<i>Erranment</i> a brandi l'espié,	Sinen spiet heft hi verdregen	141
	Si en cuida le cerf ferir	Ende waenden wel hebben geslegen	

- Op de Zwarte Rots gaat Fergus de metalen reus met alle macht te lijf:

2213	Sel fiert a deus puins <i>quanqu'il puet</i> ,	Met beiden handen hine slaet;	1689
	Et li vilains ne se remuet	Maer die dorpre al stille staet	

Op plaatsen als deze is het aantal Middelnederlandse verzen gelijk aan dat in het Oudfrans. Een geheel complete vertaling zou iets meer ruimte verlangd hebben, zodat bij dergelijke bekortingen een verstechnische reden in het spel geweest zal zijn.

Menigmaal heeft de vertietser een iets verdergaande bekorting verkregen door het onvertaald laten van een Oudfrans vers, zoals de volgende voorbeelden laten zien.

- Op de Zwarte Rots hangen de hoorn en de sluier, zoals hoort bij een 'merveilleux'-object, met een zilveren ketting aan de leeuw:

2166	<i>A une chaîne d'argent</i>	Hi heft dat hoeft cleet ende dien horen	1648
	Li ont au col le cor pendu,	Vaste ane sinen hals gehangen	
	Et aveucques la guimple fu		

- De Zwarte Ridder beantwoordt Fergus' aanval met grote woede:

2349	Et li chevaliers le refiert	Die swerte Ferguut weder stac,	1803
	<i>Qui par grant ire le requiert</i>	Sinen scilt hi heme ontwee brac	
	Si que l'escu li a perchié,	Ende sinen halsberch heft hi dorsneden	
	L'auberc ronpu et desmaillié		

- De Franse verteller vestigt er de aandacht op dat Fergus' berouw over zijn handelwijze tegenover Galiene te laat komt. Eer hij haar terugvindt, zal hij veel ellende moeten ondergaan en menige 'aventure' moeten doorstaan:

2648	Or s'en repent, mais trop est tart;	Nu rouwet hem, maer hets te spade,	2062
	<i>Tart est venus al repentir.</i>	Want hi sal dogen groet torment	
	Maint mal li couvra souffrir	Eer hise nemmer weder vent	
	<i>Et mainte aventure passer</i>		
	Que il le puisse mais trover		

- De kasteelheer van Lidel roept Fergus met alle nadruk op zijn droefheid over Galienes verdwijning te laten varen. Die nadruk was voor de vertaler aanleiding twee achtereenvolgende verzen weg te laten:

2763	Vos le devés laisser ester. A moi pertient li dementer; A moi pertient li dolors faire. <i>Mais vos de ce n'avés que faire; Laissiés ester, ce n'a mestier</i>	Riddere, laet staen u carine Ende laetter mi omme hebben pine Ende ongemac ende seer	2167
------	---	--	------

Een vaak gehanteerd middel tot bekorting is dat twee Oudfranse verzen door een coupure van enkele elementen of door een vereenvoudigde vertaling werden teruggebracht tot de omvang van één vers.

- Perceval ontdekt het hert, dat zich verscholen heeft in een takkenbos:

145	Atant estes vos Percheval, Ki seoit sor molt bon cheval C'au Vermel Chevalier toli.	Doe quam Pertsevale ter vaert Ridende op een hoge paert Dat hi den roden ridder nam.	137
	El ramier garde, si coissi Le cerf qui s'i estoit muchié	Den hert jagende hi vernam	

- Wanneer Ke vanwege zijn bespotting van de held door Gavain bestraffend wordt toegesproken, is hij daarover verontwaardigd. Hij laat daarvan echter niets merken uit vrees voor een geschil met Gavain:

812	Mesires Kes de honte alume, Mais n'en ose sanblant mostrer	Her Keye ontstac als een vier, Nochtan dorste hijs togen niet,	666
	Por ço qu'il se crient de meller A monsignor Gavain le sage. <i>S'ire a celee en son chorage</i>	Want hi mijn her Gaweine ontsiet	

- Fergus' weg voert langs het kasteel van de beruchte Tolridder, terwijl hij niets weet van de hinderlaag waarin deze staat opgesteld:

3118	Or i couvenra trespasser Fergus, quel talent que il ait,	Maer Ferguut moeder nu liden	2488
------	---	------------------------------	------

Mais il ne sot mot de l'agait
Del larron qui est enbuissié

Ende vanden dieve hi niet en weet

Verder paste de verdietser andere vormen van bekorting toe. Een voorbeeld is een passage in de beschrijving van het gevecht met de Zwarte Ridder. Wanneer diens zwaard is gebroken, zou hij wel in zijn woning willen zijn, maar dat kan niet. Zijn huid kan hij alleen nog redden door Fergus om genade te vragen en daartoe stapt hij af van zijn paard:

2445	Porpensse soi, ne set que faire. Or vauroit estre a son repaire; Por noient est del retorner. Se il vis en put eschaper, A merchi li couvient venir;	Hi suchte sere, hine weet wat doen; Hi wilde wel sijn te Lyoen. Hi siet wel, hine mach niet ontflien; Om genade moet hi spien Ofte hi souden slaen te doet.	1885
2450	Car il n'i a rien de fuïr. Quant il voit n'ira autrement, Del bon destrier a pié descent	Hi beette neder dore die noet	

De gelijkenis tussen FS 2447 en 2450 greep de verdietser aan voor bekorting. Hij liet FS 2447 onvertaald, nam uit FS 2451 alleen "il voit" over en verbond dit met FS 2450, wat hij met een verplaatsing naar voren vertaalde tot FT 1887.

De gegeven voorbeelden laten zien hoe de verdietser uit was op een bondige tekst, waardoor de verzen uit de bron in een iets kleiner aantal werden vertaald.

Het verschil tussen de Ferguut en de Fergus bij kleine bekortingen

De *Fergus* is geen breedsprakig vertelde roman. Hij bevat allerlei details die kleur geven aan het verhaal en die functioneel zijn voor de wijze van vertellen en voor de inhoud. Een coupure daarvan in de vertaling is daarom, gezien vanuit het origineel, vrijwel altijd een verlies. Natuurlijk kan men dit de verdietser niet als kritiek aanrekenen, aangezien het blijkbaar zijn streven was om voor zijn publiek een bekortende vertaling te vervaardigen. Niettemin is het noodzakelijk om bij een vergelijkend onderzoek over beide romans te wijzen op de gevolgen van de bekortingen. Ik bespreek in het volgende enige passages om dat 'verlies' te demonsteren.

- De achtervolging van het witte hert door Artur en zijn ridders dreigt te mislukken:

170	Mais li rois en est molt dolens, Il et tote sa compaignie, Car li cers ne l'atendoit mie, Ains est ja eslongiés ensus Dex fors liues et voire plus	Si hilden heme over bedrogen Alle die gene diere waren: Die hert was hem allen ontfaren Wel na groter milen twee	160
-----	--	---	-----

Guillaumes verteller zegt in FS 172 dat het hert niet op de koning wachtte. Dit vers staat in dienst van de ironische optiek ten aanzien van de Arturwereld. De koning en de ridders van de Ronde Tafel ondernemen niets tegen de Zwarte Ridder. Ze zijn nu wel actief bij een jachtpartij, maar het hert wil zich niet door Artur laten vangen: het dier zal de ridders ver weg voeren, naar Indegal, vanwaar de ware held Fergus zal komen om het rijk te verlossen van de Zwarte Ridder. De Dietse auteur sloeg de ironische vertellerswending over.

- Na zijn terugkeer langs Lidel gaat Fergus vanwege Galienes verdwijning vol 'dolor' weer verder. De Franse verteller deelt in drie verzen mee dat het donker begint te worden (FS 2806-08), wat de verdietser samenvatte tot één vers (FT 2204). Vervolgens rijdt Fergus in de avond door een woud:

2809	Fergus chemine la vespree Parmi une forest ramee. Mais de cho molt bien li estoit Que la lune molt cler luissoit; Car ele ert plainne cele nuit	Ferguut heft sinen wech genomen; In een foreest es hi comen Peinsende ende in groten vare. Die mane so scheen herde clare ³	2205
------	---	---	------

De aandacht die de verteller in FS 2811-13 op het schijnen van de maan richt, heeft een symbolische functie. Fergus is in een toestand van crisis en ellende geraakt. Een teken daarvan is de ingevallen duisternis. Niettemin is er nog een spoor van 'genade' blijkens de maan, die tot zijn heil - "mais de cho molt bien li estoit" - vol is en helder schijnt.⁴ De Middelnederlandse auteur vertaalde van de drie Franse verzen over de maan alleen FS 2812 in FT 2208, zonder een conjunctie met "maer". De indruk

3. FT 2207 is een aangepaste vertaling van FS 2817a uit het vervolg van de Franse tekst. Vgl. boven, p. 229.

4. Vergelijkbaar is de voorstelling in de *Erec et Enide*, bij het herstel van de liefdesverhouding tussen held en heldin: "Par nuit s'an vont grant aleüre, / et ce lor fet grant soatume / que la nuit luisoit cler la lune" (ed. M. Roques. Paris 1973, vs. 4898-4900). Hartmann von Aue brengt in zijn bewerking dit gegeven te berde - wat overeenkomt met de voorstelling in de *Fergus* - bij het vertrek van het paar aan het begin van de 'aventures'-weg na de crisisepisode. Vgl. E. Trachsler, *Der Weg im mittelhochdeutschen Artusroman*. Bonn 1979, p. 150: "Beim Ausritt des Paares wird der freundlich scheinende Mond bedeuten, dass die bevorstehende grosse Abenteuerfahrt, trotz dem Einbrechen der Nacht im wörtlichen und übertragenen Sinn, unter einem guten Stern steht".

ontstaat dat hij enkel het verhaalgegeven van de maan overnam zonder verdere aandacht voor de achterliggende symboliek.

- Om informatie te verkrijgen over de door Indegal trekkende ridders, rent Fergus naar de achterop komende schildknecht en neemt diens paard bij de teugel:

392	Si saissit au frain l'escuier Molt sagement [...]	Sijn hant in sknapen togel hi sleet	333
-----	--	-------------------------------------	-----

De in het Diets niet overgenomen typering "molt sagement" trekt de aandacht. De boerenzoon Fergus handelt al 'zeer wijs': hij gaat meteen op de schildknecht af, houdt hem staande en vraagt vervolgens wie de ridders zijn. Wat hij daarop te horen krijgt, leidt ertoe dat hij de weg van zijn ridderlijke bestemming zal inslaan. Vermoedelijk is dit 'wijze' handelen ook aemulerend bedoeld tegenover Perceval in de *Conte du Graal*. Perceval ging bij zijn eerste ontmoeting met de ridderwereld minder 'sage' te werk. In de Gaste Forest gaat het initiatief niet van Perceval uit, maar van de aanvoerder van de Arturridders. Het is daar de ridder die zich naar de 'vallet' begeeft en vervolgens wordt hij door Perceval overstelpt met 'domme' vragen.⁵

- Aangekomen bij de Zwarte Rots laat Fergus schild en lans achter bij een olijfboom, waarna hij met getrokken zwaard de berg op gaat:

2095	Et oste de son col l'escu, Si l'a a l'olivier pendu Et son grant espiel i apuie. Aprés grant aletüre puie Contre le mont, l'espee traite,	Sinen scilt ende sinen scacht Laet hire; hi es wel bedacht. Haestelike clemt hi daer naer Ter roken op, tswert al baer	1595
2100	Si comme cil qui molt se gaite Que li chevaliers nel soupregne ⁶		

Guillaumes verteller verklaart in FS 2100-01 waarom Fergus zijn zwaard getrokken heeft. Hij is op zijn hoede voor een verrassingsaanval door de Zwarte Ridder en zoals blijkt uit de op het citaat volgende verzen is hij vooral bang dat deze zijn beneden achtergelaten paard zal stelen. Dit commentaar geeft iets komisch aan het optreden van de held. Fergus wil zich als ridder waarmaken. Hij is bang om zijn 'cheval', het teken van zijn positie als 'chevalier', te verliezen en zo begint hij in haast en met het

5. Ed. W. Roach. Genève-Paris 1959, vs. 127-290.

6. FS 2096 luidt in hs. A abusievelijk: "Que il avoit au col pendu". De verdietser liet dit vers onvertaald.

zwaard in de hand aan de klauterpartij. De verdietser vermeldt het zwaard, maar het vertellerscommentaar liet hij weg.⁷

- Na zijn overwinning op de Zwarte Ridder keert Fergus terug naar Lidel. Dit doet hij, omdat de kasteelheer hem daarom bij zijn vertrek had verzocht:

2546	Fergus s'en va par une lande, Grant aleüre chevauchant Et aventures demandant, Mais il n'en puet nule trover.	Ferguut reet in een woeste lant, Geene ander avonture hi vant. Doe seidi dat hi keren soude, Te sinen wert hi varen woude;	1965
2550	Lors dist que il veut retorner Par chiés son hoste qui prié L'en ot quant il i prist congié; Ja n'en desdira son voloir	Hi hads hem gebeden so vele Als hi van hem sciet in dic zele	1970

De vertaler heeft van het tweede gedeelte van de Franse passage de verzen FS 2550-52 met enkele ingevoegde woordgroepen in FT 1967-70 tot vier verzen overgezet en daarna sloeg hij FS 2553 over. De mededeling in dat vers dat Fergus niet wenst in te gaan tegen de wil van de kasteelheer, roept een komische reactie op. Fergus heeft immers tijdens het gebeuren in de voorafgaande nacht allereerst aan Galiene beloofd na de 'bataille' naar haar terug te keren om haar zijn liefde te schenken (FS 1961-81), en daaraan denkt hij niet. Zijn gedachten zijn nog steeds niet op de 'amour' gericht, maar kort hierna zal dat volledig anders worden.

Uit de verzen FS 2547-49 blijkt dat Fergus eerst nog - vergeefs - naar andere 'aventures' heeft gezocht. Dit staat in samenhang met een restrictie in Fergus' antwoord op het verzoek van de kasteelheer. Fergus beloofde terug te keren, "se nel detient autre aventure" (FS 2042). Ook eerder, na zijn vertrek van het hof, blijkt dat Fergus op zoek is naar 'aventures': "Onques ne trova aventure" (FS 1502), wat hem hogelijk spijt. Deze verzen brengen tot uiting dat Fergus voor alles erop uit is zich als ridder te bewijzen. In de vertaling is dit aspect - in de uitwerking - goeddeels verdwenen. Dit als gevolg van bekorting in de geciteerde passage van FS 2547-49 tot FT 1966, en van coupures van de eerdere verzen FS 1502 en FS 2042.⁸

7. Mogelijk is de invoeging "hi es wel bedacht" in FT 1596 wel ingegeven door "molt se gaite" uit FS 2100, maar ze is daar geen verklaring voor het getrokken zwaard.

8. Vgl. boven, p. 217.

2. Vertalingen met meer ingrijpende bekorting

Een van de passages die de vertaler in sterke mate heeft bekort, gaat over de zwaardslag waarmee Fergus de Fiere Ridder uitschakelt:

3020	Mais un cop a Fergus jeté De l'espee, non pas en vain, Et fiert so compainon de plain Quanque il puet de bon endroit Sor le vert elme qui luisoit	Ferguut liet lopen enen slach, Op den helm hi den ridder sloech; Met sinen swerde hi af droech Half den helm ende tbeckineel, Van sinen scilde een groet deel	2394
3025	Ausi com ce fust un cristal. Tote le moitié contreval Li abat jus par de deriere. Or li estuet que mire quiere. Car li brans d'acier est tranchant;		
3030	Et poil et cuir en va rasant Par de deriere le hateriel. De l'escu li trence un cantiel ⁹		

De Dietse auteur heeft onder andere "par de deriere" in FS 3027 en de verzen FS 3028-31 onvertaald gelaten.¹⁰ De Franse verteller merkt daarin ironisch op dat de Fiere Ridder een dokter nodig heeft, want Fergus' zwaardslag heeft bij zijn nek haar en huid weggesneden. Deze verzen staan in verband met de spotrede die de held hierna uitspreekt. Daar vergelijkt Fergus zijn gevechtspartner met Fortuna, "qui ens el front est chavelue, / El haterel deriere nue" (FS 3043-44), wat in het Diets is vertaald met: "Die voren es ru ende achter bloet" (FT 2407).

Die vergelijking getuigt op komische wijze van Fergus' 'clergie', nu hij met een 'geleerde' iconografie van Fortuna bekend blijkt te zijn en die toepast bij het scalperen van een tegenstander.¹¹ De beschrijving van Fortuna is tevens een ontlening aan de crisis-episode in de Perceval-handeling van de *Conte du Graal*. Daarin wordt Perceval door de Lelijke Jonkvrouw vervloekt vanwege zijn zwijgen op de Graal-

9. Vs. 3031, "hateriel": nek.

10. Hs. A bevat overigens in FS 3028b-29 een corrupte lezing: "que quierce mire / Car il l'ocist del branc trenchant".

11. Deze uitbeelding van Fortuna komen we namelijk tegen in literaire 'clergie'-teksten, bijv. in de *Anticlaudianus* van Alain de Lille. Vgl. ed. R. Bossuat. Paris 1955, boek VIII, vs. 32-33. In de vertaling van J.J. Sheridan - Toronto 1973, p. 190 -: "The front of her head is covered with a rich growth of hair, the back bemoans its baldness". Oorspronkelijk was deze haardracht het attribuut van Occasio. Vgl. M.J.M. de Haan, 'Is Ferguut's geluk spreekwoordelijk?', in: *Taal- en letterkundig gastenboek voor Prof. Dr. G.A. van Es*. Groningen 1975, p. 211-12; en *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., p. 229, ad 'Fortune'.

burcht, en zij begint haar tirade met: "Ha! Perchevax, Fortune est cauve / Detriers et devant chavelue".¹² Deze ontlening is er een met humor, gezien de situatie waarin Fergus de woorden van de Lelijke Jonkvrouw overneemt.¹³ Bovendien zijn ze ironisch ten aanzien van de held zelf. Fergus moet immers, alvorens Galiene terug te vinden, een lange periode van ellende doormaken, en dat vanwege de tegenwerking door Fortuna.¹⁴

Als gevolg van de coupures is in de Middelnederlandse tekst een motivering van wat de held zegt over Fortuna, verdwenen.¹⁵ De Dietse hoorder moest impliciet uit de vergelijking opmaken dat Ferguut een stuk van het achterhoofd van de Fiere Ridder heeft afgeschaafd. Hieruit blijkt weer eens hoe de verdietser 'currente calamo' te werk ging: hij coupeerde de betreffende verzen zonder aandacht voor het ver-
volg.¹⁶

In deze scène bereidt Guillaumes verteller een meerduidig te interpreteren vergelijking voor. Door de bekorting in de vertaling krijgt men de indruk dat zoiets voor het publiek van de Dietse roman niet meer werd beoogd. Een dergelijk verschil tussen origineel en vertaling zien we vaker bij de meer ingrijpende of naar inhoud verder strekkende bekortingen. In het volgende zal ik daarvan een beeld geven met een bespreking van abbreviaties die een drietal categorieën betreffen: beschrijvingen, thematische verbingen, en de typering van personages.

A. Beschrijvingen

In het begin van de *Fergus* komen een paar descriptieve passages voor over de 'couleur locale' van het land van herkomst van de held. In de Middelnederlandse tekst werden ze grotendeels gecoupeerd. Een daarvan handelt over het paard van de held.

Tijdens het adoubement in Indegal ontvangt Fergus een paard van bijzondere kwaliteit. Het dier kan twee bewapende ridders dragen en is snel als de wind. Het

12. Ed.-Roach, vs. 4646-47.

13. Vgl. ook B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*. Tübingen 1980, p. 157.

14. Zie boven, p. 32, FS 3693.

15. Vgl. ook de constatering van W. Bisschop m.b.t. FT 2391-2410 in zijn 'Bijdrage tot de kritiek van Ferguut', in: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden, over het jaar 1865*. Leiden 1865, p. 25: "Zal de bijtende spot van Ferguut in de laatste tien regels een goeden zin opleveren, dan moet in de eerste tien eene uitdrukking voorkomen, die aantoon, dat aan zijne tegenpartij een gedeelte van het achterhaar is afgehakt".

16. Iets dergelijks zien we bij FT 1130-38 t.o. FS 1468-80, waar de vertaler FS 1473-76 oversloeg. Of ontstond de omissie door een kopiist? Vgl. *Ferguut*, ed.-Verdam, p. 44, n. 2.

eerste gedeelte van de aan het paard gewijde beschrijving heeft de verdietser zonder wezenlijke bekortingen weergegeven (FS 571-79; FT 464b-72). De Franse verteller vervolgt met een gedeelte waarin hij er de aandacht op vestigt dat de paarden uit Indegal snel door een moeras kunnen gaan:

580   Et saciés bien certainement
          Que la costume en est itals
          El país de pluissors cevals
          Qu'il corent plus delivrement
          Sor le marois qui vait hocent
          Que ne feroit nus hom a pié¹⁷

Het valt op dat Fergus bij de echte ridderwijding door Artur dit paard niet wil verruilen voor een van het hof (FS 1258-61, 1436-42). Op dat paard volbrengt hij eerst de 'aventure' van de Zwarte Ridder, waarmee hij zich superieur toont aan de ridders van Artur. Er is een relatie tussen die superioriteit en zijn herkomst uit een 'andere wereld' dan die van het hof. En daarbij kan het bijzondere, uit Indegal afkomstige paard gezien worden als een teken van Fergus' hogere bestemming.

De 'costume'-passage verleent aan de held een aspect van 'wonder'. Wat het paard kan, is ongewoon,¹⁸ en zo iets past bij een held die in het vervolg van zijn ridderweg zal uitgroeien tot een wonderbaarlijke gestalte.

In de geciteerde verzen is ook een aemulerende opzet ten aanzien van Fergus' voorganger en wegbereider te bespeuren. Aan het rijdier dat Perceval in de *Conte du Graal* van huis meeneemt, valt niets bijzonders te ontdekken. Hij verruilt dit voor het paard van de Rode Ridder, dat hij ook berijdt tijdens de jachtepisode aan het begin van de *Fergus*. Perceval weet de achtervolging van het witte hert vol te houden, maar degene die de 'aventure' volbrengt, is zijn jachthond. En dat gebeurt, nadat het hert in een moeras gesprongen is. Fergus is een nieuwe en 'gesteigerte' Perceval.¹⁹ Wanneer nu Guillaumes verteller wijst op het vermogen van een paard als dat van Fergus om door een moeras te lopen, ontstaat de gedachte dat de 'Steigerung' van Fergus ten opzichte van Perceval zich ook uitstrekt tot zijn rijdier.

Voor de Middelnederlandse tekst zijn deze aspecten van de 'costume'-passage niet meer van toepassing, want de verdietser heeft die in zijn geheel weggelaten.

17. Vs. 584: "le marois qui vait hocent": bewegend moerasland.

18. Vergelijkbaar met de wonderpaarden uit de Keltische literatuur. Vgl. bijv. *Les lais anonymes des XIIe et XIIIe siècles*, ed. P.M.O'H. Tobin. Genève 1976, Intr., p. 43-45.

19. Zie afd. A, hfdst. 3.

De Franse verteller geeft een beschrijving van het kasteel van Fergus' vader (FS 303-20) en die werd door de vertaler overgenomen (FT 269-84). Wel bracht hij een coupure aan van twee verzen over de toren en de muur:

310	En son le pui ot une tor, N'ert pas de pierre ne de caus; De terre estoit li murs fais haus	Ene hoge torre stont ane deen ende	277
-----	---	------------------------------------	-----

In FS 311-12 staat dat de toren niet van steen of kalk was - wat impliceert dat deze van hout is - en dat de muur van aarde is. Met deze verzen wordt, samen met de eerdere mededeling over een omheining van vlechtwerk (FS 309), de voorstelling opgeroepen van een specifiek kasteel, namelijk een van het Normandische 'motte and baily'-type.²⁰ In de context van een Arturroman, waarin edellieden gewoonlijk 'moderne' stenen kastelen bewonen,²¹ wekt dit de suggestie - en in die richting wijst ook de wending in FS 311 - van een wat 'verouderde' behuizing. Het kasteel ligt dan ook in een barbaarse 'andere wereld' en heeft een dorper als bewoner. Deze typering van het kasteel heeft, naar ik vermoed, tevens een functie binnen de 'natura versus nutritura'-thematiek. Fergus' weg voert immers uiteindelijk naar Rocebourc, waar hij koning wordt, en dat is een grootse en - nu wel - stenen burcht.²²

In de *Ferguut* is door de coupure van FS 311-12 de specifieke typering van het kasteel voor een deel verdwenen.²³ Een recent receptiegetuigenis van die bekorting is een artikel over de *Ferguut* waarin de auteur een afbeelding van een kasteel ter vergelijking met dat van Somilet liet opnemen. Daarop zijn, zo te zien, de toren en de muur van steen.²⁴

Verderop in het verhaal van de *Fergus* wijdt de verteller een beschrijving aan de Noire Montaigne, wanneer de held daar aangekomen is (FS 2057-76). Deze is op evocerende wijze opgebouwd en uitgewerkt. Ze omvat, samen met de weergave van Fergus' reactie op het zien van de berg (FS 2077-83), 27 verzen. De vertaler bracht dit terug tot een

20. Vgl. R.L. Graeme Ritchie, *The Normans in Scotland*. Edinburgh 1954, p. 305-08. Zie i.v.m. literaire kasteelvoorstellingen bijv. W. van Emden, 'The Castle in Some Works of Medieval French Literature', in: *The Medieval Castle. Romance and Reality*, ed. K. Reyerson en F. Powe. Dubuque 1984, p. 1-26.

21. In bijv. de vs. 1321-50 van de *Conte du Graal* - ed.-Roach - wordt een gedetailleerde beschrijving gegeven van een groots en 'modern' kasteel, nl. dat van Gornemant.

22. Er is bijv. sprake van "la tor marbrine" (FS 5921).

23. Het is weer kenmerkend voor de ad hoc-werkwijze van de vertaalter dat hij wel het eerste element dat bij het betreffende kasteeltype hoort, weergaf. Hij vertaalde nl. "sa maison [...] / Faite de gloies tote entor" (FS 308-09) tot: "Sine husinge ende al omme gestaect / Met groten ende met langen bomen" (FT 274-75).

24. Zie W.H. Morel van Mourik, 'De afkomst van Ferguut', in: *Literatuur* 4 (1987), p. 72.

passage van 14 verzen (FT 1569-82). Wel ging hij zodanig te werk, dat de essentiële verhaalfacten over de locatie werden vermeld.

Voor de kapel op de Zwarte Rots, waarin de hoorn en de sluier bewaard worden, staat een grote dorper van brons geposteerd:

2136	Et par de devant a l'entree Ot un grant vilain mervillous; Ainc ne veïstes si hidous. Tresgetés i estoit d'arain;	Daer voren stont een dorper groet. Die dorpere was van metale Ghemaect, ende hi hilt van stale Enen hamer in sine hant.	1630
2140	Un mail d'acier ot en sa main Molt grant et pesant, ço saciés. Se le vilain esgardissiés Ja de lui ne desissiés el Fors que sanblast homme mortel;	En es so stout ridder int lant, Soudi dien man ane sien, Ic wane dat hi soude vlien. Hi scheen leven ende wilde slaen Den ghenen diere in wilde gaen;	1635
2145	Et cuidissiés tot sans mentir Que del mail vos deüst ferir Se vos vaussissiés ens entrer. Mais il ne se puet remüer Ne en travers, n'avant, n'ariere	Maer hine mach hem niet verporren. Hi was gemaect dat niemen dorren Soude comen der capellen voren, Noch halen dien wimpel ende dien Het deden maken een gygant, [horen.	1640
2150	Nient que fesist une piere. Le vilain ot on fait immobile, N'avoit dusqu'en Costantinoble Homme tant hardi ne tant fier, Se il le deüst aproimier,	Die daer wilen woende int lant	
2155	Que il n'eüst molt grant paor, Et por noient, quar aseür Peüst on joste lui aler. Mais ensi le fist compasser Cil ki del l'on garde estoit,		
2160	Trestot issi espauentoit ²⁵		

In het Oudfrans richt de verteller in twee gedeelten de aandacht op de afschrikwekkende werking van de reus en de schijn daarvan: wie naar de dorper zou kijken, zou zeggen dat hij een levend wezen is, dat een indringer met zijn hamer zou slaan; hij kan echter geen enkele beweging maken (FS 2142-51). Geen ridder is er zo dapper of hij zou bij het benaderen van de reus met grote angst vervuld zijn, maar dat zonder reden, want men kan hem veilig passeren (FS 2152-57).

25. In vs. 2151 is "immobile" gebaseerd op een emendatie van Martin - ed.-Fergus - voor "si noble" in hs. A, welke lezing Frescoln overnam. Hs. P luidt daar: "en mobile".

De uitvoerigheid van de Franse beschrijving bood de verdietser gelegenheid tot bekorting. Zo beperkte hij zich bij wat de Franse verteller in FS 2148-51 en 2156-57 over de feitelijke aard van de reus zegt tot alleen een vertaling van FS 2148 in FT 1637. Verder zien we hoe hij een samentrekking aanbracht van verzen uit de twee gedeelten in het Oudfrans: hij verbond FS 2152-53 met FS 2142 en vertaalde dit tot FT 1632-33, waarop hij FT 1634 liet volgen als - vermoedelijk - aangepaste vertaling van FS 2155. Daarbij gaat FT 1635-36 terug op FS 2144-47. Het resultaat is een geslaagde versie, met behoud van de verhaaldetails uit het origineel.

De Franse descriptie is aan de lange kant. Die lengte heeft evenwel een effect in verband met wat hierna gebeurt. De levensechtheid van de reus heeft tot gevolg dat Fergus niet al te dicht in zijn buurt komt en hem van afstand bekogelt. Maar eerst zien we een komische doorbreking van de aangekondigde angst bij een ieder die de reus zou naderen. Fergus gaat namelijk "tot droit" op de reus af, spreekt hem aan met "vilain" en vraagt op gebiedende toon waar de leeuw - met de hoorn en de sluier - is (FS 2176-79). Dit 'afwijkend' gedrag mogen we toeschrijven aan het feit dat de nieuwe ridder Fergus de zoon is van een 'vilain' en de reus als zodanig herkent. Ook de Dietse beschrijving kan men in samenhang zien met het vervolg, al is het de vraag of de vertaler daaraan dacht, toen hij de Franse descriptie bekortte.²⁶

Het portret van Galiene

Wanneer Galiene voor het eerst in beeld komt, bij de aankomst van de held op het kasteel van haar oom, maken beide vertellers zich op voor een schoonheidsdescriptie:

	[...] une pucele gente	[...] ene joncfrouwe scone;	
1520	En cui Nature mist s'entente	Hen was so scone onder den trone,	
	Por faire li au mius que sot.	Volmaect hadse die nature;	1165
	Et se onques nus faire pot	Noit man sach sulke figure.	
	Devise de nule pucele	Hen sal u lieden niet vernoen,	
	Qui tant fust avenans et bieles,	- Die niet wille horen, lope met coyen! -	
1525	Or i vel mon sens apuier	Ic wille u seggen die waerheit	
	Un petitet sans anuier.	Vander joncfrouwen scoenheit	1170
	Ne faç pas ensi com cil font		
	Qui vont mentant c'a tot le mont		
	En anuie, ço saciés bien,		

26. Bij Fergus' eerste confrontatie met de metalen dorper liet hij "tot droit" weg en veranderde de aanspreking "vilain" in "vrient" (FT 1657-60).

1530   Ja de li ne mentirai rien,
             Ains en dirai la verité
             Ensi com il m'est aconté²⁷

Na een korte aanduiding van Galienes schoonheid laat Guillaumes verteller aan de verdere beschrijving daarvan een inleiding voorafgaan in de verzen FS 1522-32. Dit gedeelte is door de verdietser aanmerkelijk bekort. Hij heeft "sans anuier" uit FS 1526 omgevormd tot de inhoud van FT 1167 en dit tot een couplet uitgewerkt met het welgekozen vers FT 1168. Daarna vertaalde hij FS 1531 in FT 1169 met FT 1170 als toevoeging. De verzen FS 1522-26a, 1527-30 en 1532 sloeg hij over.

In de Franse inleiding wordt een gevarieerd vertellersspel opgevoerd. De woorden in FS 1522-25 en 1531 vormen een overeenkomst met de inleiding tot het schoonheidsportret van Blancheflor in de *Conte du Graal*.²⁸ Deze verwijzing naar Chrétien bewerkt een speelse aansluiting in verband met de traditie van het schoonheidsportret. Chrétiens verteller zegt dat hij over Blancheflors schoonheid met geen woord zal liegen: "Or me replaist que une en face, / Que ja n'en mentirai de mot".²⁹ Daarna noemt hij haar het mooiste schepsel ooit gemaakt,³⁰ maar iets dergelijks had bij bijvoorbeeld ook al gezegd over zijn eerste heldin, Enide.³¹ Guillaumes verteller kondigt eveneens aan dat hij niet zal liegen en daarna zal hij op zijn beurt de heldin "par verité" presenteren als een schoonheid die haars gelijke niet kent (FS 1586-89). Er is zo een cumulatie van 'leugens' die de waarheid van het literaire schoonheidsportret onderuithaalt. Verder doet de verteller in FS 1531-32 alsof hij een 'historicus' is, die spreekt volgens de 'auctoritas' van een bron.³² Maar de zegsman aan wie hij ontleent, is een 'poeta fictor' bij uitstek, Chrétien de Troyes.³³

De verteller in de *Fergus* verklaart dat hij "un petitet sans anuier" over Galienes schoonheid zal spreken. Hij zal niet handelen als degenen die tot verveling van hun publiek leugens verhalen, maar zich aan de waarheid houden. Met deze woorden neemt hij de pose aan van een spreker die retorische voorschriften volgt: hij roept de

27. Vs. 1523: "devise": beschrijving. De vs. 1528b-29 zijn geciteerd naar de ed.-Martin, die daar hs. P volgt. In de ed.-Frescoln is de A-redactie overgenomen: "par tot le mont; / Si anuie".

28. Zie boven, p. 116-17.

29. *Conte du Graal*, ed.-Roach, vs. 1808-09.

30. Ed.-Roach, vs. 1826-29.

31. *Erec et Enide*, ed.-Roques, vs. 411-23.

32. Vgl. over de 'serieuze', historiografische achtergrond van een dergelijke positie: C. Lofmark, *The Authority of the Source in Middle High German Narrative Poetry*. London 1981, hfdst. IV.

33. Ook elementen uit de beschrijving zelf vertonen overeenkomst met een schoonheidsportret van Chrétien, nl. dat van Enide. Vgl. W. Marquardt, *Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman "Fergus" des Guillaume Le Clerc*. Göttingen 1906, p. 4-5.

welwillende aandacht van zijn publiek op met een aankondiging van 'brevitas' om 'taedium' te vermijden.³⁴ En met reden lijkt hij zich te onderscheiden van andere vertellers, wier schoonheidsdescripties vanwege hun omvang en stereotypie allesbehalve boeiend genoemd kunnen worden.³⁵ Een van de auteurs van een middeleeuwse 'ars poetica', Geoffroi de Vinsauf, noemt de descriptie van een schone vrouw reeds een platgetreden onderwerp: "res quasi trita et vetus".³⁶ Wat Guillaumes verteller zegt, is evenwel ironisch bedoeld. Er volgt namelijk een gedetailleerde beschrijving van maar liefst 57 verzen (FS 1533-89), waarmee deze zich in lengte niet onderscheidt van die van collega-vertellers, van wie hij zich zegt te distantiëren. Hetzelfde geldt voor de aankondiging dat hij in tegenstelling tot de anderen waarheid zal bieden. Want in zijn beschrijving wordt Galiene met alle 'overdrijving' voorgesteld als een schoonheid zonder weerga, terwijl een hyperbolische descriptie juist gezien werd als 'chose non voire'.³⁷

De verdietser heeft verschillende elementen, zoals de verwijzing naar de *Conte du Graal*, de aankondiging van 'brevitas', de refutatie van andere, leugenachtige vertellers en het beroep op een bron, onvertaald gelaten. Daarmee is het vertellerspel van Guillaume in zijn tekst verdwenen.

In het portret zelf heeft de vertaler de opsomming van Galienes lichaamsdelen op beknopte wijze weergegeven. Het portret werd zo teruggebracht van 57 naar 30 verzen. Een sterke bekorting bracht hij aan in het laatste gedeelte:

1570	Et bras lons, les mains petites Et non pas trop outre mesure; Car si bien s'i garde Nature A former quant ele le fist Que de nule rien n'i mesprist.	Haer aerme lanc; cleine witte hande. Scoenre wijf noit man bekande. Hens nieman diese volprisen mochte, Want nature al haer gedochte Dede ane hare, doe si was geboren	1195
1575	Ele avoit unes mameletes	Daer si hondert ane verloren	1200

34. Zie over de retorische achtergrond: H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. München 1973², p. 168-70; E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern-München 1969⁷, p. 479-81; en L. Arbusow, *Colores Rhetorici*. Göttingen 1963², p. 100.

35. Dit geldt voor de meeste portretten in de hoofse epiek, uitgezonderd die van Chrétien de Troyes. Zie A.M. Colby, *The Portrait in Twelfth-Century French Literature*. An Example of the Stylistic Originality of Chrétien de Troyes. Genève 1965.

36. Zie hierover W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*, p. 125-27.

37. Dit kan bijv. opgemaakt worden uit een passage over descripties in de *Yder - The Romance of Yder*, ed. en vert. A. Adams. Cambridge 1983, vs. 4456-58 -: "Yparbole est chose non voire / Qui ne fu e ne que n'est a croire; / Ço en est la difinicion". In deze passage keert de verteller zich tegen "plusors des troveors", die hun verhalen opsieren met descripties. Ook hier is sprake van een vertellersspel, want de refutatie volgt op een hyperbolische beschrijving van een mooie tent.

Teles com fuissent deus pumetes;
 Gens et bien fais ot les costés.
 Mais je dout que n'aie gastés
 Mes dis a sa façon d'escire,
 1580 Car n'est nus qui le peüst dire
 De boche ne de cuer penser
 La biauté que vaut amasser
 Nature a faire un cors si gent.
 N'iert pas biele tant solement,
 1585 Ançois ert sage o le biauté.
 Ainc a celi par verité
 Ne fist Nature une sanblance;
 Tote biauté tieng a faillance
 Fors celi qui en li estoit³⁸

In het Oudfrans onderbreekt de verteller zijn beschrijving in FS 1578-83: hij vreest dat zijn woorden verspilde moeite zijn geweest, omdat Galienes schoonheid ieder menselijk spreken en denken te boven gaat. Dit is een bij dergelijke descripties gebruikelijke 'Unsagbarkeitstopos',³⁹ die hier als spel te berde wordt gebracht. Volgens de inleiding zou de verteller "un petitet" zijn aandacht richten op Galienes schoonheid overeenkomstig de waarheid van een zegsman. Inmiddels is hij al zo'n 45 verzen bezig en dan ineens blijkt haar schoonheid niet vertelbaar te zijn. Iets soortgelijks deed Chrétiens verteller bij Fenices portret in de *Cligés*. Daar zegt hij dat hij met het oog op 'brevitas' geen beschrijving van Fenices lichaamsdelen zal geven, want de 'waarheid' zou in geen duizend jaar te vertellen zijn. Inmiddels is hij dan al wel een tijdje over haar schoonheid aan het woord.⁴⁰

Ook op een ander punt getuigt de onderbreking van een spelhouding. Guillaumes verteller gaat in de beschrijving van Galienes lichaamsdelen overeenkomstig literaire modellen volgens een min of meer dalende volgorde te werk.⁴¹ In de verzen FS 1575-76 zijn Galienes borsten aan de beurt, die hij, wel met een pikante bedoeling,⁴² aanduidt met dimunitiefformen. Daarna gaat hij nog even verder met de "costés" en

38. In vs. 1579 gaat "sa" terug op hs. A. Frescoln volgt hier hs. P met "ma".

39. Vgl. A.M. Colby, *The Portrait in Twelfth-Century French Literature*, p. 20, 22, 28.

40. Ed. A. Micha. Paris 1975, vs. 2677-2705. Vgl. J. Frappier, *Chrétien de Troyes*. Paris 1968, p. 234: "Il esquive [...] le portrait détaillé de Fénice, non sans esprit, car il le fait en ne le faisant pas, avouant avec une malicieuse modestie qu'il se juge incapable de peindre une pareille beauté [...]. De telles remarques ne vont pas sans moquerie à l'égard de certains confrères, sinon de lui-même, car il était parfois tombé dans le défaut qu'il condamne". Vgl. verder A.M. Colby, *The Portrait in Twelfth-Century French Literature*, p. 147.

41. Vgl. A.M. Colby, *The Portrait in Twelfth-Century French Literature*, p. 20, 22, 97.

42. Vgl. A.M. Colby, a.w., p. 59-60, 129.

houdt juist op, wanneer hij is aangeland bij de zône van de 'pudenda'. Om het met Geoffroi de Vinsauf te zeggen, mag hier het denken verder gaan, maar moet de tong zwijgen.⁴³

De verdietser greep het herhaalde spreken over Natura in FS 1572-74, 1582-83 en 1586-89 aan voor inkorting. Hij bracht dat in FT 1196-1200 met eigen bewoordingen tot één passage terug. De verzen FS 1575-79 met de 'Unsagbarkeits'-onderbreking en daaraan voorafgaand de vermelding van Galienes "mameletes" en "costés" liet hij weg,⁴⁴ zodat ook het verdere vertellersspel van het origineel in zijn tekst verdween.

Een gevolg van deze bekorting bij het portret van Galiene als geheel is, diachronisch gezien, een terugkeer naar 'res quasi trita et vetus'. Met de *Roman de Thèbes* doen uitgebreide schoonheidsdescripties hun intrede in de hoofse epiek. Een innovator als Chrétien de Troyes ging de conventionaliteit daarvan weldra te lijf met een originele behandeling.⁴⁵ Guillaume le Clerc volgde dit spoor in de beschrijving van Galiene. Zijn verdietser zette daar zodanig het mes in, dat het spel met de conventie verdween en er weer een stereotiep portret ontstond.

Overigens, zulke conventionele persoonsbeschrijvingen komen ook voor in andere romans uit de dertiende eeuw, en bezien vanuit de optiek van de vertaler past hier een ander oordeel. Zijn publiek zou vermoedelijk geen oog hebben gehad voor een literair spel met het schoonheidsportret. Hij deed er daarom beter aan de Dietse hoorders een hyperbolisch, niet al te lang portret 'in stijl' te presenteren,⁴⁶ zodat de aandacht uitging naar de schone die de heldin van het verhaal zal worden.

Nu hier is verwezen naar poëtische modellen, sta ik even stil bij de vraag of de bekortingen in de vertaling van de *Fergus* herleid kunnen worden tot 'abbreviatio'-voorschriften in de Middellatijnse 'artes poeticae'.⁴⁷

Geoffroi de Vinsauf schrijft voor om terwille van abbreviatie onder andere descripties te vermijden: "Vitanda sunt omnia illa que prolixitatem inducant, scilicet descripti-

43. *Poetria Nova*, vs. 594-95, in: E. Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*. Recherches et documents sur la technique littéraire du Moyen Age. Paris 1971, p. 215. In de 12de-eeuwse romanliteratuur is er een verteller die met een knipoog de regels overtreedt door bij de schone nog melding te maken van haar 'cunet' (kutje). Zie Hue de Rotelande, *Ipomedon*, ed. A.J. Holden. Paris 1979, vs. 2268-70.

44. Volgens G. Kalf - *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Deel I. Groningen 1906, p. 114 - zou de coupure van FS 1575-76 getuigen van de zedigheid van de vertaler. Ik denk eerder dat deze verzen verdwenen met de bekorting van het geheel.

45. Zie A.M. Colby, *The Portrait in Twelfth-Century French Literature*.

46. In sommige 13de-eeuwse romans is het schoonheidsportret veel langer, bijv. in *Galeran de Bretagne*. Vgl. F. Lyons, *Les éléments descriptives dans le roman d'aventure au XIIIe siècle*. Genève 1965, p. 62-65.

47. Vgl. over de achtergrond van deze 'artes' i.v.m. een bekorte versie van een Mnl. roman: W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*, p. 191-93.

ones [...]".⁴⁸ De vertaler van de *Fergus* liet soms een descriptie weg, maar meestal nam hij die, zoals we tot dusver gezien hebben - bij Fergus' paard, de Zwarte Rots en de reus voor de kapel - over, zij het ingekort. Illustratief is het portret van Galiene, waaraan ook in het Middelnederlands verscheidene verzen zijn gewijd. In dit verband dient ook gewezen te worden op het lelijkheidsportret van de dwerg van de Fiere Ridder. In de *Fergus* geeft de verteller een korte, opsommende beschrijving van tien verzen (FS 2828-37) en die werd door de verdietser zonder wezenlijke bekortingen, zelfs met een paar toevoegingen vertaald (FT 2221-33).⁴⁹

Dergelijke voorbeelden geven aan dat de vertaler niet werkte volgens een 'abbreviatio'-praktijk zoals die in enkele 'artes' is gecodificeerd.⁵⁰ Zou hij op die wijze een 'Fergus abbreviatus' geschreven hebben, dan was er van het Oudfranse origineel vermoedelijk niet zoveel meer dan "purum corpus materiae" overgebleven.⁵¹

Fergus' schoonheid

In de *Fergus* wordt ook uitgebreid aandacht besteed aan de schone gedaante van de held. Dit gebeurt niet in een statisch portret, maar in beschrijvingen vanuit het perspectief van de personages aan wie de held verschijnt. Deze brengen een progressie aan het licht van een nog verholde tot een volledig doorbrekende schoonheid. Ze vormen een teken van Fergus' bijzondere bestemming, wat zijn functie heeft in de 'natura versus nutritura'-thematiek.⁵²

Fergus' uiterlijk komt uitvoerig aan de orde, wanneer hij met de dochter van Arturs kamerling bij het haardvuur zit:

992	Molt fust biaux s'il n'eüst le vis	Hi bequam der joncfrouwen wel.	786
	Camosé des armes porter;	Haer dochte, datsi nie hadde bekant	
	Et s'il se seüst atorner	Scoenre ridder in enech lant,	

48. *Documentum de arte versificandi*, in: E. Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*, p. 277, par. 30. In de vertaling van R.P. Parr - Milwaukee 1968, p. 52 -: "All those things which lead to prolixity are to be avoided, namely descriptions [...]".

49. Waaronder twee verzen, FT 2224 en 2228, met details die aansluiten bij literaire modellen van een dergelijk portret. Vgl. A.M. Colby, *The Portrait in Twelfth-Century French Literature*, p. 76, 78; en Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*. Genève 1969, p. 535-36, 539, 547.

50. Vgl. ook over deze vraag: F.P. van Oostrom, *Lantsloot vander Haghedochte*. Amsterdam enz. 1981, hfdst. VII, par. 1; en A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*. [Utrecht 1988], p. 109, n. 8.

51. Geoffroi de Vinsauf, *Documentum de arte versificandi*, in: E. Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*, p. 277, par. 30. In de vertaling van Parr, p. 52: "the pure body of the material".

52. Vgl. boven, afd. A, hfdst. 1, par. 5.

995	A la maniere d'Engleterre On ne seüst en nule terre Nul plus bel chevalier, ce cuit. En itel guise se deduist Que on faisoit en sa contree.	Haddire hem gehouden naer. Ene witte broec, ru alse een haer Haddi ane ende twee quade scoen, Die heme sijn vader hiet anedoen. Nie sint dat hi van huus sciet En waren si verporret niet	790
1000	Et nequedenc forment agree A la pucele biele et sage, Qui note bien en son corage Et en son gent cors qu'il avoit; Nule rien sor lui ne veoit		
1005	Qui ne li pleüst molt forment Fors le lait aparellement Dont il estoit aparilliés: Uns rivelins avoit cauciés, Blance braie, cote velue,		
1010	Com il aloit a la karue; Ainc ses garnimens ne müa Puis que ses pere l'adouba ⁵³		

De Franse verteller begint met de opmerking dat Fergus schoon zou zijn, als zijn gezicht niet gekneusd was door het dragen van een wapenrusting.⁵⁴ Vervolgens zegt hij dat Fergus de mooiste ridder ter wereld zou zijn, indien hij zich wist te kleden in de 'Engelse' stijl; nu draagt hij de sporen van zijn land van herkomst. Deze twee aspecten, 'zeer schoon' en 'verduisterd', worden nader beschreven vanuit het perspectief van het meisje: Fergus bevalt haar in hoge mate. Alles wat zij aan hem ziet, is haar ten zeerste aangenaam, met uitzondering van de lelijke kledij die teruggaat op zijn bestaan achter de ploeg. Met deze beschrijving wordt belicht dat Fergus naar de 'omhulling' er nog uitziet als de zoon van Soumilloit, maar in wezen, getuige zijn bijzondere schoonheid, een uitverkoren ridder is.

De vertaler bracht, na het overslaan van FS 992-93, een bekorting aan, wat hij, zoals we eerder zagen bij de beschrijving van de Zwarte Rots, deed met een samentrekking van de twee gedeelten. Hij verbond de verzen FS 1000-01 over de 'pucele' met FS 994-99 uit de typering door de verteller en bracht die terug tot de inhoud van

53. Het slot van vs. 997 is geciteerd naar hs. P. Frescoln volgt hier hs. A met "de lui".

54. Een ontlending aan de *Erec et Enide*. Vgl. ed.-Roques, vs. 3230-33; en W. Marquardt, *Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman "Fergus" des Guillaume Le Clerc*, p. 8.

FT 786-89. Zo kon hij een vertaling van de verzen FS 1002-03 over het inzicht van het meisje met betrekking tot Fergus,⁵⁵ en van FS 1004-07 achterwege laten.

In het vervolg van deze episode verwisselt Fergus zijn boerse outfit voor nieuwe en mooie kleren. Hierop verschijnt hij voor de tweede keer in de ridderzaal van koning Artur en nu brengt zijn gestalte bij de ridders van het hof "molt grant murmure" teweeg. Naar hun oordeel is Fergus het mooiste schepsel ooit gemaakt (FS 1278-83). De verdietser nam deze scène over, met enige bekorting in de uitwerking (FT 987-90)

In de episode hierna wordt Fergus bewonderd door Galiene:

	En un bliaut de cendal tendre	In een bliaut bleef Ferguut	
1635	Remest Fergus tos desfublés.	Al bloet staende van sindale:	1225
	Gent ot le cors et les costés,	Hi was gescepen herde wale.	
	Grosses espaulles, bielles mains.	Die joncfrouwe wel sere besach	
	Les bras ot lons et gros les puins;	Dien ridder, dien si wale mach.	
	Fiers fu, n'ot pas chiere coarde.	Wel bequam hare sijn gelaet	
1640	La pucele forment l'esgarde		
	Et molt li plot a remirer		
	Sa biele face et son vis cler		
	Et sa contenance autresi;		
	Tot ausement li enbieli		
1645	Plus c'onques rien qu'el mont veïst ⁵⁶		

Guillaumes verteller geeft eerst in FS 1636-39 een sterk gecondenseerd schoonheidsportret en daarna laat hij zijn held bekijken door Galiene. Deze verzen staan in samenhang met de hiervoor besproken beschrijving van Fergus' uiterlijk bij zijn aankomst in het huis van de kamerling en daarin wordt een 'Steigerung' zichtbaar. Wederom aanschouwt een schone en hoofse 'pucele' Fergus. Deze keer is de bewondering zonder enige reserve, nu de 'verduisterende' omhulling is weggenomen. Dé 'pucele' krijgt Fergus in al zijn schoonheid te zien. Zij beleeft daaraan het grootste genoegen en het gevolg is dat Galiene meteen in liefde ontvlamt.

De Dietse auteur heeft de opsommende beschrijving in FS 1636-38 samengevat in FT 1226, terwijl hij FS 1639 coupeerde. De verzen FS 1640-42 zette hij over in FT 1227-29 en daarna liet hij FS 1643-45 onvertaald. Daarmee verdween de hyperbolische

55. Eerder toont Artur eenzelfde inzicht, wanneer hij erin toestemt Fergus in dienst te nemen: "Bien a noté en son viaire / Que il estoit de bonne gent" (FS 882-83). De verdietser liet ook deze verzen - na FT 710 - onvertaald.

56. In vs. 1642 gaat "cler" - hs. A en ed.-Frescoln: "cher" - terug op hs. P.

wending die in het origineel bijdraagt tot de 'Steigerung' in vergelijking met de 'visio' door de dochter van de kamerling. Gezien deze bekorting en die in de eerdere beschrijving denk ik dat de verdietser niet meer beoogde om beide te doen beluisteren in de samenhang volgens een 'steigernde Reprise'.

Voor het eerst breekt Fergus' schoonheid onverhuld door in de ochtend van zijn logies in het huis van de kamerling, als hij in nieuwe kledij uit het slaapvertrek naar buiten treedt:

1245	Ist de la canbre et fu molt bials, Sa colors sanbloit fins cristals. Tant resplendist avis vos fust Que il enluminer deüst Tot le país et la contree;	Vollijc hi buter cameren ginc. Wel behages den camerlinc	971
1250	Si grant biauté li a donee Damesdius, qui vaut metre painne A former de se main demainne ⁵⁷		

Het is God die Fergus eigenhandig zulk een grote schoonheid heeft gegeven.⁵⁸ Deze is van zo'n schittering, dat het lijkt alsof hij het gehele land verlicht.

Het gegeven van een licht uitstralende schoonheid komt vaker voor in de hoofse epiek.⁵⁹ Een voorbeeld bij Chrétien is de *Cligés*: Fenice betreedt de ontvangstzaal van het paleis van haar vader, waar haar schoonheid een helderder licht verspreidt dan dat van vier karbonkels. Daarna geeft Chrétien het motief een speelse toepassing: de hemel is die dag wat bewolkt, maar van Fenice en Cligés gaat een straal uit die de zaal verlicht als de zon.⁶⁰

In de scène van de *Fergus* gaat het om een betekenisvolle symboliek. De achtergrond van een theologie van het licht waarin God beschouwd wordt als het licht in de eigenlijke zin van het woord en die van bijbelplaatsen over Christus als het 'licht der wereld', roepen voor Fergus' verschijnen een associatie op met dat van een goddelijk wezen, wat een vooruitwijzing is van zijn unieke bestemming. In het vervolg van zijn weg zal Fergus uitgroeien tot een tweede Messias. Het symbool van die hogere identiteit is het mooie Schild, dat een licht uitstraalt als dat van de zon. Nu, in het

57. Het begin van vs. 1252 is geciteerd naar hs. P en de ed.-Martin. Hs. A luidt: "Qui le fist a".

58. Daarmee is deze ook superieur aan die van Galiene, welke gevormd werd door een iets 'lager' wezen, nl. Gods 'vicaria' Natura.

59. Vgl. A.M. Colby, *The Portrait in Twelfth-Century French Literature*, p. 69-71; en Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, p. 639-40.

60. Ed.-Micha, vs. 2706-20.

huis van de kamerling, is het alsof Fergus met zijn schoonheid het land verlicht, later, wanneer hij als een verlosser strijdt voor Galienes land, zal hij werkelijk met het Schild de omgeving verlichten.⁶¹

De beschrijving kan tevens gezien worden in verband met Fergus' uitverkiezing voor het koningschap. Het uitstralen van 'splendor' gold in de middeleeuwen namelijk als 'Herrschaftszeichen' dat hoort bij de ideale vorst.⁶² Fergus lijkt hier op de Graalheld in Wolframs *Parzival*. Daarin constateert Gurnemanz op grond van Parzivals "geschickede unde schîn": "ir mugt wol volkes herre sîn".⁶³

In de Middelnederlandse tekst is deze symboliek verdwenen, want de vertaler heeft de passage over Fergus' lichtende schoonheid in zijn geheel gecoupeerd.⁶⁴

Even tevoren wordt in de *Fergus* een descriptie gegeven van de kamer waaruit de held in zulk een schoonheid tevoorschijn komt. Aangezien deze indirect te maken heeft met Fergus' uiterlijk, bespreek ik die hier.

De kamerling geleidt zijn gast voor de nacht naar een rijk gedecoreerd vertrek:

1202	Par le main destre le va prendre, Si l'a mené en une chambre. Onques encore, ce me samble,	Doe stonden si op ende quamen In ene camere, daer si vernamen Gescreven menegerhande dier.	941
1205	N'oi de plus riche parler; Car, si com j'ai oï conter, Point i ot et solel et lune, Et des estoiles n'i a une Qu'en la cambre ne veïssiés.	Doe sprac die wert: "Ferguut, blijft hier Ende slapet met gemake"	
1210	Mervelles fu bien ensigniés Cil qui cele ovre compassa; En peu de liu tot amassa		

61. Vgl. boven, p. 52-53.

62. Zie E. Kleinschmidt, *Herrscherdarstellung*. Zur Disposition mittelalterlichen Aussageverhaltens, untersucht an Texten über Rudolf I. von Habsburg. Bern-München 1974, p. 65-66.

63. Geciteerd in E. Kleinschmidt, a.w., p. 66.

64. De Paepe gaat aan de symboliek in de *Fergus* voorbij, wanneer hij alleen opmerkt - *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 35 -: "vat vs. 972 (sc. van de *Ferguut*; R.Z.) acht regels samen die op die plaats kunnen worden gemist".

Anders dan het geval is bij vergelijkbare objecten in bijvoorbeeld de hoofse roman met klassieke stof,⁶⁵ geeft Guillaumes verteller een korte beschrijving, een met een symbolische functie. Fergus logeert in een kamer, waarin alle hemellichamen, dat is de hogere sfeer van perfectie en schoonheid,⁶⁶ staan afgebeeld. Dit getuigt van de grote 'honor' waarmee hij behandeld wordt en het wijst op zijn hoge bestemming.

Omdat Fergus de 'bewoner' van dit vertrek is, zou men kunnen bedenken dat de afgebeelde sfeer van het licht hem als een stralenkrans omgeeft, een configuratie die hem een kosmische dimensie verleent als die van een Christusgestalte. Het lijkt een soort 'majestas Domini', een type uitbeelding in de middeleeuwse kunst waarop Christus door een mandorla - een stralenkrans - is omgeven.⁶⁷ Kosmische voorstellingen werden tevens geïnterpreteerd als teken van koningschap, zoals in Chrétien's *Erec et Enide* de vier artes van het quadrivium op Erecs kroningsgewaad en de afbeelding van de levende wezens op zijn scepter.⁶⁸ Zo bezien is ook deze beschrijving een vooruitwijzing van wat voor Fergus vervulling zal worden: zijn optreden als een lichtende held naar het voorbeeld van Christus, gevolgd door het koningschap.⁶⁹

65. Een voorbeeld van een zeer gedetailleerde descriptie is die van de 'Chambre de Beautés' in de *Roman de Troie*, waaraan maar liefst 328 verzen zijn gewijd. Vgl. ed. L. Constans. New York-London 1968 (repr.), vs. 14631-958. De *Roman de Thèbes* bevat een gedetailleerde beschrijving, met encyclopedisch 'onderricht', van de wagen van Amphiaräus - ed. G. Raynaud de Lage. Tome I. Paris 1968, vs. 4951-5016 - en daarop staan o.a., zoals in de beschrijving van de *Fergus*, de hemellichamen afgebeeld. Zie verder over dergelijke descripties: E. Faral, *Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du Moyen Age*. New York 1975 (repr.), p. 320-44. In de Mlat. literatuur komt een brief in verzen voor van Baudri de Bourgueil uit ca. 1100, die gericht is aan gravin Adèle, de dochter van Willem de Veroveraar. Deze bevat ter 'laudatio' van de gravin een digressie van ruim 1200 verzen met een beschrijving van - zogenaamd - haar kamer. Een gedeelte daarvan is gewijd aan het plafond, waarop een kaart van de hemel staat afgebeeld. Zie hierover: J.Y. Tilliette, 'La chambre de la comtesse Adèle: savoir scientifique et technique littéraire dans le c. CXCVI de Baudri de Bourgueil', in: *Romania* 102 (1981), p. 145-71.

66. Vgl. E. de Bruyne, *Études d'esthétique médiévale*. Tome III. Genève 1975, hfdst. I.

67. Vgl. J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*. Bussum 1974², p. 41-42.

68. Ed.-Roques, vs. 6674-731, 6808-24. Vgl. hierover D. Maddox, *Structure and Sacring*. The Systematic Kingdom in Chrétien's *Erec et Enide*. Lexington 1978, p. 168-88.

69. Van een vergelijkbare kosmische symboliek is de ca. 1012 vervaardigde 'Sternenmantel', die bestemd was voor de keizerswijding van Hendrik II. Aan de bovenkant daarvan staat Christus in de gedaante van een 'majestas Domini' afgebeeld met aan weerszijden de zon en de maan. Daar omheen staan de sterren en de verschillende sterrenbeelden. Zie J. Paul, 'Le manteau couvert d'étoiles de l'empereur Henri II', in: *Le soleil, la lune et les étoiles au Moyen Age*. Aix en Provence-Marseille 1983, p. 263-91. Men zou de voorstelling in de *Fergus* ook kunnen interpreteren als een variant van de kosmoszaal, wat aan de held de gestalte verleent van wereldheerser. Vgl. daarover W.P. Gerritsen, 'Vertalingen van Oudfranse literaire werken in het Middelnederlands', in: *Franse literatuur van de middeleeuwen*. Muiderberg 1988, p. 199-200, met een verwijzing naar de studie van L. Okken, *Das goldene Haus und die goldene Laube*. Wie die Poesie ihren Herren das Paradies einrichtete. Amsterdam 1987. Hierin passeren verschillende kosmische figuraties de revue.

De descriptie van het slaapvertrek staat verder in verband met de daarna volgende - zoals hiervoor besproken - over Fergus als lumineuze schoonheid. Het is alsof het licht van de hemellichamen in de kamer voor hem tot een levend 'aureool' is geworden, zodat hij daaruit naar buiten treedt als zelf licht uitstralend.

In het Middelnederlands komen deze symbolische elementen niet meer voor. De vertietser reduceerde de beschrijving van de kamer tot de samenvatting in FT 942b-43.⁷⁰ Het planetarium is daarin vervangen door een afbeelding met dieren, wat in deze vorm geen kosmische betekenis heeft. Daaraan voegde hij in FT 944-45 nog twee gesproken woord-verzen toe, die evenmin van 'sen'-volle aard zijn.

Eerder hebben we gezien dat in het vrij bewerkte gedeelte van de *Ferguut* de voorstelling uit het origineel van Fergus' 'splendor' als Ridder met het Schild zonder correspondentie is gebleven.⁷¹ Voegen we daarbij de coupures in de twee hier besproken descripties, dan blijkt dat de lichtsymboliek die in de *Fergus* de weg van de held begeleidt, in de *Ferguut* geen rol meer speelt.

Bekortingen als deze hebben geleid tot een verschil tussen beide werken in romantype. Verscheidene descriptieve passages in de *Fergus* maken deel uit van een literaire dimensie, die als het ware boven het verhaal is gelegd. Ze betreffen een vertellersspel met een literaire conventie en verder aspecten die aan het verhaal symbolische en thematische betekenis geven. Als gevolg van de aangebrachte bekortingen werd deze dimensie in de vertaling grotendeels losgelaten.

B. Thematische verbindingen

De *Fergus* heeft een compositie waarbij verbindingen tussen de verschillende verhaal-elementen voor een specifieke samenhang zorgen. Hiervoor lijkt Guillaume in de leer te zijn geweest bij zijn grote voorganger. In de romans van Chrétien de Troyes is de aaneenschakeling van verhaalgebeurtenissen opgenomen in een architectuur die daaraan eenheid en coherentie verleent. Episoden, scènes of verhaaldetails vormen

70. Hij handelde hier anders dan zijn collega, Diederic van Assenede. Deze nam een kosmische descriptie van een paleiszaal, waarop o.a. de hemel en "dat clare licht" staan afgebeeld, die vermoedelijk voorkwam in de Ofr. *Floire et Blancheflor*, wel over. Zie J.H. Winkelman, 'Het Ptolemeïsche wereldstelsel op een reliëf in de Middelnederlandse *Floris ende Blancefloer* van Diederic van Assenede', in: *De Nieuwe Taalgids* 74 (1981), p. 101-20; en W.P. Gerritsen, 'Vertalingen van Oudfranse litteraire werken in het Middelnederlands', p. 198-200.

71. Zie boven, p. 63.

een verband, wat meestal gepaard gaat met een verschil, zoals een variatie, een 'Steigerung', een contrast of een inversie.⁷²

Verbindingen van die aard kunnen herleid worden tot het principe van de analogie. Verspreid in de roman ingelegde verhaalelementen, die niet in een causale betrekking tot elkaar staan, vertonen een analogische samenhang die te maken heeft met de thematiek of de problematiek van de roman. Dat is Chrétiens 'molt bele conjointure':⁷³ "The absence of logical links between many scenes and motifs gives to the work the effect of gratuitousness characteristic of the hero's adventures, but at the same time analogical composition gives the impression of carefully controlled cohesiveness within a thoroughly organized fictional universe. As a result, Chrétien's works attain a definite unity (but a unity totally unlike that of later literature) without sacrificing the variety of detail which has never failed to fascinate his audiences".⁷⁴

Een dergelijke 'conjointure' biedt de hoorder allerlei inzichten over het verhaal-de.⁷⁵ Of zoals Janssens het zegt: "Het is [...] dank zij de analogische gelijkenis dat een ideëel "samen-zien" van bepaalde passages mogelijk wordt en we het betekenisvol anders-zijn ontdekken. Het is zo dat we doorstoten tot diepere niveaus dan dit van het louter narratieve. M.a.w. analogie graaft naar de diepte, is ook een verticaal verschijnsel dat de zingeving van het werk, het "waarom", suggestief aan het licht brengt".⁷⁶

Als voorbeeld noem ik een toepassing in de *Erec et Enide*. Tegen het einde van zijn weg volbrengt Erec de 'aventure' van de Joie de la Cort. Hij overwint een ridder die zich met zijn geliefde in een wondertuin heeft teruggetrokken. Deze handeling staat in relatie met die van Erecs 'zondeval', en daarmee met het hoofdthema van de roman. De 'asociale' gedragswijze van het liefdespaar in de tuin vertoont overeen-

72. Fundamenteel inzake deze materie is: N.J. Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes*. Leiden 1980, hfdst. IV en V. Zie over de formele kant van deze samenhang: W. Brand, *Chrétien de Troyes. Zur Dichtungstechnik seiner Romane*. München 1972.

73. Aldus de typering van zijn romanstructuur in de proloog van de *Erec et Enide*. Vgl. ook W. Brand, *Chrétien de Troyes*, p. 15: "Absicht des Autors ist es, die Textteile immer miteinander in Verbindung zu halten. Dieses Streben nach unbedingter Kohärenz begründet (neben vielen anderen Qualitäten seiner Werke) Chrétiens einsamen Rang inmitten der Erzählliteratur seiner Zeit".

74. N.J. Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes*, p. 71.

75. Vgl. i.v.m. het principe van 'analogy as the dominant form': E. Vinaver, *The Rise of Romance*. Oxford 1971, p. 105: "the juxtaposition of analogous incidents can be used as a means of bringing to light something which would otherwise have remained unknown or unexplained. The result is a widening of the forms of 'understanding'". Vgl. ook L.T. Topsfield, *Chrétien de Troyes*. Cambridge enz. 1981, p. 23: "The linear method uses analogy and contrast to unthread an enigmatic meaning which is interwoven with the line of the narrative".

76. J.D. Janssens, *Dichter en publiek in creatief samenspel*. Leuven-Amersfoort 1988, p. 94. Zie hierover van dezelfde, met een intertekstuele toepassing: "Tekstinterpretatie via een onderzoek van de co- en intertekstuele relaties in de "Roman van Walewein", in: *Spiegel der Letteren* 24 (1982), p. 81-95.

komt met die van Erecs 'recreantise' - zijn van de ridderwereld geïsoleerd bestaan gewijd aan de liefde - wat zijn faux pas is. Met de overwinning op de ridder voert Erec het paar terug binnen de hofwereld, tot de 'vreugde' daarvan. Gezien het verband met de 'recreantise'-episode is deze daad een glorieus teken van overwinning op zijn eigen zondeval en illustreert de voorstelling van het paar in de tuin 'e contrario' een ideale integratie tussen 'amour' en 'chevalerie', die het doel is van Erecs weg. Een detail als signaal voor die samenhang is een contrasterende parallel door het tranen-gegeven: Enide huilt vanwege Erecs 'recreantise', terwijl het meisje uit de tuin weent, omdat het na Erecs overwinning op haar vriend afgelopen is met het liefdesbestaan in isolement.⁷⁷

Guillaume le Clerc is op eenzelfde wijze te werk gegaan. Enkele toepassingen zijn al eerder ter sprake geweest, zoals de 'conjointure' die een 'natura versus nutritura'-thematiek creëert, en een verbinding door het 'tot sol'-gegeven, dat een verschil tussen Fergus en Perceval laat zien.⁷⁸ Toen bleek dat deze verbanden in de *Ferguut* niet meer voorkomen.⁷⁹ In het nu volgende gedeelte zal ik enige passages uit de *Fergus* met samenhang volgens het principe van de analogie bespreken die in het vertaalde gedeelte van de *Fergus* als gevolg van bekorting verdwenen zijn. Een viertal gevallen komen aan de orde. Aangezien de verbindingen vaak het geheel van de Oudfranse tekst betreffen, zal ik ook een keer aangeven hoe de Dietse auteur in het vrij bewerkte gedeelte hiermee is omgesprongen.

1. In Guillaumes roman, en hetzelfde geldt voor de *Ferguut*, is de scène van Fergus' tweede komst naar het hof een 'gesteigerte' reprise van de eerste. De eerste keer verschijnt hij op onaangepaste wijze vanwege zijn Indegalse kleding en wapenrusting, met aan zijn zadel de gesnelde hoofden van de twee roofridders. De tweede keer arriveert hij in nieuwe, hem door de kamerling verleende kledij, en zijn schoonheid wekt de bewondering van de Arturridders op.

Ook worden 'correctie' en progressie zichtbaar door een vergelijking van de manier waarop Fergus de ridderzaal ingaat. De eerste keer doet hij dat te paard. Die passage werd door de vertaalschrijver bekort, maar ook in zijn tekst rijdt de held te paard "tote in die zele" (FT 586). Bovendien wordt in een kleine uitwerking meegedeeld dat de ridders "loegen ende maecten spot / Omme dat so verre reet die sot" (FT 589-90). De

77. Vgl. W. Brand, *Chrétien de Troyes*, p. 113-15; en N.J. Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes*, p. 73, 79-80. Een ander voorbeeld is eerder genoemd, nl. een samenhang bij Percevals weg in de *Conte du Graal* tussen de episoden van de Gaste Forest, de Graalburcht en de Hermitage. Zie p. 80.

78. Vgl. p. 45-47 en 100-01.

79. Vgl. p. 59-60 en 259.

tweede keer, als Fergus in het gezelschap is van de kamerling, geschiedt zijn intrede - terwijl Artur aan het schaken is - op correcte wijze:

1272	Ains qu'il i eüst matisson, Furent cil a la cort entré. Au pié descendant del degré,	Alsi quamen inder zelen Soe beetten si wel saen Ende gingen vore den coninc staen	984
1275	Puis monterent sus contremont Devant le millor roi del mont, Et vient parmi la sale errant.	(De ridders bewonderen Ferguuts schoonheid)	
	(De ridders bewonderen Fergus' schoonheid)		
1284	Tot errant parmi le palais Est cil devant le roi venus		

In de beschrijving van het origineel zien we hoe Fergus en de kamerling het hof binnengaan, voor de trap afstijgen van hun paard, de trap opgaan en in de ridderzaal voor Artur verschijnen. In het Middelnederlands heeft de ruimtelijke situering een bekorting ondergaan. Zo is uit FS 1274-75 in FT 985 alleen het "descendre" overgenomen. Daarbij lijkt het dat de plaatsbepaling in FT 984 teruggaat op die in FS 1277 en naar voren is gehaald.⁸⁰ Hierdoor kan moeilijk anders geconstateerd worden dan dat de zo hoofse kamerling en zijn 'leerling' een elementaire etiquette overtreden door te paard de ridderzaal binnen te gaan en daar pas af te stappen. Wat betreft Ferguut: de dag tevoren reed hij tot hilariteit van de ridders "tote in die zele" en nu doet hij dit nog eens. Een dergelijke voorstelling kan toch moeilijk door de verdietser bedoeld zijn. Ik vermoed daarom dat zijn streven naar bekorting hier sterker is geweest dan een nauwkeurige aandacht voor de situatie. Daarmee is een verkeerde gedragswijze de handeling binnengeslopen en verdween tegelijk een toch betrekkelijk 'eenvoudige' en duidelijke 'Steigerungs'-samenhang met de eerste scène.

2. Aan Fergus' 'aventure' met de Fiere Ridder heeft Guillaume een vrij uitvoerige episode gewijd. Deze staat in verband met het hoofdthema van de roman, 'amour' en 'chevalerie'.

De Fiere Ridder is in het gezelschap van een schone vriendin, die hij als een ondergeschikte behandelt. Hij schreeuwt haar toe hem zijn wapenrusting te brengen. In het gevecht wordt hij voor haar ogen door Fergus verslagen. De held houdt hem spottend voor dat hij vreugde hoort te scheppen uit de liefde voor zijn vriendin en dat

80. Een andere mogelijkheid is dat "zelen" rimae causa in de plaats is gekomen van "cort" in FS 1273.

hij in haar aanwezigheid geen lafheid dient te tonen (FS 3036-40, 3059-62), woorden die refereren aan de positie van een ideale 'amour-chevalier'. Fergus is zelf daarvan nog ver verwijderd als gevolg van zijn negatieve reactie op Galiene's liefdesaanbod. Maar later zal hij, geleid door zijn liefde voor Galiene, onder haar aanblik met succes strijden voor de bevrijding van haar land. Wanneer hij na het toernooi Galiene uit Arturs hand tot bruid ontvangt, is zijn houding tegenover haar er een van respect. Hij wil alleen tot een verbintenis overgaan, als dit overeenkomstig de "voloir" van Galiene is (FS 6887-6902). In deze opbouw van Fergus' ridderweg belicht de presentatie van het liefdespaar in de episode van de Fiere Ridder 'e contrario' een ideale verhouding tussen 'amour' en 'chevalerie', die Fergus en Galiene zullen bereiken.⁸¹

Een aspect van deze thematische analogie is een opgeroepen vergelijking van de Fiere Ridder-episode met die van Fergus' logies op Lidel, waaruit een contrast blijkt tussen de Fiere Ridder en Fergus en een overeenkomst tussen de vriendin van de Fiere Ridder en Galiene.

Wanneer de 'pucele' de Fiere Ridder zijn wapenrusting brengt, houdt zij de stijgbeugel van zijn paard vast:

2949	La pucele li tint l'estrier, Onques n'i ot autre eschuiet	Die joncfrouwe hilt den stegereep	2329
------	--	-----------------------------------	------

Bij Fergus' aankomst op Lidel doet Galiene hetzelfde, maar dat tot groot ongenoegen van Fergus, omdat hij met zijn natuurlijke hoofsheid haar alle eer wil betonen:

1608	La pucele li a tenu Les estriers com sage et cortoise Mais a Fergus forment en poise Por cho qu'il li voloit porter Grant reverence et honnerer, Si com Nature li mostroit	Galiene vollijc gegreep Ende hilt heme sinen stegereep. Fergute waest leet in sijn gedochte, Want nature [...]	1213
------	---	---	------

Beide handelingen zijn in de Middelnederlandse tekst overgenomen, zodat ook daaruit het contrast afgelezen kan worden. Wel heeft de vertaalschrijver ze vertaald met bekortingen, waaronder een coupure van FS 2950, welk vers een accent legt op de rol van de vriendin van de Fiere Ridder als diens ondergeschikte.⁸² Daarmee is het de vraag of ook hij in zijn tekst een vergelijking wilde oproepen.

81. Qua procédé is dit vergelijkbaar met de voorstelling van het liefdespaar uit de 'Joie de la Cort'-episode in de *Erec et Enide*. Vgl. boven, p. 303-04.

82. Over de verandering in het vervolg van de tweede passage in het Diets, nader beneden, p. 332-34.

In de Lidel-episode begeeft Galiene zich naar Fergus' slaapvertrek om haar liefde te verklaren en dan gaat zij niet bepaald 'ladylike' op weg:

1897	Galiene tote esfree Saut sus trestoute eschevelee; Aincques n'i prist fors sa cernisse, Et un mantiel o pene grise A afublé tant solement	Si stac ane haer hemde sidijn Ende ene pelse hermerijn	1437
------	---	---	------

In het origineel springt Galiene vol onrust, met het haar geheel in de war, op van het bed, waarna zij niets anders aantrekt dan een hemd en een mantel. Een dergelijke kledij gold als 'bijna naakt' en is daarmee in strijd met een hoofds decorum.⁸³

In de Middelnederlandse scène is er van Galiene's 'desmesure' niet zoveel meer over. De verdietser liet de verzen over Galiene's verschrikte opspringen en over haar kapsel weg. Hetzelfde deed hij met de wendingen "aincques ... fors" en "tant solement", die de aandacht vestigen op het 'bijna naakt' van de heldin.⁸⁴

Als de vriendin van de Fiere Ridder wakker wordt, verkeert zij in eenzelfde staat van wanorde als Galiene:

2922	De la noisse s'est esperie Et salt sus tote eschevelee Ansi comme feme derree.	[...] ende wart in wake Van dier nosen, sere tongemake. Al hancharich si op schoet,	2307
2925	Nûe s'en ist del pavillon Fors d'un mantiel de siglaton Dont ot couvert son cors estroit	Dede ane een hemde ende een sorcoet Ende enen mantel van sindale Nam si om hare, die stont haer wale	2310

In het Oudfrans springt ook deze 'pucele' op met loshangende haren en gaat schaars gekleed op weg, in dit geval alleen nog maar gehuld in een mantel. De mededeling in FS 2924 dat zij opspringt "comme feme derree" - als een verdwaasde vrouw - komt tevens voor bij Galiene, namelijk wanneer zij in Fergus' slaapvertrek bijkomt uit een bezwijming als gevolg van zijn afwijzing:

1992	Tote dolente et esbahie Saut sus comme feme derree
------	---

83. Vgl. R.M.T. Zemel, 'Het vergeten vergrijp van Galiene', in: *Spektator* 18 (1988-89), p. 272.

84. Daarbij veranderde hij "mantiel" in "pelse". Wel kan hij aan het aspect 'schaars gekleed' hebben gedacht, indien met "pelse" bewust alleen een onderkleed bedoeld is.

Met deze verbindingen valt bij de voorstelling van het liefdespaar in de Fiere Ridder-episode als een negatief en omkering van een ideale hoofse liefdesverhouding een positief licht op Fergus en geldt voor Galiene een ironische optiek: in tegenstelling tot de Fiere Ridder, die zijn vriendin behandelt als een 'eschuier', wil Fergus Galiene alle 'honor' bewijzen, terwijl Galiene in eenzelfde onhoofse pose optreedt als de vriendin van de Fiere Ridder. Galiene doet dit bovendien als inzet tot een handeling, het aanbieden van zichzelf en haar liefde aan Fergus, die volkomen in strijd is met een hoofse ethiek. Zo kan ook deze vergelijking bijdragen tot de gedachte dat niet zozeer Fergus, maar Galiene een 'vergriep' begaat.⁸⁵

De verdietser liet in de eerste passage, over Galiene, vers FS 1898, dat een parallel vormt met FS 2923 uit de tweede, onvertaald. Hetzelfde deed hij in de beschrijving van Galienes aftocht - FT 1513 vlg. - met vers FS 1993, de parallel met FS 2924. Verder heeft hij in de tweede passage, zoals eerder besproken is (zie p. 245-46), de notie 'wanorde' doorbroken met de invoeging van FT 2310 en 2312b. Hiermee is Guillaumes vergelijkingsspel met de heldin in de tekst van de *Ferguut* verdwenen.

3. Een ander aspect van de 'amour-chevalerie'-thematiek in de *Fergus* is een samenhang tussen twee 'conseil'-passages, die een komisch licht werpt op de crisishandeling als scharnier van de Doppelweg-structuur.

Tijdens de tweede komst van de held naar het hof verzoekt Gavain om zijn vriendschap, maar Fergus wil eerst de strijd opnemen tegen de Zwarte Ridder. Gavain is diep bedroefd dat hij deze 'doloureuse aventure' wil ondernemen, evenals de andere ridders, en allen verwensen Ke als de aanstichter. Fergus slaat evenwel op hen geen acht. Hij wordt beheerst door Proëce, terwijl Vaselage hem aanraadt voor het gevecht op weg te gaan en zich niet te bekommeren om de droefheid van de ridders. Door deze aansporing dringt hij er bij Artur op aan dat hij hem tot ridder maakt:

1383	Fergus gaires a els n'entent; Car Proëce son cuer esprent,	Ferguut en acht niet om haer seer, Maer den coninc haesti te meer	1065
1385	Et Vaselages le conselle Et se li dist ens en s'orelle Que il s'en voist en la bataille, Et de lor pité ne li chaille. Tot por cest amonestement	Dat hi hem ridders wapine gave	
1390	Hastoit il le roi durement		

85. Vgl. boven, p. 39.

Que novel chevalier le face
Par sa merchi et par se grace

Fergus' streven is eenzijdig gericht op de 'chevalerie', wat in het Oudfrans tot uitdrukking wordt gebracht met verzen waarin de verteller, zoals vaker het geval is in hoofse romans waaronder die van Chrétien de Troyes,⁸⁶ de stijlfiguur van de personificatie gebruikt. De begrippen 'proëce' en 'vaselage' zijn gepersonifieerd, waardoor ze optreden als externe machten die de held beheersen en leiden.⁸⁷ Deze thematische uitwerking, die de verzen FS 1384-89 omvat, heeft de Middelnederlandse auteur in zijn geheel overgeslagen.

In het origineel komt in de volgende episode een tweede 'conseil'-passage voor, die betrekking heeft op de heldin. Aangekomen bij Fergus' bed is Galiene vol aarzeling. Amors zegt dat zij onverwijld tot een liefdesaanzoek moet overgaan, maar Vergoine - de stem van de hoofse 'pudor' - gaat hier tegenin. Daarop doet Amors een nieuwe 'aanval' met als overredingsargument dat Fergus zeker 'pité' zal betonen:

1912	Amors li dist qu'ele requiere Le chevalier delivrement; Mais Vergoine se li desfent	Maer die Minne riet hare in doren Datsine wecte liselike Den ridder, ende seide hem hastelike	1450
1915	Que ja mar serra si hardie Qu'a Fergus son corage die. Amors li refait un asalt Et se li dist que mius li valt Que soi descuevre au chevalier;	Algader hoet met haer stoet ende ware. Galiene was in vare Dat sijt den ridder soude gewagen. Die Minne gincse weder jagen Ende riet hare, datsi haren moet	1455
1920	Car ja son cuer n'avra tant chier Que n'en ait pité se li prie ⁸⁸	Den ridder ondeckte ende hoet haer stoet. Hen es dorper ne geen so fine, Hem ensoude ontfarmen haer pine Die si dogede, die joncfrouwe	1460

Amors' woorden leiden ertoe dat Galiene vervolgens Fergus haar liefde bekend.

Guillaumes verteller beschrijft Galienes tweestrijd met personificaties, waarmee zij evenals Fergus verschijnt als object van haar raadgevende machten. Als variatie op een onder andere door Chrétien gehanteerde voorstelling zijn het twee 'abstracta loquen-

86. Vgl. G. Biller, *Étude sur le style des premiers romans français en vers (1150-75)*. Göteborg 1916, p. 132-33; en S. Heinimann, *Das Abstraktum in der französischen Literatursprache des Mittelalters*. Bern 1963, p. 101-117.

87. Om die reden heb ik deze, in afwijking van de ed.-Frescoln, geciteerd met hoofdletters.

88. De laatste drie woorden van vs. 1918 zijn geciteerd naar de ed.-Martin, overeenkomstig hs. P. De andere redactie luidt: "rien ne vaut / Mais".

tia', die tot tegengestelde handelwijzen oproepen.⁸⁹ De verdietser heeft vastgehouden aan de Liefde als sprekende macht, maar door de gewijzigde vertaling van FS 1914-16 in FT 1454-55 is de tegenstem van Vergoine verdwenen, en daarmee de disputatie.

In de *Fergus* leidt de samenhang van de tweede met de eerste 'conseil'-passage tot ironie ten aanzien van Amors en het handelen van Galiene als diens discipel. Amors praat Galiene over de drempel door haar Fergus' 'pité' in het vooruitzicht te stellen. Uit de eerdere 'conseil'-passage blijkt dat Fergus alleen luistert naar de stem van Vaselage, waardoor zijn aandacht uitsluitend gericht is op de 'bataille' met de Zwarte Ridder en hij niet gevoelig is voor de 'pité' van anderen. Dit lijkt een samengaan van Amors en Vaselage - 'amour' en 'chevalerie' - onmogelijk te maken, zodat de hoorder in een vorm van dramatische ironie kon bedenken dat Amors' overredingsargument niet opgaat en Galiene dus luistert naar de verkeerde stem. En zo geschiedt. Op Galienes aanzoek laat Fergus tot haar onheil weten dat niets hem op het pad der liefde kan brengen, voordat hij de Zwarte Ridder verslagen heeft. Daarna moet ook Galiene zelf bekennen dat zij de verkeerde raadgever heeft gevolgd. Ze wil niets meer met Amors van doen hebben nu zij, anders dan hij haar voorspiegelde, bij Fergus geen 'pité' gevonden heeft:

1986   [...] forment se blasme
             Et jure qu'ancois ne velt goute
             D'amors et sa poissance tote,
             Qui si l'a por celui navré,
             U ele n'a pité trové,
             Ne amisté ne drüerie.

Na zijn overwinning op de Zwarte Ridder keert Fergus terug naar Lidel en dan is hij het die volkomen beheerst wordt door liefde voor de inmiddels verdwenen Galiene. Bij deze ommekeer wordt Amors ingevoerd als iemand die Fergus geheel in zijn macht heeft - "Or est ses sires et ses mestre" - en hem zal doen boeten voor het feit dat hij Galiene waagde te weigeren (FS 2629-52). Het verband met de twee 'conseil'-passages maakt van de rol van Amors en daarmee van de kernhandeling van de Doppelweg in de roman een komisch gebeuren. Amors hield Galiene voor dat zij bij Fergus gehoor zou vinden. Dit ging echter niet op vanwege de invloed van de andere

89. Een bekend voorbeeld is in Chrétien's *Charrete* het spreken van Amor tegenover dat van Raison tijdens Lancelots aarzeling om de schandkar te bestijgen. Vgl. ed. M. Roques. Paris 1969, vs. 360-77. Zie over dit procédé bij hoofse epici: M.R. Jung, *Études sur le poème allégorique en France au Moyen Age*. Berne 1971, p. 182-90.

'machthebber' Proëce/Vaselage. Inmiddels heeft Fergus zijn 'bataille' volbracht, zodat Amors de kans heeft zijn invloed ook op Fergus uit te oefenen. Daartoe brengt hij hem Galienes aantrekkelijkheden voor de geest en laat hem met terugwerkende kracht in liefde ontvlammen (FS 2744-47). Dit doet hij radicaal en als een Galienes afwijzing wrekende instantie, zodat de gedachte opkomt dat Amors zich op de arme held wreekt voor een eerder door hemzelf geleden nederlaag tegenover Proëce/Vaselage.

Voor de Middelnederlandse tekst is deze te ontdekken interpretatie niet meer van toepassing, althans niet meer volledig, aangezien de vertaler de 'conseil'-passage over Proëce/Vaselage heeft weggelaten.

Guillaumes roman bevat in het tweede gedeelte van Fergus' weg een derde 'conseil'-passage, die in relatie met de eerdere laat uitkomen hoe de held een ideale integratie tussen 'amour' en 'chevalerie' bereikt.

Fergus heeft de hem door Amors opgelegde periode van ellende achter zich. Hij heeft de queeste om het Schild voltooid, en als hij de strijd voor de bevrijding van Galienes kasteel ter hand neemt, is Amors zijn gids:

Tous seus est, ne mais que d'Amour;
Celi a tenuit compaignie.
Cele le semont et envie,
Cele l'a dit qu'entr'eus s'embate
Et hardiement se combate;

Amours de bataille l'esprent,
Et dist ke tout apertement
Sa vigour esprouver vaura
Voiant celi qi son cuer a⁹⁰

Vroeger stonden 'chevalerie' en 'amour' onverbonden tegenover elkaar. Toen gold: "Proëce son cuer esprent" (FS 1384) en Vaselage zette hem aan tot de 'bataille' met de Zwarte Ridder, waardoor Amors, Galienes leidsman, geen vat op hem had. Vervolgens strafte Amors hem daarvoor, en nu geldt: "Amours de bataille l'esprent". Amors zet hem aan tot de 'bataille' voor de geliefde. Amour en Chevalerie zijn samengekomen, waarna het grote doel in zicht komt.

In het vrij bewerkte gedeelte van de Middelnederlandse roman komt van deze 'conseil'-passage geen correspondentie voor. Hetzelfde is overigens het geval in de

90. *Fergus*, ed.-Michel, p. 178, r. 22-26; p. 179, r. 3-6 (na FS 4858).

Aumale-redactie van de *Fergus*, waarin die verzen zijn verdwenen als gevolg van het ingrijpen van een kopiist-abbreviator.⁹¹

4. De *Fergus* laat een onderscheid zien tussen de held en de - uit Chrétiens romans - bekende Arturriders, wat is uitgewerkt in een 'errer-sejorner'-thematiek.⁹² Die gaat gepaard met ironie ten aanzien van de 'sejorner'-ridder bij uitstek, Gavain.

Meteen bij zijn eerste optreden, tijdens de hofdag in de opening van de roman, kleeft er iets onridderlijks aan Arturs neef:

	Mesire Gavains par les dois	Mijn her Gawein nam bider hant	21
25	Avoit pris un suen compaignon,	Sinen geselle, die hi noit vant,	
	Que mesures Yvains ot non;	Mijn her Yweine, bloede no loes,	
	Celui amoit de telle amor	Sint dat hine eerstwerf coes.	
	Que onques nus ne vit millor.	Twee gesellen noit eer	25
	Ainc Acchillés ne Patroclus	Ne minden mallijc andren meer;	
30	Nul jor ne s'entr'amerent plus	Elc coes andren van hen beden,	
	Com cil doi compaignon faisoient	Hem twee conste niemen versceden	

Gavain neemt zijn gezelschap Yvain bij de hand. Daarbij onderstreept Guillaumes verteller de liefde van Gavain voor zijn vriend met een vergelijking over die van Achilles en Patroclus. Nu wordt in de *Roman de Troie* bij monde van Hector Achilles' liefde voor Patroclus aan de kaak gesteld als schandelijke homosexualiteit.⁹³ Een schijnbaar lovende hyperbolische vergelijking werpt zo een suspect licht - een vorm van 'damning with faint praise'⁹⁴ - op de eerste ridder van de Ronde Tafel: Gavain is geworden tot een 'semivir' (half-man), een feminien type.⁹⁵

De vertaler heeft deze passage niet bekort. Maar wel is in zijn tekst een couplet met een verder onschuldige inhoud (FT 27-28) in de plaats gekomen van de vergelijking met het klassieke homopaar.

91. Nader hierover beneden, p. 340.

92. Vgl. boven, p. 103-05.

93. Ed.-Constans, vs. 13181-88. Vgl. hierover L. Jongen, *Van Achilles tellen langhe*. Onderzoekingen over Maerlants bewerking van Statius' *Achilleis* in de *Historie van Troyen*. Deventer 1988, p. 151-54. Op deze link werd gewezen door M.A. Freeman: 'Fergus: Parody and the Arthurian Tradition', in: *French Forum* 8 (1983), p. 199.

94. Vgl. D.H. Green, 'On Damning with Faint Praise in Medieval Literature', in: *Viator* 6 (1975), p. 117-69.

95. Vgl. over een dergelijke typering bij homofilie: H.J. Kuster, *Over homoseksualiteit in Middeleeuws West-Europa*. Z.p. [1977], hfdst. IV.

Hierna wordt verteld hoe Gavain en Yvain bij elkaar zitten, en Artur zich bij hen voegt:

32	Andui lés a lés se seoient, Si parloient d'unes et d'autres; Asis se furent long des autres.	Si saten neder ende spraken Beide gader van menegen saken Die hen beiden sach gescien.	30
35	Endementiers qu'ensi parloient Ne que riens aillors n'entendoient, Ains disoit cascuns son voloir, Li rois se laisse entr'els caoir Si qu'il ne s'en donnerent garde.	Die coninc es comen binnen dien Ende viel neder tusschen hem tween. Mallic spranc op sine been Ende seiden: "Wel moetti comen sijn Here! wildi sitten een letteltijn Hier bi ons, so sit hier neder."	35
40	Mesire Gavains se regarde, Si est errant sailli en piés, Se li dist: "Sire, bien vingniés. Seés, s'il vos vient a talent." -"Nenil [...]"	"Neen ic" [...] ⁹⁶	

Guillaume heeft het gegeven van de bijzondere vriendschap tussen Gavain en Yvain, zoals beschreven in de *Chevalier au Lion*, verwerkt tot een onthullende scène. Het tweetal heeft zich verwijderd van de andere ridders en zij hebben alleen nog aandacht voor elkaar. Ze geven uiting aan hun "voloir", een term die bekend is uit de liefdeslyriek.⁹⁷ In het model van deze scène, het begin van de *Chevalier au Lion*,⁹⁸ spreken aan het hof van Artur ridders en vrouwen over de liefde. Hier, in de *Fergus*, wordt alleen melding gemaakt van ridders, en het zijn twee mannen, het paar Gavain en Yvain, die zich als gelieven teruggetrokken hebben.

Deze homo-achtige pose gaat over in een komische handeling. Gavain en Yvain gaan zo in elkaar op, dat zij aanvankelijk, in strijd met een hoofse etiquette,⁹⁹ geen acht slaan op Artur, die zich nota bene tussen hen in laat neerploffen. Eerst moet Gavain rondkijken om hem op te merken. Daarna springt hij op en krijgt op zijn uitnodiging tot Artur om bij hen plaats te nemen een bestraffend "nenil" te horen.

96. In vs. 31 is "sach" geschreven door de corrector, vermoedelijk in de plaats van "sagen". Zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*. Amsterdam 1989, p. 76-78.

97. Vgl. G.M. Cropp, *Le vocabulaire courtois des troubadours de l'époque classique*. Genève 1975, p. 271-74.

98. Guillaume hanteert het voorbeeld met een komisch effect volgens zijn 'reversal technique'. Zie: M.A. Freeman, 'Fergus: Parody and the Arthurian Tradition', p. 198-99; en D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', in: *The Craft of Fiction*. Rochester 1984, p. 49-50.

99. Zoals gethematiseerd in het begin van de *Chevalier au Lion*. Vgl. ed. M. Roques. Paris 1971, vs. 53-104.

De vertaler heeft in het eerste gedeelte van deze passage enkele bekortingen aangebracht.¹⁰⁰ Hij liet de verzen FS 34, 36, 37 en 39 onvertaald. Als gevolg daarvan is de komische en ironische werking van deze scène grotendeels verdwenen. De twee ridders gaan nu niet meer volledig in elkaar op, waardoor zij eerst geen reactie tonen op Arturs landing. Tot dat verschil draagt ook de invoeging van FT 31 bij: geen amoureuus getint vertellen van elkaars "voloir", maar een gewoon gesprek over externe zaken. Verder bracht de verdietser in FT 34 een verandering aan door beide ridders te laten opspringen. Die kan ingegeven zijn door een streven naar rationalisering, waar Guillaumes verteller juist met ironie de focus richt op Gavain.

In het origineel is er een 'gecorrigeerde versie' van deze scène in de kamerling-episode. Fergus zit met de dochter van Arturs kamerling aan de maaltijd en dan komt de heer des huizes binnen:

1046	La pucele, vis alumé, Qui seoit dejoste Fergus, Contre son pere sali sus; Et li vallés, quant il le voit,	Tierst datten die joncfrouwe siet In hare ansichte wart si roet. Vollec si jegen hem op scoet Ende Ferguut heftene versien	816
1050	En piés en est saillis tot droit. Mais li peres comme senés Lor a dit: "En pais vos tenés; Ne vos chaille de vos mouvoir. Je m'en vois dalés vos seoir"	Ende wart oec op mettien. Die hoge man ende die vroede Hietse beide sitten met goede	820

Anders dan het geval is bij Gavain, springt Fergus - na het meisje - direct op bij de binnenkomst van de kamerling. Gavain vroeg de koning om te gaan zitten en kreeg een negatieve reactie. Hier wil de kamerling dat Fergus en zijn dochter blijven zitten en hij zal zelf bij hen plaats nemen. In deze contrasterende verbinding wordt op speelse wijze duidelijk gemaakt dat Fergus in hoofse aangelegenheden beter handelt dan Gavain.

Terwille van dit verband hanteert de Franse verteller de directe rede bij de reactie van de kamerling. De Dietse auteur heeft de verzen FS 1052-53 met een bekorting in de indirecte rede omgezet tot FT 822 en het voornemen van de kamerling in FS 1054 liet hij onvertaald. Vooral dat vers roept een tegenstelling op met Arturs weigering. In de eerdere scène sloeg de verdietser onder andere vers FS 39 over, waarmee een verschil tussen de reactie van Gavain en Yvain en die van Fergus en het meisje

100. De hier en verderop te noemen bekortingen zijn niet ingrijpend in omvang, maar wel naar inhoud, reden waarom ik ze hier bespreek.

wegviel. Deze bekortingen doen vermoeden dat de vertaler niet beoogde de samenhang tussen beide scènes over te nemen.

In Guillaumes roman is het verschil tussen Fergus en Gavain verbonden met een 'errer-sejorner'-thematiek. Om dit toe te lichten keer ik terug naar de eerste scène en ga verder met de woorden waarmee Artur Gavains verzoek om te gaan zitten, afwijst:

	-Nenil, car tot el vos creant.	"Neen ic", seit hi, "ic sie tweder	
45	Faites vos chevaux enseler,	Scone ende claer, in wille niet dagen,	
	Car je vel orendroit errer;	Bedi ic wille varen jaghen	40
	Li sejorners pas ne me plest.	Int foreest van Goriende	
	Je vel cachier en la forest	Den witten hert, die noit en kende	
	De Gorriende lés Cardol;	Dat grote geloep van minen honden	
50	Un blanc cerf i a que je vuel		
	Chacier et prendre se je puis		

In het Oudfrans neemt Artur afstand van Gavains gedragswijze. Een 'sejorner' bevalt hem niet; hij wil overgaan tot een 'errer', in de vorm van de jacht op het witte hert. Met deze termen houdt de koning zijn neef een ideologisch geladen correctie voor. Die gaat terug op een ethiek volgens welke een ideale ridder in de weg van een 'errer' zijn hogere bestemming bereikt, terwijl hij zijn goede reputatie verliest wanneer hij zich overgeeft aan een passief 'sejorner'.¹⁰¹ Artur zet in FS 44 zijn correctie kracht bij met "tot el vos creant", wat herinnert aan de 'tournant capital' uit de *Conte du Graal*: Percevals "redist tot el", als hij in onderscheid met de andere ridders, onder wie Gauvain, kiest voor de hogere wereld van de Graal.¹⁰² Gavain wordt dus bij monde van Artur te kijk gezet als een rustende, tot 'sejorner' vervallen ridder.

In het Middelnederlands is de ideologische lading in Arturs woorden voor een deel verdwenen. De verdietser gaf in FT 39b Arturs afkeer van een 'sejorner' weer, maar een aparte vertaling van "je vel orendroit errer" liet hij achterwege. Het element "errer" nam hij in de vorm "varen" in combinatie met "cachier" uit FS 48 op in FT 40, welk vers ter bekorting is samengetrokken uit FS 46 en 48a.¹⁰³ Aan het begin liet hij naast FS 45 de verwijzing naar de *Conte du Graal* met de "tot el"-wending weg. Op

101. Vgl. boven, p. 103.

102. Vgl. boven, p. 78. Dit "el" contrasteert met het "riens ailleurs" (FS 36) van Gavain en Yvain. De term "ailleurs" in positieve zin, dus zonder ontkening, wordt verderop o.a. gehanteerd, wanneer Fergus begint aan de weg van zijn ridderbestemming: "Iluec ne s'est plus arestus, / Aillors a torné son affaire" (FS 428-29). Deze verzen werden in het Diets - na FT 363 - overgeslagen.

103. Aan het slot van de passage is FT 42b-43 ingevoegd.

die plaats voegde hij "ic sie tweder scone ende claer" in, wat vergeleken met Arturs woorden in het Oudfrans klinkt als een triviale motivering.

Fergus' eerste grote daad is het verslaan van de Zwarte Ridder. Als hij voor deze 'aventure' vanuit het Arturhof op weg gaat, laat Guillaumes verteller uitkomen dat hij handelt volgens het tegendeel van een 'sejorner'-gedrag:

1493	Fergus iluec plus ne sejourne; Au plus tost que il puet s'en torne. Fergus s'en part, tos sols chemine. Ne tenoit pas la chiere encline	Ferguut voer volleke daer of Ende ruemde sconinx hof ¹⁰⁴	1147
------	--	--	------

Fergus' "*ne sejourne*" staat tegenover Gavains 'sejorner' in de openingshandeling. Fergus volt een ideale ridderethiek, terwijl het tegendeel geldt voor Gavain, de eerste ridder van het hof, die 'thuis' blijft.

De hoorder van de Middelnederlandse roman kon met betrekking tot het avontuur van de Zwarte Ridder eveneens denken aan een tegenstelling tussen Ferguut en Gawein, maar dat niet meer als in het origineel in de samenhang van de 'errer-sejorner'-thematiek. Daarop wijst, naast de bekorting en verandering in de openings-scène, het ontbreken in FT 1147-48 van een vertaling van "*ne sejourne*".

In Guillaumes roman begint de ironisering van de Arturridders met een 'sejorner'-passage in FS 19-23.¹⁰⁵ In de vertaling kwam onder invloed van het rijm iets anders in de plaats van "*se sejournoient*", nl. "*worpsi ten spele / Scaec ende worptafle*" (FT 17-18).

Na de terugkeer op Lidel vervolgt Fergus zijn weg voor een queeste naar Galiene, hoewel het reeds tegen de avond loopt. De verteller spreekt daar wederom van een 'non-sejorner': "*et cil s'en torne, / Que aveuc lui (sc. de kasteelheer) plus ne sejourne*" (FS 2803-04). In de vertaling verdween dit aspect: "*Ferguut vollec danen reet*" (FT 2202).

Het laatste gedeelte van de *Fergus* heeft een scène die in betrekking staat met die uit het begin. Vandaaruit wordt nog een regressie zichtbaar wat betreft de activiteit van het Arturhof.

In de openingsscène heeft Artur een 'errer' als correctief gesteld tegenover Gavains 'sejorner' en hem opgedragen voorbereidingen te treffen voor de jacht op het witte

104. In vs. 1147 is "daer of" geschreven door de corrector. Eerder stond er waarschijnlijk "woch". Zie W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*, p. 118.

105. Vgl. boven, p. 105.

hert: "Faites vos chevaux enseler" (FS 45). Hij wil dat Gavain zijn gebod direct opvolgt, waaraan deze nederig gehoor geeft:

54	Je vel que fais soit mes coumans! Or tost, biaux niés, delivrement." -"Sire, tot a vostre talent, Fait mesire Gavains au roi, Car contre vous aler ne doi"	Ic wille ghi minen wille doet." Sprac der Gawein: "Het dunct mi goet Here, dat gi hebt geseit; Alse ghi wilt, wi sijn bereit"	47
----	--	--	----

In het Oudfrans is Gavain opnieuw het object van ironie. In plaats van de raadgever die zelfstandig zijn mening tegenover die van de koning durft te stellen, een positie die Arturs neef vanaf Chrétiens *Erec et Enide* inneemt,¹⁰⁶ is hij hier een gedweeë ondergeschikte.¹⁰⁷

De verdietser heeft de Gavain kleinerende oproep in FS 55 onvertaald gelaten en Gavains reactie veranderde hij. Zo stelde hij voor het nederige "Sire, tot a vostre talent", mogelijk onder invloed van het rijm, de woorden van FT 48b-49 in de plaats, wat weer enigermate een terugkeer is naar Gavains positie als raadgever.

Later wil Artur een queeste ondernemen naar de grote held van zijn rijk. Volgens de verslagen koning-belegeraar is een dergelijke moeite niet nodig, omdat Fergus zich ophoudt in het woud van Rocebourc; daar kan Artur hem vinden. Dit plan staat Artur aan, maar eerst wil hij weten of Gavain ermee instemt:

6290   Li rois respont: "Ice me plect,
Se mes niés s'i velt acorder"

Gavain spreekt daarop openlijk zijn afkeer uit van een 'errer'-gedragswijze:

6295   Travals est et painne d'errer

Zelfs een gang naar de aangewezen verblijfplaats van Fergus acht Gavain een te grote moeite. Hij stelt voor een toernooi te houden om daarmee de held naar het hof te lokken. En aan dat advies geeft Artur gehoor:

106. Vgl. K. Busby, *Gauvain in Old French Literature*. Amsterdam 1980, p. 50-51.

107. Een betekenisvolle omkering in vergelijking met het begin van de *Erec et Enide*. Daarin uit Gauvain zijn eigen mening - ed.-Roques, vs. 36-58 - en maakt bezwaar tegen Arturs voornemen om de jacht naar het witte hert te ondernemen. Vgl. ook B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*, p. 162; en M.A. Freeman, 'Fergus: Parody and the Arthurian Tradition', p. 199-200.

6314   Li rois Artus trestot otrie
              Quanques ses niés li veut loër

In het begin distantieerde Artur zich van Gavains 'sejorner'. Maar nu heeft Gavain zijn plaats als raadsheer van de koning weer ingenomen, zodat gekozen wordt voor een 'non-error', en dit betekent de volledige 'aftakeling' van het Arturhof. Zoals al eerder werd aangegeven (zie p. 161), leidt het volgen van Gavains voorstel tot een straf voor de ridders van het hof: door de keus van de toernooiplaats kan Fergus, de 'error'-held, 'thuis' blijven en een week lang doet hij de ridders van de Ronde Tafel van hun paard tuimelen.

Het vrij bewerkte gedeelte van de *Ferguut* bevat geen scène waarin Artur kiest voor Gavains 'non-error'. Dit heeft te maken met een verandering in de 'plot'. In de Dietse versie is namelijk geen sprake van een initiatief van de kant van Artur tot hereniging met de held.¹⁰⁸

Zo blijkt dus dat Guillaumes samenhang van passages die een 'error-sejorner'-thematiek vormen, in de Middelnederlandse roman verdwenen is.

Ook deze vergelijking met betrekking tot thematische verbindingen wijst op een verschil tussen beide teksten in romantype. De hoorders van de *Fergus* werden opgeroepen verband tussen allerlei verzen te ontdekken om zo tot interpretaties van de handeling te komen. In de *Ferguut* is deze hogere 'conjointure' weggefallen,¹⁰⁹ zodat zijn hoorders zich konden beperken tot het beluisteren van de voortgang van de handeling.

C. Typering van de personages

In de uitbeelding van de rol van de personages laat Guillaumes roman een kunstenaarschap zien dat aansluit bij dat van Chrétien de Troyes. Guillaumes grote voorbeeld is in zijn romans een meester in het typeren en karakteriseren van de hoofdpersonen, wat dikwijls gepaard gaat met finzinnige humor en ironie.

108. Vgl. boven, p. 65.

109. Niettemin, een parallel in de tekst van de bewerker zien we in FT 5480-99: tijdens het toernooi geeft Ferguut zijn paard aan Gawein, wat herinnert aan het slot van de jachtepisode, waar Pertsevale de beker aan Gawein schenkt. Vgl. H. Paardekooper-van Buuren, 'Structuur en zin van de Ferguut', in: *De Nieuwe Taalgids* 57 (1964), p. 155. Het is echter de vraag of de bewerker hiermee verband beoogde op te roepen. Nader hierover in dl. II.

Een hoogtepunt is de wijze waarop Laudine in het eerste 'bedrijf' van de *Chevalier au Lion* 'omgaat' onder de regie van haar dienaar Lunete.¹¹⁰ Eerst is er de diep bedroefde en ontroostbare weduwe, die vervuld is van haat jegens degene - en dat is Yvain - die haar man heeft gedood. Maar vervolgens wordt door een subtiële opzet van Lunete haar nieuwsgierigheid in deze ridder gewekt. Ze praat zich in dat zij hem niet hoeft te haten, en wanneer zij hoort dat hij de koningszoon Yvain is, kan ze nauwelijks het geduld opbrengen om nog een paar dagen op zijn komst als haar nieuwe echtgenoot te wachten. Tegenover Yvain neemt zij de rol aan van een verheven 'dame', die hem 'pardon' verleent voor het doden van haar man. Daarna manipuleert zij haar baronnen, van wie ze weet dat geen van hen durft op te treden als de verdediger van de stormfontein in haar land. Ze doet het hun voorkomen alsof Yvain om haar hand heeft gevraagd, zonder te vertellen dat hij het is die hun heer heeft gedood, waarna zij haar oproepen om het huwelijk aan te gaan. Op deze manier weet zij met eer degene te trouwen die haar even tevoren weduwe heeft gemaakt. En de nieuwe liefde doet de eerste snel vergeten, zoals Chrétiens verteller in een afsluitend commentaar ironisch opmerkt:

Mes or est mes sire Yvains sire,
 et li morz est toz oblîez;
 cil qui l'ocist est marîez;
 sa fame a, et ensamble gisent¹¹¹

Deze handeling is van een virtuose psychologische finesse, waardoor een "véritable comédie de caractère" is ontstaan.¹¹²

Een dergelijk meesterstuk komt in de *Fergus* niet voor, maar wel is Guillaume dicht in de buurt gekomen.¹¹³ Zijn typeringskunst blijkt al meteen, zoals we hiervoor zagen, uit de eerste scène van de roman met de rol van Gavain. In het algemeen is een gevarieerde en uitgewerkte personagestypering kenmerkend voor de *Fergus*. Die kan in verband staan met een thematische achtergrond, en vaak is ze doortrokken met humor en ironie. In de vertaling is door het streven van de vertaler naar vereenvoudiging iets anders ontstaan. In wat volgt, zal ik dit verschil bespreken aan de hand van enige plaatsen die gaan over de beide hoofdpersonen. Maar ik begin met een kleine bijrol.

110. Zie J. Frappier, *Étude sur Yvain ou le Chevalier au Lion de Chrétien de Troyes*. Paris 1969, p. 149-57, 165-76; en idem, *Chrétien de Troyes*. Paris 1968, p. 157-63.

111. Ed.-Roques, vs. 2166-69.

112. J. Frappier, *Étude sur Yvain ou le Chevalier au Lion de Chrétien de Troyes*, p. 176.

113. M.n. in de voorstelling van Galienes rol in het vervolg van de roman. Daarover nader in deel II.

Een boerenknecht

Bij de meest omvangrijke bekorting die de vertaler heeft aangebracht, is een personage geheel verdwenen, namelijk Fergus' collega-ploeger uit het begin van de roman.

Als Artur en zijn ridders Soumilloits kasteel passeren, bedient Fergus de ploeg samen met een jonge ossehoeder, die als knecht in dienst is. Wanneer het tweetal de ridders ziet, denken ze dat die hen willen grijpen. Uit angst durven ze zich niet te verroeren, maar tot hun geruststelling trekt de stoet voorbij zonder acht op hen te slaan (FS 350-73). Hierna gaat Fergus tot een actie over die zal leiden tot de weg naar de ridderwereld. Hij laat de ploeg achter en spreekt de achteropkomende schildknaap aan, waarop het verlangen ontstaat naar het hof te gaan. Zijn agrarische taakstelling geeft hij op. Nu geldt: "Aillors a torné son affaire".¹¹⁴ Hij keert terug naar de ploeg, spant paarden en ossen uit, neemt de ploegijzers weg en dat tot grote verwondering van de andere ploeger, die hier niets van begrijpt. Hij rent weg zonder, zoals de verteller ironisch zegt, te wachten op "son compaignon" (FS 426-43).

In dit tafereel laat Guillaume eerst op komische wijze zien hoe Fergus nog één is met de boerenknecht in zijn angst voor de ridderwereld. Daarna laat hij evenzo met humor zien dat Fergus van nature een ridder is, wanneer hij radicaal, tot onbegrip van de andere ploeger, de brui geeft aan het werk op het land. De beide handelingen werden door de vertaler teruggebracht van 42 naar 13 verzen (FT 311-20, 364-66). Als gevolg daarvan viel onder andere de uitwerking weg over de radicale reactie van de held. Gepaard met de bekortingen werd het personagesbestand gehalveerd, waardoor de knecht in het Middelnederlands niet meer voorkomt.

Galiene

In het eerste gedeelte van Guillaumes roman treedt Galiene op in de episode van Fergus' logies op Lidel. Wat ze doet, wordt beschreven vanuit een komische optiek,¹¹⁵ met als hoogtepunt haar bezoek aan Fergus' bed.

De Dietse vertaler heeft deze rol en de uitwerking ervan over het algemeen intact gelaten. Zo heeft hij Galiene's grote liefdesmonoloog zonder wezenlijke bekortingen weergegeven. Alleen op een paar plaatsen greep hij in. Een daarvan is hiervoor ter sprake geweest (zie p. 307), een bekorting in de scène van Galiene's 'wanorde'. Hier noem ik twee andere.

114. Vgl. boven, p. 315, n. 102.

115. Vgl. boven, p. 40.

Nadat Galiene haar liefdesmonoloog heeft uitgesproken, blijft zij overweldigd door minne-emoties:

1871	Ensi la pucele travaille: Primes senglout et puis baaille; Dejete soi et puis tresaut. A poi que li cuers ne li faut.	Dus leit die joncfrouwe in pinen, Si versucht sere ende waent verdwinen; Die Minne dat spel haer leert. Menechfout si hare op tbedde keert	1419
1875	Une eure dist, l'autre desdit; Une eure pleure, l'autre rit. Puis torne son lit a rebors; Itel sont li cembiel d'amors ¹¹⁶		

De Franse verteller geeft een enigermate gedetailleerd beeld van de werking van de Minne.¹¹⁷ Daaraan verleent hij in de verzen FS 1872-73 en 1875-76 nadruk met de stijlfiguur van de anafoor. Deze beschrijving toont hoe Galiene iedere 'mesure' kwijt is. Daarmee kan ook Guillaume gerekend worden tot de hoofse epici, onder wie Chrétien de Troyes, voor wie geldt: "S'ils insistent, s'ils soulignent fortement les étranges effets de l'amour c'est sans nul doute pour qu'on ne puisse méconnaître leur dessein d'ironiser".¹¹⁸

De Franse beschrijving gaf de verdietsen de mogelijkheid tot bekorting. Hij liet een vertaling van FS 1873-76 achterwege, zodat enige liefdessymptomen en de stijlform ter accentuering van Galienes 'desmesure' eruit gingen.¹¹⁹

Bij Guillaume gaat Galiene nog heftiger te keer, wanneer zij tijdens haar bezoek aan Fergus' bed inziet dat hij niet op haar liefdesverlangen wil ingaan:

1982	La pucele voit a estros Que cil ne l'en fera noient. Ariere sor le pavement	Alse dit die joncfrouwe versiet Hastelike si danen sciet. Op hare bedde es si saen gegaen.	1515
1985	Est recheüe, si se pasme; Et quant revint forment se blasme Et jure qu'ele ne velt goute	Si was met groten sere bevaen; Si scaemde hare utermaten sere Dat si op minne ten jonchere	

116. Vs. 1872: "senglout et [...] baaille": snikt en geeuwt. Vs. 1878: "cembiel": gevecht.

117. En dat naar het voorbeeld van Soredamor in de *Cligès*, die op eenzelfde wijze vanwege haar verliefdheid de nacht wakend doorbrengt. Vgl. ed.-Micha, vs. 875-79; en W. Marquardt, *Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman "Fergus" des Guillaume Le Clerc*, p. 10.

118. Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois au Moyen Age (1150-1250)*, p. 195.

119. Op de plaats van FS 1872 is FT 1420 ingevoegd. Het eerste gedeelte daarvan komt overeen met "sovent soupire" uit een eerder vers van het origineel (FS 1804).

	D'amors et sa poissance tote,	Ginc, diese haer ontseit heft.	
	Qui si l'a por celui navré,	Hare rouwet sere datsi left.	1520
1990	U ele n'a pité trové,	Si hilt hare selven over quaet	
	Ne amisté ne drüerie.	Datsi noit dede die overdaet	
	Tote dolente et esbahie		
	Saut sus comme feme dervee;		
	En sa canbre s'en est entree,		
1995	Si se laist chaoir en son lit.		
	Tote joie tint a despit.		
	Or se het, or covoite mort;		
	Ne set rien qui li doinst confort.		
	Porpense soi qu'ele fera ¹²⁰		

Het Oudfrans geeft een uitvoerig verslag van Galienes aftocht. Zij valt eerst in Fergus' kamer in zwijm achterover. Als ze weer bijkomt, wil ze niets meer met Amors te maken hebben, een reactie die in komische samenhang staat met de twee 'conseil'-passages die eerder - onder B, nr. 3 - besproken zijn. Ze zweert Amors, die haar tot het liefdesaanzoek aanzette, als machthebber af, maar blijkens het vervolg zonder succes. Na deze apostasie springt Galiene als verdwaasd op, keert terug naar haar kamer en laat zich op bed neervallen, terwijl niets haar kan troosten.

Galienes rol roept een glimlach op door de wijze waarop zij geheel in strijd met een hoofs decorum haar liefde aanbiedt. En wat er in deze scène gebeurt, is, gezien de volstreckte 'desmesure' van haar 'dolor', om te lachen.¹²¹

De vertaler heeft de voorstelling dat Galiene eerst in zwijm valt en daarna als een verdwaasde opspringt, weggelaten. Hij haalde de mededeling van FS 1994-95 naar voren,¹²² zodat Galiene in het Middelnederlands direct naar haar bed terugkeert. Met deze bekorting, en ook een ingevoegd vers als FT 1522, wordt in het Diets een Galiene op de planken gebracht die beheerster handelt dan haar voorgangster. Men

120. Vs. 1987 is geciteerd naar de ed.-Martin, welke daar met een verandering van "vit" in "velt" teruggaat op hs. P. In de ed.-Frescoln is de A-lezing overgenomen: "qu'ancois ne voit goute". In beide handschriften is de volgorde van FS 1987-88 omgekeerd.

121. Enige details in Guillaumes voorstelling komen overeen met Laudines 'planctus' in het eerste gedeelte van de *Chevalier au Lion*. Chrétiens heldin gaat in haar rouwbeklag over de dood van haar man als een "fole" heftig tekeer. Evenals Galiene valt zij in zwijm en komt overeind "come fame desvee", terwijl "riens ne la puet conforter". Vgl. ed. Roques, vs. 1150-65. Ook deze scène is er een van ironie, gezien het vervolg, waarin de zo ontroostbare weduwe weldra Yvain zal huwen. Vgl. J. Frappier, 'La douleur et la mort dans la littérature française des XIIe et XIIIe siècles', in: J. Frappier, *Histoire, Mythes et Symboles*. Genève 1976, p. 101.

122. Hier zou een lezing van FS 1985 volgens hs. A, "Est revenue", een rol gespeeld kunnen hebben.

zou kunnen spreken van een verhoofsing.¹²³ Naar ik vermoed, was dat geen opzet, maar een technisch gevolg van de bekorting.

Verder is in de verzen FT 1517-19, in onderscheid met FS 1987-91, geen sprake meer van een afzweren van de Minne en daarmee van samenhang met het eerdere door de Minne gegeven advies. Overigens kan hier een minder duidelijke lezing, zoals het geval is in de beide Oudfranse handschriften, in het spel geweest zijn.¹²⁴

Fergus en Ferguut

Over de rol van de held valt heel wat meer te zeggen, aangezien hij in het eerste gedeelte van de beide romans, na de jacht op het witte hert, vrijwel voortdurend in beeld is.

Een van de aspecten in het handelen van Fergus is zijn gefixeerdheid op een eenmaal ingeslagen weg, wat getuigt van zijn verlangen om zich als ridder te bewijzen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit zijn reactie tegenover Artur dat hij om niemand zal afzien van de 'aventure' met de Zwarte Ridder (FS 874-79) en die tegenover Galiene dat niets hem tot de 'amour' kan brengen, voordat hij de Zwarte Ridder heeft verslagen (FS 1975-81).¹²⁵

Meteen al komt dit aspect tot uiting bij Fergus' optreden in Indegal. Door het gesprek met de achterop komende schildknaap ontwaakt in hem het verlangen naar de ridderwereld van het Arturhof. Alles is daar nu op gericht, zoals Soumilloit te horen krijgen krijgt op zijn vraag waarom Fergus met ploegen is gestopt:

457	Et cil respont sans nul respit Et se li a conté et dit Del roi et de sa compaignie,	"Here", sprac die cnape, "bi God! Mi dunct, gi hout met mi u spod. Geeft mi wapene, laet mi varen	383
460	Et puis a haute vois li crie: "Peres, por Diu, car me donés Armes et si m'en adoubés, S'irai le roi a cort servir Que qu'il me doie adevenir.	Te hove; in wils niet ontbaren"	
465	Jo ne le lairoie por nul homme,		

123. In dat geval zou even sprake zijn van overeenkomst met bijv. de *Lantsloot vander Haghedochte*. In deze tekst is bij hevig rouwbetoon in het Oudfranse origineel een matiging aangebracht als vorm van idealisering. Zie F.P. van Oostrom, *Lantsloot vander Haghedochte*, p. 148-51.

124. Vgl. boven, n. 120.

125. Deze reacties werden in het Diets - resp. FT 705-08 en 1509-12 - vertaald met bekortingen.

Ne pour tout l'empire de Rome
Que je n'i voisse, a coi qu'il tort"¹²⁶

De Franse verteller geeft eerst in het kort aan dat Fergus zijn vader verslag doet over de ontmoeting met de Arturwereld. Daarna voert hij Fergus luid schreeuwend in, wat kenmerkend is voor de 'desmesure' van zijn verlangen. De held vraagt zijn vader om een wapenrusting, met als toevoeging: "si m'en adoubés", om daarmee tot ridder gemaakt te worden. Dat is zijn onwetendheid, zoals later opnieuw blijkt in het huis van de kamerling als hij in de waan verkeert dat hij vanwege het 'adouben' door de dorper reeds ridder is (FS 1110-29).¹²⁷ Na het verzoek spreekt Fergus met nadruk zijn onwrikbare wil uit om naar het hof te gaan.

De vertaler heeft de mededeling van FS 457-59 weggelaten. Vermoedelijk achtte hij deze verzen misbaar, omdat wat de held vertelt, reeds eerder verhaald is. In dat geval handelde hij meer als een lezer van de *Fergus* dan als auteur van een eigen verhaalwereld. Nu immers krijgt Somilet geen antwoord op zijn vraag: "Wat hefstu vernomen?" (FT 379). Hierna temperde de verdietser Fergus' "a haute vois li crie" tot "sprac". Deze vervlakking is gecompenseerd met de invoeging van FT 384. Het 'adouben'-verzoek dat de dwaasheid van de held typeert, liet hij achterwege en de geaccentueerde wijze waarop Fergus in FS 464-67 zijn wil uit, reduceerde hij tot "in wils niet ontbaren".

Fergus' gedrag wordt tevens gekenmerkt door fierheid, zoals bij zijn eerste komst naar het hof, wanneer hij op Arturs vraag zijn naam bekend maakt:

736   Li vallés dist: "Celer nel quier   "Here," sprac die knape, "ic hete Ferguut 597
             Que mes nons ne vos soit nommés.
             De cels sui Fergus apiellés
             Qui me connoissent en ma terre

In het Oudfrans heeft de nog onaangepaste boerenridder het op verheven toon over de wens zijn naam niet verborgen te houden. Daarachter valt een komische opzet te ontdekken. Het is namelijk de gewoonte van de eerste ridder van het hof, Gauvain,

126. Vs. 464: "adevenir": gebeuren; In hs. A is FS 465 het laatste vers van een pagina en daarna ontbreekt vs. 466.

127. De betekenis 'tot ridder maken' voor 'adouben' is de gangbare geworden in de romans van Chrétien. Zie J. Flori, 'Pour une histoire de la chevalerie. L'adoubement dans les romans de Chrétien de Troyes', in: *Romania* 100 (1979), p. 21-53.

om eraan te refereren dat hij zijn naam, als die gevraagd wordt, niet verborgen houdt.¹²⁸

In de *Fergus* doet Arturs neef dit tijdens de toernooihandeling. Hij richt tot de Ridder met het Schild het verzoek om naar Artur te komen. En op de vraag van Fergus zijn naam te noemen, reageert hij als volgt:

6788   -"Onques par moi ne fu celés
              Mes nons, n'or nel vel commenchier.
              Cil qui m'aimment et tienent cier
              M'apielent par loial amor
              Gavain, neveu l'empereor;
              Tel est mes nons. Or le savés

Als Fergus zo hoort dat de ander Gavain is, vraagt hij nederig om "merchi", omdat hij hem te lang heeft opgehouden, en zegt wie hij is:

6804   Je sui Fergus, qui envoiai
              Le cor, le guimple au roi Artu

Bezien we deze scène in samenhang met die van Fergus tegenover Artur, dan wordt een ontwikkeling zichtbaar, die ironiserend is ten aanzien van Gavain. Fergus stelt zich aan het begin van zijn weg aan Artur voor op de manier van Gavain, wat klinkt als een 'voorbarige' fierheid. Tegen het einde van de roman hanteert Gavain zijn bekende presentatiewijze tegenover Fergus. Hij verbindt aan het noemen van zijn naam geen heldendaad, maar ontleent zijn fierheid aan een vorm van nepotisme, namelijk dat hij de neef van Artur is. Op dat moment zou Fergus vanwege zijn bijzondere heldendaden alle reden hebben gehad om zich met trots bekend te maken. Hij noemt zijn naam echter op eenvoudige wijze zonder een 'non celer'-inleiding, met als toevoeging dat hij de hoorn en de sluier naar Artur zond. Dat herinnert eraan dat hij, in onderscheid met Gavain, Artur heeft verlost van de Zwarte Ridder.

De Middelnederlandse auteur heeft de woorden van Fergus tot Artur zodanig bekort, dat alleen de naamsvermelding is overgebleven, en daarmee verviel de ontlening aan Gavains spreekwijze.¹²⁹

128. Zo bijv. in de *Conte du Graal*, ed.-Roach, vs. 5621-23. In de Mnl. *Walewein* is daarvan eveneens sprake, bijv. in de vs. - ed. G.A. van Es. Culemborg 1976 - 2783-90. Vgl. ook W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*, p. 87, 95-97.

129. In de Dietse versie van de toernooihandeling vernemen Gawein en Ferguut elkaars identiteit ook op een andere wijze dan in het Oudfrans. Vgl. FT 5466-5507.

Komische fierheid is er ook in een scène uit het vervolg van de episode. Als Artur vraagt naar de herkomst van de twee gesnelde hoofden die aan Fergus' zadel hangen, geeft de held een verslag van zijn 'aventure' met de vier roofridders:

	- "Sire, mentir ne vos en quier.	"Here, ic loeft, ic beens bedocht:	686
840	Quatre larron fel avant ier	Viere dieve quamen naesten ane mi	
	M'asalirent en cel boschage,	In een foreest niet verre hier bi	
	Si ne faisoient pas que sage,	Ende wilden hebben mijn part.	
	Qui mon cheval avoir voloient	Si waenden mi hebben vervaert.	690
	Et puis encor me maneçoient.	Si staken mi met haren speren	
845	Par Saint Mangon qui'st a Glacou,	Ende doen begonstic mi weren.	
	Il me connessoient molt pou;	Here, dese twee sloegic te doet	
	Se il auques me conneüssent	Ende dandere ontfloen dore die noet	
	Ja envers moi torné ne fuissent.		
	Il furent ausi fol que bestes;		
850	A deus en ai trenciés les testes.		
	Quant les oi abatus a tere		
	N'orent talent de moi requerre		
	Li autre doi; si s'en fuirent,		
	Quant lor compaignons mors virent.		
855	Je n'oc talent de l'encaucier,		
	Anchois entrai en un sentier		
	Qui m'amena a la caucie		
	U la trace avoie laissie ¹³⁰		

De Franse held spreekt vol trots over zijn eerste gevechtsdaad. Hij acht het een dwaasheid (FS 842) dat de vier roofridders hem aanvielen. Hadden zij geweten met wie ze te doen hadden, dan waren zij wel uit zijn buurt gebleven (FS 845-48). Deze woorden zet hij kracht bij met een aanroeping van St. Mungo, een voor Guillaumes publiek exotische heilige,¹³¹ en daarmee verraaft hij zijn onbeschaafde afkomst. Zijn aanvallers noemt hij "ausi fol que bestes", wat in Fergus' mond nogal komisch is. Hij komt immers zelf uit Indegal, waarvan de inwoners getypeerd werden als "niches et bestiaus". Fergus geeft zich in de ogen van de ridderwereld te kennen als een barbaar, wanneer hij vertelt dat hij de hoofden van twee van zijn tegenstanders heeft

130. FS 853b-54 is geciteerd naar de ed.-Martin, overeenkomstig hs. P. De andere redactie luidt: "quant il ce virent / Et mors lor deus compains coisirent".

131. Een van de elementen die Guillaume ontleende aan Schotland. De genoemde heilige is Kentigern of Mungo, aan wie de kathedraal van Glasgow (Glascou) gewijd is. Vgl. *Fergus*, ed.-Martin, Intr., p. XXII-XXIII; en D.H. Farmer, *The Oxford Dictionary of Saints*. Oxford 1978, p. 232. Ook op twee eerdere plaatsen in de roman wordt deze heilige aangeroepen, resp. door Fergus' moeder (FS 486) en door Fergus (FS 823).

afgehakt. Opmerkelijk is verder wat hij zegt in de verzen FS 855-58, met name de mededeling dat hij geen lust had om de vluchtende rovers te achtervolgen. In zijn zelfverheffing verdraait hij de feiten. In de eerdere beschrijving door de verteller bleek namelijk dat Fergus tot een achtervolging niet in staat was: "Mais cil ne les sot encaucier" (FS 705). Bij een herinnering daaraan kon de hoorder ook bedenken dat Fergus het minder glorieuze feit onvermeld laat dat hij "ne sot guenchir", zodat hij getroffen werd door de speren van de rovers (FS 687-89).

De verdietser heeft dit verslag bekort met als gevolg dat de uitwerking van het origineel over Fergus' fierheid nagenoeg verdwenen is. Zo liet hij de verzen FS 842, 845-48 en 849 onvertaald.¹³² Ook Fergus' vertekening van het gebeurde verdween in het Diets door een coupure van de verzen FS 855-58. Wel moet de vertaler gedacht hebben aan de eerdere beschrijving van het gevecht zoals blijkt uit FT 691, welk vers Guillaumes opzet doorkruist, aangezien hij hier Ferguut het in het origineel verzwegen gebeuren laat vertellen.

Aan de andere kant laat een plaats als deze zien, hoe de vertaler als bekorter op kundige wijze te werk ging. Hij gaf hier precies weer wat nodig was voor het verhaal: een verslag door de held van het gebeurde, dat met "waenden" in FT 690 ook iets van zijn trots laat horen.

Na de ontvangst door de dochter van de kamerling krijgt Fergus wederom gelegenheid te vertellen over zijn heldendaad. Hij verhaalt deze "tot mot a mot". In het Oudfrans volgt, in FS 982-84, een handeling van opvoeding: de gastvrouw laat de gesnelde hoofden opbergen, zodat deze "ne facent mal ne paor". De vertaler sloeg deze verzen - na FT 780 - over.

Tijdens zijn tweede komst naar het hof, één dag later, blijkt Fergus al een hoofse spreekstijl te beheersen. Gavain heeft Artur opgeroepen de held een wapenrusting te geven. Vervolgens vraagt hij om Fergus' vriendschap, een verzoek dat Artur ondersteunt. Fergus wil echter eerst de strijd opnemen met de Zwarte Ridder:

1347	S'il ne li devoit anuier, Je li vauroie molt proier Que entre moi et lui fuïsson	Mijn her Gaweïn seide: "Hēr coninc, Ic bade gerne den jongelinc Dat hi mi tenen geselle ontfinge:	1037
1350	Des ore en avant compaignon Par grant amisté, sans gaboïs." -"Biaus niés, ce li a dit li rois,	Gerne namic sine wandelinge." Die coninc sprac: "Hets mi bequame." Ferguut antwerde: "Uwen name	1040

132. De andere Mungo-plaatsen werden in het Diets eveneens gecoupeerd. In Guillaumes roman 'beantwoordt' Artur in FS 866 de aanroeping van de 'barbaarse' heilige Mungo met die van de 'normale' heilige Victor. De vertaler liet ook Arturs aanroeping weg.

	Et je l'en pri molt bonnement."	En wetic niet, maer goedertiere	
	Et Fergus respont erranment:	Sidi ende van goeder maniere.	
1355	"Et l'amor et le compaignie,	Ic en ontsecge niet u bede;	1045
	Biaus sire, ne refus je mie	Ic wille u dienen talre stede,	
	De vos, que molt tres volentiers	Maer ic name eer die wapine.	
	Ne soie vostre tos entiers	Gherne waric indie wostine.	
	A faire trestot vo voloir,	Ic ghere den horen ende die wimpele	
1360	Mais ge vauroie anchois avoir	Die houdet die liebart simpele.	1050
	Garnimens tels com il covient.	Den swerten ridder salic wijch geven	
	Aprés m'en irai, se devient,		
	Querrē et le guimple et le cor,		
	Et si me combatrai encor		
1365	Au chevalier qui le cor garde ¹³³		

In het begin van de Franse passage uit Gavain zijn verlangen op een indirecte manier zonder al te veel dwang op Fergus uit te oefenen, een vorm van hoofse 'Selbstbegrenzung'.¹³⁴ Hoe eervol ook, Fergus wil niet direct op het verzoek ingaan, omdat hij zich eerst als ridder wil waarmaken. Daarbij reageert hij niet met een onverhulde weigering, maar kleedt zijn antwoord in met een indirecte, hoofse stijl: Gavains vriendschap weigert hij niet, hij zou graag geheel de zijne zijn en handelen naar diens wil, maar eerst zou hij een ridderuitrusting willen ontvangen om daarna te vertrekken voor het gevecht met de Zwarte Ridder. Deze spreekwijze is een teken van Fergus' edele 'nature' en van zijn progressie op de weg naar een hoofs ridderschap. En dat is het op een komische wijze, omdat hij eenzelfde hoofse stijl als Gavain hanteert voor een negatief antwoord op diens aanbod tot vriendschap.

Deze scène betekent weer ironie ten aanzien van Arturs neef, die nader zichtbaar wordt in relatie met de openingsscène van de roman. Toen viel de aandacht op de grote 'amor' van Gavain voor zijn vriend Yvain. Zij zaten apart en hadden alleen aandacht voor elkaars 'voloir'. Thans blijkt het met de diepgang van die 'amor' nogal mee te vallen, nu Gavain de vriend wil worden van de nieuwelings Fergus.

Deze ironie is tevens begrepen in de 'errer-sejorner'-thematiek van Guillaumes roman. Blijkens de verzen die op het citaat volgen, is Gavain diep bedroefd dat Fergus niet wil afzien van de 'aventure' met de Zwarte Ridder. Daaruit kan worden afgeleid dat Gavain met zijn verzoek om vriendschap een 'sejorner'-gedrag met Fergus beoog-

133. Vs. 1362, "se devient": mogelijkswijs.

134. Zie daarover I. Nolting-Hauff, *Die Stellung der Liebeskasuistik im höfischen Roman*. Heidelberg 1959, p. 78-81.

de, zoals hij eerder deed met Yvain. Fergus laat zich echter niet ophouden en beantwoordt Gavains aanzoek in de 'hoveling'-stijl van de afgewezene.

In het Middelnederlands begint het antwoord van de held met een invoeging die de verzen FT 1042b-44 omvat. Vermoedelijk is het rijmwoord van FT 1041 daarop van invloed geweest. De woorden van Ferguut in de ingevoegde verzen wijken af van de specifiek hoofse spreekstijl waarmee Fergus zijn weigering omhult. Fergus hanteert die in FS 1355-59, wat de verdietser terugbracht tot FT 1045-46. Door deze bekorting in combinatie met de invoeging wordt niet of nauwelijks meer als in het origineel, met de ironische implicaties daarvan, de aandacht gevraagd voor het hoofse unisono van de hoveling en de held.

Wel is het zo dat de invoeging, geïsoleerd beschouwd, passende verzen bevat, die typerend zijn voor de fierheid van de held. Ze klinken ook komisch, gezien de omstandigheid dat Ferguut zelf nog een 'knappe' is en zo reageert op een vriendschapsverzoek van niemand minder dan Gawein.¹³⁵

In de volgende episode toont Fergus zich een geschoold spreker tegenover de kasteelheer van Lidel. In een persuasief uitgewerkte claus tracht deze Fergus de gang naar de Zwarte Rots uit het hoofd te praten.¹³⁶ Volgens hem heeft Fergus een te zware last op zich genomen en daaraan verbindt hij het spreekwoord dat een te zwaar bevrachten het lastpaard doodt:

1760	Trop avés enpris grevels fes.	Ghi hebt ene sotheit onder staen	1320
	Si ai of en reprovier		
	Que sorcharciers ocist soumier;		
	Por ço si me redout de vos		

De kasteelheer gaat 'retorisch' onderlegd te werk door zijn waarschuwing te onderbouwen met de algemene wijsheid van een proverbium.¹³⁷ Zijn betoog heeft echter geen enkel effect. Fergus zegt lachend dat er van een terugkeer geen sprake kan zijn, en hij onderbouwt zijn reactie met twee spreekwoorden:

135. Al of niet toevallig vertoont het tweede gedeelte van de invoeging overeenkomst met wat Erec in een afwijzende reactie tot Gauvain zegt, wanneer deze hem op hoofse wijze verzoekt om naar het hof te komen. Vgl. *Erec et Enide*, ed.-Roques, vs. 4080-81: "et vos qui estes, ce me sanble, / de bon eire et bien afeitiez".

136. Deze claus is zijn geheel geciteerd boven, p. 207-08.

137. Vgl. over de retorische achtergrond: H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, p. 431-34, ad 'sententia'.

1775	Grans vens ciet mais a poi de pluie. Qui ara paor, si s'en fuie	Groet wint gesit met clenen regene. Die hem vervaert, berghe hem in devene	1331
------	--	---	------

Chrétien de Troyes maakt in zijn romans een gevarieerd gebruik van proverbia,¹³⁸ en bij Guillaume zien we een geslaagde toepassing daarvan.¹³⁹ Fergus spreekt op komische wijze als iemand die retorisch geschoold is. Immers, de 'argumentatio' van de gastheer pareert hij met twee proverbia, waarvan het eerste de 'refutatio' is van de sententie van de 'persuasor'.

De Dietse auteur heeft Fergus' eerste spreekwoord letterlijk vertaald en het tweede met een aanpassing, maar de verzen met het spreekwoord uit het betoog van de kasteelheer liet hij weg. Daarmee verdween in de vertaling het refutatiespel van de held.

Tenslotte een paar door de verdietser bekorte passages die in Guillaume's roman deel uitmaken van de 'natura versus nutritura'-thematiek.

In Indegal ontvangt Fergus van zijn 'nutritura'-vader een verroeste wapenrusting, waardoor hij eruit ziet als een boerenridder. Maar hij geeft al blijk van zijn ridderlijke, op de moeder teruggaande 'nature', wanneer hij de verschillende onderdelen aantrekt volgens de juiste adoubement-volgorde.¹⁴⁰ Zijn ridderlijke aard zien we onder andere in het volgende:

596	Es un garçon qui li aporte Lance enfumee et viés escu, Et il l'a a son col pendu. Et si prent la lance el puig destre;	Enen ouden scilt heftmen hem brocht Ende ene spere, die inden roec Gehangen hadde seven jaer [...]	480
600	Son escu prent a la senestre		

De 'gerookte', dat is zwart geblakerde, lans en het oude schild zijn kenmerkend voor Fergus' onaangepastheid. Daarentegen weet hij wel, zoals de Franse verteller in FS

138. Vgl. M. Altieri, *Les romans de Chrétien de Troyes. Leur perspective proverbiale et gnomique*. Paris 1976; en E. Schulze-Busacker, *Proverbes et expressions proverbiales dans la littérature narrative du Moyen Age français*. Recueil et analyse. Genève-Paris 1985, p. 44-64.

139. De spreekwoorden die Fergus uit, zijn bekend uit middeleeuwse proverbia-teksten. Vgl. *Proverbes français antérieurs au XVe siècle*, ed. J. Morawski. Paris 1925, nr. 100 en 2061. Ze komen ook voor bij Chrétien, resp. in de *Conte du Graal*, ed.-Roach, vs. 5414, en de *Chevalier au Lion*, ed.-Roques, vs. 4418. De bedoeling van het eerste spreekwoord heeft Verwijs - ed.-Ferguut, Glossarium, ad 'gesitten' - omschreven met: "een Davidje kan wel een Goliath ten onder brengen".

140. Vgl. boven, p. 268-69. Daar bleek dat in het begin van de Dietse beschrijving dit aspect is losgelaten als gevolg van een fout.

598-600 laat uitkomen, hoe hij deze wapens moet dragen.¹⁴¹ De vertaler sloeg deze verzen over.

De *Fergus* geeft een gedetailleerde beschrijving van de ridderwijding van de held aan het hof. Hetzelfde is het geval in het Middelnederlands, met uitzondering van het begin:

1396	Unes bonnes armes (Artus) deman-	Hi dede heme bringen ridders gewade:	1070
	Por adouber le damoisiel. [de	Halsberch, cousen, helm van stale	
	On li a aporté isniel	Dede Ferguut ane; het stont hem wale	
	Le hauberc et l'elme d'achier.		
1400	Molt l'ont regardé chevalier.		
	El palais sor le pavement		
	S'asist Fergus o le cors gent;		
	De soi armer pas ne fu nices.		
	Unes chaucés de fer trelices		
1405	A chauchies premierement ¹⁴²		

Bij Guillaume laat Artur als teken van 'honor' Fergus "*unes bonnes armes*" brengen. Fergus wekt de bewonderende blikken van de ridders op, terwijl zijn edele afkomst blijkt uit "le cors gent". In de goede volgorde begint hij het adoubement met het aantrekken van de ijzeren beenbeschermers. Daarbij vestigt de verteller in FS 1403 er de aandacht op dat hij weet hoe hij zich moet bewapenen.¹⁴³ Dit contrasteert met zijn vroegere 'niceté' op ander gebied en laat zien dat Fergus een ridder is van nature.

De verdietser bracht dit gedeelte van de scène terug tot een samenvatting. Als gevolg daarvan verdwenen de mededeling van FS 1403 en de verdere elementen van Guillaumes thematisch uitgewerkte voorstelling.

Een kernpassage in de desbetreffende thematiek bij Guillaume is het commentaar over Natura, als Fergus arriveert op Lidel.¹⁴⁴ In samenhang daarmee staat een handeling uit de kamerling-episode.

141. En dat, als een aspect van Guillaumes 'aemulatio'-optiek, in onderscheid met zijn prototype Perceval, die pas later bewapeningsonderdelen als lans en schild verwerft en van Gornemant leert hoe hij deze moet hanteren (*Conte du Graal*, ed.-Roach, vs. 1427-1509). Gornemant doet o.a. voor hoe men de lans op het vilt legt: "Et met la lance el feutre" (vs. 1442). Fergus weet dit al, blijkbaar van 'nature', bij zijn vertrek uit Inde-gal: "Cil s'en vait, la lance sor fautre" (FS 628). De vertaler liet - na FT 504 - ook dit vers weg.

142. Vs. 1404: "trelices": doorgelochten met maliën.

143. En dat, weer anders dan Perceval, zonder voorbeeld.

144. Vgl. boven, p. 44-45.

Als de bedden gereed zijn gemaakt, geleidt de kamerling Fergus naar het slaapvertrek en spant zich in om zijn gast iets te leren:

1200	Li chambrelens molt s'entremet Que aucun bien li puist aprendre. Par le main destre le va prendre, Si l'a mené en une chambre (volgt descriptie van kamer)	Doe stonden si op ende quamen In ene camere, daer si vernamen Gescreven menegerhande dier. Doe sprac die wert: "Ferguut, blijft hier Ende slapet met gemake." Hi leerde hem menegerhande sake Binnen der nacht, dien jonchere, Die hem quamen te groter ere	941 945
------	--	--	------------------------------------

De Middelnederlandse tekst laat enkele veranderingen zien. De verdietser is begonnen met de gang naar het slaapvertrek. De descriptie van de kamer bracht hij terug tot FT 942b-43¹⁴⁵, met als toevoeging een nachtwens van de kamerling. Daarna vertaalde hij FS 1200-01 in de vorm van FT 946, waarop FT 947-48 volgt als uitwerking.

In het origineel gaat het erom dat de kamerling Fergus geen uitgebreid onderricht geeft, maar hem een paar dingen - "aucun bien" - bijbrengt. Daarop wijst ook de situering van de handeling. De indruk wordt gewekt dat de kamerling zijn onderwijs geeft even voor of tijdens de begeleiding van Fergus naar het slaapvertrek, zodat het van kortstondige aard moet zijn. In het Diets is deze opzet losgelaten als gevolg van de verandering in FT 946 van "aucun bien" in "menegerhande sake" en de daarop volgende verzen.¹⁴⁶ De Dietse voorstelling van zaken lijkt ook wat ongerijmd, nu van een uitvoerig onderricht gesproken wordt nadat de kamerling Ferguut goede nacht heeft gewenst.¹⁴⁷

Het onderricht aan de held komt nader aan de orde bij de aankomst op Lidel. Galiene houdt de stijgbeugel vast van Fergus' paard, wat hem ten zeerste mishaaft:

1610	Mais a Fergus forment en poise Por cho qu'il li voloit porter	Fergute waest leet in sijn gedochte, Want nature noit en wrochte	1215
------	--	---	------

145. In het Frans omvat deze de verzen FS 1204-12. Zie boven, p. 300.

146. Enige voorzichtigheid is hier overigens wel geboden vanwege de mogelijkheid van een kopiistenfout. In vs. 946 van de Mnl. tekst zou bijv. "menegerhande" geschreven kunnen zijn als gevolg van herhaling van dit woord uit FT 943. In hs. P luidt het begin van vs. 1201: "C'au bien". Las de vertaler soms "bien" - met de betekenis "veel" - als bijwoord?

147. Verwijs - ed.-*Ferguut*, p. 32, n. 1 - noemt de verzen FT 946-48 "geheel misplaatst". Men zou daartegen kunnen inbrengen, dat met "leerde" in FT 946 een plusquamperfectum en met "nacht" in het volgende vers de afgelopen avond is bedoeld, aldus de verklaring in: *Ferguut*, ed.-Overdiep, Inl., p. LXI; en *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., p. 76. Hiertegen pleit weer dat in het origineel de kamerling op dit moment met een 'aprendre' bezig is, terwijl in het voorafgaande geen sprake is van uitvoerig onderricht.

	Grant reverence et honnerer,	Scoenre wijf dan Galienen.	
	Si com Nature li mostrait,	Sijn wert wijsdem datti altenen	
	Qu'autre doctrine n'en avoit,	Vrouwen ende joncfrouwen ere dade	
1615	Fors itant com li ensigna	Ende hi volchde sinen rade	1220
	Li chevaliers qui l'herberga,		
	Mais o lui fu petit de tens.		
	Et nequedent trestot le sens		
	Que li aprist, trestot retint;		
1620	Li sorplus de Nature vint.		
	Nature ensaigne au chevalier		
	Que honnerer et ensaucier		
	Doive son oste et la pucele		
	Qui tant est avenans et biele,		
1625	Et il si fist tot sans faintisse ¹⁴⁸		

Het is Fergus die Galiene met alle eerbied wil behandelen, "si com Nature li mostrait", en daaraan verbindt Guillaumes verteller een commentaar over de bron van deze hoofsheid: Fergus heeft geen ander onderwijs ontvangen dan dat van Natura, uitgezonderd dat van de kamerling, maar bij hem verbleef hij maar korte tijd. Niettemin onthield hij alles wat die hem leerde en de rest - "li sorplus" - kwam van Natura. Zij leert de ridder om de gastheer en de schone 'pucele' met eer te behandelen en zo deed Fergus.¹⁴⁹ Met deze verzen laat de verteller uitkomen dat Fergus wel iets geleerd heeft van de kamerling, maar dat hij van nature hoofs is.

In het Middelnederlands heeft dit commentaar bekorting en een ingrijpende verandering ondergaan. Het lijkt alsof de verdietser "por cho" uit FS 1611 heeft verbonden met "nature" in FS 1613 en met FS 1623b-24, wat is uitgewerkt tot een geheel nieuwe inhoud: Ferguut mishaaft Galienes handelwijze vanwege haar bijzondere, door Natura verleende schoonheid. Wat verder in de verzen FS 1611-12 en 1614-20 staat, werd niet overgenomen. Vervolgens heeft de verdietser bij een vertaling van FS 1621-25 in FT 1218-20 de in FS 1616 genoemde kamerling - "de ridder die hem (Fergus) logies verleende" - als subject in de plaats gesteld van Nature.¹⁵⁰

Het Dietse commentaar staat nu bijna diametraal tegenover het Oudfrans. Bij Guillaume is Natura de basis van Fergus' hoofsheid. In het Middelnederlands wordt

148. Vs. 1622: "ensaucier": verheffen, eren.

149. Deze passage is gedeeltelijk geciteerd op p. 17 van de inleiding in *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., maar op p. 39 voorzien van een vertaling met fouten.

150. Met "wijsdem" in FT 1218 moet dan wel een plusquamperfectum bedoeld zijn. Vgl. *Ferguut*, ed.-Overdiep, Inl., p. LXI.

Ferguuts hoofsheid teruggevoerd op de adviezen van de kamerling en de rol van Natura als leermeester van de held is verdwenen.

Het is in principe mogelijk dat de vertaler bezwaren had tegen Guillaumes 'nature'-conceptie en daarom met opzet Natura vervangen heeft door de kamerling. De eerdere verandering bij de onderricht-scène in de kamerling-episode zou in een dergelijke opzet kunnen passen.¹⁵¹ Hiertegen pleit echter dat de vertaler doorgaans - zoals meer dan eens gebleken is in het voorgaande hoofdstuk - niet al te kritisch met de tekst van zijn origineel is omgesprongen. Te bedenken is verder dat het Oudfrans een gedetailleerd commentaar bevat, terwijl de passage in het Middelnederlands aanzienlijk is ingekort. Ik denk daarom dat bij de verandering het streven van de vertaalter naar bekorting en vereenvoudiging een rol heeft gespeeld. Volgens een vaker toegepast procédé heeft hij dan het "ensigna" van de kamerling (FS 1615) samengetrokken met het "enseigne" door Natura (FS 1621), met als gevolg dat alleen de kamerling als subject van het "enseignier" is overgebleven.¹⁵² Daarnaast kan bij de verandering in FT 1216-17 tegenover FS 1611-13 door de vermelding van Nature na Galiene een associatie in het spel zijn geweest met het kort hieraan voorafgaande portret van Galiene, waarin Nature bij herhaling wordt genoemd als formator van haar 'schoonheid'.¹⁵³ Een werkwijze van verkortend vertalen heeft zo geleid tot het verdwijnen van wat in de *Fergus* een fundamenteel aspect is in de karakterisering van de hoofdpersoon.

Niettemin, er is wel iets zinnigs voor in de plaats gekomen. Een commentaar dat in de *Fergus* thematisch functioneert, is vervangen door een korte rationele verklaring. En die sluit aan bij de verzen over Fergus' hoofse gedrag, wanneer hij, in de voorafgaande episode, voor Artur verschijnt. Hij legt daar zijn mantel af, omdat de kamerling hem zo geleerd heeft: "Car cho ot apris de son oste; / Bien retint son enseignement" (FS 1288-89); in het Middelnederlands: "Sijn weert leerde hem die hovesscede" (FT 994).

151. De Paepe meent dat de Dietse auteur de verandering aanbracht "kennelijk met de bedoeling de inconsequentie van Guillaume omtrent *nature* te vermijden". Vgl. *Ferguut*, ed.-Rombauts e.a., Inl., p. 17-18, 24. Deze mening komt m.i. voort uit een onjuiste interpretatie van het Oudfrans. De Paepe noemt de Ofr. passage m.b.t. Natura een vergissing, omdat Fergus zich later "erg onhoofs" zou gedragen tegenover Galiene, wanneer hij haar liefde afwijst. Van een onhoofse gedragswijze is evenwel sprake bij de heldin. Vgl. boven, p. 39.

152. Zie voor andere voorbeelden van dit procédé boven, p. 291, 297.

153. Vgl. boven, p. 293-94. Zo komen de verzen FT 1216-17 overeen met de volgende uit het portret van Galiene: "Ainc a celi par verité / Ne fist Nature une sanblance" (FS 1586-87). Een andere mogelijkheid is dat de vertaler FS 1613 las als: 'zoals Natura haar (sc. Galiene) deed verschijnen'.

De besproken plaatsen illustreren dat de *Fergus* een personagestyling kent in de stijl van het door Chrétien de Troyes gecreëerde romantype. Het was de taak van de hoorders om de verschillende aspecten ervan te zien. In de Dietse vertaling is deze literaire dimensie als gevolg van de bekortingen voor een deel verdwenen. Ook hier heeft het bekortingsprocédé ertoe geleid dat de tekst bij de overgang van origineel naar vertaling verschoof in de richting van een vereenvoudigd romantype.

3. Conclusie

De vertaler van de *Fergus* heeft dikwijls abbreviaties aangebracht waar zijn origineel gedetailleerd is in de wijze van voorstellen en bij verschillende vormen van uitwerking. Dit is gebeurd op deskundige wijze, want hij liet gewoonlijk geen voor de loop van het verhaal essentiële elementen verloren gaan.

Eerder is verondersteld dat de vertaler zijn vertaling 'currente calamo' vervaardigd heeft.¹⁵⁴ Deze aanduiding behoeft nu enige nuancering. Blijkens de meer ingrijpende bekortingen moet hij verscheidene passages vooruit gelezen hebben, alvorens hij besloot tot abbreviatie.¹⁵⁵ En daarin zien we een auteur die met zijn bron selecterend te werk ging. Hij vertaalde bijvoorbeeld de episode van Fergus' terugkeer op Lidel met geringe bekorting,¹⁵⁶ terwijl hij relatief drastisch ingreep in de episode over Fergus' logies in het huis van de kamerling.¹⁵⁷ De laatstgenoemde handeling bevat enkele descripties, wat hij aangreep voor bekorting en coupures.

Op grond van het besprokene kunnen we nu een styling geven van de optiek van de Middelnederlandse auteur als bekortend vertaler. Daartoe keer ik terug naar twee van de behandelde coupures. Allereerst het weglaten van FS 1246-52, de beschrijving van Fergus als lichtende schoonheid (zie p. 299). In deze verzen staat de handeling stil en waar het primair gaat om het vertellen van het verhaalgebeuren, kunnen ze zonder probleem worden weggelaten. Daar komt bij dat de Franse beschrijving deel uitmaakt van een symbolische licht-'conjointure', een vorm van literatuur die vermoedelijk te hoog gegrepen zou zijn voor het Dietse publiek van de roman.

Vervolgens de coupure van FS 1384-89, de passage over het adhortatieve spreken van Proëce/Vaselage (zie p. 308-09). Voor een vertaler die uit was op enige vereenvoudiging konden ook deze verzen worden overgeslagen. Bovendien geven ze van

154. Vgl. boven, p. 274-75.

155. Zie voor een vergelijkbare 'currente calamo'-styling i.v.m. de Rotterdamse prozavertaling van de *Lancelot en prose*: O.S.H. Lie, *The Middle Dutch Prose Lancelot*. Amsterdam enz. 1987, p. 148.

156. Vergeleken met het Oudfrans 240 t.o. 263 verzen.

157. 262 t.o. 368 verzen in het Oudfrans.

Fergus' verlangen een allegorische omschrijving, waarvan de functie zichtbaar wordt in de thematische samenhang met andere passages, wederom een literaire 'conjointure' die waarschijnlijk niet beantwoordde aan het receptieniveau van de Dietse luisteraars.

De vertaler heeft de *Fergus* aangepast aan de smaak van het publiek waarvoor hij schreef. Hij bedreef een vorm van selectief vertalen, met als resultaat een roman waarin het verhaal iets sneller verloopt dan in het Oudfrans.

Het vertaalde part van de *Ferguut* geeft aanleiding tot vergelijking met enige andere Middelnederlandse vertalingen die eveneens bekorting vertonen in vergelijking met het origineel. Dit is onder andere het geval in de *Lanceloet*, de versvertaling van - het eerste gedeelte van - de *Lancelot en prose*. Kenmerkend voor het register van de *Lancelot en prose*, een vernieuwing vergeleken met de versromans van het Chrétienniaanse type, is een historiserende griffierstijl, waarbij de handeling uiterst breedvoerig en minitueus tot in de details wordt verteld. Zoals Besamusca in zijn dissertatie laat zien, is iets daarvan in de *Lanceloet* losgelaten: er is versobering ten aanzien van de overdaad aan verhaaldetails en vervaging als gevolg van bekorting bij details op het gebied van ruimte en tijd, en bij de vermelding van bijpersonages.¹⁵⁸

Deze tendens tot vereenvoudiging wijst op enige reserve tegenover de nieuwe esthetica van de *Lancelot en prose*, maar heeft niet geleid tot een wezenlijk verschil in romantype. Besamusca toont namelijk aan dat de vertaler "de esthetica van de *Lancelot en prose* aanvaardde, hoewel hij enigszins terughoudend stond tegenover enkele kenmerken ervan".¹⁵⁹

Bekortingen komen ook voor in de Dietse prozavertaling van de *Lancelot en prose*, die van de Rotterdamse fragmenten. Uit het onderzoek van mevr. Lie blijkt dat ze daar evenmin geleid hebben tot een verschil in romantype.¹⁶⁰ Zij constateert dat de vertaler zorg droeg "not to deviate from the original meaning". Hij schreef een tekst "which is less extensive than the reading in his exemplar chiefly by deleting certain explanatory and/or descriptive details of little relevance, by avoiding unneces-

158. A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*, hfdst. 4.

159. A.w., p. 171.

160. O.S.H. Lie, *The Middle Dutch Prose Lancelot*, hfdst. IV.

sary repetition, and by compressing the wording of some passages into more tightly constructed passages".¹⁶¹

Voor de *Ferguut* ligt het verschil tussen origineel en vertaling anders. Het bekortingspercentage is niet bijzonder hoog. En de vertaling biedt geen samenvatting, maar een uitgewerkt verhaal. Echter, ook al is het kwantitatieve verschil met de *Fergus* niet zo groot, wel is een onderscheid in romantype ontstaan, en dat heeft te maken met de aard van het origineel.

De *Fergus* is niet als de *Lancelot en prose* een werk met een historiserend, in den brede vertelde handeling, maar een versroman uit de school van Chrétien de Troyes. Het bevat een verhaal met 'daarboven' een geschakeerde literaire laag, zoals tot uiting komt in bepaalde beschrijvingen, een 'conjointure' van thematische verbindingen en een geprononceerde personagestyling. Vanuit deze laag krijgt de actieve, reflecterende hoorder allerlei inzichten over het verhaal, zoals het ontwaren van een idee, thematiek, symboliek of een ironische zienswijze. Juist in passages die deze aspecten onthullen, heeft de vertaler bekortingen aangebracht. Het gevolg is dat een verschuiving ontstond naar een wezenlijk ander, namelijk vereenvoudigd romantype.

De vertaling in de Ferguut als een 'verkorte editie'

Zoals eerder ter sprake is geweest, bestaan er van de romans van Chrétien de Troyes bekorte redacties of edities, terwijl ook de tekst van de *Fergus* in het Aumale-handschrift voor het laatste derdepart een verkorte editie lijkt te zijn.¹⁶² Een dergelijke uitgave is de *Erec et Enide* in handschrift Parijs, B.N. 1450. Deze bevat vergeleken met een oorspronkelijke redactie, en dan vrijwel uitsluitend in de eerste helft van de roman, 98 lacunes met in totaal een bekorting van 355 verzen. Die ontstond vooral door het couperen van verzen met descripties en met details op het gebied van de

161. A.w., p. 148. Het verschil lijkt wel groter te zijn bij de Dietse vertaling van het middendeel van de Franse trilogie, de *Queste del Saint Graal*. Dit m.n. vanwege bekortingen die de laag van religieuze doctrine en beleving betreffen. Zie J.C. Prins-s-Jacob, 'The Middle-Dutch version of *La Queste del Saint Graal*', in: *De Nieuwe Taalgids* 73 (1980), p. 120-32. Een weer ander geval is de vertaling van de *Roman de la Rose* in *Die Rose* van Heinric. De Dietse tekst is vele duizenden verzen korter dan de Franse, m.n. als gevolg van sterke bekortingen in het gedeelte dat teruggaat op Jean de Meun. Hierdoor is de structuur van de tekst bij de overgang van Frans naar Diets "ingrijpend gewijzigd". Zie D.E. van der Poel, *De Vlaamse Rose en Die Rose van Heinric*. Hilversum 1989, p. 30-55, 138-43.

162. Vgl. boven, p. 196 vgl.

personagestypering.¹⁶³ Vergelijkbare bekortingen werden aangebracht door de vertaler van de *Fergus*, zij het dat de bekortingsgraad in de Middelnederlandse tekst - het vertaalde gedeelte is ongeveer 650 verzen korter dan het Oudfrans - hoger ligt.

Als illustratie van een overeenkomst noem ik het volgende. In Chrétiens roman komt het tot een 'zondeval' en crisis door Erecs 'recreantise': hij geeft zich over aan de 'amour' en laat het na 'chevalerie'-daden te verrichten. Als hij bij monde van Enide de kritiek hierover verneemt, besluit hij met haar op weg te gaan 'en aventure'. Daarbij trekt hij een wapenrusting aan van bijzondere kwaliteit. In de beschrijving ervan geeft de redactie in handschrift B.N. 1450 een samenvatting van vier verzen, tegenover een passage van veertien verzen in het 'origineel'.¹⁶⁴ Als gevolg van de bekorting wordt in deze redactie niet meer verteld, dat Erec "un tapiz de Limoiges" laat uitspreiden waarop een luipaard staat afgebeeld, en dat hij alvorens zich te bewapenen daarop plaats neemt. Deze voorstelling is van symbolische aard en staat in verband met de voor de roman bepalende 'amour-chevalerie'-thematiek. Het luipaard - of de leeuw - is een beeld van de actieve en dappere ridder. Als zodanig heeft Erec zich in de eerste fase van zijn weg onderscheiden. Zo toonde hij zijn 'proëce' tijdens een toernooi dat Artur ter ere van hem liet organiseren. Hij werd daarvan de winnaar, en daar lezen we: "de fierté sanbla lyon".¹⁶⁵ Daarna vervalt hij tot een staat van passiviteit, waarin hij niet meer aan toernooien deelneemt. Wanneer hij zich dan bewapent op de afbeelding van het luipaard, is er eerst "inadéquation entre le symbole et la réalité".¹⁶⁶ Maar als vooruitwijzing is er ook "adéquation". Erec begint namelijk aan een herstelqueeste die op grootse wijze zijn door de 'amour' geleide 'chevalerie' laat zien.¹⁶⁷ Het eindpunt daarvan is het koningschap, en tijdens de kroning mag Erec op een troon zitten die een "sanblance de liepart" bevat.¹⁶⁸

163. Zie A. Micha, *La tradition manuscrite des romans de Chrétien de Troyes*. Genève 1966², p. 217-18, 297-301; en p. 372: "le réviseur a obéi à deux principes: alléger le texte d'abord de ces copieux détails de fêtes, cérémonies, costumes, qui ralentissent en effet le récit, ensuite d'indications de sentiments, de notations psychologiques. Il a donc élaboré un nouveau texte en opposition aussi complète que possible avec l'esprit et la manière de Chrétien".

164. Vgl. A. Micha, a.w., p. 298. In de ed.-Roques zijn dat de vs. 2623-36. Vgl. ook ed. W. Foerster. Amsterdam 1965 (repr.), vs. 2627-40.

165. Ed.-Roques, vs. 2212. Dit vers komt voor in een typering van Erec, die weer ontbreekt in hs. B.N. 1450.

166. Vgl. P. Haidu, *Lion-queue-coupée*. Genève 1972, p. 19-21. Het citaat aldaar, p. 21.

167. Vgl. voor deze symbolische interpretatie: R.R. Bezzola, *Le sens de l'aventure et de l'amour (Chrétien de Troyes)*. Paris 1968, p. 147-48. Typerend voor Chrétiens creativiteit is dat de scène ook andere symbolische interpretaties toelaat. Vgl. G.S. Burgess, *Chrétien de Troyes, Erec et Enide*. London 1984, p. 54-55.

168. Ed.-Roques, vs. 6666.

De symbolische voorstelling van Erecs bewapening is verdwenen in de redactie van handschrift B.N. 1450. Een symbolische en 'sen'-volle beschrijving in de *Fergus* is die van de hemellichamen in het logeervertrek van de held. En zoals we gezien hebben (boven, p. 302), werd deze gecoupeerd door de vertaler.

In het laatste derdepart van de *Fergus* volgens de Aumale-redactie komen verscheidene - veronderstelde - bekortingen voor die vergeleken kunnen worden met de keuze van inkorten in het vertaalde gedeelte van de *Ferguut*. Ik geef een paar voorbeelden.

- Wanneer Galiene uit de aan de koning-belegeraar meegegeven boodschap opmaakt dat de redder van haar land Fergus is geweest, wordt in de tekst van handschrift P in een passage van tien verzen beschreven hoe zij door Amors overweldigd wordt. Opnieuw komt haar "dolour" boven, zodat ze bijna in zwijm valt, maar zij weet haar emoties, zoals vroeger bij Fergus' aankomst op Lidel (FS 1672-81), voor de aanwezigen verborgen te houden (ed.-Michel, p. 235, r. 17-26). Deze verzen komen niet voor in handschrift A (na FS 6102).

- Tegen het slot van de roman blijkt Galiene een ontwikkeling doorgemaakt te hebben van 'fole' naar 'sage'. Zij heeft het initiatief genomen om Fergus uit Arturs hand tot huwelijkspartner te ontvangen. Ze begeeft zich naar de toernooiplaats en uit tegenover Artur het verzoek om een echtgenoot. In het begin van haar claus bevat handschrift P zeven verzen, die ontbreken in handschrift A, en vooral deze brengen haar 'sagesse' tot uiting: ze opent met een exordium waarin een sententie is verwerkt, om daarmee, alsof zij geschoold is in de 'ars dictaminis',¹⁶⁹ Arturs 'benevolentia' op te roepen (ed.-Michel, p. 258, r. 13-19; na FS 6656).

- Als Fergus strijdt voor de bevrijding van Galienes kasteel, is hij een messiaanse 'merveilleux'-held geworden. Een getuigenis daarvan is de in handschrift P voorkomende en in A ontbrekende, in vier verzen weergegeven mening van de belegeraars dat hij "[...] n'est pas cose morteus, / Ains est cose esperiteus" (ed.-Michel, p. 183, r. 7-10; na FS 4962).

- Fergus' hogere gestalte roept tijdens het toernooi de verwondering op van de ridders, omdat het door de verschijning van de Ridder met het Schild lijkt dat de zon - 's morgens - zich in het westen bevindt (ed.-Michel, p. 249, r. 1-4; na FS 6426). Verderop, voorafgaande aan Fergus' confrontatie met Gavain, wordt de komst van de Ridder met het Schild vergeleken met de opgaande zon (ed.-Michel, p. 263, r. 17-24; na FS 6760). Beide passages staan alleen in handschrift P, en maken deel uit van een lichtsymboliek in verband met het Schild als symbool van Fergus' bestemming.

169. Vgl. over de retorische achtergrond: J.J. Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley enz. 1974, hfdst. V.

De hier genoemde verzen uit handschrift P kunnen, naar ik meen, op grond van hun aard en de context teruggevoerd worden op de oorspronkelijke tekst van de *Fergus*, zodat we in de A-redactie te doen hebben met coupures die zijn aangebracht terwille van een bekorte editie.¹⁷⁰

Verscheidene van de gecoupeerde verzen, waaronder de hier genoemde, behoren tot de 'hogere' literaire dimensie van het verhaal, zodat die voor een deel in de verkorte redactie is verdwenen. Van eenzelfde aard bleken de meer ingrijpende bekortingen in het vertaalde gedeelte van de *Ferguut* te zijn. Met name vergelijkbaar is de eerder (zie p. 311) besproken plaats over Amors als leidsman van Fergus, die hem aanzet tot de 'bataille' voor Galiene. De in de A-redactie ontbrekende passage is het einde van een thematische 'conjointure', die begint met het 'conseil' van Proëce/Vaselage. Deze eerste 'conseil'-passage bleek de vertaler weggelaten te hebben. We kunnen zo stellen dat zijn werkwijze overeenkomst vertoont met die van een kopiist-editor van een verkorte editie.

Op die manier wordt een diachronische ontwikkeling zichtbaar tussen het Oudfranse origineel, een verkorte editie daarvan en de Dietse vertaling. Vermoedelijk kort na Chrétiens *Conte du Graal* schreef Guillaume le Clerc de *Fergus*, een roman met een verhaal dat gekenmerkt wordt door een geschakeerde literaire dimensie. Daarna vervaardigde een kopiist van de roman voor het laatste derde deel een verkorte editie. Op een vergelijkbare wijze ging de Dietse vertaler van de *Fergus* te werk, maar dat meteen vanaf het begin. Oorspronkelijk in Frankrijk dus een tekst in de stijl van het Chrétienniaanse romantype. Decennia later in de Nederlanden een bekorte editie in het Diets, als vereenvoudigd romantype, met de aandacht vooral gericht op het verhaal.

170. Het gevolg van een optreden van 'the scribe as editor'. Vgl. het artikel met deze titel van E. Kennedy, in: *Mélanges de langue et de littérature du Moyen Age et de la Renaissance offerts à Jean Frappier*. Tome I. Genève 1970, p. 523-31.

Besluit

In de inleiding van deze studie is het oordeel van De Paepe over de *Ferguut* ter sprake gekomen. Was het bij eerdere beoordelaars een algemene opinie dat de Dietse roman ten achter staat bij de *Fergus*, De Paepe komt tot een tegenovergestelde visie. Volgens hem heeft de Dietse auteur qua compositie en in de wijze van vertellen, die gekenmerkt zou worden door een streven naar intensivering, zijn Franse origineel overtroffen.¹ Zouden we nu op grond van het hier verrichte onderzoek een vergelijkend esthetisch oordeel moeten vellen, dan zou dit weer tegenovergesteld luiden.

We hebben immers geconstateerd dat allerlei elementen die in Guillaumes roman thematische samenhang creëren, dus een aspect van compositie, in de Dietse tekst zijn verdwenen zonder dat daarvoor iets nieuws in de plaats is gekomen. Verder kan uit de bespreking van de bekortingen worden opgemaakt dat het tegendeel van een geïntensiveerde tekst is ontstaan. Voor wie de roman over de Ridder met het Schild zou willen lezen in de meest aantrekkelijke versie, ligt daarom de keus voor de hand: die van Guillaume le Clerc, inderdaad het werk van een 'first-rate craftsman'.² Het is zeker legitiem om op dit verschil in niveau te wijzen, gezien de aard van het onderwerp dat behoort tot het domein van de schone letteren. Het is evenwel vooral geboden het verschil tussen origineel en vertaling te belichten vanuit de literair-historische situatie.

De tot nu toe ondernomen vergelijking heeft aan het licht gebracht dat het geheel van verschillen anders ligt en veel verder gaat dan een onderscheid op formeel-technisch niveau. Guillaumes *Fergus* sluit aan bij het oeuvre van Chrétien de Troyes. Zijn schepping maakt deel uit van een literaire romancultuur zoals die door Chrétien tot ontwikkeling werd gebracht en daarin neemt zij een bijzondere plaats in. In de eerste afdeling hebben we gezien hoe de *Fergus* volgens een 'implementum'-conceptie de Perceval-handeling in Chrétiens laatste roman vervult en corrigeert. Deze intertekstuele conceptie van een literair aemulatiespel met het werk van de grote meester is in de *Ferguut* losgelaten. Daarna, in de tweede afdeling, hebben we gezien dat het verhaal van de *Fergus* is uitgewerkt op de wijze van het romantype à la Chrétien, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een 'conjointure' van thematische verbindingen. Als gevolg van bekortingen, met name in het vertaalde gedeelte, is deze literaire dimensie van het

1. Zie boven, p. 7-8.

2. Vgl. de typing van Owen, geciteerd boven, p. 5.

origineel in de *Ferguut* grotendeels verdwenen. Er heeft dus bij de overgang van Frans naar Diets een vereenvoudiging qua type roman plaatsgevonden.

Deze vereenvoudiging houdt, naar aangenomen mag worden, verband met een bestemming van de *Ferguut* voor een ander publiek dan dat van de *Fergus*. Romans werden in de middeleeuwen gewoonlijk geschreven onder een patronaat of in opdracht van een maecenas. Dit gebeurde aanvankelijk aan de hoven van de aanzienlijke landsheren en hun vrouwen.³ De *Fergus* van Guillaume volgt op Chrétien's *Conte du Graal*. Die roman, met een verhaal om verteld te worden "a cort roial",⁴ werd geschreven in opdracht van Filips van de Elzas, graaf van Vlaanderen. Filips' eerste echtgenote was Elisabeth van Vermendois, en wellicht was ook en vooral zij geïnteresseerd in de 'nouveau roman' zoals geschreven door Chrétien. In Andreas Capellanus' *Tractatus de amore* treedt zij op als expert inzake de 'hoofse liefde', naast onder andere haar tante Eleonora van Aquitanië en haar nicht Marie, gravin van Champagne.⁵ De laatste was een eerdere maecenas van Chrétien, de opdrachtgeefster van zijn meest moderne liefdesroman, de *Chevalier de la Charrete*. We kunnen in ieder geval veronderstellen dat Chrétien zijn romans schreef voor een literair ontwikkeld avantgarde-publiek. Voor hoorders die in het geval van de *Conte du Graal* het literaire experiment en de innovaties die kenmerkend zijn voor deze roman, zouden doorzien en waarderen.

In de overgeleverde redacties van de *Fergus* wordt geen opdrachtgever genoemd, maar gezien de aard van de tekst mogen we aannemen dat Guillaume schreef voor een even ontwikkeld en literair gevormd publiek als dat van de *Conte du Graal*. Een publiek dat bovendien goed thuis was in het oeuvre van Chrétien, gezien de intertekstuele dimensie van de *Fergus*. Enige decennia later vervaardigde een dichter een adaptatie van Guillaume's roman in het Diets. Het toegepaste vereenvoudigingsprocédé doet vermoeden dat de Middelnederlandse auteur werkte voor een publiek dat niet over de literaire kennis van zaken beschikte en evenmin een literaire attitude

3. Zie over de verschillende aspecten van dit literaire maecenaat: J. Bumke, *Mäzene im Mittelalter*. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150-1300. München 1979. In Nederland is het F.P. van Oostrom die in verscheidene publicaties Dietsse teksten heeft belicht vanuit de achtergrond van het maecenaat.

4. *Conte du Graal*, ed. W. Roach. Genève-Paris 1959, vs. 65.

5. Vgl. André le Chapelain, *Traité de l'amour courtois*, vert. C. Buridant. Paris 1974, Intr., p. 13-14 en p. 170-71. Mogelijk schreef Andreas zijn tractaat voor de hofkring van Marie de Champagne. Vgl. U. Liebertz-Grün, 'Satire und Utopie in Andreas Capellanus' Traktat 'De Amore', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 111 (1989), p. 210-25.

had zoals het Chrétienniaanse romantype vereist, en dat bij het beluisteren van een roman een dergelijk niveau ook niet verlangde.

De *Ferguut* is van Vlaamse origine.⁶ In de laatste decennia van de twaalfde en gedurende de dertiende eeuw was het Vlaamse hof een centrum van activiteit voor de Franstalige literatuur: "la Flandre [...] n'est évidemment pas restée à l'écart des grands mouvements culturels de l'époque. Les comtes de Flandre ont favorisé en particulier la littérature française. Cet intérêt pour les lettres françaises s'explique entre autres par leurs origines, leurs mariages, la présence d'une population d'expression romane dans la Frandre gallicante et par le prestige de la France à laquelle le comté était étroitement lié".⁷ Er bestaan geen aanwijzingen dat auteurs van Dietse romans aan het Vlaamse grafelijke hof emplooi hebben gevonden,⁸ zodat verondersteld kan worden dat het publiek in Vlaanderen voor deze romans gevormd werd door kringen buiten de Franstalige (top)adel. Voor die hoorders was bij een Franse roman een verdietsing nodig, het werk van een adapterende auteur, die - zoals Diederik van Assenede - schreef voor "den ghenen, diet Walsche niet en connen".⁹ Voor een dergelijk publiek werd vermoedelijk ook de Dietse versie van de *Fergus* geschreven.¹⁰ Een onvoldoende kennis van "dat Walsche" lijkt daarmee op een, in vergelijking met die van de Franse roman van het type-Chrétiens, beperkte literaire cultuur te wijzen, en helpt de achtergrond verklaren van het reductieproces dat de *Ferguut* ten opzichte van de *Fergus* laat zien.

Verder heeft deze vereenvoudiging te maken met een verschil in functie tussen beide romans. In het Chrétienniaanse romantype is het verhaal opgenomen in een hogere

6. Vgl. boven, p. 184. W. Kuiper - *Die Riddere metten witten Scilde*. Amsterdam 1989, p. 68-69 - stelt als mogelijke opdrachtgever voor: Arnulf IV, heer van Oudenaarde.

7. *Arturus Rex*. Vol. I: Catalogus. *Koning Artur en de Nederlanden*. Leuven 1987, p. 206. Zie over de verschillende werken: M.D. Stanger, 'Literary Patronage at the Medieval Court of Flanders', in: *French Studies* 11 (1957), p. 214-29.

8. Opmerkelijk is bijv. dat de beroemdste Vlaamse auteur uit de dertiende eeuw, Jacob van Maerlant, zijn opdrachtgevers elders vond dan aan het Vlaamse hof. Vgl. ook E. van den Berg, 'Genre en gewest. De geografische spreiding van de ridderepiek', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 103 (1987), p. 17-18.

9. Vgl. J.D. Janssens, 'Oude en nieuwe wegen in "het woud zonder genade"', in: *De Nieuwe Taalgids* 75 (1982), p. 298; en idem, in: *Arturus Rex*. Vol. I: Catalogus. *Koning Artur en de Nederlanden*, p. 264-66. Het geciteerde vers is ontleend aan de proloog van Diederics vertaling van de *Floire et Blancheflor*.

10. En toch Arnulf van Oudenaarde - zie boven, n. 6 - als opdrachtgever? Deze Arnulf was gehuwd met een Franse vrouw. Hij trad op als steun en raadsman van Johanna, gravin van Vlaanderen, en de taal aan haar hof was het Frans. Voor haar werd de *Conte du Graal-Continuatie* van Manessier geschreven. Zie hierover Th. Luykx, *Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen*. Haar leven (1199/1200-1244). Haar regeering (1205-1244), vooral in Vlaanderen. Antwerpen-Utrecht 1946, p. 138, 153-56, 490-94.

literaire laag. Een dominant aspect daarbij is de ironische optiek, die een esthetische distantie oproept ten aanzien van het verhaal en de rol van de personages. Het is zeer wel mogelijk aan de handeling een idealiserende en admiratieve bedoeling toe te schrijven. Dit zou echter niet meer dan een beperkte wijze van receptie zijn. Het gaat namelijk uiteindelijk om de literaire vorm en inhoud: "Die neue Form der Wahrheit, die Wahrheit des Fiktionalen, entspringt aus der Reflexion des Literarischen auf sich selbst".¹¹ Het publiek werd geconfronteerd met een "Art der Handlungsführung [...] (die) sich immer wieder vom Stoff absetzt, um nicht Gefahr zu laufen, einen Sinn anhand von Stofflichen anzubieten, sondern ihn stets über die Darstellungsform zu evozieren. Was sich z.B. bei Chrétien als Ironisierung der Figuren gibt, [...] dient in der Regel dazu, die Identifikation mit den betreffenden Figuren zu brechen und sie damit als Bezugsmarken im fiktiven Spiel bewusst zu halten".¹²

Een vergelijkbare romantypering is van toepassing op de *Fergus*. In de vereenvoudigde versie van de *Ferguut* is de literaire laag van de *Fergus* voor een deel weggevalen, zodat de aandacht werd gericht op een 'lager' niveau, dat van het verhaalgebeuren. Hierdoor kan gesproken worden van een "Rezeption als Reduktion".¹³ Voor de Dietse hoorder ging het erom "sich der Spannung der *aventiuren*-Reihe anzuvertrauen", en deze "Spannung liegt vorwiegend im Stofflichen: [...] die Chrétiensche (en die van Guillaume; R.Z.) Sinnvermittlung über die ästhetische Erfahrung spaltet sich auf in Unterhaltung und Demonstration".¹⁴

Was zo de amuserende functie in de Dietse versie van de *Fergus* gelegen in het beluisteren van het verhaalgebeuren, daarnaast kan worden verondersteld dat van de 'Demonstration' een exemplarische werking uitging. Om dit toe te lichten maak ik een kleine excurs, die tevens gelegenheid geeft om de *Ferguut* te vergelijken met enkele andere vertalingen van Oudfranse romans.

Ik richt eerst de blik naar het oosten. In Duitsland ging in de tijd rond 1200 voor een hofpubliek een grote aantrekkingskracht uit van de Franse adelscultuur. Een middel tot overdracht was de 'nouveau roman', waarin "etwas zur Darstellung kam,

11. W. Haug, "*Das Land, von welchem niemand wiederkehrt*". Tübingen 1978, hfdst. VIII. Het citaat aldaar, p. 71, gezegd over de *Chevalier de la Charrete*. Vgl. ook boven, p. 16, de typering in het citaat ontleend aan Warning.

12. W. Haug, "*Das Land, von welchem niemand wiederkehrt*", p. 69.

13. Vgl. W. Haug, a.w., hfdst. VII en VIII. Deze typering en de hierna te geven citaten uit Haugs studie betreffen een vergelijking van Chrétien's *Charrete* met de *Lanzelet* van Ulrich von Zatzikhoven. Ik kan hier naar Haug verwijzen, omdat het verschil in literair register tussen de *Fergus* en de *Ferguut* op enkele punten identiek is aan dat tussen de *Charrete* en de *Lanzelet*.

14. A.w., p. 63.

was offenbar für die adligen Herren höchste Aktualität besass: nämlich die moderne französische Gesellschaftskultur, die man an den eigenen Höfen zu verwirklichen trachtete, und die neuen Ideale von Ritterschaft und Minne, [...] in denen man eine Idee adliger Vollkommenheit ausgesprochen fand, die in allen wichtigen Punkten als eine Bestätigung der eigenen Existenz und der eigenen Bestrebungen aufgefasst werden konnte".¹⁵ Bij die cultuuroverdracht hebben de Duitse versies van romans van Chrétien, de *Erec* en *Iwein* van Hartmann von Aue en de *Parzival* van Wolfram von Eschenbach, een belangrijke rol gespeeld.

Deze bewerkingen zijn van een ander literair register dan hun Oudfranse originelen. Er is een verschil in functie, wat samenhangt met een eenvoudiger cultuur bij het Duitse publiek vergeleken met het Franse: "In Frankreich konnte die höfische Literatur von dem Aufschwung der Wissenschaften ebenso profitieren wie von der Tatsache, dass die Mitglieder der Adelsgesellschaft zum grossen Teil selber schriftkundig waren. Die Übertragung dieser französischen Literatur in eine weitgehend analphabetische Laiengesellschaft in Deutschland hatte zur Folge, dass die höfische Literatur hier eine ganz andere Funktion erhielt. Die intellektuellen Momente, die etwa in der spielerischen Behandlung des Liebesmotivs zu Tage traten oder in der erzählerischen Ironie, die für Chrétien de Troyes und die besten französischen Epiker kennzeichnend ist, traten in Deutschland gegenüber den ideologischen zurück. Unbeschadet des hohen Unterhaltungswerts der Texte war es den deutschen Bearbeitern offenbar in erster Linie um das höfische Gesellschaftsideal zu tun".¹⁶

In de romans van Hartmann en Wolfram komt deze ideologische optiek tot uiting in een bewerkingstendens die het gebeuren normeert aan ideale vormen van hoofsheid en ridderlijkheid, waarmee het werk ook een educatieve strekking verkrijgt.¹⁷ Een treffend voorbeeld is een verandering die Hartmann ten opzichte van Chrétien heeft aangebracht in het begin van de *Iwein*. In de *Chevalier au Lion* wordt koning Artur eerst getypeerd als een exemplarisch voorbeeld van dapperheid en hoofsheid. Vervolgens wordt dit portret ironisch doorbroken, wanneer de koning in beeld verschijnt. Hij heeft zich namelijk tijdens de grote hofdag op Pinksteren onder afkeuring van de aanwezigen teruggetrokken en is naast Guenièvre in slaap gevallen.¹⁸ Deze presentatie

15. J. Bumke, *Mäzene im Mittelalter*, p. 68.

16. J. Bumke, *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*. München 1986, p. 135. Hoofdstuk 2 van Bumkes boek is gewijd aan 'Die Rezeption der französischen Adelskultur in Deutschland'.

17. Vgl. J. Bumke, a.w., p. 135-36. Zie gedetailleerd over deze bewerkingstendens bij Hartmann - en Veldeke: M. Huby, *L'adaptation des Romans courtois en Allemagne au XIIe et au XIIIe siècle*. Paris 1968, o.a. p. 247-58, 266-70, 287-96, 390-92. Vgl. ook F.P. van Oostrom, *Lantsloot vander Haghedochte*. Amsterdam enz. 1981, hfdst. VII, par. 3.

18. Ed. M. Roques. Paris 1971, vs. 1-6, 33-52.

is typerend voor de specifiek literaire vertelhouding in Chrétiens roman. De auteur wilde hiermee ook voorkomen "dass man nun eine Idealprojektion der von ihm gepriesene Artusvorzeit erwartet".¹⁹ Dit laatste was weer de bedoeling van Hartmann. Daartoe retoucheerde hij in zijn bewerking de scène zodanig, dat een van de hoofse norm afwijkend gedrag vermeden wordt. En daarmee verdween het literair-ironische spel van een incongruentie tussen ideaal en werkelijkheid. Hartmann liet de verzen over de afkeuring van Arturs gedrag weg en voerde een verontschuldiging in voor het dutje van het koningspaar: "mê durch geselleschaft geleit / danne durch deheine tråkheit".²⁰ Daarbij bracht hij een negatief beoordeeld slapen over op Keu, traditioneel de antipode van de hoofse ridder.

Bezien we het begin van beide romans in zijn geheel, dan blijkt een verschil dat Hunt als volgt heeft geanalyseerd. "The romance (of Chrétien) has become auto-reflective, examining its own methods and presuppositions and making interpretation an integral part of its thematic design". "Chrétien is critical, dialectical, and oblique, concerned to subvert the audience's sense of security and its assumptions, whilst Hartmann reinforces his audience's sense of security by announcing the genre with a warm commendation of Arthur, a more explicit analysis of the characters and close attention to the exemplary value of what he relates". "Hartmann is less concerned with the manipulation of literary fictions and more interested in the exigencies of social reality and the problematics of lordship". Chrétiens *Chevalier au Lion* en Hartmanns *Iwein* "will prove to be two very different productions".²¹

Een ander voorbeeld is de rol van de heldin. In de *Chevalier au Lion* wordt Laudine met ironie ten tonele gevoerd, door de voorstelling van de eerst ontroostbare weduwe, die vervolgens vol ongeduld is om te trouwen met Yvain.²² Hartmann heeft het 'comedia'-karakter van deze handeling bijgewerkt in de richting van een serieuze voorstelling. Aan het optreden van Laudine verleende hij aspecten waardoor dit

19. W. Haug, "Das Land, von welchem niemand wiederkehrt", p. 69. Vgl. ook T. Hunt, *Chrétien de Troyes, Yvain (Le Chevalier au Lion)*. London 1986, p. 23-26. De inzet van de *Chevalier au Lion* is dus juist niet 'programmatisch' voor een idealiserende optiek, zoals o.a. Van Oostrom - *Lansloot vander Haghedochte*, p. 223-24 - beweert. Ik wijs hierop, omdat men anders voorbijgaat aan het wezenlijke verschil tussen het Chrétiennaanse romantype en de zgn. hoofse bewerkingen.

20. Ed. E. Schwartz. Darmstadt 1967, vs. 83-84. Vgl. ook M. Huby, *L'adaptation des Romans courtois en Allemagne au XIIe et au XIIIe siècle*, p. 292.

21. T. Hunt, 'Beginnings, Middles, and Ends: Some Interpretative Problems in Chrétien's *Yvain* and Its Medieval Adaptations', in: *The Craft of Fiction*. Rochester 1984, p. 83-90. De citaten aldaar, p. 88 en 90.

22. Vgl. boven, p. 319.

aansluit bij een hoofse norm van ideaal gedrag, zodat "son héroïne puisse servir de modèle aux dames allemandes de la cour pour laquelle il travaille".²³

Een complexer geval is Wolframs *Parzival*. Dit alleen al vanwege het feit dat hij het Graalverhaal voorzag van een voorgeschiedenis en een voltooiing. Maar ook hier zien we een terugkeer naar het type roman dat Chrétien juist achter zich gelaten had. In het literaire experiment van de *Conte du Graal* brengt Chrétien het genre tot 'explosie' met een onvoltooid verhaal van twee uiteengaande wegen, de nieuwe ridderweg van Perceval richting Graal die de wereld van Artur 'overstijgt', en de ironiserende beschrijving van een doodlopende 'chevalerie-amour'-weg die Gauvain volgt.²⁴ Bij Wolfram worden deze twee wegen in een voltooide handeling tot synthese gebracht onder het in vergelijking met de *Conte du Graal* ouderwetse concept van hoofse minne en ridderschap. En daarin wordt de rol van Arturs neef geïdealiseerd. Gâwân raakt niet opgesloten in een soort dodenrijk, zoals Gauvain bij Chrétien, maar geleid door de minne verwerft hij met zijn optreden als ridder de liefde van Orgelûse - de Male Pucele in de *Conte du Graal* - en wordt "über ir lant / von rehte hêrre".²⁵

Wat betreft de werkwijze moet een auteur als Hartmann eerst een nauwkeurige analyse van het origineel ondernomen hebben, waarna hij de eigen tekst samenstelde vanuit een vooropgezet plan. Voor het verhaal hield hij zich aan Chrétien, maar hij vervaardigde in competitie met Chrétien een creatieve bewerking, een vergeleken met de bron qua inhoud, stijl en structuur geacheveerde versie.²⁶ Hierdoor ontstond als geheel ook een wat uitgebreider tekst.²⁷

23. M. Huby, 'L'interprétation des romans courtois de Hartmann von Aue', in: *Cahiers de Civilisation Médiévale* 22 (1979), p. 23-38. Het citaat aldaar, p. 37.

24. Vgl. boven, p. 78.

25. Ed. G. Weber. Darmstadt 1977, vs. 730, 18-19. Vgl. over deze 'terugkeer' bij Wolfram: M. Huby, 'Réflexions sur "Parzival" et le "Conte du Graal"', in: *Etudes Germaniques* 34 (1979), p. 390-403; 35 (1980), p. 1-17; en R. Pérennec, *Recherches sur le roman arthurien en vers en Allemagne aux XIIe et XIIIe siècles*. Deuxième partie. Göppingen 1984, hfdst. VI en VII.

26. Zie over deze aspecten: M. Huby, *L'adaptation des Romans courtois en Allemagne au XIIe et au XIIIe siècle*, o.a. p. 16-17, 192, 240, 361-415. Overigens wordt door Huby's boekhoudkundige methode wel een 'modification de l'atmosphère' in vergelijking met Chrétien aan het oog onttrokken. Zie daarover A. Wolf, 'Die "adaptation courtoise". Kritische Anmerkungen zu einem neuen Dogma', in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 27 (1977), p. 257-83. Huby reageerde hier op met het artikel 'Zur Definition der "adaptation courtoise". Kritische Antwort auf kritische Anmerkungen', in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 33 (1983), p. 301-22.

27. Hartmanns *Iwein* bijv. bevat ruim 8160 verzen tegenover ca. 6800 bij Chrétien.

In de Dietse literatuur is de *Lantsloot vander Haghedochte* een bewerking van de *Lancelot en prose*. Hij is, evenals de *Ferguut*, waarschijnlijk afkomstig uit Vlaanderen.²⁸ Zoals door Van Oostrom naar voren is gebracht, vertoont deze roman overeenkomsten met de zgn. 'adaptation courtoise' à la Hartmann, met name in de tendens tot idealisering.²⁹ Ook de *Wrake van Ragisel*, de Dietse bewerking van de *Vengeance Raguidel*, kan tot dit type adaptatie gerekend worden.³⁰ Diederic van Assenede verdiende de *Floire et Blancheflor* in zijn *Floris ende Blancefloer*, een werk van vermoedelijk weer Vlaamse origine.³¹ Het is een vertaling die elementen lijkt te bevatten van 'hoofse bewerking'.³² Zoals Diederic in zijn proloog laat horen, heeft hij het verhaal van het origineel gemaakt tot een exempel van 'rechte minne', bestemd voor een hoofs publiek.³³

In een ander genre verscheen tegen het einde van de dertiende eeuw de Vlaamse *Rose*, een bewerking van de *Roman de la Rose*. In de verhalende gedeelten is deze tekst een omwerking vergeleken met de bron, zoals blijkt uit een nieuwe inkleding en een verandering van het allegorische procédé.³⁴ Daarmee lijkt de auteur "het verhaal te willen ombuigen in de richting van een courant type van literatuur, waarbij de hoofdpersonen geïdealiseerde figuren zijn, met wie het publiek zich, vol bewondering, kan identificeren".³⁵ Ook hier kan aansluiting geconstateerd worden bij het type 'adaptation courtoise', en waarschijnlijk schreef de bewerker zijn tekst "voor een publiek dat via de Middelnederlandse Arturroman vertrouwd geraakt was met de hoofse idealen".³⁶

28. Nader bepaald: West-Vlaanderen. Zie P.G.J. van Sterkenburg, 'De lokalisering van de Middelnederlandse Arturroman *Lantsloot vander Haghedochte*: een voorstudie', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 98 (1982), p. 1-32; en *Lantsloot vander Haghedochte*, ed. W.P. Gerritsen. Amsterdam enz. 1987, Inl., p. 70-74.

29. F.P. van Oostrom, *Lantsloot vander Haghedochte*, hfdst. VII, par. 3.

30. Zie over deze bewerking: W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*. Assen 1963, hfdst. II; en over de typering 'adaptation courtoise' idem, in: 'Wat is hoofseid? Contouren van een middeleeuws cultuurverschijnsel', in: *Hoofse cultuur*. Studies over een aspect van de middeleeuwse cultuur, red. R.E.V. Stuip en C. Vellekoop. Utrecht 1983, p. 32-33.

31. Vgl. E. van den Berg, *Middelnederlandse versbouw en syntaxis*. Utrecht 1983, p. 210-11.

32. Vgl. J.H. Winkelman, 'Diederic van Assenede en zijn Oudfranse bron: De *Floire et Blancheflor* (*Version Aristocratique*)', in: *De Nieuwe Taalgids* 77 (1984), p. 214-31. W.P. Gerritsen gebruikt voor Diederics roman de term 'adaptation courtoise'. Zie: 'Vertalingen van Oudfranse litteraire werken in het Middelnederlands', in: *Frans literatuur van de middeleeuwen*. Muiderberg 1988, p. 196. Gezien deze typering zou het interessant zijn een vergelijking te ondernemen met de Middelhoogduitse bewerking van de *Floire et Blancheflor* door Konrad Fleck.

33. Ed. P. Leendertz. Leiden 1912, vs. 1-88.

34. Zie D.E. van der Poel, *De Vlaamse Rose en Die Rose van Heinric*. Hilversum 1989.

35. A.w., p. 224.

36. A.w., p. 209-13. Het citaat aldaar, p. 212.

Kijken we vervolgens naar het westen, naar Engeland. We treffen daar tot aan de veertiende eeuw een met Vlaanderen vergelijkbare publiekssituatie aan: een Frans-talige aristocratie en een lagere adel, met hoorders "that knowe no frensche", voor wie Franse romans bewerkt werden in het Middelenegels.³⁷ Maar deze bewerkingen zijn van een andere aard dan de genoemde uit Vlaanderen. Een typerend voorbeeld is de *Floris and Blauncheflur* uit omstreeks 1250. Schreef Diederic van Assenede een bewerking van de *Floire et Blancheflor* die langer is dan de Franse tekst, de Middelenegelse auteur vervaardigde een sterk verkorte versie. De omvang is ongeveer een derde van die van het origineel. Hij bekortte of verwijderde passages die de literaire aard en thematiek van de *Floire et Blancheflor* als 'roman idyllique' betreffen: "He concentrated on the narrative proper",³⁸ en daarmee bracht hij de handeling van 'engin' op de voorgrond.³⁹ We zien een bewerker die "simplifies and selects among the patterned repetitions of the original, favouring action over sentiment and ingenuity above courtly qualities".⁴⁰

Ook Oudfranse Arturromans werden bewerkt in het Middelenegels. Een daarvan is *Ywain and Gawain* (eerste helft veertiende eeuw), die teruggaat op Chrétiens *Chevalier au Lion*. De adaptatie is weer een bekorting: 4032 verzen in het Engels tegenover ruim 6800 in de tekst van Chrétien. Een vergelijking laat bekortingen zien bij descriptieve passages, een vervlakking in de typering van de personages en daarmee een reductie wat betreft het thematische concept van 'amour' en 'chevalerie'.⁴¹ Tevens verdween de geschakeerde laag van literaire ironie die kenmerkend is voor Chrétiens schepping. Het verschil tussen beide romans is door Barron als volgt omschreven: "Chrétien is as much concerned with meaning as with matter and his narrative is interspersed with lengthy analyses of sentiment, rhetorical expositions of courtly values undercut by pervasive irony and humor, and a whole dialectic of thematic and verbal oppositions which direct the reader's response to events. It is principally this extra-narrative material which has disappeared in (*Ywain and Gawain*)".⁴² Het onderscheid in romantype blijkt al meteen uit het begin. Waar Chrétiens verteller een ironisch, het genre ondermijnend portret van Artur geeft, wordt de koning in het Engels

37. Vgl. L.C. Ramsey, *Chivalric Romances*. Popular Literature in Medieval England. Bloomington 1983, hfdst. 1.

38. *Floris and Blauncheflur*, ed. F.C. de Vries. Groningen 1966, Intr., p. 62.

39. Vgl. G. Barnes, 'Cunning and Ingenuity in the Middle English *Floris and Blauncheflur*', in: *Medium Aevum* 53 (1984), p. 10-25.

40. W.R.J. Barron, *English Medieval Romance*. London-New York 1987, p. 182-86, 230. Het citaat aldaar, p. 230.

41. Zie K. Busby, 'Chrétien de Troyes English'd', in: *Neophilologus* 71 (1987), p. 596-613.

42. W.R.J. Barron, *English Medieval Romance*, p. 160.

gepresenteerd als toonbeeld van ridderlijkheid. En van dit laatste is het verhaal een demonstratie geworden: "The emphasis throughout is fairly and squarely on chivalry as demonstrated by the possession of *trouthe*".⁴³ Deze wijze van bewerken, met het procédé van vereenvoudiging, wijst op een ander publiek dan dat van de romans van Chrétien: "The [...] trend [...] towards a faster moving, no-nonsense sort of romance, in which the subtle interplay between courtesy, chivalry, and love plays a subordinate role, might suggest a less aristocratic public, possibly with a smaller proportion of women in the audience".⁴⁴

Vergelijken we nu de *Ferguut* met deze adaptaties, dan kan worden vastgesteld dat de roman geen 'adaptation courtoise' is van het type Hartmann. De *Ferguut* is geen vanuit een vooropgezet hoofds-idealiserend concept vervaardigde bewerking, maar allereerst een in één beweging - 'currente calamo' - geschreven vertaling met bekortingen. In het tweede gedeelte is de *Ferguut* een vrije bewerking van het Oudfrans. Maar anders dan bij de romans van Hartmann is de Duitse versie daar, in zijn geheel vergeleken met het origineel, een bekorting. Incidenteel valt daarin wel aandacht op het aspect hoofdsheid; er is echter geen sprake van een hoofds-idealiserende bewerkings-tendens.⁴⁵ Daarentegen lijkt er wel overeenkomst te bestaan met het Middelen-gelse model, zoals *Yvain and Gawain* representeert, in het streven tot bekorting en tot vereenvoudiging met betrekking tot de literaire elementen in het Franse origineel. Een verschil is evenwel dat de graad van vereenvoudiging in de *Ferguut* minder sterk lijkt te zijn.

Nu zou men zich, gedachtig aan het Duitse model, wel kunnen voorstellen dat de opdrachtgever en het publiek van de *Ferguut* opkeken tegen de Franse adels-cultuur en dat de verdietsing van een aan die cultuur ontleende roman als middel werd gezien om daarvan deelgenoot te worden. Daartoe werd dan, vergelijkbaar met de situatie bij de Middelen-gelse roman, een vereenvoudiging toegepast, waardoor het verhaal de drager werd van een sociale boodschap: de admiratieve kennismaking met de wereld van hoofds ridderschap.

Wanneer de *Ferguut* in vergelijking met de *Fergus* een overgang laat zien van de aandacht voor een hogere literaire laag naar de uitwendige handeling, lijkt het erop dat de functie van de Duitse roman was het publiek te amuseren met de presentatie

43. T. Hunt, 'Beginnings, Middles, and Ends: Some Interpretative Problems in Chrétien's *Yvain* and Its Medieval Adaptations', p. 90-92. Het citaat aldaar, p. 90. Vgl. ook idem, 'The Medieval Adaptations of Chrétien's *Yvain*: a bibliographical essay', in: *An Arthurian Tapestry*. Glasgow 1981, p. 203-13.

44. K. Busby, 'Chrétien de Troyes English'd', p. 603.

45. Nader hierover in deel II. Ik zal daarin ook aandacht besteden aan een vergelijking en mogelijke betrekkingen met andere Ofr. en Mnl. romans.

van een ideale ridderweg. In het aan Guillaume ontleende verhaal gaat het om de ontwikkelingsgang van een eerst onaangepaste jongeling, die wordt tot de beste ridder van de Arturwereld. Hij verwerft zich een positie aan het koningshof en uiteindelijk wordt hij landsheer over het gebied van een rijke erfdochter. Daarmee is de *Ferguut* de vertelling van een droomcarrière, die vermoedelijk in hoge mate geappelleerd zal hebben aan de verlangens van de 'jeugd' onder het publiek: de jonge, nog ongehuwde ridders, die door het verrichten van ridderdaden in de weg van avontuur eer trachtten te verwerven en hoopten op de gunsten van een gefortuneerde jonkvrouw om zo een hoge positie te verkrijgen.⁴⁶

Het droombeeld van een loopbaan als die van Ferguut was niet gespeend van alle realiteit. Een beroemd voorbeeld van zo'n carrière in de werkelijkheid is die van Willem de Maarschalk (1145-1219), de 'beste ridder ter wereld', zoals hij later werd genoemd. Zijn levensverhaal is beschreven in de *Histoire de Guillaume le Maréchal*, die na zijn dood in opdracht van zijn oudste zoon door een auteur te boek werd gesteld.⁴⁷ Het werk is een soort rijkroniek, waarin de protagonist als een exemplarisch voorbeeld ten tonele wordt gevoerd.⁴⁸ We lezen hierin hoe Willem, zoals gebruikelijk was voor zonen in het riddersmilieu,⁴⁹ op jeugdige leeftijd het ouderlijk huis verlaat. Uit Engeland steekt hij over naar Frankrijk, waar hij opgenomen wordt in het huis van Willem van Tancarville, kamerheer van de Engelse koning. Op diens burcht ontvangt hij zijn verdere opvoeding, die duurt tot aan de opname in de ridderstand door de plechtige zwaardomgording in 1167. Na zijn leertijd trekt Willem door Frankrijk en neemt deel aan allerlei toernooien. Zijn bestaanswijze is die van een 'bachelor',⁵⁰ van een 'chevalier errant', die buiten zijn ridderschap niets bezit. Zijn doel is het verwerven van 'pris' en 'honor', waarin hij zeer wel slaagt. Op bijzondere wijze weet hij zich te onderscheiden door zijn ridderdaden. Één die hem graag

46. Vgl. W. Kuiper, 'De Middelnederlandse 'Ferguut'', in: *Bzzlletin* 13 (1985), nr. 124: *Konink Arthur en de Middeleeuwen*, p. 49. Zie over de sociale achtergrond van deze groep: G. Duby, *The Chivalrous Society*. London 1977, hfdst. 7. Dit hoofdstuk is een vertaling in het Engels van de studie 'Au XIIe siècle: les 'jeunes' dans la société aristocratique dans la France du nord-ouest'.

47. Zie hierover de studie van G. Duby, die in het Nederlands werd vertaald onder de titel *Willem de Maarschalk of de beste ridder ter wereld, 1145-1219*. Amsterdam-Brussel 1986. Vgl. ook F. Gies, *The Knight in History*. London 1986, hfdst. 5.

48. Vgl. D. Tillmann-Bartylla, 'Höfische Welt und Geschichtsbedürfnis: Die anglo-normannischen Verschroniken des XII. Jahrhunderts', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. XI/1. *La littérature historiographique des origines à 1500*. 1. Teilband. Heidelberg 1986, p. 327-29; en L. Struss, 'Nahvergangenheit und Kontingenzbewältigung', in: idem, 3. Teilband. Heidelberg 1987, p. 986-97.

49. Vgl. bijv. J. Flori, *L'essor de la chevalerie. XIe - XIIe siècles*. Genève 1986, p. 294-97.

50. Zie over deze term: J. Flori, 'Qu'est-ce qu'un bachelier? Étude historique de vocabulaire dans les chansons de geste du XIIe siècle', in: *Romania* 96 (1975), p. 289-314.

in zijn ridderploeg wil opnemen, is de graaf van Vlaanderen, Filips van de Elzas, zelf een groot liefhebber van toernooien. Met zijn optreden als ridder dringt Willem door tot de hoogste kringen van de adellijke wereld en verwerft hij de gunst van Hendrik II, koning van Engeland. Hij wordt opgenomen in de 'maisniede' en aangesteld tot ridder-leermeester van de oudste zoon van de koning, Hendrik de Jongere. In 1189 - hij is dan al vijftig jaar - treedt Willem in het huwelijk. De bruid wordt hem verleend door Richard I, overeenkomstig de belofte van diens pas overleden vader Hendrik II, als beloning voor bewezen diensten. Zij is Isabella van Striguil, een van de rijkste erfdochteren in Engeland. Met dit huwelijk verwerft Willem grote rijkdom en verkrijgt hij de positie van een aanzienlijke landsheer. Het is een hoogtepunt in zijn carrière. Hij is opgeklommen van een eenvoudige, arme ridder tot de hoogste stand, die van de koninklijke baronnen.⁵¹

Het verhaal van de *Ferguut*, over de beste ridder van de Arturwereld, vertoont overeenkomsten, en zelfs opvallende, met de levensloop van Willem de Maarschalk, zoals beschreven in de *Histoire*. De parallelle geldt allereerst de *Fergus* van Guillaume. Anders dan in de romans van Chrétien is het telos van zijn held het huwelijk met de geliefde en het koningschap over haar land. Zijn roman is evenwel gericht op de receptie van de hogere literaire dimensie van het verhaal, en daarin staat de opbouw van Fergus' ridderweg in dienst van de confrontatie met Chrétiens *Conte du Graal*. In de *Ferguut* is deze conceptie verdwenen. Als gevolg van de vereenvoudiging komt het geheel van de verhaalgebeurtenissen in het centrum van de aandacht te staan, zodat als functie gedacht kan worden aan een vergelijking met een ridderweg als die van de Maarschalk.

In de *Histoire* neemt de wereld van de liefde en de vrouw geen prominente plaats in. In de *Ferguut* ligt dit wat anders. Maar wel is opmerkelijk dat aan het slot van de Dietse roman de rol van de geliefde wordt geïroniseerd,⁵² en verder vertoont het vrij bewerkte part van de *Ferguut* in vergelijking met het Oudfrans meer aandacht voor de beschrijving van 'chevalerie'-handelingen.⁵³ Daarmee staat ook het verhaal van de *Ferguut* wat dicht bij dat van een held als Willem de Maarschalk. De roman over

51. In de laatste jaren van zijn leven verwerft hij zelfs koninklijke macht, wanneer hij regent wordt over de nog jeugdige koning Hendrik III.

52. Vgl. boven, p. 67.

53. Nader hierover in deel II.

Ferguut en Galiene beantwoordt aan de reële wensdroom van de 'bachelers',⁵⁴ de jonge ridders. En zo kon de *Ferguut* functioneren als een exemplarische voorstelling van een riddercarrière.

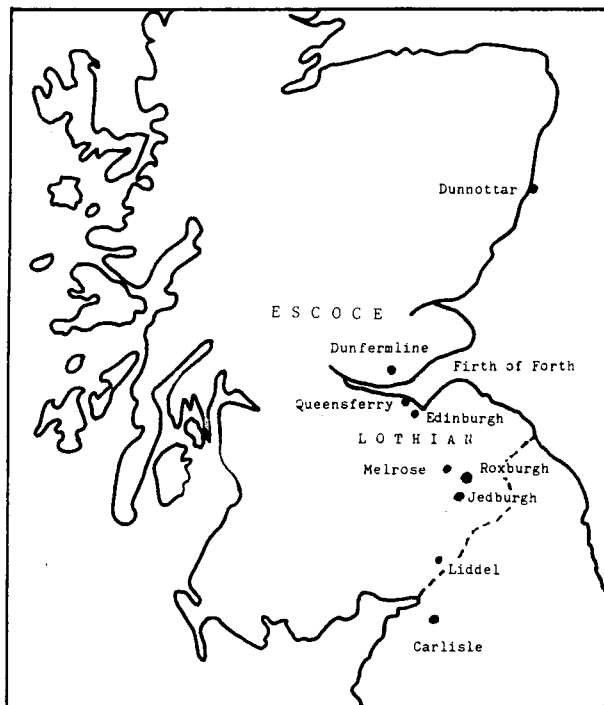
Wel dient hierbij bedacht dat de *Ferguut* geen rijmkroniek is zoals de geschiedenis over de Maarschalk.⁵⁵ Ook in zijn vergeleken met de *Fergus* vereenvoudigde versie is de *Ferguut* een product van literatuur, waarin de weg van de ridder naar zijn hoge positie loopt via het literaire concept van de 'amour'. En verder bevat de Dietse roman literaire aspecten die nadere aandacht verdienen, zoals een komisch stijlregister, en de - eerder al aangeduide - ironische afwerking van het verhaal. Dat is werk voor een vervolgdeel, want over het onderwerp van deze studie is met name voor de *Ferguut* nog lang niet alles gezegd.

54. Dit woord, in de vorm 'batselaar', valt eenmaal in het vrij bewerkte gedeelte van de roman (FT 5119). Vgl. ook J.M. van Winter, *Ridderschap. Ideaal en werkelijkheid*. Bussum 1976², p. 76: "(Het verhaal van Ferguut kon) hoop geven aan jongens van nederige afkomst, dat zij door inspanning en opoffering toch de hoogste trede van de maatschappelijke ladder konden bereiken. De sociale stijging, die ook in de middeleeuwse werkelijkheid voorkwam, vond hier een dichtertelijke vorm".

55. Overigens is het zo dat tussen rijmkroniek en ridderroman naar inhoud en functie verwantschap kan bestaan. Zie daarover A.L.H. Hage, *Sonder favele, sonder lieghen*. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre. Groningen 1989.

Bijlage

Schotland als achtergrond van handeling in de *Fergus*

De rots van Dunnotar

Résumé

Introduction

Peu après le *Conte du Graal* de Chrétien de Troyes, Guillaume le Clerc a écrit un nouveau roman arthurien, le *Fergus*. Au milieu du 13e siècle une version moyen-néerlandaise de ce roman, le *Ferguut*, a vu le jour aux Pays Bas. La première partie du *Ferguut*, jusqu'au vers 2592, est une traduction parfois abrégée du *Fergus*. La suite est un remaniement et une adaptation libre du même texte.

Cette thèse comprend une étude comparative du *Fergus* et du *Ferguut*. Elle ne vise non seulement à reconstruire la façon dont l'auteur du *Ferguut* a manié son exemplaire français, mais également à traiter parallèlement à cette comparaison, les différents aspects du *Fergus*. Dans la première partie du livre, trois chapitres ont été consacrés au *Fergus*. Ils alternent avec les chapitres qui comparent le *Ferguut* avec les aspects traités du *Fergus*. La deuxième partie traite de la partie traduction dans le *Ferguut*, en la comparant au *Fergus*.

Première partie

Chapitre 1: Le *Fergus* en tant que roman arthurien

Parmi les romans en vers selon le modèle de Chrétien de Troyes, le *Fergus* de Guillaume occupe une place extraordinaire en tant que oeuvre du quasi meilleur élève de Chrétien. C'est surtout ce roman-là qui rejoint sur les plans structurel, thématique et littéraire l'oeuvre du grand prédécesseur.

L'intrigue du *Fergus* est définie par une structure de quête. Le roman commence par le prologue de la chasse du cerf blanc par Arthur et sa cour. Lorsqu'il a été adoubé, Fergus entreprend la quête du cor et de la voile, et la suite est la quête de Galiene. Ces deux quêtes, entreprises par Fergus, se tiennent par divers parallèles: la quête de Galiene est une 'Steigernde Reprise' de celle du cor et de la voile. Et la quête dans le prélude est liée aux deux quêtes dans l'intrigue principale. Elle peut être interprétée comme une sorte d'annonce.

Le récit du *Fergus* a été construit selon le modèle créé par Chrétien, celui du 'Doppelweg'. Celui-là va de paire avec une ligne thématique concentrée sur les pôles de l'amour et de la chevalerie. La structure thématique ressemble à celle du *Chevalier*

au *Lion* de Chrétien. Résumons l'intrigue: la première partie traite de l'itinéraire de Fergus vers la chevalerie. Après avoir été adoubé, il quitte la cour d'Arthur pour accomplir l'aventure du cor et de la voile en vaincant le Chevalier Noir. A cette occasion il se fait valoir en tant que chevalier. En route pour le Chevalier Noir, il passe la nuit à Lidel, où la belle Galiene tombe fatalement amoureuse de lui. Elle lui offre son amour, lorsqu'elle le visite au chevet de son lit, mais Fergus veut d'abord se mettre à la bataille. Il est avant tout attiré par la chevalerie, ce qui le rend aveugle à l'amour. A son retour à Lidel, c'est la crise, lorsqu'il se rend compte que sa conduite envers Galiene est un faux pas. C'est dans son coeur à lui maintenant, que s'enflamme l'amour, mais Galiene est déjà partie. Alors commence la deuxième partie du Doppelweg, par la quête de l'amour. Celle-là se compose d'une série d'aventures en différents stades. Après le stade du 'dolor' le héros entreprend la quête du Bel Escu, pour retrouver Galiene, et après, il se combat pour la libération du pays de Galiene. Cet itinéraire mène à l'équilibre idéal entre l'amour et la chevalerie qui est atteint, lorsque Fergus, dans la qualité de sa haute destination, le Chevalier au Bel Escu, délivre le pays de sa bien-aimée. Et la conclusion est la réunion glorieuse avec Galiene en présence de la cour d'Arthur.

L'histoire de Fergus et de Galiene a une connotation comique qui paraît entre autres par l'intrigue centrale du Doppelweg. Par la quête de Galiene, Fergus accomplit son unique destin chevaleresque, mais ce haut but présente une incongruence comique avec le début: une jeune fille amoureuse qui, en s'offrant à Fergus, enfreint les règles courtoises et un héros chez qui l'amour s'éveille un jour trop tard.

L'itinéraire de Fergus commence comme celui de Perceval dans le *Conte du Graal* par le stade de naïveté. Sa mère est de 'molt grant noblece', mais son père est un 'vilain', le paysan riche Soumilloit, qui le fait travailler et herser sur ses terres. Ce qui suit, est lié à la thématique 'natura versus nutritura'. Le roman illustre que le 'nutritura' rustre de Fergus, qui remonte au père, n'est qu'une enveloppe de par laquelle la lumière de sa 'nature' noble, héritée de sa mère, se montre de plus en plus forte et conduit à sa destination chevaleresque et extraordinaire.

Cette thématique a été élaborée dans une 'conjointure' spatiale. La vie de Fergus commence sur le château montagnard de son père et son chemin suit un parcours montagnard. Les différents lieux se ressemblent, tandis qu'il se dégage un contraste entre le père et le fils. L'itinéraire de Fergus devient un signe de la séparation complète de l'univers de son père. Son itinéraire chevaleresque montre qu'il est essentiellement, c'est à dire 'de nature', un fils de sa mère seule. Ainsi, la vie de Fergus se structure comme une vie de héros mythique.

Dans l'histoire de la quête de l'écu, Guillaume refère à la rédemption de Christ à Golgothe. Il est question d'une symbolique de lumière qui attribue à Fergus la

qualité d'un sauveur divin. Fergus devient un second Messie et un chevalier de capacité miraculeuse. Dans cette qualité il atteint un niveau bien supérieur à celui des héros des romans de Chrétien de Troyes. Cette différence montre que Guillaume a une optique émulative de l'oeuvre de Chrétien.

Chapitre 2: Une première comparaison du *Ferguut* au *Fergus*.

Le roman moyen néerlandais ne comprend non seulement une histoire, qui dans la partie adaptation libre s'écarte de part et d'autre de la version en ancien français, mais il est également d'une autre signature. Cela est illustré par la comparaison avec ces quelques aspects déjà traités du *Fergus*. Le *Ferguut* a fait disparaître les différents éléments qui, dans le texte de Guillaume ont créé une thématique de 'natura versus nutritura' et ce vide n'a pas été remplacé par une nouvelle thématique. La caractérisation de Fergus comme deuxième Messie, avec les allusions à Golgothe et la symbolique de la lumière, n'a pas été suivie non plus. Le *Fergus* de Guillaume contient une dimension littéraire superposée, ce qui permet à l'écouteur actif de percevoir les aspects de l'histoire. Ainsi, le *Fergus* s'intègre, en tant que roman, dans le monde littéraire de Chrétien. Par les modifications du *Ferguut*, il paraît qu'il y a eu un changement vers un autre type de roman: un roman simplifié.

Le *Ferguut* se caractérise en revanche par sa propre optique narrative qui s'exprime surtout dans le nouveau finale. Le remanieur moyen néerlandais raconte une autre conclusion de l'histoire. Elle témoigne d'une attitude ironique et ludique envers le thème de 'ils se marièrent', comme conclusion d'un roman d'amour.

Chapitre 3: Le *Fergus* et le *Conte du Graal*

Le *Fergus* entretient une relation remarquable avec l'action de Perceval dans *Le Conte du Graal* de Chrétien. Dans son étude de genre Mme. B. Schmolke-Hasselmann caractérise le *Fergus* comme 'ein neuer, ein anderer Perceval'. Elle signale que la thématique religieuse est absente du *Fergus*, et que l'amour joue un rôle décisif dans l'intrigue. Dans sa dissertation réussie sur le *Fergus* Owen considère le héros comme un 'neo-Perceval', dont la tâche est de 'take over Perceval's role and transcend him as a knight'. Une analyse plus approfondie démontre que, d'une façon très particulière, le *Fergus* a été créé en tant que 'neo-Perceval'. C'est l'"accomplissement" de l'action de Perceval de Chrétien, dans lequel a été intégrée une critique littéraire du *Conte du Graal*.

En le comparant à ses autres oeuvres, le dernier roman de Chrétien montre un renouvellement thématique. Le *Chevalier au Lion* se déroule dans un univers profane d'amour et de chevalerie, dans lequel la bien-aimée est le but de la grande quête du héros. Dans le *Conte du Graal* ce n'est plus la bien-aimée qui est le but de Perceval, mais c'est le Graal avec une signification religieuse et son itinéraire conduit à une chevalerie chrétienne. L'histoire du *Fergus* fait apparaître toutes sortes de parallèles avec celle de Perceval, de façon que Fergus peut être caractérisé comme un second Perceval. Ces parallèles sont accompagnés d'une modification, de façon que la bien-aimée, Galiene, soit devenue le but de la grande quête du héros. Dans un univers d'amour et de chevalerie, redevenu profane, la bien-aimée a occupé la place du Graal. Ainsi, le *Fergus* est la réponse sur le *Conte du Graal*. Guillaume a corrigé la nouvelle direction du roman du Graal par un retour au modèle du *Chevalier au Lion*.

Le *Fergus* est également l'accomplissement de l'épisode de Perceval dans l'oeuvre de Chrétien. Le héros de Chrétien accomplit dans le début de l'oeuvre de Guillaume la quête du cerf blanc, et devient ainsi le frayer du chemin de Fergus. Plus tard il transmettra l'épée à Fergus, qu'il a eu, comme Chrétien l'a raconté, du roi Pêcheur au château du Graal. Il passe pour ainsi dire la barre à Fergus. Après, Fergus va bien plus 'loin' que Perceval. Parce que l'histoire est restée inachevée, Perceval n'accomplit pas la quête du Graal dans le conte de Chrétien. Il ne devient donc pas le redempteur messianique du monde graalien. Fergus, par contre, entreprend et accomplit la quête du bel Escu, le pendant du Graal. Ensuite, il devient dans sa qualité de nouvel Messie, le libérateur du pays de son amour. Fergus devient l'accomplisseur de l'itinéraire de Perceval. Guillaume a créé un rapport entre l'action de Fergus et celle de Perceval dans le *Conte du Graal*, tout comme le Nouvel Testament se rapporte au dernier stade de l'Ancien Testament. Dans cet enchaînement l'ancien Perceval, celui du *Conte du Graal*, est le 'figura' du 'nouveau', le *Fergus* de Guillaume, et le *Fergus* est l'implementum du Perceval. Guillaume a appliqué le modèle typologique de l'histoire du Salut. Il accorde à son propre héros la position supérieure, et ne laisse au Perceval de Chrétien qu'une place dans l'ombre.

L'effet de cette conception 'implementum' est une ironisation et une émulation littéraires de Perceval. Le même vaut pour les autres héros de Chrétien qui figurent dans le *Fergus*. Ils sont portés sur scène comme des chevaliers passifs et sans succès, entièrement dominés par le nouveau héros Fergus.

L'application de l'exégèse typologique de la bible dans les textes littéraires est un sujet fort discuté dans les sciences littéraires médiévistes. C'est notamment M. Fr. Ohly qui, après Auerbach, a exposé dans plusieurs études, toutes sortes de typologies. A celui s'opposent les études telles que celle de Hofer, Jentzmik et Schröder, dans laquelle une 'Übertragung biblisch-typologische Exegese auf weltliche Dichtung'

est niée. Néanmoins, le *Lancelot en prose* est un des textes qui se plient aux conditions d'une analogie typologique. Nous pouvons maintenant y ajouter un autre texte, le *Fergus* de Guillaume.

Dans le *Fergus* le concept typologique a été appliqué dans une comédie littéraire. Le *Fergus* fait succéder au 'Perceval' de Chrétien une conclusion tout à fait 'païenne' (le retour à l'amour et à la chevalerie profanes), une histoire, dont la base est une situation d'amour comique.

Chapitre 4: Perceval, Fergus et Ferguut

Dans le *Ferguut* plusieurs parallèles qui unissent le *Fergus* au *Conte du Graal* ont été omis. Cela prouve que l'auteur n'a pas écrit le *Ferguut* en tant que critique littéraire du roman du Graal de Chrétien. L'idée du *Fergus* en tant que 'implementum' de l'action de Perceval dans le *Conte du Graal* a également été abandonnée dans la version en moyen néerlandais. L'auteur néerlandais porte sur scène un Perceval, qui a réussi à accomplir la quête du Graal. Il se peut qu'il ait été familier avec la *Seconde Continuation* du *Conte du Graal*, qui finit par le retour de Perceval au château du Graal, ce qui compliquerait déjà la reprise de la conception de Guillaume.

Ces changements soulignent de nouveau un autre type de roman. Par ses références au *Conte du Graal*, le *Fergus* reçoit une dimension intertextuelle à découvrir et à interpréter par l'écouteur. Le *Ferguut* a abandonné cette composition intertextuelle, de façon que pour l'audience, il suffit de ne suivre que l'intrigue.

Chapitre 5: Le *Fergus* et l'Ecosse

Un élément très remarquable du *Fergus* est le décor, qui peut être considéré comme unique dans le genre. L'action peut partiellement être suivie sur la carte de l'Ecosse. En plus, le héros et son père sont pourvus de noms d'origine écossaise.

E. Martin a été le premier à le signaler dans son édition de 1872. Cela l'instigeait à supposer que le roman ait été destiné à Alan de Galloway. Plus tard, Mme. M.D. Legge a repris l'idée de cette hypothèse. Elle compte le *Fergus* parmi les 'ancestral romances' et elle estime probable qu'il a été composé à l'occasion du mariage de Alan de Galloway et de Margaret d'Huntingdon. Dans son analyse de genre sur les romans en vers composés après Chrétien, Mme. Schmolke-Hasselmann pose également la question du public. Elle est d'avis que les romans ont été principalement destinés au public francophone en Angleterre. Elle considère le *Fergus* comme

exemple à l'appui de sa théorie. Les éléments écossais l'instigent à l'hypothèse que le roman ait été composé vers 1240 sur la commande de Dervorguilla de Galloway et de John de Balliol en vue des prétentions au trône écossais de leurs fils.

Une analyse du contenu du *Fergus* soulève des objections fondamentales contre l'idée que le *Fergus* ait été écrit avec une intention politique pour un mécène écossais. L'objection la plus importante, déjà formulée dans l'étude de J. Greenberg, est constituée par le portrait de Soumilloit, le père du protagoniste. Il s'agit d'un 'vilain', connoté péjorativement par le narrateur lui-même, ce qui ne conviendrait pas à un roman à la gloire de la maison de Galloway. Le *Fergus* est avant tout un texte pourvu d'un message littéraire lié au *Conte du Graal*. La transmission et la répansion du texte indiquent également un tout autre public que celui de l'Ecosse.

Biensûr, le *Fergus* a un décor écossais, mais ce décor a été modifié aux besoins d'une fonction littéraire. Le nom du père a probablement été emprunté au Somerled d'Argyll. Le roman l'a modifié, par sa ressemblance avec 'someillier', en un nom significatif: Soumilloit signifie le Sommeilleur, celui qui sommeille, une nouvelle caractérisation du père en tant que 'vilain'.

C'est surtout la topographie du *Fergus*, qui est d'origine écossaise. C'est notamment la suite de la grande quête de Fergus, dès le moment qu'il entame la quête du Bel Escu, qui ressemble à un parcours écossais réel. L'itinéraire de Fergus passe par des endroits dans deux pays avoisinants: Lodïen (Lothian) et Escoce (l'Ecosse au nord du Firth of Forth). Guillaume en a fait un paysage surréaliste et littéraire. Pour en citer un exemple: Fergus visite le Mont Dolerous. En réalité, il s'agit de Melrose, où se situe une abbaye cistercienne. Le roman présente une montagne, dominée par un château d'Autre Monde qui a été construit par un géant, avec qui Fergus doit se combattre pour l'acquisition de l'écu merveilleux. En outre, les toponymes écossais se sont modifiés en noms symboliques qui tiennent leur signification de l'action. Cela vaut principalement pour le pays central sur le trajet de Fergus, Escoce, où il obtient l'Ecu, symbole de sa haute destination. Il y a un rapport entre 'Escoce' et 'Escu': dans le roman Escoce signifie 'pays de l'Escu', ce qui a nourri l'idée que le pays Ecosse a été nommé ainsi, parce que, à l'époque, dans un passé héroïque, un écu y a été conservé jusqu'à ce que l'héros Fergus le gagnât. De cette manière, Guillaume a introduit une géographie 'sagenhaft', qui confère à son héros une consécration quasiment supérieure de réalité historique. De nouveau il est question d'une émulation des héros de Chrétien, dont les actions sont aussi irréelles que les endroits où elles sont accomplies.

Chapitre 6: Le paysage dans le *Ferguut*

Dans le *Ferguut* la géographie 'sagenhaft' du *Fergus*, empruntée à l'Ecosse, est absente. Dans la partie adaptation libre du *Ferguut* les toponymes de l'original ont pratiquement tous disparu. Et le parcours du héros a une autre structure. Le remanieur a introduit de nouveaux endroits pour les scènes à la cour d'Arthur, ce qui correspond au *Lancelot en prose*.

Ce paysage modifié est caractéristique de la différence entre les types de roman. C'est au public du *Fergus* de découvrir les différents aspects du paysage littéraire qui sont d'importance pour l'action et la position du héros. Dans le *Ferguut* cette dimension a disparu et de nouveau il se fait un passage vers un type de roman simplifié.

Pour sa part, le parcours dans le *Ferguut* est fonctionnel. Il y a un rapport entre la représentation de l'itinéraire du héros et la conclusion ironique de l'histoire.

Deuxième Partie

Chapitre 1: *Ferguut* et *Fergus*: tradition, éditions et filiation

Le *Fergus* de Guillaume a été transmis dans deux manuscrits, A et P. La rédaction A fait partie du manuscrit Chantilly 472. La rédaction P figure dans le manuscrit Paris, BN, fonds français 1553. Elles datent de la deuxième moitié du 13e siècle. A notre époque, le roman a été édité trois fois, et la dernière édition est celle de W. Frescoln, qui a fait une édition critique à partir de la rédaction A.

Le *Ferguut* en moyen néerlandais a été transmis dans un manuscrit unique: Leyde, Bibliothèque de l'Université, Letterkunde 191. Le codex a été écrit vers le milieu du 14e siècle. Le manuscrit du *Ferguut* contient des corrections, ce qui prouve qu'il a été transformé en une nouvelle rédaction. Le *Ferguut* a été édité à plusieurs reprises. L'édition la plus récente est celle de N. de Paepe, E. Rombauts et M.J.M. de Haan.

Pour une comparaison de la partie traduction du *Ferguut* avec le *Fergus*, il est nécessaire d'examiner le type d'exemplaire en ancien français que le traducteur a employé. E. Martin a déjà constaté que le roman en moyen-néerlandais est plus proche du manuscrit A du *Fergus* que du manuscrit P. Une étude détaillée confirme cette filiation. Il y a des leçons corrompues, transmises dans A, qui ont été recopiées dans la traduction. L'exemplaire du traducteur doit avoir été un texte qui appartenait à la famille du manuscrit A.

Cette analyse fait observer que les deux manuscrits du *Fergus* diffèrent considérablement en longueur (ce qui n'est même pas signalé dans l'édition de Frescoln). Grosso modo, la dernière (troisième) partie du manuscrit A compte 600 vers de moins que P. A partir de quelques passages comparés nous estimons que les vers supplémentaires de P remontent à l'original de Guillaume. Le manuscrit A a donc condensé la dernière partie, phénomène qui se produit également dans quelques manuscrits comportant les romans de Chrétien de Troyes.

Chapitre 2: Le style de traduction dans le *Ferguut*

Ce chapitre discute en détail les caractéristiques de la traduction dans le *Ferguut*. Les vers 1-2592 du *Ferguut* correspondent au texte du *Fergus* selon un modèle qui fait alterner la traduction littérale avec des paraphrases plus libres.

Sur le plan grammatical, la traduction témoigne d'une tendance à couper en deux les phrases composées (de l'original) pour en faire des phrases simples, qui correspondent généralement à la longueur d'un vers. En plus, le *Ferguut* emploie parfois le style direct où le *Fergus* ne le fait pas.

Un procédé de traduction souvent appliqué consiste en une adaptation du contenu des vers. Nous pouvons considérer ce procédé comme une adaptation influencée par la versification. Un autre procédé souvent appliqué est l'interpolation de mots, de syntagmes ou de phrases, et de vers. Ces interpolations se combinent avec des éléments empruntés à l'ancien français pour former des rimes. Dans la plupart des cas les adaptations et les interpolations ont été bien choisies. Ceci n'est pas le cas, lorsque, par exemple, le traducteur a intercalé un vers qui contrecarre l'intention de l'original.

Le *Ferguut* contient également des passages qui peuvent être caractérisés comme des traductions et des interpolations libres. Le couplet dans lequel le traducteur illustre l'amour de Galiene en est un exemple (vs. 1179-80). Il cite la déesse de l'Amour, Vénus, qui normalement ne figure pas dans une tradition courtoise. Le contenu n'est atteint que dans deux fragments du prologue. Il se peut qu'il y ait eu une nécessité de rationaliser et d'idéaliser.

Malgré le fait que le traducteur se soit montré capable et sachant bien parler l'ancien français, il a parfois écrit un vers dont la traduction est imparfaite et imprécise. Néanmoins, il y a créé des leçons qui s'intègrent bien dans un roman destiné à un public néerlandais qui ignorait le *Fergus*. A quatre endroits, la traduction contient un vers incompréhensible ou inconsistent. Le traducteur a ici copié un vers corrompu de son exemplaire français sans le corriger. Ces endroits indiquent que le

traducteur travaillait 'currente calamo': il traduisait successivement les vers de l'ancien français sans faire attention à la suite du texte. Il est vrai que ce sont des erreurs, qui ne se relèvent que par une comparaison précise avec l'original. Elles sont peu nombreuses et elles n'ôtent rien à la constatation que pour son public, le traducteur a fait une histoire bien racontée.

Chapitre 3: Le *Ferguut* en tant que traduction abrégée

La partie traduction dans le *Ferguut* est caractérisée par une tendance à abrégé. Les quelques 3240 vers de la version en ancien français ont été réduits en quelques 2590 vers en moyen néerlandais.

Le traducteur a réussi de petites abréviations en sautant un vers en ancien français ou en comprimant deux vers en un seul en moyen néerlandais. En outre, le traducteur a introduit des abréviations qui, par longueur ou par contenu, sont un peu plus importantes. Et celles-là ont résulté en un différent type de roman. Le *Fergus* est un texte selon le modèle de Chrétien de Troyes. Il contient un conte avec, 'en plus' un niveau littéraire varié, qui se déclare dans certaines descriptions, une 'conjointure' de combinaisons thématiques et une caractérisation prononcée des personnages. Grâce à ce niveau, l'audience active et réflexive perçoit toutes sortes de points de vues sur l'action, telles que la perception d'une idée, d'une thématique, d'une symbolique ou d'une interprétation ironique. Ce sont précisément ces passages que le traducteur a abrégés. Il en résulte un glissement vers un autre type de roman, fondamentalement différent, puisque simplifié.

Dans ce chapitre plusieurs passages du *Fergus* qui concernent le niveau littéraire supérieur sont analysés. Ils constituent un tableau de l'élaboration littéraire du conte. Une des catégories traitées est celle des combinaisons thématiques. Le *Fergus* présente une 'molt bele conjointure' dans le genre Chrétien. Des éléments narratifs, dispersés dans le roman, présentent une sorte de cohérence analogique - comme M. N.J. Lacy l'a démontré pour l'oeuvre de Chrétien - qui réfère à la thématique ou à la problématique de l'oeuvre. L'audience a été incitée à trouver le rapport entre les différents vers pour pouvoir interpréter le conte. A cause des abréviations, cette 'conjointure' a disparu dans le *Ferguut*, de façon que l'audience ait pu se restreindre à l'écoute du progrès de l'action. Dans le *Fergus*, par exemple, le développement du protagoniste est lié au thème principal de la chevalerie et de l'amour. La cohérence entre deux passages de 'conseil', qui met sous un jour ironique la crise en tant que charnière de la structure 'Doppelweg', en fait partie. Dans le premier passage, le pôle thématique de chevalerie est personnifié dans Proëce/Vaselage, qui en tant que

guide, incite le héros à la bataille avec le Chevalier Noir (vs. 1384-89). Dans le *Ferguut* cette cohérence a disparu, parce que le traducteur a sauté le premier passage de 'conseil' (après vs. 1065).

D'autre part une abréviation comme celle-là est illustrative de l'intention de l'auteur moyen-néerlandais en tant que traducteur abrégé. Pour un traducteur qui envisageait quelque simplification, ces vers sur Proëce/Vaselage pouvaient être omis. Ils font partie d'une 'conjointure' littéraire qui ne correspondait probablement pas au niveau de réception de l'audience moyen-néerlandaise. Avec compétence le traducteur a adapté le *Fergus* au goût de son public. Il pratiquait une sorte de traduction sélective, qui résultait en un roman dans lequel l'histoire se déroule plus rapidement que dans la version française.

Plusieurs abréviations du *Ferguut* peuvent être comparées à celles de la dernière partie du *Fergus* du manuscrit A et à une rédaction condensée d'*Erec et Enide*. Ainsi, la partie traduction du *Ferguut* peut-elle être caractérisée comme une 'édition abrégée' du *Fergus* en moyen néerlandais.

Conclusion

Généralement, le niveau littéraire du *Fergus* n'a pas été respecté dans le *Ferguut*. Ce passage à un type de roman plus simple indique qu'un autre public que celui du *Fergus* a été impliqué. Bien qu'il soit d'origine flamande, le *Ferguut* ne semble pas destiné à la cour flamande, qui propageait plutôt la littérature française. Il est probable que le traducteur a écrit pour ceux qui ne comprenaient pas bien le français, une audience, munie d'une culture littéraire restreinte, comparée à celle impliquée par un roman français dans le genre Chrétien, ce qui explique le procédé de condensation du *Ferguut*.

Cette simplification tient également de la différence de fonction entre les deux romans. A cet ordre d'idées, une comparaison à d'autres traductions de romans en ancien français est illustrative. Dans la conclusion, nous portons l'attention sur l'adaptation moyen-allemande du *Chevalier au Lion* par Hartmann von Aue et à la version en moyen-anglais, *Ywain and Gawain*.

Tout comme dans le roman du genre Chrétien, il s'agit de la forme et du contenu littéraires dans le *Fergus*. Dans le *Ferguut*, l'attention a été portée sur un niveau inférieur, celui de l'intrigue. Ce changement semble impliquer que la fonction du *Ferguut* a été d'amuser le public avec la présentation de l'itinéraire du chevalier parfait. Dans le *Ferguut* l'histoire s'est chargée d'une mission sociale: la connaissance admirative de l'univers de la chevalerie courtoise. C'est le roman d'une carrière

idéale, qui probablement a fait appel aux désirs de la 'jeunesse': les 'bachelers', les jeunes chevaliers célibataires.

On notera une ressemblance avec la carrière d'un chevalier réel, à savoir Guillaume le Maréchal, 'le meilleur chevalier du monde', comme elle a été décrite dans *l'Histoire de Guillaume le Maréchal*. Toutefois, version simplifiée par rapport au *Fergus*, le *Ferguut* est un produit littéraire, dans lequel l'itinéraire du chevalier vers son destin supérieur mène par le concept littéraire de l'amour.

(Vertaling: Margot van Mulken)

Literatuurlijst

Edities

- Alain de Lille, *Anticlaudianus*. Texte critique avec une introduction et des tables. Publié par R. Bossuat. Paris 1955.
- Alan of Lille, *Anticlaudianus or the Good and Perfect Man*. Translation and Commentary by J.J. Sheridan. Toronto 1973.
- André le Chapelain, *Traité de l'amour courtois*. Traduction, Introduction et Notes par C. Buridant. Paris 1974.
- Aucassin et Nicolette*. Chantefable du XIIIe siècle. Editée par M. Roques. Paris 1980.
- Benoît de Sainte-Maure, *Le Roman de Troie*. Publié d'après tous les manuscrits connus par L. Constans. 6 dln. New York-London 1968 (repr.).
- Carmina Burana*. Die Lieder der Benediktbeurer Handschrift. Zweisprachige Ausgabe. Zürich-München 1983.
- Caxton, *The Description of Britain*. A Modern Rendering by M. Collins. London 1988.
- La Chanson des Quatre fils Aymon*. [Ed.] d'après le manuscrit La Vallière avec introduction [...] par F. Castets. Montpellier 1909.
- Chrétien de Troyes, *Erec et Enide*. Publié par M. Roques. Paris 1973.
- Chrétien de Troyes, *Cligés*. Publié par A. Micha. Paris 1975.
- Chrétien de Troyes, *Le Chevalier de la Charrete*. Publié par M. Roques. Paris 1969.
- Chrétien de Troyes, *Le Chevalier au Lion (Yvain)*. Publié par M. Roques. Paris 1971.
- Chrétien de Troyes, *Le Roman de Perceval ou Le Conte du Graal*. Publié d'après le ms fr. 12576 de la Bibliothèque Nationale par W. Roach. Genève-Paris 1959.
- Chrétien de Troyes, *Perceval of het verhaal van de Graal*. Vertaling R.E.V. Stuip. Utrecht-Antwerpen 1979.
- Christian von Troyes, *Erec und Enide*. Herausgegeben von W. Foerster. Amsterdam 1965 (repr.).
- Christian von Troyes, *Der Percevalroman (Li Contes del Graal)*. Herausgegeben von A. Hilka. Halle 1932.
- Codex Manesse*. Die Miniaturen der Grossen Heidelberger Liederhandschrift. Herausgegeben und erläutert von I.F. Walter. Frankfurt am Main 1988.
- Le Conte de Floire et Blancheflor*. Edité par J.L. Leclanche. Paris 1980.
- The Continuations of the Old French Perceval of Chrétien de Troyes*. Vol. I. *The First Continuation*. Redaction of Mss T V D. Edited by W. Roach. Philadelphia 1949. Vol. III. Part 2, L. Fou-

- let, *Glossary of the First Continuation*. Philadelphia 1955. Vol. IV. *The Second Continuation*. Edited by W. Roach. Philadelphia 1971.
- Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Uitgegeven door M. Gysseling. Reeks II: Literaire handschriften. Deel 1. Fragmenten. 's-Gravenhage 1980.
- Couronnement de Louis*. Les rédactions en vers. Edition avec une introduction et des notes par Y.G. Lepage. Genève-Paris 1978.
- Diederick van Assenede, *Floris ende Blancefloer*. Uitgegeven door P. Leendertz Jr. Leiden 1912.
- Early Sources of Scottish History a.d. 500 to 1286*. Collected and translated by A.O. Anderson. Vol. 2. London 1922.
- Ecbasis cuiusdam captivi per tropologiam. Escape of a Certain Captive Told in a Figurative Manner*. An Eleventh-Century Latin Beast Epic. Introduction, Text, Translation, Commentary and an Appendix by E.H. Zeydel. New York 1966.
- Ferguut*. Ridderroman uit den Fabelkring van de ronde Tafel. Uitgegeven door L.G. Visscher. Utrecht 1838.
- Ferguut*. Nieuwe uitgave van E. Verwijs. Uit zijn nalatenschap uitgegeven en van een glossarium voorzien door J. Verdam. Groningen 1882.
- Ferguut van Dr. Eelco Verwijs*. Opnieuw bewerkt en uitgegeven door J. Verdam. Leiden 1908.
- Ferguut van Dr. Eelco Verwijs en Dr. J. Verdam*. Opnieuw bewerkt en uitgegeven door G.S. Overdiep. Leiden [1924].
- Ferguut*. Verkorte uitgave ingeleid en toegelicht door W. van den Ent. Zwolle [1949]².
- Ferguut*. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door A.C. Bouman. Zwolle 1962.
- Ferguut*. A facsimile of the only extant Middle Dutch manuscript (Leiden, University Library, Ms. Letterkunde 191). Edited by M.J.M. de Haan. Leiden 1974.
- Ferguut*. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door E. Rombauts, N. de Paepe en M.J.M. de Haan. 's-Gravenhage 1982².
- Floris and Blauncheftur*. A Middle English Romance Edited with Introduction, Notes and Glossary [by] F.C. de Vries. Groningen 1966.
- Geoffrey of Monmouth, *The History of the Kings of Britain*. Translated with an Introduction by L. Thorpe. Harmondsworth 1966.
- Geoffrey of Vinsauf, *Documentum de modo et arte dictandi et versificandi (Instruction in the Method and Art of Speaking and Versifying)*. Translated from the Latin, with an Introduction by R.P. Parr. Milwaukee 1968.
- Gerbert de Montreuil, *La Continuation de Perceval*. Editée par M. Williams (Tome III par M. Oswald). 3 dln. Paris 1922, 1925, 1975.
- Guillaume le Clerc, *Le Roman des aventures de Fregus*. Publié, pour la première fois, par F. Michel. Edimbourg 1841.
- Guillaume le Clerc, *Fergus*. Herausgegeben von E. Martin. Halle 1872.

- Guillaume le Clerc, *The Romance of Fergus*. Edited by W. Frescoln. Philadelphia 1983.
- Guillaume le Clerc, *The Romance of Fergus*. Introduced and translated by D.D.R. Owen, in: *Arthurian Literature*. Vol. VIII. Edited by R. Barber. Woodbridge 1989, p. 79-183.
- Guillaume le Clerc de Normandie, *Le Besant de Dieu*. Mit einer Einleitung über den Dichter und seine sämtlichen Werke. Herausgegeben von E. Martin. Halle 1869.
- Guillaume le Clerc de Normandie, *Le Besant de Dieu*. [Ed.] P. Ruelle. Bruxelles 1973.
- Hartmann von Aue, *Erec. Iwein*. Text, Nacherzählung, Worterklärungen [von] E. Schwartz. Darmstadt 1967.
- Hue de Rotelande, *Ipomedon*. Edité avec introduction, notes et glossaire par A.J. Holden. Paris 1979.
- Huon de Bordeaux*. Edité par P. Ruelle. Bruxelles-Paris 1960.
- B. Huydecoper, *Rijmkroniek van Melis Stoke met historie-, oudheid- en taalkundige aanmerkingen*. 3 dln. Leiden 1772.
- Jacob van Maerlant, *Alexanders Geesten*. Opnieuw uitgegeven door J. Franck. Leiden [1882].
- Jacob van Maerlant, *Roman van Torec*. Opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien door J. te Winkel. Leiden 1875.
- Jan Dille, *Venus boem met VII coninghinnen*, in: C.P. Serrure, *Vaderlandsch Museum*. Deel I. Gent 1855, p. 308-314.
- Les lais anonymes des XIIe et XIIIe siècles*. Edition critique de quelques lais bretons [par] P.M.O'H. Tobin. Genève 1976.
- Lantsloot vander Haghedochte*. Fragmenten van een Middelnederlandse bewerking van de *Lancelot en prose*. Uitgegeven met inleiding en commentaar door W.P. Gerritsen. Amsterdam enz. 1987.
- Lateinische Comediae des 12. Jahrhunderts*. Ausgewählt und übersetzt mit einer Einleitung und Erläuterungen von J. Suchomski. Darmstadt 1979.
- La légende arthurienne*. Étude et documents. [Ed.] par E. Faral. 3 dln. Paris 1969.
- The Mabinogi and other Medieval Welsh Tales*. Translated, with an Introduction, by P.K. Ford. Berkeley enz. 1977.
- The Orkneyinga Saga*. A New Translation with Introduction and Notes by A.B. Taylor. Edinburgh-London 1938.
- Orkneyinga Saga. The History of the Earls of Orkney*. Translated from the Icelandic and introduced by H. Pálsson en P. Edwards. London 1978.
- Parthonopeus van Bloys*. Opnieuw uitgegeven door A. van Berkum. Leiden. Z.j.
- Partonopeu de Blois*. A French Romance of the Twelfth Century. Edited by J. Gildea. 3 dln. Villanova 1967, 1968, 1970.
- Penninc en Pieter Vostaert, *Roman van Walewein*. Uitgegeven door G.A. van Es. Culemborg 1976 (herdr.).

- Proverbes français antérieurs au XVe siècle*. Edités par J. Morawski. Paris 1925.
- La Queste del Saint Graal*. Roman du XIIIe siècle. Edité par A. Pauphilet. Paris 1949.
- Roman van Moriaen*. Opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien door J. te Winkel. Groningen 1878.
- Roman van den Riddere metter Mouwen*. Opnieuw naar de bewaarde bronnen uitgegeven. Met letterkundige inleiding door M.J.M. de Haan en L. Jongen, en annotaties en emendaties door B.C. Damsteegt en M.J. van der Wal. Utrecht 1983.
- Le Roman de Thèbes*. Publié par G. Raynaud de Lage. 2 dln. Paris 1968, 1971.
- Le Roman de Waldef*. (Cod. Bodmer 168). Edité par A.J. Holden. Cologny-Genève 1984.
- The Romance of Hunbaut*. An Arthurian Poem of the Thirteenth Century. [Ed.] by M. Winters. Leiden 1984.
- The Romance of Yder*. Edited and translated by A. Adams. Woodbridge 1983.
- A Source Book of Scottish History*. Vol. I. From Earliest Times to 1424. Edited by W.C. Dickinson, G. Donaldson, I.A. Milne. London enz. 1952.
- Ulrich von Zatzikhoven, *Lanzelet*. A Romance of Lancelot, translated from the Middle High German by K.G.T. Webster, revised and provided with additional notes and an introduction by R.S. Loomis. New York 1951.
- La Vengeance Raguidel*. Altfranzösischer Abenteuerroman. Herausgegeben von M. Friedwagner. Halle a. S. 1909.
- Wolfram von Eschenbach, *Parzival*. Text. Nacherzählung. Worterklärungen [von] G. Weber. Darmstadt 1977.

Studies

- A. Aarne en S. Thompson, *The Types of the Folktale*. A Classification and Bibliography. Helsinki 1973³.
- M. Altieri, *Les romans de Chrétien de Troyes*. Leur perspective proverbiale et gnomique. Paris 1976.
- L. Arbusow, *Colores Rhetorici*. Eine Auswahl rhetorischer Figuren und Gemeinplätze als Hilfsmittel für akademische Übungen an mittelalterlichen Texten. 2., durchgesehene und vermehrte Auflage herausgegeben von H. Peter. Göttingen 1963.
- Arthurian Literature in the Middle Ages*. A Collaborative History. Edited by R.S. Loomis. Oxford 1969⁴.
- Arthurian Romance*. Seven Essays. Edited by D.D.R. Owen. Edinburgh-London 1973.
- An Arthurian Tapestry*. Essays in memory of Lewis Thorpe. Edited by K. Varty. Glasgow 1981.

- Arturistiek in artikelen*. Een bundel fotomechanisch herdrukte studies over Middelnederlandse Arturromans. Met een bibliografie van de Middelnederlandse Arturistiek sinds 1945. Samengesteld door F.P. van Oostrom. Utrecht 1978.
- Arturus Rex*. Volumen I: Catalogus. *Koning Artur en de Nederlanden*. Ediderunt W. Verbeke, J. Janssens, M. Smeyers. Leuven 1987.
- W.J.M.A. Asselbergs, 'Ferguut', in: *Spiegel der Letteren* 8 (1964-1965), p. 1-8.
- E. Auerbach, 'Figura', in: *Archivum Romanicum* 22 (1938), p. 436-489.
- E. Auerbach, *Typologische Motive in der mittelalterlichen Literatur*. Krefeld 1953.
- J. van Bakel, *Automatische syntactische analyse van Nederlandse teksten*. Nijmegen 1970.
- P. Bancourt, *Les musulmans dans les chansons de geste du cycle du roi*. Aix en Provence-Marseille 1982.
- G. Barnes, 'Cunning and Ingenuity in the Middle English *Floris and Blancheflur*', in: *Medium Aevum* 53 (1984), p. 10-25.
- D.G. Barron, *The Castle of Dunnottar and its History*. Edinburgh-London 1925.
- W.R.J. Barron, *English Medieval Romance*. London-New York 1987.
- G.W.S. Barrow, *The Anglo-Norman Era in Scottish History*. Oxford 1980.
- G.W.S. Barrow, *The Kingdom of the Scots*. Government, Church and Society from the Eleventh to the Fourteenth Century. London 1973.
- E. van den Berg, 'Genre en gewest. De geografische spreiding van de ridderepiek', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 103 (1987), p. 1-36.
- E. van den Berg, *Middelnederlandse versbouw en syntaxis*. Ontwikkelingen in de versificatie van verhalende poëzie ca. 1200 - ca. 1400. Utrecht 1983.
- E. van den Berg, 'Over het lokaliseren van Middelnederlandse rijmtteksten', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1986), p. 305-322.
- R. Bernheimer, *Wild Men in the Middle Ages*. A Study in Art, Sentiment and Demonology. Cambridge 1952.
- A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'*. De Middelnederlandse vertaling in verzen van de *Lancelot en prose* en het aandeel van Lodewijk van Velthem in de totstandkoming van de *Lancelotcompilatie*. [Utrecht 1988].
- B. Besamusca, 'Het Brusselse fragment van de Middelnederlandse vertaling-in-verzen van de *Lancelot en prose*', in: *De Nieuwe Taalgids* 78 (1985), p. 305-315.
- B. Besamusca, 'Ende Walewein, een ridder van prise. De bewerker van de *Ferguut* en de Middelnederlandse Arturroman', in: *Spiegel der Letteren* 24 (1982), p. 225-229.
- B. Besamusca, *Repertorium van de Middelnederlandse Arturepiek*. Een beknopte beschrijving van de handschriftelijke en gedrukte overlevering. Utrecht 1985.

- R.R. Bezzola, *Les origines et la formation de la littérature courtoise en Occident 500-1200*. 5 dln. Paris 1958-1963.
- R.R. Bezzola, *Le sens de l'aventure et de l'amour (Chrétien de Troyes)*. Paris 1968.
- G. Biller, *Étude sur le style des premiers romans français en vers (1150-75)*. Göteborg 1916.
- W. Bisschop, 'Bijdrage tot de kritiek van Ferguut', in: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden, over het jaar 1865*. Leiden 1865, p. 3-26.
- M.C. Blanchet, 'Layamon et l'Ecosse', in: *Bulletin Bibliographique de la Société Internationale Arthurienne* 15 (1963), p. 97-107.
- F. Bogdanow, 'La trilogie de Robert de Boron: le Perceval en prose', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 513-535.
- W. Brand, *Chrétien de Troyes. Zur Dichtungstechnik seiner Romane*. München 1972.
- H. Breuer, 'Zum Text des "Fergus"', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 44 (1924), p. 102-105.
- H. Brinkmann, *Mittelalterliche Hermeneutik*. Darmstadt 1980.
- R.L. Brown, *Lothian and the South East Borders*. London 1980.
- E. Brugger, 'The Hebrides in the French Arthurian Romances', in: *Arthuriana* 2 (1929), p. 7-19.
- E. Brugger, 'Huon de Bordeaux' and 'Fergus', in: *Modern Language Review* 20 (1925), p. 158-173.
- E. Brugger, '"Pellande", "Galvoie" and "Arragoce" in the Romance of Fergus', in: *A Miscellany of Studies in Romance Languages and Literatures presented to L.E. Kastner*. Edited by M. Williams and J.A. de Rothschild. Cambridge 1932, p. 94-107.
- E. de Bruyne, *Études d'esthétique médiévale*. 3 dln. Genève 1975 (repr.).
- H. de Buck, *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw*. Groningen-Den Haag 1930.
- C. Bullock-Davies, 'Chrétien de Troyes and England', in: *Arthurian Literature*. Vol. I. Edited by R. Barber. Woodbridge 1981, p. 1-61.
- J. Bumke, *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*. 2 dln. München 1986.
- J. Bumke, *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150-1300*. München 1979.
- G.S. Burgess, *Chrétien de Troyes, Erec et Enide*. London 1984.
- G.S. Burgess, *Contribution à l'étude du vocabulaire pré-courtois*. Genève 1970.
- C. Buridant, 'Translatio medievalis. Théorie et pratique de la traduction médiévale', in: *Travaux de Linguistique et de Littérature* 21 (1983), p. 81-136.
- E.J. Burns, 'Quest and Questioning in the Conte du graal', in: *Romance Philology* 41 (1988), p. 251-66.
- K. Busby, 'The Characters and the Setting', in: *The Legacy of Chrétien de Troyes*. Vol. I, p. 57-89.

- K. Busby, 'Chrétien de Troyes English'd', in: *Neophilologus* 71 (1987), p. 596-613.
- K. Busby, *Gauvain in Old French Literature*. Amsterdam 1980.
- H. Buschhausen, *Der Verduner Altar*. Das Emailwerk des Nikolaus von Verdun im Stift Klosterneuburg. Wien 1980.
- A.M.J. van Buuren, *Der minnen loep van Dirc Potter*. Studie over een Middelnederlandse *ars amandi*. Utrecht 1979.
- W. Calin, *A Poet at the Fountain*. Essays on the Narrative Verse of Guillaume de Machaut. Lexington 1974.
- M. Campbell, *Argyll*. The Enduring Heartland. London 1977.
- L. Carasso-Bulow, *The Merveilleux in Chrétien de Troyes' Romances*. Genève 1976.
- M.L. Chénierie, *Le chevalier errant dans les romans arthuriens en vers des XIIe et XIIIe siècles*. Genève 1986.
- Chrétien de Troyes et le Graal*. (Colloque arthurien de Bruges). Paris 1984.
- J. Chydenius, *The Typological Problem in Dante*. A Study in the History of Medieval Ideas. Helsingfors 1958.
- A.M. Colby, *The Portrait in Twelfth-Century French Literature*. An Example of the Stylistic Originality of Chrétien de Troyes. Genève 1965.
- C.A. van Coolput, *Aventures querant et le sens du monde*. Aspects de la réception productive des premiers romans du Graal cycliques dans le *Tristan en prose*. Leuven 1986.
- C.F.V. Corley, *The Second Continuation of the Old French Perceval*. A Critical and Lexicographical Study. London 1987.
- The Craft of Fiction*. Essays in Medieval Poetics. Edited by L.A. Arrathoon. Rochester 1984.
- S. Crane, *Insular Romance*. Politics, Faith, and Culture in Anglo-Norman and Middle English Literature. Berkeley enz. 1986.
- G.M. Cropp, *Le vocabulaire courtois des troubadours de l'époque classique*. Genève 1975.
- S. Cruden, *Scottish Medieval Churches*. Edinburgh 1986.
- E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern-München 1969⁷.
- S. Dannenbaum, 'Anglo-Norman Romances of English Heroes: "Ancestral Romance"?', in: *Romance Philology* 35 (1982), p. 601-608.
- A. Dees, *Atlas des formes linguistiques des textes littéraires de l'ancien français*. Tübingen 1987.
- P.F. Dembowski, *Jean Froissart and his Meliador*. Context, Craft, and Sense. Lexington 1983.
- J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Leiden 1972².
- W.C. Dickinson, *Scotland from the Earliest Times to 1603*. Oxford 1977.

- A.H. Diverres, 'The Geography of Britain in Froissart's *Meliador*', in: *Medieval Miscellany presented to Eugène Vinaver by Pupils, Colleagues and Friends*. Edited by F. Whitehead, A.H. Diverres and F.E. Sutcliffe. Manchester-New York 1965, p. 97-112.
- A.H. Diverres, 'Jean Froissart's Journey to Scotland', in: *Forum for Modern Language Studies* 1 (1965), p. 54-63.
- A.M.E. Draak, 'De Nederlandsche Ferguut-uitgaven en de variantenlijst van Martin', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 53 (1934), p. 249-256.
- A.M.E. Draak, 'The second part of the Dutch Ferguut and its French sources', in: *Neophilologus* 19 (1934), p. 107-111.
- R. Dragonetti, *La technique poétique des trouvères dans la chanson courtoise*. Contribution à l'étude de la rhétorique médiévale. Genève enz. 1979 (repr.).
- R. Dragonetti, *La vie de la lettre au Moyen Age. Le Conte du Graal*. Paris 1980.
- G. Duby, *The Chivalrous Society*. Translated by C. Postan. London 1977.
- G. Duby, *Willem de Maarschalk of de beste ridder ter wereld, 1145-1219*. Uit het Frans vertaald door G. Groot. Amsterdam-Brussel 1986.
- A.M. Duinhoven, *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast*. Deel I. Assen 1975.
- A.A.M. Duncan, *Scotland. The Making of the Kingdom*. Edinburgh 1975.
- H. van Dijk, *Het Roelantslied*. Studie over de Middelnederlandse vertaling van het *Chanson de Roland*, gevolgd door een diplomatische uitgave van de overgeleverde teksten. 2 dln. Utrecht 1981.
- G.D. Economou, *The Goddess Natura in Medieval Literature*. Cambridge, Mass. 1972.
- G.D. Economou, 'The Two Venuses and Courtly Love', in: *In Pursuit of Perfection*. Courtly Love in Medieval Literature. A Collaborative Study by The Editors J.M. Ferrante & G.D. Economou. Port Washington-London 1975, p. 17-50.
- D. Edel, *Helden auf Freiersfüßen*. 'Tochmarc Emire' und 'Mal y kavas Kulhwch Olwen'. Studien zur frühen inselkeltischen Erzähltradition. Amsterdam enz. 1980.
- W. van Emden, 'The Castle in Some Works of Medieval French Literature', in: *The Medieval Castle. Romance and Reality*. Edited by K. Reyerson and F. Powe. Dubuque 1984, p. 1-26.
- H. Emmel, *Formprobleme des Artusromans und der Graldichtung*. Die Bedeutung des Artuskreises für das Gefüge des Romans im 12. und 13. Jahrhundert in Frankreich, Deutschland und den Niederlanden. Bern 1951.
- Enzyklopädie des Märchens*. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Herausgegeben von K. Ranke e.a. Berlin-New York 1977-.
- The Epic in Medieval Society*. Aesthetic and Moral Values. Edited by H. Scholler. Tübingen 1977.
- E. Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*. Recherches et documents sur la technique littéraire du Moyen Age. Paris 1971.

- E. Faral, *Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du Moyen Age*. New York 1975 (repr.).
- D.H. Farmer, *The Oxford Dictionary of Saints*. Oxford 1978.
- J. Flori, *L'essor de la chevalerie. XIe - XIIe siècles*. Genève 1986.
- J. Flori, 'L'idéologie aristocratique dans "Aiol"', in: *Cahiers de Civilisation Médiévale* 27 (1984), p. 205-221.
- J. Flori, 'Pour une histoire de la chevalerie. L'adoubement dans les romans de Chrétien de Troyes', in: *Romania* 100 (1979), p. 21-53.
- J. Flori, 'Qu'est-ce qu'un *bachelor*? Étude historique de vocabulaire dans les chansons de geste du XIIe siècle', in: *Romania* 96 (1975), p. 289-314.
- A. Fourrier, *Le courant réaliste dans le roman courtois en France au Moyen-Age*. Tome I. *Les débuts (XIIe siècle)*. Paris 1960.
- J. Frappier, *Chrétien de Troyes*. Nouvelle édition revue et augmentée, illustrée. Paris 1968.
- J. Frappier, *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal*. Étude sur *Perceval* ou le *Conte du Graal*. Paris 1979².
- J. Frappier, 'Le Cortège du Graal', in: J. Frappier, *Autour du Graal*. Genève 1977, p. 17-61.
- J. Frappier, 'Le cycle de la Vulgate (*Lancelot en prose* et *Lancelot-Graal*)', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 536-589.
- J. Frappier, 'La douleur et la mort dans la littérature française des XIIe et XIIIe siècles', in: J. Frappier, *Histoire, Mythes et Symboles*, p. 85-109.
- J. Frappier, *Étude sur Yvain ou le Chevalier au Lion de Chrétien de Troyes*. Paris 1969.
- J. Frappier, *Histoire, Mythes et Symboles*. Études de littérature française. Genève 1976.
- J. Frappier, 'La légende du Graal: origine et évolution', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 292-331.
- J. Frappier, 'La matière de Bretagne: ses origines et son développement', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 183-211.
- J. Frappier, 'La naissance et l'évolution du roman arthurien en prose', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 504-512.
- J. Frappier, 'Le thème de la lumière de la "Chanson de Roland" au "Roman de la Rose"', in: J. Frappier, *Histoire, Mythes et Symboles*, p. 181-198.
- M.A. Freeman, 'Cligés', in: *The Romances of Chrétien de Troyes*, p. 89-131.
- M.A. Freeman, 'Fergus: Parody and the Arthurian Tradition', in: *French Forum* 8 (1983), p. 197-215.
- M.A. Freeman, *The Poetics of 'translatio studii' and 'conjoinure'. Chrétien de Troyes's 'Cligés'*. Lexington 1979.

- H. Freytag, 'Quae sunt per allegoriam dicta. Das theologische Verständnis der Allegorie in der frühchristlichen und mittelalterlichen Exegese von Galater 4,21-31', in: *Verbum et Signum*. Band I, p. 27-43.
- H. Freytag, *Die Theorie der allegorischen Schriftdeutung und die Allegorie in deutschen Texten besonders des 11. und 12. Jahrhunderts*. Bern-München 1982.
- H. Fromm, 'Zur Karrenritter-Episode im Prosa-Lancelot. Struktur und Geschichte', in: *Medium Aevum deutsch*, p. 69-97.
- W.P. Gerritsen, 'Les relations littéraires entre la France et Les Pays-Bas au Moyen Age. Quelques observations sur la technique des traducteurs', in: *Actes du septième congrès national de la Société Française de Littérature Comparée, Poitiers 1965*. Paris 1967, p. 28-46.
- W.P. Gerritsen, 'Vertalingen van Oudfranse literaire werken in het Middelnederlands', in: *Franse literatuur van de middeleeuwen*. Onder redactie van R.E.V. Stuip. Muiderberg 1988, p. 184-207.
- W.P. Gerritsen, 'Walewein van Melle (anno 1118) en de Oudnederlandse Arturlitteratuur', in: *Naamkunde* 16 (1984). *Feestbundel voor Maurits Gysseling* (I), p. 115-134.
- W.P. Gerritsen, 'Wat is hoofsheid? Contouren van een middeleeuws cultuurverschijnsel', in: *Hoofse cultuur*. Studies over een aspect van de middeleeuwse cultuur. Onder redactie van R.E.V. Stuip en C. Vellekoop. Utrecht 1983, p. 25-40.
- W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de *Vengeance Raguidel*, gevolgd door een uitgave van de *Wrake*-teksten. 2 dln. Assen 1963.
- A. Gier, '(Rec. van) Fergus, ed.-Frescoln', in: *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 138 (1986), p. 433-435.
- F. Gies, *The Knight in History*. London 1986.
- K. de Graaf, *Alexander de Grote in de Spiegel Historiae*. Een onderzoek naar de vertaaltechniek van Jacob van Maerlant. Nijmegen 1983.
- K.R. de Graaf, 'Ferguut, Artur en Galiene', in: *De Nieuwe Taalgids* 67 (1974), p. 379-391.
- R.L. Graeme Ritchie, *The Normans in Scotland*. Edinburgh 1954.
- K. Gravdal, *Vilain and Courtois*. Transgressive Parody in French Literature of the Twelfth and Thirteenth Centuries. Lincoln-London 1989.
- D.H. Green, *Irony in the Medieval Romance*. Cambridge enz. 1979.
- D.H. Green, 'On Damning with Faint Praise in Medieval Literature', in: *Viator* 6 (1975), p. 117-169.
- J. Greenberg, 'Guillaume le Clerc and Alan of Galloway', in: *Publications of the Modern Language Association* 66 (1951), p. 524-533.
- Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV. *Le roman jusqu'à la fin du XIIIe siècle*. Tome 1 (Partie historique), direction: J. Frappier et R.R. Grimm. Heidelberg 1978. Vol. XI. *La littérature historiographique des origines à 1500*. Tome 1 (Partie historique), directeurs:

- H.U. Gumbrecht, U. Link-Heer, P.M. Spangenberg. 1. Teilband. Heidelberg 1986; 3. Teilband. Heidelberg 1987.
- R. Guiette, 'Li conte de Bretagne sont si vain et plaisant', in: R. Guiette, *Forme et senefiance*. Etudes médiévales recueillies par J. Dufournet, M. de Grève, H. Braet. Genève 1978, p. 73-83.
- J.E. van Gijsen, *Liefde, Kosmos en Verbeelding*. Mens- en wereldbeeld in Colijn van Rijssels *Spiegel der Minnen*. Groningen 1989.
- M.J.M. de Haan, 'Geen antwoord op een vraag', in: *Tabu* 5 (1974-1975), p. 29-31.
- M.J.M. de Haan, 'Is Ferguut's geluk spreekwoordelijk?', in: *Taal- en letterkundig gastenboek voor Prof. Dr. G.A. van Es*. Opstellen, de 70-jarige aangeboden ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Groningen 1975, p. 211-217.
- M.J.M. de Haan, 'Van Ridders Abite', in: *Leuvense Bijdragen* 60 (1971), p. 115-135.
- A.L.H. Hage, *Sonder favele, sonder lieghen*. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre. Groningen 1989.
- I. Hahn, 'Parzivals Schönheit. Zum Problem des Erkennens und Verkennens im 'Parzival'', in: *Verbum et Signum*. Band II, p. 203-232.
- P. Haidu, *Aesthetic Distance in Chrétien de Troyes*. Irony and Comedy in *Cligés* and *Perceval*. Genève 1968.
- P. Haidu, *Lion-queue-coupée*. L'écart symbolique chez Chrétien de Troyes. Genève 1972.
- J.H. Halbertsma, 'Fergut', in: J.H. Halbertsma, *Letterkundige naoogst*. Deventer 1840, p. 1-95.
- R.W. Hanning, 'The Audience as Co-Creator of the First Chivalric Romances', in: *The Yearbook of English Studies* 11 (1981), p. 1-28.
- W. Haubrichs, 'Veriloquium Nominis. Zur Namensexegese im frühen Mittelalter. Nebst einer Hypothese über die Identität des 'Heliand'-Autors', in: *Verbum et Signum*. Band I, p. 231-266.
- W. Haug, 'Das Land, von welchem niemand wiederkehrt'. Mythos, Fiktion und Wahrheit in Chrétiens "Chevalier de la Charrete", im "Lanzelet" Ulrichs von Zatzikhoven und im "Lancelot"-Prosaroman. Tübingen 1978.
- W. Haug, *Literaturtheorie im deutschen Mittelalter*. Von den Anfängen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts. Eine Einführung. Darmstadt 1985.
- W. Haug, 'Die Symbolstruktur des höfischen Epos und ihre Auflösung bei Wolfram von Eschenbach', in: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 45 (1971), p. 668-705.
- J.B. van der Have, *Roman der Lorreinen: de fragmenten en het geheel*. Schiedam 1990.
- K. Hedwig, *Sphaera Lucis*. Studien zur Intelligibilität des Seienden im Kontext der mittelalterlichen Lichtspekulation. Münster 1980.
- S. Heinemann, *Das Abstraktum in der französischen Literatursprache des Mittelalters*. Bern 1963.
- R. Heinzel, '(Rec. van) Fergus, ed.-Martin', herdr. in: R. Heinzel, *Kleine Schriften*. Herausgegeben von M.H. Jellinek und C. von Kraus. Heidelberg 1907, p. 251-268.

- R. Hitzte, *Studien zu Sprache und Stil der Kampfschilderungen in den Chansons de Geste*. Genève-Paris 1965.
- H. Hoefler, *Typologie im Mittelalter*. Zur Übertragbarkeit typologischer Interpretation auf weltliche Dichtung. Göppingen 1971.
- M.J. Hogenhout-Mulder, *Proeven van tekstkritiek*. Een onderzoek betreffende de tekstgeschiedenis van de *Renout van Montalbaen* en de *Perceval*. [Groningen 1984].
- A.J. Holden, '(Rec. van) Fergus, ed.-Frescoln', in: *Modern Language Review* 80 (1985), p. 710-712.
- J.M. van der Horst, 'Over vorm en inhoud van bijzinnen', in: *Vorm en functie in tekst en taal*. Bundel opstellen verschenen ter gelegenheid van de voltooiing van het honderdste deel van het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Leiden 1984, p. 154-179.
- H.M. Huber, *Licht und Schönheit in Wolframs "Parzival"*. Zürich 1981.
- M. Huby, *L'adaptation des Romans courtois en Allemagne au XIIe et au XIIIe siècle*. Paris 1968.
- M. Huby, 'L'interprétation des romans courtois de Hartmann von Aue', in: *Cahiers de Civilisation Médiévale* 22 (1979), p. 23-38.
- M. Huby, 'Réflexions sur "Parzival" et le "Conte du Graal"', in: *Etudes Germaniques* 34 (1979), p. 390-403; 35 (1980), p. 1-17.
- M. Huby, 'Zur Definition der "adaptation courtoise". Kritische Antwort auf kritische Anmerkungen', in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 33 (1983), p. 301-322.
- T. Hunt, 'Beginnings, Middles, and Ends: Some Interpretative Problems in Chrétien's *Yvain* and Its Medieval Adaptations', in: *The Craft of Fiction*, p. 83-117.
- T. Hunt, *Chrétien de Troyes, Yvain (Le Chevalier au Lion)*. London 1986.
- T. Hunt, 'The Medieval Adaptations of Chrétien's *Yvain*: A Bibliographical Essay', in: *An Arthurian Tapestry*, p. 203-213.
- T. Hunt, 'The Rhetorical Background to the Arthurian Prologue. Tradition and the Old French Vernacular Prologues', in: *Arthurian Romance*, p. 1-23.
- 'In onse scole'. Opstellen over Middeleeuwse letterkunde voor Prof. Dr. Margaretha H. Schenkeveld. Onder redactie van F. de Bree en R. Zemel. Amsterdam 1989.
- J.D. Janssens, 'De Arturistiek: een "woud sonder genade". Beschouwingen over de Roman van Walewein, Die Wrake van Ragisel, de Roman van Ferguut, de Lancelotcompilatie en de Roman van de Ridder metter Mouwen', in: *Spiegel der Letteren* 21 (1979), p. 296-318; 22 (1980), p. 47-67.
- J.D. Janssens, *Dichter en publiek in creatief samenspel*. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans. Leuven-Amersfoort 1988.
- J.D. Janssens, 'De "Fergus" en de "Ferguut". Marginalia bij de nieuwe Ferguut-editie', in: *Spiegel der Letteren* 19 (1977), p. 280-288.
- J.D. Janssens, 'Hoofsheid en het gesproken woord in de ridderroman', in: *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij*. De Nederlanden van de 12e tot de 15e eeuw. Handelingen van

- het wetenschappelijk colloquium te Brussel 21-24 oktober 1981. J.D. Janssens (ed.). Brussel 1982, p. 41-70.
- J.D. Janssens, 'The Influence of Chrétien de Troyes on Middle Dutch Arthurian Romances: A New Approach', in: *The Legacy of Chrétien de Troyes*. Vol. II, p. 285-306.
- J.D. Janssens, 'Oude en nieuwe wegen in "het woud zonder genade" (Terreinverkenning voor verder onderzoek van de Mnl. niet-historische Arturroman)', in: *De Nieuwe Taalgids* 75 (1982), p. 291-312.
- J.D. Janssens, 'Tekstinterpretatie via een onderzoek van de co- en intertekstuele relaties in de "Roman van Walewein"', in: *Spiegel der Letteren* 24 (1982), p. 81-95.
- H.G. Jantsch, *Studien zum Symbolischen in frühmittelhochdeutscher Literatur*. Tübingen 1959.
- H.R. Jauss, *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur*. Gesammelte Aufsätze 1956-1976. München 1977.
- H.R. Jauss, 'Epos und Roman - eine vergleichende Betrachtung an Texten des XII. Jahrhunderts', in: H.R. Jauss, *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur*, p. 310-326.
- H.R. Jauss, 'Theorie der Gattungen und Literatur des Mittelalters', in: H.R. Jauss, *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur*, p. 327-358.
- P. Jentzsch, *Zu Möglichkeiten und Grenzen typologischer Exegese im mittelalterlicher Predigt und Dichtung*. Göttingen 1973.
- W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst*. 3 dln. Amsterdam 1851-1855.
- W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Deel 1. Vierde druk, herzien en tot den tegenwoordigen tijd bijgewerkt door C. Honingh. Groningen 1888.
- (W.J.A. Jonckbloet), *Iets over Ferguut. Ridderroman uit den fabelkring van de Ronde Tafel, uitgegeven door Professor L.G. Visscher*. Leiden 1838.
- L. Jongen, *Van Achilles tellen langhe*. Onderzoekingen over Maerlants bewerking van Statius' *Achilleis* in de *Historie van Troyen*. Deventer 1988.
- L. Jordan, 'Zum altfranz. Fergusroman', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 43 (1923), p. 154-186.
- M. Joye, 'De Middelnederlandse *Lancelot*: de Rotterdamse prozafragmenten vergeleken met de Haagse versvertaling. Bijdrage tot de kennis van de vertaaltechniek van middeleeuwse auteurs', in: *Leuvense Bijdragen* 66 (1977), p. 403-431.
- M.R. Jung, *Études sur le poème allégorique en France au Moyen Age*. Berne 1971.
- G. Kalf, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Deel 1. Groningen 1906.
- G. Karsten, *100 jaar Nederlandse philologie*. M. de Vries en zijn school. Leiden 1949.
- M. Keen, *Chivalry*. New Haven-London 1984.
- W. Kellermann, *Aufbaustil und Weltbild Chrestiens von Troyes im Percevalroman*. Tübingen 1967 (repr.).

- E. Kennedy, 'The Scribe as Editor', in: *Mélanges de langue et de littérature du Moyen Age et de la Renaissance offerts à Jean Frappier*. Tome I. Genève 1970, p. 523-531.
- R. Keuchen, *Typologische Strukturen im 'Tristan'*. Ein Beitrag zur Erzähltechnik Gottfrieds von Strassburg. Köln 1975.
- H. Kienhorst, *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek*. Een codicologische beschrijving. 2 dln. Deventer 1988.
- H. Kienhorst en H. Mulder, 'Copiïsten van Middelnederlandse literaire handschriften', in: *Documentaal* 15 (1986), p. 93-95.
- E. Kleinschmidt, *Herrscherdarstellung*. Zur Disposition mittelalterlichen Aussageverhaltens, untersucht an Texten über Rudolf I. von Habsburg. Bern-München 1974.
- F.P. Knapp, *Chevalier errant und fin'amor*. Das Ritterideal des 13. Jahrhunderts in Nordfrankreich und im deutschsprachigen Südosten. Studien zum *Lancelot en prose*, zum *Moriz von Craân*, zur *Krone* Heinrichs von dem Türlin, zu Werken des Strickers und zum *Frauendienst* Ulrichs von Lichtenstein. Passau 1986.
- C.A. Knudson, 'La Brogne', in: *Mélanges offerts à Rita Lejeune*. Vol. II. Gembloux 1969, p. 1625-1635.
- E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*. Studien zur Form der frühen Artus- und Graldichtung. Tübingen 1970².
- Koning Arthur en de Middeleeuwen*, in: *Bzzletin* 13 (1985), nr. 124.
- J. Koopmans, 'Middelnederlandse romans, III. de Ferguut', in: *Taal en Letteren* 10 (1900), p. 321-336.
- J. Koopmans, *Middelnederlandse romans*. Leiden 1920.
- W. Kossen, 'Moriaen en de Graalheld', in: *'In onse scole'*, p. 95-108.
- W. Kuiper, 'De Middelnederlandse 'Ferguut'', in: *Koning Arthur en de Middeleeuwen*, p. 46-50.
- W. Kuiper, *Die Riddere metten witten Scilde*. Oorsprong, overlevering en auteurschap van de Middelnederlandse *Ferguut*, gevolgd door een diplomatische editie en een diplomatisch glossarium. Amsterdam 1989.
- H.J. Kuster, *Over homoseksualiteit in Middeleeuws West-Europa*. Z.p. 1977.
- N.J. Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes*. An Essay on Narrative Art. Leiden 1980.
- N.J. Lacy, 'Gauvain and the Crisis of Chivalry in the *Conte del graal*', in: *The Sower and his Seed*. Essays on Chrétien de Troyes. Edited by R.T. Pickens. Lexington 1983, p. 155-164.
- H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. 2 dln. München 1973².
- The Legacy of Chrétien de Troyes*. Edited by N.J. Lacy, D. Kelly and K. Busby. Vol. I en II. Amsterdam 1987, 1988.
- M.D. Legge, *Anglo-Norman Literature and its Background*. Oxford 1963.

- M.D. Legge, 'The Father of Fergus of Galloway', in: *The Scottish Historical Review* 43 (1964), p. 468-469.
- M.D. Legge, 'Some Notes on the Roman de Fergus', in: *Transactions of the Dumfriesshire and Galloway Natural History and Antiquarian Society* 27 (1948-1949), p. 163-172.
- M.D. Legge, 'Sur la genèse du *Roman de Fergus*', in: *Mélanges de linguistique romane et de philologie médiévale offerts à M. Delboulle*. Tome II. Gembloux 1964, p. 399-408.
- Y.G. Lepage, 'Un recueil français de la fin du XIIIe siècle (Paris, Bibliothèque Nationale, fr. 1553)', in: *Scriptorium* 29 (1975), p. 23-46.
- C.B. Lewis, *Classical Mythologie and Arthurian Romance*. A Study of the Sources of Chrestien de Troyes' "Yvain" and other Arthurian Romances. Genève 1974 (repr.).
- Lexikon des Mittelalters*. München-Zürich 1980-.
- O.S.H. Lie, *The Middle Dutch Prose Lancelot*. A study of the Rotterdam Fragments and their place in the French, German, and Dutch *Lancelot en prose* tradition. Amsterdam enz. 1987.
- O. Lie en D. van der Poel, 'Getrek van ossen en stieren', in: *Vooys*, extra 4de jaargang. *Liber amicorum Jules van Oostrom*. [Utrecht 1986], p. 40-43.
- U. Liebertz-Grün, 'Satire und Utopie in Andreas Capellanus' Traktat 'De Amore', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 111 (1989), p. 210-225.
- G.I. Lieftinck, *Codicum in finibus belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in bibliotheca universitatis asservantur*. Pars I. Leiden 1948.
- G.I. Lieftinck, 'Pleidooi voor de philologie in de oude en eerbiedwaardige ruime betekenis van het woord', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 81 (1965), p. 58-84.
- C. Lofmark, *The Authority of the Source in Middle High German Narrative Poetry*. London 1981.
- C. Lofmark, 'Der höfische Dichter als Übersetzer', in: *Probleme mittelhochdeutscher Erzählformen*. Marburger Colloquium 1969. Herausgegeben von P.F. Ganz und W. Schröder. Berlin 1972, p. 40-62.
- R.S. Loomis, *Arthurian Tradition and Chrétien de Troyes*. New York 1949.
- R.S. Loomis, 'Scotland and the Arthurian Legend', in: R.S. Loomis, *Studies in Medieval Literature*. A Memorial Collection of Essays. New York 1970, p. 135-155.
- M.T. Lorcin, *Façons de sentir et de penser: les fabliaux français*. Z.p. 1979.
- H. de Lubac, *Exégèse médiévale*. Les quatre sens de l'écriture. 4 dln. Paris 1959-1964.
- H. de Lubac, "'Typologie" et "Allegorisme"', in: *Recherches de Science Religieuse* 34 (1947), p. 180-226.
- Th. Luyckx, *Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen*. Haar leven (1199/1200-1244). Haar regeering (1205-1244), vooral in Vlaanderen. Antwerpen-Utrecht 1946.
- F. Lyons, *Les éléments descriptives dans le roman d'aventure au XIIIe siècle* (en particulier *Amadas et Ydoine*, *Gliglois*, *Galeran*, *L'Escoufle*, *Guillaume de Dole*, *Jehan et Blonde*, *Le Castelain de Couci*). Genève 1965.

- D. Maddox, 'Positions critiques et nouvelles perspectives. Trois sur deux: théories de bipartition et de tripartition des oeuvres de Chrétien', in: *Oeuvres et Critiques* 5 (1980-1981), p. 91-102.
- D. Maddox, *Structure and Sacring*. The Systematic Kingdom in Chrétien's *Erec et Enide*. Lexington 1978.
- W. Marquardt, *Der Einfluss Kristians von Troyes auf den Roman "Fergus" des Guillaume Le Clerc*. Göttingen 1906.
- J. Marx, *Les littératures celtiques*. Paris 1967².
- P. Matarasso, *The Redemption of Chivalry*. A Study of the *Queste del Saint Graal*. Genève 1979.
- The Medieval Translator*. The Theory and Practice of Translation in the Middle Ages. Papers read at a conference held 20-23 August 1987 at the University of Wales Conference Centre, Gregynog Hall. Edited by R. Ellis. Cambridge 1989.
- Medium Aevum deutsch*. Beiträge zur deutschen Literatur des hohen und späten Mittelalters. Festschrift für Kurt Ruh zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von D. Huschenbett, K. Matzel, G. Steer, N. Wagner. Tübingen 1979.
- Ph. Ménard, *Les fabliaux*. Contes à rire du Moyen Age. Paris 1983.
- Ph. Ménard, 'Problèmes et mystères du "Conte du Graal": un essai d'interprétation', in: *Chrétien de Troyes et le Graal*, p. 61-76.
- Ph. Ménard, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*. Genève 1969.
- Ph. Ménard, 'Le thème comique du "nice" dans la chanson de geste et le roman arthurien', in: *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 31 (1965-1966), p. 177-193.
- A. Micha, 'Miscellaneous French Romances in Verse', in: *Arthurian Literature in the Middle Ages*, p. 358-392.
- A. Micha, 'Le roman en vers en France au XIIIe siècle', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 377-399.
- A. Micha, *La tradition manuscrite des romans de Chrétien de Troyes*. Genève 1966².
- T. M'Michael, 'The Feudal Family of de Soulis', in: *Transactions of the Dumfriesshire and Galloway Natural History and Antiquarian Society* 26 (1947-1948), p. 163-193.
- C. Minis, 'De apo koinou-constructie, vooral in den Ferguut', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 62 (1943), p. 161-184, 270-289.
- W.H. Morel van Mourik, 'De afkomst van Ferguut', in: *Literatuur* 4 (1987), p. 69-77.
- R. Morris, 'Aspects of Time and Place in the French Arthurian Verse Romances', in: *French Studies* 42 (1988), p. 257-277.
- H. Mulder, 'Ferguut en Cassamus-Brussel, één copist? Iets over afkortingen in het Middelnederlands', in: *Lekr* 4 (1978-1979), p. 11-21.
- J.W. Muller, '(Rec. van) Ferguut, ed.-Verdam', in: *Museum* 16 (1909), kol. 211-216.

- J.J. Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages*. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance. Berkeley enz. 1974.
- H. Newstead, 'The Besieged Ladies in Arthurian Romance', in: *Publications of the Modern Language Association* 63 (1948), p. 803-830.
- W.F.H. Nicolaisen, *Scottish Place-Names*. Their Study and Significance. London 1976.
- I. Nolting-Hauff, *Die Stellung der Liebeskasuistik im höfischen Roman*. Heidelberg 1959.
- W. Notestein, *The Scot in History*. A Study of the Interplay of Character and History. London 1947.
- F. Ohly, 'Ausserbiblisch Typologisches zwischen Cicero, Ambrosius und Aelred von Rievaulx', in: F. Ohly, *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung*, p. 338-360.
- F. Ohly, 'Halbbiblische und ausserbiblische Typologie', in: F. Ohly, *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung*, p. 361-400.
- E.F. Ohly, *Sage und Legende in der Kaiserchronik*. Untersuchungen über Quellen und Aufbau der Dichtung. Darmstadt 1968 (repr.).
- F. Ohly, *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung*. Darmstadt 1977.
- F. Ohly, 'Skizzen zur Typologie im späteren Mittelalter', in: *Medium Aevum deutsch*, p. 251-310.
- F. Ohly, 'Synagoge und Ecclesia. Typologisches in mittelalterlicher Dichtung', in: F. Ohly, *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung*, p. 312-337.
- F. Ohly, 'Typologie als Denkform der Geschichtsbetrachtung', in: *Typologie*. Internationale Beiträge zur Poetik. Herausgegeben von V. Bohn. Frankfurt am Main 1988, p. 22-63.
- F. Ohly, 'Typologische Figuren aus Natur und Mythos', in: *Formen und Funktionen der Allegorie*. Symposium Wolfenbüttel 1978. Herausgegeben von W. Haug. Stuttgart 1979, p. 126-166.
- F. Ohly, 'Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter', in: F. Ohly, *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung*, p. 1-31.
- L. Okken, *Das goldene Haus und die goldene Laube*. Wie die Poesie ihren Herren das Paradies einrichtete. Amsterdam 1987.
- F.P. van Oostrom, 'Een curieus type kopiistenfout: de associatieve verwisseling van persoonsnamen', in: *Spiegel der Letteren* 20 (1978), p. 187-190.
- F.P. van Oostrom, *Lantsloot vander Haghedochte*. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de *Lancelot en prose*. Amsterdam enz. 1981.
- F.P. van Oostrom, 'Origineel, vertaling, bewerking: een gevecht in *Lancelot en prose*, *Lancelot-compilatie* en *Lantsloot vander Haghedochte*', in: *De Nieuwe Taalgids* 72 (1979), p. 322-334.
- G.S. Overdiep, 'Over den syntactischen en rhythmischen vorm der zinnen met aanloop in Ferguut, Moriaen en Walewein', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 35 (1916), p. 107-192.
- G.S. Overdiep, 'Over woordschikking en vers-rhythme in den Middelnederlandschen Ferguut', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 34 (1915-1916), p. 35-68.

- D.D.R. Owen, 'Chrétien, *Fergus*, *Aucassin et Nicolette* and the Comedy of Reversal', in: *Chrétien de Troyes and the Troubadours*. Essays in memory of the late Leslie Topsfield. Edited by P.S. Noble and L.M. Paterson. Cambridge 1984, p. 186-194.
- D.D.R. Owen, 'The Craft of Guillaume Le Clerc's *Fergus*', in: *The Craft of Fiction*, p. 47-81.
- D.D.R. Owen, 'The Craft of *Fergus*: Supplementary Notes', in: *French Studies Bulletin* 25 (1987-1988), p. 1-5.
- D.D.R. Owen, 'Profanity and its Purpose in Chrétien's *Cligés* and *Lancelor*', in: *Arthurian Romance*, p. 37-48.
- D.D.R. Owen, *The Vision of Hell*. Infernal Journeys in Medieval French Literature. Edinburgh-London 1970.
- H. Paardekooper-van Buuren, 'Struktur en zin van de *Ferguut*', in: *De Nieuwe Taalgids* 57 (1964), p. 148-156.
- N. de Paepe, 'Le *Fergus* et le *Ferguut*: remaniement d'une tradition courtoise', in: *Literature and Translation*. New Perspectives in Literary Studies with a Basic Bibliography of Books on Translation Studies. Edited by J.S. Holmes, J. Lambert & R. van den Broeck. Leuven 1978, p. 204-213.
- F. Panzer, *Studien zur germanischen Sagengeschichte*. I. *Beowulf*. München 1969 (repr.).
- H.R. Patch, *The Other World, According to Descriptions in Medieval Literature*. Cambridge, Mass. 1950.
- J. Paul, 'Le manteau couvert d'étoiles de l'empereur Henri II', in: *Le soleil, la lune et les étoiles au Moyen Age*. Sénéfiance no. 13. Aix en Provence-Marseille 1983, p. 263-291.
- J.C. Payen, *Le motif du repentir dans la littérature française médiévale (des origines à 1230)*. Paris 1967.
- R. Pérennec, *Recherches sur le roman arthurien en vers en Allemagne aux XIIe et XIIIe siècles*. 2 dln. Göttingen 1984.
- R.T. Pickens, 'Le Conte du Graal (*Perceval*)', in: *The Romances of Chrétien de Troyes*, p. 232-286.
- R.T. Pickens, *The Welsh Knight*. Paradoxicality in Chrétien's *Conte del Graal*. Lexington 1977.
- H. Pleij, 'Over de betekenis van middelnederlandse teksten', in: *Spektator* 10 (1980-1981), p. 299-339.
- D.E. van der Poel, *De Vlaamse Rose en Die Rose van Heinric*. Onderzoekingen over twee Middelnederlandse bewerkingen van de *Roman de la Rose*. Hilversum 1989.
- G. en U. Pörksen, 'Die 'Geburt' des Helden in mittelhochdeutschen Epen und epischen Stoffen des Mittelalters', in: *Euphorion* 74 (1980), p. 257-286.
- L. Polak, *Chrétien de Troyes, Cligés*. London 1982.
- J.C. Prins-s'Jacob, 'The Middle-Dutch version of *La Queste del Saint Graal*', in: *De Nieuwe Taalgids* 73 (1980), p. 120-132.
- L.C. Ramsey, *Chivalric Romances*. Popular Literature in Medieval England. Bloomington 1983.

- J. Reynaert, *De beeldspraak van Hadewijch*. Tiel-Bussum 1981.
- D.O. Riain-Raedel, *Untersuchungen zur mythischen Struktur der mittelhochdeutschen Artusepen*. Ulrich von Zatzikhoven, 'Lanzelet' - Hartmann von Aue, 'Erec' und 'Iwein'. Berlin 1978.
- P. Rickard, *Britain in Medieval French Literature 1100-1500*. Cambridge 1956.
- P. le Rider, *Le chevalier dans le Conte du Graal de Chrétien de Troyes*. Paris 1978.
- V. Roloff, *Reden und Schweigen*. Zur Tradition und Gestaltung eines mittelalterlichen Themas in der französischen Literatur. München 1973.
- The Romances of Chrétien de Troyes*. A Symposium. Edited by D. Kelly. Lexington 1985.
- E. Rombauts, 'Enkele betwiste plaatsen uit de "Ferguut"', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1979), p. 278-321.
- M. Rossi, *Huon de Bordeaux et l'évolution du genre épique au XIIIe siècle*. Paris 1975.
- U. Ruberg, *Raum und Zeit im Prosa-Lancelot*. München 1965.
- U. Ruberg, 'Die Suche im Prosa-Lancelot', in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 92 (1963), p. 122-157.
- K. Ruh, 'Der Gralsheld in der 'Queste del saint Graal'', in: *Wolfram-Studien*. Herausgegeben von W. Schröder. Berlin 1970, p. 240-263.
- K. Ruh, 'Joachitische Spiritualität im Werke Roberts von Boron', in: *Typologia Litterarum*. Festschrift für Max Wehrli. Zürich 1969, p. 167-196.
- D. Ruhe, *Le dieu d'amours avec son paradis*. Untersuchungen zur Mythenbildung um Amor in Spätantike und Mittelalter. München 1974.
- B.N. Sargent-Baur, 'The Missing Prologue of Chrétien's *Chevalier au Lion*', in: *French Studies* 41 (1987), p. 385-394.
- B.N. Sargent-Baur, 'Promotion to Knighthood in the Romances of Chrétien de Troyes', in: *Romance Philology* 37 (1984), p. 393-408.
- A. Sassen, 'Paard of aars zonder tanden?', in: *Tabu* 2 (1971-1972), p. 15-18.
- M. Schlauch, 'The Historical Background of *Fergus and Galiene*', in: *Publications of the Modern Language Association* 44 (1929), p. 360-376.
- B. Schmolke-Hasselmann, *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart*. Zur Geschichte einer Gattung. Tübingen 1980.
- B. Schmolke-Hasselmann, 'Der französische Artusroman in Versen nach Chrétien de Troyes', in: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 57 (1983), p. 415-430.
- B. Schmolke-Hasselmann, 'Henry II Plantagenet, roi d'Angleterre, et la genèse d'*Erec et Enide*', in: *Cahiers de Civilisation Médiévale* 24 (1981), p. 241-246.
- B. Schmolke-Hasselmann, 'Le Roman de *Fergus*: technique narrative et intention politique', in: *An Arthurian Tapestry*, p. 342-353.

- B. Schmolke-Hasselmann, 'Untersuchungen zur Typik des arthurischen Romananfangs', in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 31 (1981), p. 1-13.
- R. Schnell, *Causa Amoris*. Liebeskonzeption und Liebesdarstellung in der mittelalterlichen Literatur. Bern-München 1985.
- W. Schröder, 'Zum Typologie-Begriff und Typologie-Verständnis in der mediävistischen Literaturwissenschaft', in: *The Epic in Medieval Society*, p. 64-85.
- O. Schultz-Gora, 'Zum Text des "Fergus"', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 44 (1924), p. 231-237.
- E. Schulze-Busacker, *Proverbes et expressions proverbiales dans la littérature narrative du Moyen Age français*. Recueil et analyse. Genève-Paris 1985.
- J. Schwietering, 'Typologisches in mittelalterlicher Dichtung', in: *Vom Werden des deutschen Geistes*. Festgabe Gustav Ehrismann zum 8. Oktober 1925, dargebracht von Freunden und Schülern. Herausgegeben von P. Merker und W. Stammer. Berlin-Leipzig 1925, p. 40-55.
- W.D.H. Sellar, 'The Origins and Ancestry of Somerled', in: *The Scottish Historical Review* 45 (1966), p. 123-142.
- H. Shields, '(Rec. van) Fergus, ed.-Frescoln', in: *French Studies* 38 (1984), p. 188-189.
- W.D. Simpson, 'The Development of Dunnottar Castle', in: *The Archaeological Journal* 98 (1941), p. 87-98.
- K.V. Sinclair, 'Nature trait in Medieval French', in: *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur* 89 (1979), p. 151-158.
- M.J. Southworth, *Étude comparée de quatre romans médiévaux. Jaufré, Fergus, Durmart, Blancandin*. Paris 1973.
- B.L. Spahr, 'Ferguut, Fergus, and Chrétien de Troyes', in: *Traditions and Transitions*. Studies in honor of Harold Jantz. Edited by L.E. Kurth, W.H. McClain and H. Holger. München 1972, p. 29-36.
- H.J. Spitz, 'Wolframs Bogengleichnis: ein typologisches Signal', in: *Verbum et Signum*. Band II, p. 247-276.
- M. Stanesco, *Jeux d'errance du chevalier médiéval*. Aspects ludiques de la fonction guerrière dans la littérature du Moyen Age flamboyant. Leiden enz. 1988.
- M.D. Stanger, 'Literary Patronage at the Medieval Court of Flanders', in: *French Studies* 11 (1957), p. 214-229.
- A. Stefan, 'Laut- und Formenbestand in Guillaumes li cler's Roman "Fergus"', in: *XXXVI. Jahresbericht der Staats-Oberrealschule zu Klagenfurt* (1893), p. 3-49.
- H.H. Steinhoff, 'Artusritter und Gralsheld: Zur Bewertung des höfischen Rittertums im Prosa-Lancelot', in: *The Epic in Medieval Society*, p. 271-289.
- G. Stell, 'The Balliol Family and the Great Cause of 1291-2', in: *Essays on the Nobility of Medieval Scotland*. Edited by K.J. Stringer. Edinburgh 1985, p. 150-165.

- P.G.J. van Sterkenburg, 'De lokalisering van de Middelnederlandse Arturroman Lantsloot vander Haghedochte: een voorstudie', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 98 (1982), p. 1-32.
- J. Stiennon, 'Bruges, Philippe d'Alsace, Chrétien de Troyes et le Graal', in: *Chrétien de Troyes et le Graal*, p. 5-15.
- K.J. Stringer, *Earl David of Huntingdon 1152-1219. A Study in Anglo-Scottish History*. Edinburgh 1985.
- L. Struss, 'Nahvergangenheit und Kontingenzbewältigung', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. XI/1. 3. Teilband, p. 951-1023.
- L. Struss, 'Le Roman de l'Histoire du Graal (Robert de Boron)', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 361-375.
- R.D.H. Stufkens, 'Perchevaël: de rode ridder', in: *Koning Arthur en de Middeleeuwen*, p. 58-63.
- R.E.V. Stuip, 'Oudfranse lichtbeelden', in: *Licht en donker in de Middeleeuwen*. Onder redactie van R.E.V. Stuip en C. Vellekoop. Utrecht 1989, p. 90-106.
- R. Suntrup, 'Zur sprachlichen Form der Typologie', in: *Geistliche Denkformen in der Literatur des Mittelalters*. Herausgegeben von K. Grubmüller, R. Schmidt-Wiegand, K. Speckenbach. München 1984, p. 23-68.
- J.S.P. Tatlock, *The Legendary History of Britain. Geoffrey of Monmouth's Historia Regum Britanniae and Its Early Vernacular Versions*. Berkeley-Los Angeles 1950.
- M. Thiébaux, *The Stag of Love. The Chase in Medieval Literature*. Ithaca-London 1974.
- T. Thornton Taylor, 'Liddel Strength', in: *Transactions of the Dumfriesshire and Galloway Natural History and Antiquarian Society* 16 (1929-1930), p. 112-119.
- J.Y. Tilliette, 'La chambre de la comtesse Adèle: savoir scientifique et technique littéraire dans le c. CXCVI de Baudri de Bourgueil', in: *Romania* 102 (1981), p. 145-171.
- D. Tillmann-Bartylla, 'Höfische Welt und Geschichtsbedürfnis: Die anglo-normannischen Verschroniken des XII. Jahrhunderts', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. XI/1. 1. Teilband, p. 313-350.
- J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*. Bussum 1974².
- L.T. Topsfield, *Chrétien de Troyes. A Study of the Arthurian Romances*. Cambridge enz. 1981.
- E. Trachsler, *Der Weg im mittelhochdeutschen Artusroman*. Bonn 1979.
- J.L. Trainer, *Kelso. Yesterday, Today, Tomorrow*. Kelso 1985.
- K. Treis, *Die Formalitäten des Ritterschlags in der altfranzösischen Epik*. Berlin [1887].
- K. Varty, 'On Birds and Beasts, 'Death' and 'Resurrection', Renewal and Reunion in Chrétien's Romances', in: *The Legend of Arthur in the Middle Ages*. Studies presented to A.H. Diverres by colleagues, pupils and friends. Edited by P.B. Grout, R.A. Lodge, C.E. Pickford and E.K.C. Varty. Woodbridge 1983, p. 194-212.

- Verbum et Signum*. Beiträge zur mediävistischen Bedeutungsforschung. Herausgegeben von H. Fromm, W. Harms, U. Ruberg. Friedrich Ohly zum 60. Geburtstag überreicht. 2 dln. München 1975.
- J. Verdam, *Levensbericht van Eelco Verwijs*. Overdruk uit de Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Leiden 1880.
- E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*. 11 dln. 's-Gravenhage 1885-1941.
- G. Vial, *Le Conte du Graal, sens et unité. La Première Continuation, textes et contenu*. Genève 1987.
- E. Vinaver, *The Rise of Romance*. Oxford 1971.
- W. Völker, *Märchenhafte Elemente bei Chrétien de Troyes*. Bonn 1972.
- J. de Vries, *Betrachtungen zum Märchen, besonders in seinem Verhältnis zu Heldensage und Mythos*. Helsinki 1954.
- J. de Vries, *Heldenlied en heldensage*. Utrecht-Antwerpen 1959.
- M. de Vries, 'Nog iets over den *Ferguut*. Tekstcritiek en woordverklaring', in: *De Taalgids* 9 (1867), p. 169-197.
- M. de Vries, *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering*. Haarlem 1856.
- L. Walters, 'Le rôle du scribe dans l'organisation des manuscrits des romans de Chrétien de Troyes', in: *Romania* 106 (1985), p. 303-325.
- R. Warning, 'Formen narrativer Identitätskonstitution im höfischen Roman', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV/1, p. 25-59.
- H. van Werveke, *Een Vlaamse graaf van Europees formaat. Filips van de Elzas*. Haarlem 1976.
- G.D. West, *An Index of Proper Names in French Arthurian Verse Romances 1150-1300*. Toronto 1969.
- G.D. West, *An Index of Proper Names in French Arthurian Prose Romances*. Toronto 1978.
- W. Wetherbee, *Platonism and Poetry in the Twelfth Century*. The Literary Influence of the School of Chartres. Princeton 1972.
- P. Wiehl, *Die Redeszene als episches Strukturelement in den Erec- und Iwein-Dichtungen Hartmanns von Aue und Chrestiens de Troyes*. München 1974.
- J. te Winkel, 'Een fragment van den Percheval', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 13 (1894), p. 24-41.
- J.H. Winkelman, 'Diederik van Assenede en zijn Oudfranse bron: de *Floire et Blanceflor* (Version Aristocratique)', in: *De Nieuwe Taalgids* 77 (1984), p. 214-231.
- J.H. Winkelman, 'Het Ptolemeïsche wereldstelsel op een reliëf in de Middelnederlandse *Floris ende Blancefloer* van Diederik van Assenede', in: *De Nieuwe Taalgids* 74 (1981), p. 101-120.
- J.M. van Winter, *Ridderschap*. Ideaal en werkelijkheid. Bussum 1976².

A. Wolf, 'Die "adaptation courtoise". Kritische Anmerkungen zu einem neuen Dogma', in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 27 (1977), p. 257-283.

A. Wolf, '*diu wære wirtinne - der wære Elicôn*'. Zur Frage des typologischen Denkens in volkssprachlicher Dichtung des Hochmittelalters', in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 6 (1974), p. 93-131.

A. Wolf, *Gottfried von Strassburg und die Mythe von Tristan und Isolde*. Darmstadt 1989.

R. Zemel, 'Fergus en Schotland', in: *Koning Arthur en de Middeleeuwen*, p. 51-57.

R. Zemel, 'Fergus, Ferguut en de Graalheld', in: '*In onse scole*', p. 75-94.

R.M.T. Zemel, 'De hoofse wereld in de *Beatrijs*', in: *Spektator* 12 (1982-1983), p. 345-376.

R.M.T. Zemel, 'Het vergeten vergrijp van Galiene', in: *Spektator* 18 (1988-1989), p. 262-282.

Index van besproken versregels in de
Ferguut

De getallen voor de dubbele punt zijn de
versnummers. Daarachter staan de pagina-
nummers.

1-4: 119
9-11: 189, 224
11: 211
17-18: 316
21-28: 312
29-38: 313
38-43: 315
47-50: 317
51: 231
75-83: 256
86-102: 256
128-32: 238
133: 262
134: 231
134-35: 257
137: 231
137-39: 118
137-40: 281
141-42: 280
147-52: 263
159: 227
160-63: 283
164-66: 233
171: 191
175-78: 115
178-94: 258
189-90: 215
191: 231, 257
196-201: 236
202: 231
215-16: 224
219: 215

228: 215
235: 231
242-46: 218
244-46: 215
255-58: 238
256: 231
274-75: 289
277: 289
279-80: 209
285-86: 273
289: 169
289-92: 263
301-06: 251
302: 260
311-20: 320
314: 232
326: 242
333: 284
340: 231
351-53: 192
363: 231
364-66: 320
366-72: 243
371-74: 214
375-78: 234
378: 232
382: 242
383-86: 323
392-94: 215
396-400: 251
410: 242, 251
414-19: 228
427-28: 215
441-48: 246
454: 242
458: 231
459-61: 115
459-62: 268
464b-72: 288
473-76: 227
480-82: 330
483-84: 209

485:	231	757:	231
487-89:	189	759:	221
491-93:	233	761:	231
497:	233	773-77:	225
502:	242	786-94:	296
508:	232	790:	269
510-16:	219	791:	251
517-19:	209	801-08:	253
529:	222	810:	232
537-41:	238	816-22:	314
544-45:	240	818:	231
551:	189	821-22:	216
572:	232	836:	231
581-82:	170, 209	838:	232
586-90:	252	841-42:	232
597:	324	849-52:	215
612:	231	856-63:	243
623-24:	247	861:	232
623-30:	240	864-66:	216
634:	170	869-70:	224
636-40:	243	876:	221, 231
644:	239	877-81:	236
649:	222	883-84:	195
666-68:	281	890-94:	215
675:	222	900:	232
678:	232	904:	231
686-94:	326	916-22:	215
696-99:	215	923-24:	224
697:	231	936-38:	215
705:	231	941-45:	300
715-18:	216	941-48:	332
718:	215	944-45:	215
724:	216	955-57:	216
732-37:	193	971:	231
735:	169, 232	971-72:	299
737:	169	975-76:	190
741-44:	252	984-86:	305
746:	232	985:	231
749-50:	235	987-90:	298
751-53:	214	992:	204
753:	231	993:	231
756:	231	994:	334

995:	204	1297:	231
996:	232	1300:	215
1010:	232	1301:	232
1017:	231	1304:	227
1037-51:	327	1309-20:	207
1042b-44:	234	1316:	242
1049-50:	243	1320:	329
1052:	270	1321-26:	208
1054:	232	1331-32:	225, 330
1059-60:	208	1333-34:	244
1061-64:	231	1341-44:	225
1065-67:	308	1351-54:	255
1070-72:	331	1373-77:	226
1072:	232	1376:	232
1073:	194	1378-80:	265
1073-74:	273	1388:	264
1075-80:	118	1400-06:	265
1078-79:	234	1419-22:	321
1081-84:	260	1425-31:	266
1085-93:	242	1426:	239
1098-102:	274	1436:	266
1106:	231	1443-44:	213
1130-38:	287	1446-47:	215
1147-48:	316	1450-61:	309
1157:	170	1459-60:	228
1157-58:	209	1466:	231
1163-70:	291	1469:	231
1167-70:	116	1480-84:	234
1168:	242	1485-90:	239
1171-72:	209	1504:	231
1176-81:	248	1505-06:	228
1195-200:	293	1529-32:	215, 217
1213:	231	1536-42:	213
1213-14:	195	1539:	231
1213-16:	306	1541:	231
1215-20:	332	1553-56:	215, 217
1224-25:	204	1556:	231
1224-29:	298	1559-66:	218
1240-46:	261	1563-66:	215
1253:	231	1568-70:	242
1265-70:	263	1569-82:	290
1279-90:	255	1581-82:	205

1595-98:	284	1954-55:	234
1599:	232	1965-70:	285
1599-600:	235	1970:	232
1615-19:	209	1971:	170
1628-42:	290	1974:	245
1641-42:	260	1983-86:	215
1648-49:	280	1988:	221
1657-60:	291	2006:	255
1670:	230	2019:	231
1671-73:	215	2044:	232
1675-76:	215	2062-64:	280
1689-90:	280	2066:	231
1719-22:	247	2073:	231
1727-29:	219	2090:	232
1733-38:	219	2095-96:	209
1735-38:	215	2096-105:	241
1743:	232	2102:	232
1749:	221	2109-15:	192
1767-40:	239	2111:	232
1771-72:	209	2113:	266
1780:	232	2116-17:	237
1790-94:	244	2134-38:	229
1793-94:	209	2136:	231
1803-05:	280	2137:	270
1809-12:	238	2157:	249
1810:	222	2167-69:	281
1817:	232	2175:	239
1845:	231	2185:	216
1850:	228	2186-87:	272
1867:	232	2193:	232
1872-76:	248	2194:	255
1884:	228	2198-202:	216
1885-90:	282	2200-01:	215
1886:	227	2202:	231, 316
1893-94:	205	2204:	283
1907:	216	2205-08:	283
1907-14:	221	2205-11:	229
1915:	222, 231	2211:	262
1921-25:	234	2218:	262
1928:	231	2220:	239
1937-39:	232	2221-22:	231
1937-44:	232	2221-33:	296

2225-26:	209	2445-51:	215
2227:	237	2452:	232
2228:	242	2452-56:	215
2231-32:	210	2457:	216
2234:	231	2462:	231
2235:	222	2463:	249
2246:	231	2485-87:	214
2254-59:	190	2488-89:	281
2260:	215	2503-07:	190
2263-81:	203	2506:	231
2281:	222	2510-15:	224
2285:	222	2515:	223
2291:	231	2528:	232
2292:	222	2528-35:	215
2295-96:	223	2533b-34:	216
2307-12:	307	2550-56:	227
2307-13:	245	2559-62:	267
2311:	204	2566:	232
2312:	232	2571-72:	231
2314-20:	206	2809:	173
2315:	231	2938:	173
2321-24:	233	2994:	120
2329:	306	3026-27:	117
2331:	231	3105:	194
2336:	231	3107-13:	63
2337:	223	3177-79:	171
2342:	244	3259:	173
2354-59:	226	3299-305:	175
2363-66:	229	3478-83:	172
2370-71:	270	3483:	60
2370-74:	226	3822-26:	60
2386:	244	3834:	172
2393:	244	3861:	195
2394-98:	286	3885:	63, 194
2402-06:	191	3956-57:	61
2407:	286	4007:	64
2410:	230	4071-72:	61
2416:	231	4109-15:	61
2417-20:	272	4349:	173
2429-32:	271	4412-14:	177
2433-56:	220	4728-29:	62
2436-42:	215	4760-61:	62

4784-87: 62
 4821: 173
 4898: 173
 4931: 173
 4979-85: 65
 5027: 173
 5056-60: 66
 5056-62: 58
 5083: 173
 5114-21: 176
 5119: 352
 5124-27: 176
 5132-35: 176
 5140-43: 176
 5152-58: 66
 5154-56: 176
 5180: 120
 5214: 62
 5234-35: 120
 5287-94: 62
 5295-300: 66
 5333-35: 119
 5336: 122
 5369-72: 62
 5480-99: 318
 5522: 173
 5547-53: 67
 5597-604: 184

Index van personen en titels

Vermeld zijn de namen van teksten en auteurs, middeleeuwse en moderne (geen editeurs). De getallen verwijzen naar de pagina's van dit boek.

Aarne, A. en S. Thompson 71, 150
 Ailred van Rievaulx 145
 Alain de Lille 249, 286
Alda 249
 Alewijn, Z.H. 185
Alexanders Geesten 241
 Altieri, M. 330
 Andreas Capellanus 342
Anticlaudianus 286
 Arbusow, L. 293
 Asselbergs, W.J.M.A. 6
L'Atre Périlleux 181
Aucassin et Nicolette 136, 251
 Auerbach, E. 96, 106, 108
 Bakel, J. van 8
 Bancourt, P. 268
 Barnes, G. 349
 Barron, D.G. 144
 Barron, W.R.J. 349
 Barrow, G.W.S. 124, 144, 145, 146, 147, 157
 Baudri de Bourgueil 301
Beatrijs 251
Bediedenis van der missen, Die 183
Bel Inconnu, Le 4, 17, 181
Berenger au lonc cul 138
 Berg, E. van den 184, 213, 343, 348
 Bernardus Silvestris 249
 Bernheimer, R. 41
 Besamusca, A.A.M. 183, 204, 211, 212, 216, 224, 230, 233, 235, 241, 270, 275, 276, 296, 336
Besant de Dieu, Le 2

- Bestiaire (divin), Le* 2
 Bezzola, R.R. 1, 30, 338
Biblia Pauperum 108
 Biller, G. 309
 Bisschop, W. 186, 287
 Blanchet, M.C. 157
Boeve de Haumtone 128
 Bogdanow, F. 82, 107
 Bouman, A.C. 7, 8, 187
 Brand, W. 303, 304
 Breuer, H. 183
 Brinkmann, H. 96, 162, 249
 Brown, R.L. 146
 Brugger, E. 71, 125-26, 127, 136, 141, 159
 Bruyne, E. de 52, 301
 Buck, H. de 185
 Bullock-Davies, L. 152
 Bumke, J. 342, 345
 Burgess, G.S. 133, 338
 Buridant, C. 276
 Burns, E.J. 79, 80
 Busby, K. 15, 17, 75, 317, 349, 350
 Buschhausen, H. 97
 Buuren, A.M.J. van 249
 Calin, W. 250
 Campbell, M. 124
 Carasso-Bulow, L. 28, 54, 152, 258
Carmen de Morte Sumerledi 134
Carmina Burana 249
 Caxton, William 143
Chanson d'Aiol 83
Chanson des Saines 166
 Chénierie, M.L. 132, 133, 151
 Chrétien de Troyes (romans) passim
 Chydenius, J. 96
 Colby, A.M. 293, 294, 295, 296, 299
 Colijn van Rijsele 250
 Coolput, C.A. van 89
 Corley, C.F.V. 113
Couronnement de Louis 267, 269
 Crane, S. 133, 134
 Cropp, G.M. 40, 313
 Cruden, S. 144, 146
 Curtius, E.R. 162, 293
 Dannenbaum, S. 133
 Dante 106
 Dees, A. 3
 Dembowski, P.F. 147
Der ystorien bloeme 183
 Deschamps, J. 183, 185
Description of Britain, The 143
 Dickinson, W.C. 130
 Diederick van Assenede 205, 211, 241, 302, 343, 348, 349
Dietsche doctrinale, Die 183
 Dijk, H. van 241
 Diverres, A.H. 146, 147
Divina Comedia 106
Documentum de arte versificandi 296
Doon 163
 Draak, A.M.E. 120, 188, 190, 193, 196, 210, 234, 260, 261, 267, 272, 273
 Dragonetti, R. 40, 80, 162
 Duby, G. 135, 351
 Duinhoven, A.M. 212, 241
 Duncan, A.A.M. 124, 132, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 157
Durmart le Galois 17
 Economou, G.D. 249
 Edel, D. 164, 165
Eerste Continuatie (van de Conte du Graal) 121
 Emden, W. van 289
 Emmel, H. 3, 7, 27, 37, 67, 104
Eneide 106
 Ent, W. van den 187
Erec 345
Esopet 183
 Faral, E. 162, 301
 Farmer, D.H. 144, 326
Floire et Blancheflor 205, 211, 302, 343, 348, 349
 Flori, J. 132, 324, 351
Floris and Blauncheflur 349

- Floris ende Blancefloer* 183, 348
Fouke Fitzwarin 128
 Fourrier, A. 150, 152, 153
 Frappier, J. 15, 30, 36, 52, 78, 80, 81, 82, 93, 107, 109, 140, 152, 294, 319, 322
 Freeman, M.A. 4, 69, 71, 101, 111, 139, 312, 313, 317
 Frescoln, W. 3, 113, 181, 183, 196, 240
 Freytag, H. 96
 Fromm, H. 107
Galeran de Bretagne 295
 Geoffrey of Monmouth 15, 146, 164
 Geoffroi de Vinsauf 293, 295, 296
 Gerbert de Montreuil 79
 Gerritsen, W.P. 11, 175, 181, 206, 211, 255, 276, 279, 293, 295, 301, 302, 325, 347, 348
 Gier, A. 183
 Gies, F. 351
 Gijsen, J.E. van 250
 Godefroi de Lagny 54
 Gottfried von Strassburg 107
 Graaf, K.R. de 6, 241
Graelent 28
 Graeme Ritchie, R.L. 142, 145, 146, 289
 Gravdal, K. 5, 39, 138, 139
 Green, D.H. 37, 104, 312
 Greenberg, J. 126-27, 129, 131, 137
Gui de Warewic 128, 133
 Guiette, R. 166
 Guillaume de Blois 249
 Guillaume de Machaut 250
 Guillaume le Normand 2, 3, 136
Guingamor 28
 Haan, M.J.M. de 183, 184, 188, 269, 271, 286
 Hage, A.L.H. 353
 Hahn, I. 43
 Haidu, P. 16, 36, 75, 79, 112, 338
 Halbertsma, J.H. 186
 Hanning, R.W. 64
 Hartmann von Aue 283, 345-46, 348, 350
 Haubrichs, W. 163
 Haug, W. 15, 29, 30, 55, 344, 346
 Have, J.B. van der 241
 Hedwig, K. 52
 Heinimann, S. 309
 Heinric 337
Heinric en Margriete van Limborch 250
 Heinric van Veldeke 106, 345
 Heinrich von dem Türlin 89
 Heinzl, R. 196
 Hilka, A. 126
Histoire de Guillaume le Maréchal 351-52
Historia comitum Ghisnensium 135
Historia Regum Britanniae 15, 146, 164
 Hitze, R. 61
 Hofer, H. 97, 108, 109
 Hogenhout-Mulder, M.J. 241
 Holden, A.J. 183
 Horst, J.M. van der 187
 Huber, H.M. 43
 Huby, M. 241, 345, 346, 347
 Hue de Rotelande 248, 295
Hunbaut 181
 Hunt, T. 97, 346, 349
Huon de Bordeaux 136
 Huon de Méry 250
 Huydecoper, Balthazar 185
Ipomedon 248, 295
Iwein 345
 Jacob van Maerlant 241, 343
 Jan Dille 250
 Janssens, J.D. 10, 11, 187, 215, 236, 260-61, 265, 303, 343
 Jantsch, H.G. 108
 Jauss, H.R. 166
 Jean Bodel 166
 Jean de Meun 249
 Jean Froissart 146, 147
 Jentzmik, P. 97, 108, 109
 Jonckbloet, W.J.A. 6, 7, 8, 9, 86, 184, 186

- Jongen, L. 312
 Jordan, L. 3, 136, 156, 183, 240
 Joye, M. 235
 Jung, M.R. 249, 250, 310
Kaiserchronik 106, 108
 Kalff, G. 7, 295
 Karsten, G. 186
 Keen, M. 99, 132, 135
 Kellermann, W. 37
 Kennedy, E. 340
 Keuchen, R. 107
 Kienhorst, H. 183, 184
 Kleinschmidt, E. 300
 Knapp, F.P. 89
 Knudson, C.A. 269
 Köhler, E. 30, 37, 54, 78, 81, 82, 95, 111, 151
 Konrad Fleck 348
 Konrad, Priester 97, 108
 Koopmans, J. 6
 Kossen, W. 121
Krone, Die 89
 Kuiper, W. 6, 8, 9, 121, 136, 175, 183, 184, 185, 188, 203, 205, 212, 214, 215, 225, 236, 258, 263, 266, 268, 274, 313, 316, 343, 351
 Kuster, H.J. 312
 Lacy, N.J. 16, 29, 36, 46, 75, 87, 112, 303, 304
Lanceloet, Roman van 230, 233, 235, 241, 270, 276, 336
Lancelot en prose 81, 82, 107, 109, 110, 120, 121, 173, 230, 270, 275, 276, 336, 337, 347
Lancelot-compilatie 275
Lantsloot vander Haghedochte 235, 241, 243, 323, 347
Lanzelet 136, 344
 Lausberg, H. 293, 329
 Legge, M.D. 2, 127-28, 129, 131, 133, 134, 135, 136, 141
 Lepage, Y.G. 182
 Lewis, C.B. 71
 Lie, O.S.H. 242, 275, 335, 336
 Liebertz-Grün, U. 342
 Liefstinck, G.I. 183, 184
 Lodewijk van Velthem 233
 Lofmark, C. 276, 292
 Loomis, R.S. 143, 146, 160
 Lorcin, M.T. 138
Lorreinen, Roman der 241
 Lubac, H. de 52, 94, 96, 98
 Luykx, Th. 343
 Lyons, F. 295
 M'Michael, T. 142
 Maddox, D. 30, 301
Manawydan, de zoon van Llyr 159
 Manessier 343
 Marquardt, W. 4, 69, 70, 84, 85, 86, 89, 116, 292, 297, 321
 Martin, E. 2-3, 123-24, 125, 126, 129, 131, 134, 141, 142, 144, 147, 182-83, 188, 196, 326
 Marx, J. 138
 Matarasso, P. 107, 109
Meliador 146, 147
 Melis Stoke 185
 Ménard, Ph. 40, 66, 80, 83, 132, 133, 138, 139, 158, 205, 210, 221, 222, 227, 229, 237, 242, 296, 299, 321
Meraugis de Portlesgues 17, 120
Merlijn-continuatie 233
Merveilles de Rigomer, Les 181
 Micha, A. 16, 41, 87, 123, 150, 181, 200, 338
 Michel, F. 123, 182
 Minis, C. 187
 Morel van Mourik, W.H. 132, 289
Moriaen, Roman van 121, 222
 Morris, R. 151
Mort le Roi Artu 82, 109
 Mulder, H. 184
 Murphy, J.J. 339
 Newstead, H. 160

- Nicolaisen, W.F.H. 156
 Nolting-Hauff, I. 265, 328
 Notestein, W. 157
 Ohly, F. 96, 106-07, 108, 165
 Okken, L. 301
 Oostrom, F.P. van 11, 235, 241, 243, 259, 261, 275, 296, 323, 342, 345, 346, 348
Orkneyinga Saga 127
 Overdiep, G.S. 187, 204, 212, 235
 Owen, D.D.R. 5, 49, 52, 54, 55, 69, 70, 85, 87, 90, 94, 101, 102, 110, 112, 113, 127, 136, 137, 313, 341
 Paardekooper-van Buuren, H. 6, 318
 Paepe, N. de 7-8, 9, 28, 35, 41, 66, 128, 188, 217, 242, 252, 274, 276, 300, 334, 341
 Panzer, F. 156, 159
 Paris, Matthew 143
Parthonopeus van Bloys 254
Partonopeu de Blois 254
Parzival 107, 300, 345, 347
 Patch, H.R. 157, 257
 Paul, J. 301
 Payen, J.C. 100
Perceval en prose 107
Perchevaël, Roman van 211, 222, 241
 Pérennec, R. 347
Perlesvaus 181, 182
 Pickens, R.T. 80, 81
Plancu naturae, De 249
 Pleij, H. 108
 Poel, D.E. van der 204, 233, 242, 250, 337, 348
Poetria Nova 295
 Polak, L. 111, 152
 Pörksen, G. en U. 47
Prekenboek van priester Konrad 108
Proza-Lancelot (Rotterdamse fragmenten) 336
Queeste vanden Grale 337
Queste del Saint Graal 81, 109
 Ramsey, L.C. 348
 Raoul de Houdenc 17, 120
Renaus de Montauban 267
 Renaut de Beaujeu 4, 17
 Reynaert, J. 52
 Riain-Raedel, D.O. 47, 166
 Rickard, P. 141
Riddere metter Mouwen 250
 Rider, P. le 42, 83, 126
Rijmkroniek van Holland 185
 Robert de Boron 107
Roelantslied 241
 Roloff, V. 79
Roman de Brut 15, 104, 157
Roman de l'Histoire du Graal 107
Roman de Renart 181
Roman de la Rose 249, 337, 348
Roman de la Violette 182
Roman de Thèbes 295, 301
Roman de Troie 182, 301, 312
 Rombauts, E. 188, 273
Rose, Die 233, 337
Rose, Vlaamse 242, 348
 Rossi, M. 136
 Ruberg, U. 107, 109, 173
 Ruelle, P. 136
 Ruh, K. 107, 109
 Ruhe, D. 249
 Sargent-Baur, B.N. 97, 99
 Sassen, A. 271
 Schlauch, M. 124, 125, 126, 127, 131, 134
 Schmolke-Hasselmann, B. 3, 4, 16, 17, 41, 69, 70, 82, 91, 95, 98, 112, 128-31, 134-35, 141, 147, 148, 174, 287, 317
 Schnell, R. 40, 249
 Schröder, W. 108, 110
 Schultz-Gora, O. 183
 Schulze-Busacker, E. 330
 Schwietering, J. 106, 108
 Sellar, W.D.H. 134, 138
 Shields, H. 183
 Simpson, W.D. 144

Sinclair, K.V. 242
 Southworth, M.J. 4, 27, 30, 33
 Spahr, B.L. 253, 254
Spiegel der Minnen 250
 Spitz, H.J. 107
 Stanesco, M. 95
 Stanger, M.D. 343
 Stefan, A. 3
 Steinhoff, H.H. 107, 109
 Stell, G. 130
 Sterkenburg, P.G.J. van 347
 Stiennon, J. 1
 Stringer, K.J. 124, 128
 Struss, L. 107, 351
 Stufkens, R.D.H. 120
 Stuip, R.E.V. 52
 Suntrup, R. 106
 Tatlock, J.S.P. 143, 146, 163, 164
 Thiébaux, M. 28, 29
 Thomas 112, 153
 Thornton Taylor, T. 142
Three Stolen Princesses, The 71, 150, 159
 Tilliette, J.Y. 301
 Tillmann-Bartylla, D. 351
 Timmers, J.J.M. 52, 97, 301
Tituel 106
 Tobin, P.M.O'H. 28, 288
Tochmarc Emire 164, 165
 Topsfield, L.T. 15, 79, 93, 303
Torec, Roman van 222
Tournoiement Antechrist 250
 Trachsler, E. 103, 283
Tractatus de amore 342
 Trainer, J.L. 162
 Treis, K. 269
Tristan 107, 112, 153, 167
Tristan en prose 89
Tweede Continuatie (van de Conte du Graal) 113, 119, 121, 163
 Ulrich von Zatzikhoven 136, 344
 Varty, K. 163
Vengeance Raguidel, La 17, 157, 175, 181, 348
Venus boem met VII coninghinnen 250
 Verdam, J. 6, 8, 186-87, 224, 262, 271, 274
 Verwijs, E. 6, 8, 61, 64, 186-87, 271, 272
 Vial, G. 79
 Vinaver, E. 303
 Visscher, L.G. 185, 186
 Völker, W. 49, 150, 151, 157, 160, 166, 219
 Vries, J. de 47, 166, 167
 Vries, M. de 64, 182, 186
 Wace 15, 157
Waldef 128, 133
Walewein, Roman van 6, 235, 243, 325
 Walters, L. 182
 Warning, R. 16, 26, 107, 344
 Wauchier de Denain 113
 Werveke, H. van 1
 West, G.D. 120, 126
 Wetherbee, W. 249
 Wiehl, P. 215
 Winkelman, J.H. 205, 211, 302, 348
 Winter, J.M. van 352
 Winters, M. 181
 Wolf, A. 107, 109, 347
 Wolfram von Eschenbach 106, 107, 300, 345, 347
Wrake van Ragisel, Die 279, 348
Yder 293
Ywain and Gawain 349, 350
 Zemel, R.M.T. 39, 90, 101, 117, 251, 307

THESAURUS

- 1 P.J. Verkruijsse, W.A. Hendriks en J. Mateboer, JOHAN DE BRUNE DE OUDE 1588-1658. DESCRIPTIEVE AUTEURSBIBLIOGRAFIE
- 2 Willem Kuiper, DIE RIDDERE METTEN WITTEN SCILDE. Oorsprong, overlevering en auteurschap van de Middelnederlandse FERGUT, gevolgd door een diplomatische editie en een diplomatisch glossarium
- 3 R.M.T. Zemel, OP ZOEK NAAR GALIENE. Over de Oudfranse FERGUS en de Middelnederlandse FERGUT

STELLINGEN

bij het proefschrift van R.M.T. Zemel, *Op zoek naar Galiene*

1. De *Conte du Graal* van Chrétien de Troyes is een voltooide roman met een onvoltooid verhaal.
(vgl. dit proefschrift, p. 71-82)
2. De inhoud van de *Fergus* vormt geen ondersteuning van de theorie van B. Schmolke-Hasselmann dat de na Chrétien geschreven Arturromans in verzen primair bestemd waren voor een Franstalig publiek in Engeland.
(vgl. dit proefschrift, afd. A, hfdst. 5)
3. Bij intertekstuele lezing van de *Lanval* van Marie de France valt te ontdekken dat de dichteres literaire kritiek uit op de Arturromans van Chrétien de Troyes en aansluit bij de *Tristan* van Thomas.
4. De *Tyolet* is, anders dan M. Draak suggereert (ed.-*Lanceloet en het hert met de witte voet*, Inl.), een geslaagd dichtwerk, met een 'sen'-volle compositie en thematiek.
5. *Lanceloet en het hert met de witte voet* laat in vergelijking met de te veronderstellen bron, het tweede gedeelte van de *Tyolet*, een verandering zien in de rol van de protagonist. Het doel ervan is ironisering van Lanceloet en idealisering van Walewein.
6. Het optreden van Walewein en Ysabele in de Endi-episode van de *Roman van Walewein* vertoont overeenkomsten met dat van Guillaume en Orable in *La Prise d'Orange*.
7. Het verhaal van Evax en Sibille in de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch* is een 'anti-*Tristan*', vergelijkbaar met Chrétiens *Cligés* en met *Amadas et Ydoine*.
8. De woorden van Ysengrijn in *Van den vos Reynaerde*, vs. 86-87 (ed. F. Lulofs) doen vermoeden dat de auteur schreef voor een publiek dat bekend was met *Roman de Renart*, branche Va.
9. Het onderschrift bij de afbeelding op p. 126 van de bundel *Hoofse cultuur* (Utrecht 1983) is onjuist.
(vgl. *Codex Manesse*, ed. I.F. Walter, p. 85)
10. De artistieke directie van het Concertgebouworkest zou er goed aan doen kennis te nemen van het boek van Simon Vestdijk over de symfonieën van Jean Sibelius.